

CSEKE GÁBOR

***Szélel
szemben***

Esszék, olvasónaplók, riportok

Cseke Gábor

SZÉLLEL SZEMBEN

Esszék, olvasónaplók, riportok

TARTALOM

Álruhás kalandok
Szigeti históriák
Utazás egy régenvolt kalendáriumban
Szerelem, anno 1910-1911
Fatia Negra unokája
A borzalom (szánakozó) emberarca
Tragédia a ködben, avagy miért késik Trianon „regénye”
Fiúk – mundérban
Széllel szemben...
El-el- vagy föl-földobott kő?
Nyirőről – így is, úgy is
Mit üzen a Malmaison foglya?
A kettős/többszörös identitás kényszerű „divatja”
Mi marad utánunk?
A rubincsőrű madár
A Gazda halott?!
Ellenállások Damoklész kardja
Atlanta árnyékában
Szülői apokrif
Óriásmozaik
Amikor lelkes „kisemberek” voltunk
„Extázis” a romániai hatalom palástja alatt

/A fedőlapon Debelka Sándor Hóviharban c. fotója/

Álruhás kalandok

1.

Mennyi mindent

(A száznyolcvan éves Verne Gyula emlékére)

*nem láttam még az északi fényt
az északi fény se látott engem*

*nem láttam még a dzsungelt az óceánt
ők se láttak engem*

mennyi mindent nem láttam én

*pedig az északi fény a dzsungel az óceán
számítanak reám*

2.

Máig nem szoktam meg, hogy becsületes francia néven emlegetsem magamban. Ami bennem az ő személyiségéből él, azt már így fogják eltemetni bennem, „gyuláson”.

Akkor kaptam rá olvasására, amikor szakadozott, szutykosra fogdosott fedelű regényei ideig-óráig kölcsönben hozzám kerültek, rajta a varázserejű, átlós felirattal: Verne Gyula összes munkái.

A Gyula miatt fölösleges minden szabadkozásom, még ha a tizenkilencedik század végi, huszadik század eleji agresszív magyarítás következményét is látnom kell benne (Hegedűs Géza ismert esszéje szemérmesebben magyarázza ki a krumplit a földből: „Ennek a francia írónak a nevét nálunk nemzedékről nemzedékre magyarosan Verne Gyulának írták és mondták. A magunkénak tudtuk, ahogy magukénak tudták az angolok, németek, oroszok, amerikaiak...”). Megesett ez Tolsztoj Leó gróffal és Hugo Viktorral is, de róluk könnyebb volt leszoknom, mert amikor velük ismerkedtem volna, akkor már kiadói szinten is működött a nyelvi igazságszolgáltatás, s a Háború és békét és a Nyomorultakat olvasván, már Lev Tolsztojként és Victor Hugóként léptek a szívembe.

Verne Gyula életemben talán az egyetlen irodalmi „szerelem”, amit gyermekkorom óta fikarcnyit sem kellett felülírnem. Létezett egy időszak, amikor haragudtam rá, és hátat fordítottam neki, de egy pillanatra se vettem volna ki a szívemből. Pedig tudom, saját szememmel látom, hiszen ma is olvasom, hogy nem remekíró, csak egy szenvedélyes, fantáziadús kalandvágyó ember – annak viszont nagy formátumú. De

nem is a profizmust, az üdvöztető írói manírt keresem benne, hanem a kalandot, a képzetet szárnyalását. Azt a képességét, hogy a világ bármely pontját, vidékét képes pár mondatral számunkra berendezni, életté, feszültséggel, cselekménnyel megtölteni.

Amikor műveit kétfőára faltam, ezt így még nem tudtam volna megfogalmazni. Az viszont biztos, hogy valahányszor Verne-könyv került a kezembe, akkor én éjjel-nappal, már-már megszakítás nélkül az ő kalandozó teremtményeinek az életét éltem. Olvastam reggel, délben este, éjszakánként meg bezárkóztam a fürdőszobába, hogy ne zavarjam testvéreimet, akikkel nem túl tágas gyerekszobánkon osztoztunk. És olvastam tanításkor, az órákon is, a pad alatt, s meg se fordult a fejemben, hogy a tanár esetleg rajtakap, s ami még rosszabb, elkobozza a könyvet. Vernével a kezemben odalett minden elővigyázatosságom, az amúgy gyáva, óvatos gyerekből egy-csapásra Oroszlánszívű Richárd lett. Mintha csak teleportáltam volna magam a Verne teremtette különös világba, hátat fordítva annak, amelyben élni kényszerültem.

Ezek után megindító volt számomra a huszadikszazad.hu eddigi számaiban az író életének utolsó éveiről szóló hírekkel, tudósításokkal szembesülnöm. Eltűnődtem a hír fölöött, amelyből megtudtam, hogy századik könyvét már igen-igen fáradtan, félig-meddig szürkehályogtól megvakult íróként, tollba mondvá fejezhette csak be 75 éves korában.

(Dermesztően kínzó a kérdés: mennyiben tudnék elviselni, túlélni egy ehhez hasonló kényszerhelyzetet? Jut eszembe azért is, mert írás közben ért a hír, hogy velem egykorú, egész életében a valóságot járó fotográfus barátomat a napokban fosztották meg orvosai egyik lábától, hogy a nagyobb bajt elkerüljék, ő meg egy kórházban, magába roskadva azt próbálja elrendezni magával, hogyan is alakul majd aktív élete ezután... A Verne válasza mindenképpen pozitív, s talán mindannyian képesek vagyunk hasonlóképpen cselekedni – de valahogy nem kívánom megérni.)

Nem egészen két év múlva Verne Gyula halott. Hírneve mit sem kopott, emlékét ápolják. Kultusza, elismertsége azóta is töretlen. Egyike a világ legnagyobb példányszámban megjelenő, legolvasottabb szerzőinek.

Ezek után azt se szégyeltem itt bevallani, hogy első prózai próbálkozásaim – regénytöredékeim – az ő hatására születtek, méghozzá 14 éves koromban. Annyira rajongtam érte, hogy mindegyre ágaskodott bennem a szándék: nekem is meg kellene próbálnom papíron útnak eresztetni egy képzeletbeli expedíciót, a Verne-könyvekből megismert tudós kalandorok mintájára. De hiába ötlöttem és kotlottam, mert semmilyen épkezláb gondolat, ötlet nem jutott az eszembe, az ő regényeiből rám köszönő motívumokon kívül. A fene egyen meg, keseregtem, nincs elég fantáziám, s emiatt még jobban csodáltam mesteremet. Hőn reméltem, hogy egyszer csak úgyis megfejem a titkát, s akkor majd kiderül, honnan származnak ötletei, fordulatai, kik szolgálnak szereplői mintájául, mennyiben másolja az életet, miként viszonyul a megtörtént eseményekhez, a valósághoz...

(Akkor még nem tudhattam, hogy számomra a leghitelesebben a valóság jelenti majd az elsődleges írói nyersanyagot. Iskolai és egyetemi tanulmányaim során úgy nyakon öntöttek minket a realizmus esztétikájával – és ezen belül a szocreál csak egy lehetőségként volt jelen –, annyira elkapott a verizmus, majd a dokumentarista ábrázolás divatja, amihez az újságírás során szerzett tapasztalatok is hozzájárultak, hogy min-

denfajta művészeti törekvés, ami a realizmuson kívül esett, azt szánni való, csökkent kísérletnek tekintetem, fitymáltam.)

Jó pár Verne-fogantatású történetbe törött bele kamaszkori bicskám, s mindjárt az elején: az egyik a Déli Sarkon játszódtott volna, de mire beindult volna a kaland, fáradtan ráuntam a meseszövése; egy másik Patagóniában, a pampákon, a harmadik meg éppen a Marson, de mindegyikből csak a gyerekesen nevetséges szándék lihegése jött elő...

Földrengés volt ez az életemben, amely a versíráshoz kergetett. Mintha mindenért ő lenne a ludas, megorroltam Verne Gyulára és hallani se akartam róla. Hátat fordítottam neki. Addig megszerzett könyveit elajándékoztam, belevetettem magam az Egri csillagokba, a Pál utcai fiúkba, látszólag leírtam magamban. Ez az állapot 2005-ig tartott, amikor halálának centenáriumán valami eszelős elszántsággal kezdtem letölteni a Magyar Elektronikus Könyvtárból Verne valamennyi digitalizált művét – szám szerint immár a hatvanig jutottam –, s úgy fedeztem föl őt újra, szégyenkező örömmel, ahogy hosszas, kimerítő vándorlás után végre ismét hazavetődik az ember. Tékozló fiúként, változatlan rajongással és az újratálalkozás jóleső érzésével.

Addigra magam is tisztába jöttem vele, mi volt az, ami eltéphetetlenné tette a hozzá fűző kötelekeimet. Ami nem más, mint a lépten-nyomon jelentkező, olthatatlan kalandvágy szellemi kielégítése. Sok időnek kellett eltelnie, amíg megtudtam: iskoláskori vágyam, amely nem egykönnyen múlt el, hogy meglépjek otthonról és valahol elszegődjek hajóinasnak, nem egyszerűen egy olvasmányélmény hatása, hanem a helyváltoztatás után sóvárgó emberekben törvényszerűen benne élő vírus. Vágyamnak az állított áthághatatlan akadályt, hogy közel ezer kilométerre éltem a tengertől, nem élhettem át fizikai varázsát, lényének rabul ejtő lüktetését. Felnőttként, kenyérkereső családapaként, akit ezernyi társadalmi kötelezettség fűz nem csak a szárazföldre, hanem a legközönségesebb polgári léthez, a találkozás a tengerrel már csak annyi volt, mint a szép nők látványában bölcse és rezignáltan gyönyörködni.

Verne Gyulát, amikor 11 évesen megkísérelte, hogy hajóinasként behajózik Nantes kikötőjében, tulajdonképpen a tenger közelségében érte az ellenállhatatlan csábítás, de nem volt szerencséje, mert lebukott az apja előtt, aki szavát vette, hogy többé nem próbál világgá menni, s tovább viszi a jogi karriert. Verne pedig, aki amúgy szófogadó gyermeke volt szüleinek és századának, megígérte, hogy utazásait ezután kizárólag csak térképen, papíron teszi meg.

Tőzsdeügynök lett. Ez az a mozzanat, amiért szegény Verne Gyulát hosszú időn át könyvtárat bűvő szellemutazónak könyvelték el, aki elefántcsonttoronyában szövegeti történetei szálait, vetíti maga elé sosem látott helyek és világok vízióját, amelyeket tudós olvasmányai és térképek alapos búvárlása nyomán alakított ki magának.

Mára már kitudódott, hogy Verne – szerencséjére – ha nem is látványosan, de meg-megszegte az ígéretét. Felnőtt korában eljött az idő, amikor már szenvedélyes hajós hírében állt, három jachtját is 1861-ben született Michel nevű fia után nevezte el: Michel I., II. és III. De az apai ragaszkodás nem maradt viszonzatlan: az író élete alkonyán a fiatalon tengerésznek vagy költőnek készülő, botrányos ifjúságon átesett,

tékozló fiúként megtérő Michel fia lesz az, aki a megroggyant egészségű Vernének segít összes munkáit sajtó alá rendezni, sőt ama századik regényét is papírra vetni.

A tőzsdeügynök Verne első sikerei után ifjúsági íróként fut be s kap hosszú távon megrendeléseket, immár nem szorulva polgári foglalkozására. De a tenger közelsége nem hagyja nyugodni, ráadásul egyik nagybátyja egy hajón szállásmester, s az örök kísértés, a vízreszállás kényszere sétahajózásokra készíti (a Grant kapitány gyermekeit például jobbra a Michel II nevű jachtjának fedélzetén önti formába). Nem kell többé éjszakai órákat ellopnia életéből, hogy penzumát letudja, s másnap kába, zúgó fejjel kényszerüljön vonszolni a hétköznapiok nyűgét. Valóságos felszabadulásként éli meg, hogy íróként létezhet, de aztán hamarosan ebből is robot lesz, hiszen mind a kiadó, mind a család azonnali hasznot akar beseperni Verne tehetsége nyomán.

A lényeg – a művek – inkább csak Vernét és olvasóit foglalkoztatják. Bizonyosság rá ellentmondásosan is lenyűgöző hagyatéka, amely a kalandozás, az utazás, a szellemi útkeresés igen sokrétű értelmezését adja, felölelve a minden irányú időutazást is, nem is beszélve arról a száznegyolc fantasztikus tervről és találmányról, amelyek közül hetven már meg is valósult – köztük az űrhajó, a televízió, a gépfegyver, a légkondicionálás, az atombomba, a hangosfilm.

Micsoda utakat tudott bejárni a Verne képzelete! – irigykedtem rá hosszú éveken át, s szégyenkeztem amiatt, hogy magam azóta is csak szerény vidéki léptékben kullogok utána. Beletörődtem, hogy az idejekorán elfojtott és kordában tartott kalandvágyamat képtelen vagyok oly sokoldalúan és színesen szublimálni, ahogyan Verne tette.

Hogy aztán megtudjam, neki is csak azért sikerült mindez, mert nem a saját fejéből pattintotta ki az ötleteit, korának igen jól odafigyelő, annak valóságát mélységesen átélő, minden újdonságát szívesen asszimiláló invenciózus elméje volt, aki csak azután merészkedett íróasztal mellé ülni és nekikezdeni a Föld középpontja felé tartó utazást a legapróbb részletekig kidolgozni, miután alaposan megtanulta a leckét korának egyik leghíresebb vulkanológusától, olyannyira, hogy a regény egyik tudós alakját is róla mintázta. Nem szégyellt fizikusokkal, kémikusokkal, csillagászokkal, természetbúvárokkal konzultálni, jegyzeteket készíteni. Tengeri útjain, több napos amerikai körútján, külföldi látogatásain mindvégig lázasan jegyzetelt, történeteket jegyzett le, érdekes emberek ismeretségét kereste, s a jelenkor döbbenetén állapíthatja meg, hogy a Verne előrelátása nem egy Nostradamus-féle jövővízió eredménye, hiszen regényeiben megírt „felfedezései” tulajdonképpen már benne voltak korának levegőjében, éppen csak kitalálójukon, felfedezőjükön kívül senki se figyelt eléggé oda.

Verne tehát semmivel se volt kevésbé realista, mint mások, de szerette a jelen körvonalait meghosszabbítani. Műveiből értő figyelemmel kiolvasható mindaz, amit tapasztalati úton átélt vagy másoktól átvett, nem egyszer olyan, általa is nagyrabecsült és rajongva szeretett alkotóktól, mint az öreg Dumas, Edgar Allan Poe vagy George Sand. Valóságglátásának módszereit megfigyelve hirtelen magamra ismertem, aki saját sóvárgó kalandéhségemet jobbra azzal tudtam csak kijátszani, hogy terepjáró újságíróként állandóan nyitva tartottam a szememet, lámpással keresve az érdekes, nem szokványos életutat bejáró, lehetőleg kalandor típusú, nyughatatlan embereket, akiknek sikerült áttörniük hétköznapijuk burkát, s addig forgolódtam körülöttük, amíg sikerült

érzéketesen elmeséltetnem velük fordulatos életük egy-egy jelentősebb, tanulságos mozzanatát. Ez vagy úgy történt, hogy írásra buzdítottam őket, ami olykor csak fél-sikerrel járt, mert a nyakamba szakadó szerkesztési utómunkák valójában egyfajta újraírást jelentettek; vagy pedig úgy, hogy napon át tartó beszélgetéseink során hajlandók voltak tollba mondani történetüket.

Valóságos gyűjteményem lett kalandos embereimből, akikbe aztán szerre beleköltöttem, fölvettem az álruhájukat, s mint a hozott anyagból dolgozó úriszabónak, sikerült is néhány testhez álló, remekbe szabott történetet előadnom hőseim nevében. Számomra annyira természetes és elfogadható volt ez a perfid személyiségbitorlás, ami az így született írásokhoz fűz, s amelyek mára jókora kötetté duzzadva bővített, második kiadásukat – feltámadásukat – várják. Számomra ez a könyv önmagában, azzal, hogy sikerült megírnom, felér azzal az elégtétellel, amit akkor éreznék, ha a hátam mögött lenne egy sokismeretlenes, immár soha meg nem valósuló világ körüli út. „Mesélő” embereim közt van tévériporter, filmoperatőr, hegymászó, hajóskapitány, rádiótávírdász, barlangász, sarkkutató, fotográfus. De a kalandvágy egyszer arra is rávett, hogy egy matematikus – a saját apám – bőrébe bújjak, amíg hirtelen halála miatt félbemaradt tanulmányát, rimánkodó szerkesztői kérésre, megpróbáltam befejezni. Ekkor született az alábbi versem is, amely megpróbál magyarázat lenni „eltévelyedésre”.

Álruhában

*bennetek megsokszorozva
a legbensőbb gondolatba öltözve
onnan kikandikálva fintorogva de mindig
a bőre szabott álca mögött
lapulva élem végig sorsotok
egyiket a másik után*

*vagyok a tengeren hanyódo kalandor
az elorzott álmú repülő a magaslati
mámor kínozza hegymászó
a rendezett agyú matematikus az életet
habzsoló természetjáró
vagyok az örök don juan a kaszát
forgató mezőpásztor*

*honnan ennyi tapasztalat ily érdeklődés
ki oltotta belém e bujkáló létet
amelyben minden elképzelhető
kaland hőse magam vagyok
mégis
mások pusztulnak belé*

Ez volt az az időszak, amikor azt hittem, hogy végleg megszabadultam a Verne-féle szellemi befolyás alól, és ismét felhőtlenül tudtam rá gondolni, műveit kézbe venni.

A Verne Gyuláról szóló, már-már parttalannak látszó szak- és emlékirodalom-áradat egyre kevésbé zárja ki a lehetőségét annak, hogy bár az író kamaszkori szökési terve dugába dőlt, azt később viszont már nem tagadta meg magától, hogy Közép-Európában, pontosabban a Retyezátban vagy az Al-Dunán kóricáljon, beleértve a Duna-Deltát is. Bizonyítékul a *Várkastély a Kárpátokban*, *A dunai hajós* vagy *A makacs Keraban* c. regényeit szokták idézni. Az esetleges erdélyi-romániai utazásait dokumentáló adatok hiányzanak ugyan, de a művek részletei, az azokat megalapozó információs háló egyértelműen túlmutatnak a térképen utazás keretein.

A *Várkastély a Kárpátokban* reálisan létező erdélyi helyet örökít meg, amely a Malomvíz nevű községhez tartozó Malomvízszuszény mellett található, s az időközben leomlott, 200 méternyi magaslatra épült Kolc várkastélyra emlékeztet, amelyet egy bizonyos Candea nevezetű nemesi família birtokolt. A helységet ma már csak pár tucat öregember lakja, akik a régmúlt idők történeteit legendák formájában adják tovább annak, aki még kíváncsi rájuk.

A könyv mindjárt egy havasi pásztor alakjának a bemutatásával indít, akit a faluban boszorkánymesternek és fantasztikus szellemekkel társalgónak tartanak, mivel hogy kint él a vad havason, s a csillagokkal társalog. Frink, a pásztor ugyancsak a hegyekben találkozik egy házalóval, aki akkor ismerkedik az erdélyi havasok világával. Az általa elmondott tudnivalók gyaníthatóan közvetlen írói tapasztalaton alapulnak, s egyes kutatók tudni vélik, hogy az erdélyi látogatásra 1892-ben került sor.

Hegedűs Géza szerint Verne sose járt Magyarországon, azt a néhány magyar szereplőt és helyszínt, amik regényeibe kerültek, irodalmi források és térkép alapján azonosította. A romániai Verne-kutatók viszont határozottan állítják, hogy az író Erdélyben vagy az Al-Dunán játszódó történetei olyan valóságelemeket és emberábrázolási finomságokat tartalmaznak, amelyeket csak a személyes kontaktus révén szerezhet valaki. A *Várkastély a Kárpátokban* kevésbé fantasztikus, annál inkább romantikus történet, amelyben az író nem tagadja meg önmagát: a meseszöveg mellett mindig gondja van arra, hogy a bemutatott távoli vidékek életéről, szokásairól minél több információt közvetítsen. Így aztán, aki a regényt elolvassa, a Jókai által több regényben is lefestett Erdély-képhez igen hasonló, reális megfigyelésekben gazdag leírást kap a francia szemnek amúgy egzotikusnak tűnő országról.

Másféle valóságból, bár ugyanazon Habsburg Birodalom hatókörében megesett történetekből táplálkozik *A dunai hajós* cselekménye, amely három évvel az író halála után látott napvilágot; ez egyike az író kései munkáinak, amelyben Verne egy ártatlan sportfogadás keretébe ágyazza kalandos történetét.

1876-ban vagyunk, Sigmaringen német városkában, a Duna forrásvidékén, ahol a Dunai Liga – a Duna menti államokból összeállt nemzetközi horgásztársaság – tagjai soros közgyűlésük és versenyük utáni banketten a horgászvetélkedő győzteseire üritik

sűrűn megtöltött poharaikat. Az éppen soros győztes, a magyar Borus Demeter akkor furcsa javaslattal állt elő, ami a cselekmény motorját is beindítja később.

„Azt a tervet gondoltam tehát ki, hogy lehajózok szép folyamunk forrásától egészen a Fekete-tengerig, és e háromezer kilométeres úton kizárólag azzal tartom fenn magam, amit horgászattal szerzek. A szerencse, amely ma kedvezett nekem, ha lehet, még jobban fokozta vágyamat, hogy elinduljak erre az útra, amelynek jelentőségét minden bizonnyal önök is felismerik. Éppen ezért már most bejelentem, hogy elindulásom időpontját augusztus 10-re, vagyis jövő csütörtökre tűztem ki. E napra találkozót adok önöknek azon a helyen, ahol a Duna ered.”

A verseny elindul, ám kiderül, hogy ugyanebben az időben egy igen aktív nemzetközi bűnbandát készül üldözőbe venni a császári rendőrség, személyesen Dragos Károly detektív vezetésével, aki magyar állampolgár ugyan, de nevéből ítélve nyilvánvaló, hogy erdélyi román ember, akit a Birodalom iskoláztatott és tett megbízható állami emberré. A bűnözők az Al-Duna mentén fosztogatnak: tanyákat, birtokokat, házakat, kastélyokat, s állandó helyváltogatásuk arra enged következtetni, hogy európai folyamunk az országútjuk és a búvóhelyük is. A Borus Demeter sportteljesítménynek induló hajóútja aztán menet közben összefonódik egy izgalmas bűnügyi üldözéssel – Dragos Károly az ő hajóján indul a bűnözők felkutatására –, amelyben a törvény emberei végül is legyűrik a gonosz erőket, de a kaland végéig késélen táncol a bűnözők esélye, hogy netán mégis kicsúszhatnak az igazságszolgáltatás markából.

A könyvben, amely érzékletes leírását adja a román Al-Duna sokféle földrajzi jellegzetességgel és kalanddal megáldott útvonalának, az akkori román és bolgár városokban folyó életnek, szót ejtenek egy titokzatos régi „török útvonalról” is, amely a Duna Delta Chilia és Szulina nevű ágai között húzódott meg valamikor, trópusi liánerdő, homokdűnék és iszapos mocsarak világában, 17 átjáróval és gázlóval, amelynek a mélyén kitűnően el lehetett tűnni a világ szeme elől, s amelyből mára ma már csak egy igen rövid útszakasz maradt meg épen, 15 kilométer járásra Szulinától: hatalmas fűzfák, magas gyomnövények nőttek be az egykori ösvényt, amely szinte ki se látszik már a környező tavak és mocsarak világából.

(Mindkét regény hozzáférhető és olvasás céljából ingyenesen letölthető a Magyar Elektronikus Könyvtár honlapjáról. Érdemes a Verne szemével megismerni, az ő kalandozó kedvével becserkészni azt a valóságot, amely jóformán karnyújtásnyira van tőlünk.)

Engem azonban bizonyos kétségek gyötörnek afelől, hogy ha járt is Verne barátunk az Al-Dunán, csak a Vaskaputól lefelé tehet, mert enyhén szólva elképzelhetetlen, hogy egy olyan jó megfigyelő, mint ő, ne ejtsen egyetlen szót sem a Vaskapuvál kapcsolatban Ada-Kaleh szigetéről, amely akkor még ott állt, a Vaskapu bejáratánál, Orsova mellett, a Duna közepén, s amely sokak szerint Senki szigetének prototípusául szolgált Jókai Mór Aranyemberében. Márpedig A dunai hajós úgy siklik át a Vaskapun, mintha csak bedekkert olvasna...

Eszembe jut az a néhai bukaresti filmoperatőr, Tóth Ferenc, aki egész életén át dokumentumfilmeket gyártott a bukaresti filmhíradónak, s mint ilyen, rálátása volt szinte az egész romániai valóságra azokban az évtizedekben. Az ő álruhás történetében szerepel az az emlékezés, amiben elmeséli, miként filmezte végleges eltűnése előtt a regényes szigetet, amelynek lakói csak nagyon későn értették meg, hogy a vaskapui erőmű megépítésével szülőhelyük, saját kisviláguk halálra van ítéelve.

„Már eldöntötték, hogy a Dunára vízierőmű épül, s bár még egyetlen teodolitot sem állítottak fel, engem azonnal helikopterre ültettek, hogy Turnu-Severintől Új-Moldováig filmezzem le a Duna vonalát. A „végállomásnál” megfordultunk, és visszarepültünk. Sikerült is szépen megörökítenem az egykori medret, a Duna akkori légi képét. Visszaúton kérdezte a pilóta, leszálljon-e Ada-Kaleh szigetén? Akkor már mindenki tudta, hogy a sziget víz alá fog kerülni, s a lakosok egy része már át is költözött. De azért még maradtak néhányan, főként idősek. Egy nyolcvanéves bácsi azt hitte ró-lunk, hogy valami küldöttségféle vagyunk, s hosszasan győzködött minket, hagyjuk őt a szigeten maradni. Próbáltuk neki elmagyarázni, hogy nekünk a filmezés a feladatunk, de nem hitte el, udvarán leült egy karosszékbe, s kijelentette, hogy akkor is ott fog ülni, amikor emelkedik majd a vízszint. Ő onnan el nem mozdul... Persze mint később megtudtam, mégiscsak elment, beletörődött a gondolatba, és csónakba szállt, amely a legutolsó lakókat szállította el... Már javában növekedett a víz, amikor újra arrafelé repültem, és nem ismertem rá a tájra. Kértem a főpilótát, hol is kezdődik a Kazán-szoros? Lemutatott: az ott. Mert azóta 30 métert emelkedett a Duna, s Ada-Kaleh jegenyefáinak a hegyét még épp hogy látni lehetett.”

Halála előtt pár héttel Feri bácsi felhívott telefonon, hogy féltve őrzött lapjai – kitűnő National Geographic kollekciója volt – között felfedezte azt a filmkockát, amit az Ada-Kaleh filmjéből vágott ki, emlékül, s amelyben még a pusztulás előtti sziget légi felvétele látszik. Relikviaként őrzöm ezt az 1971-ben készült filmkockát, amely azokat az embereket jelképezi szememben, akik megőrzik számunkra ezt az örökké megváltoztatni akart, meghódítani próbált, az agresszióknak mégis makacsul ellenálló világot.

Csíkszereda, 2008. április 21.

Szigeti históriák

Azt hittem, az Ada-Kalehről írt emlékfüzérem végére örökérvényűen pontot tettem és ezzel a téma mint olyan a sülyesztőbe kerül. Talán nem is joggal gondoltam ezt, hiszen egy kis sziget annyira eltörpülhet a világ nagy és sarkalatos eseményei mellett, hogy a rá pazarolt eddigi figyelem is túlméretezett. Nem egészen egy hónappal viszont az írás közzététele után, Stockholmban élő ismerős, internetes jóbarát jelentkezett a maga Ada-Kaleh olvasatával. Ami számomra azt jelzi, hogy a téma egyáltalán nem hűlt még ki, ahogyan azt korábban gondoltam, s hogy a Duna vaskapui részéhez még nagyon sok romantikus, regényes, a történelem nagy eseményeire hajazó történet kapcsolódik.

Továbbá azt is megtudtam időközben, hogy Ada-Kaleh volt Aszlányi (Ausländer) Károly író (másik írói neve: Kirk Van Hossum) szülőhelye (1908. április 22.). Apja újságíró és költő volt, anyja kalapkészítő, de mert a sziget távlatosan nem nyújtott biztos megélhetést számukra, hamarosan Nagybecskerekbe, majd Temesvárra költöznek. Sikeres író lesz, egyes vélemények szerint ő fertőzte meg Rejtő Jenőt sajátos humorával, amiből aztán a péhovárdi humor kiterebélyesedik. Akárcsak szigete, az ő élete is tragikus végkifejletbe torkollik: hogy el ne üssön az úton egy autója elé ugró 12 éves kislányt, félrerántja a kormányt és 120-szal egy útmenti fának rohan. Harminc éves volt, amikor meghalt, sikeres életmű maradt befejezetlen. (Ahhoz képest ma is irigylésre méltóan sikeres író...)

Kezembe került ugyanakkor Egon Erwin Kisch: Egy korona kalandos sorsa című, formailag riportos írása, egy orsovai kis templomról, amelynek különös története közvetlenül kötődik a magyar történelem egyik sorsfordulójához, a szabadságharc elbukásához.

1848 márciusában felkelt a magyarság, és másfél évbe telt, mire a Habsburgok cári segítséggel leverték a szabadságharcukat. A magyar miniszterelnök és belügyminiszter, Szemere Bertalan is menekülni kényszerült, ám aggódni talán nem is annyira az életéért aggódott, mint a nemzet szentségeért: az ezeréves koronáért. Szent István koronája nem kerülhet ellenség kezére! Bécs nem kaparinthatja meg a hatalom e drága szimbólumát!

Vasládába került hát a Mohácsnál meggörbült keresztű korona, ott voltak mellette a koronázási jelvények. Szemere ekkor Karánsebesre ment. Itt nem talált alkalmas rejteket. Tovább délnek! Így jutott el Magyarország dunai határához. 1849. augusztus 15-én érkezett Orsovára, ahol „A Fehér Bárányhoz” címzett fogadóban szállt meg. Négy magyar szabadságharcos bujdosó tanyázott már itt: Lórodi, Grimm, Házmán és Hajnik. Szemere beavatta őket a titokba – de csak félig. Azt mondta nekik:

– Ebben a ládában vannak szabadságharcunk iratai, a nemzet legszentebb okmánya valamennyi. Segítsetek, hadd rejtjük el őket biztos helyre!

A ház – íme, a véletlen! – a 48-as számot viselte, melyben földszinti szobát béreltek, mindjárt a bejárattól balra. Bezárkóztak és lyukat vájtak a földbe. Augusztus 17-éről 18-ára virradó éjszaka akkor oda vitték a ládát, a földbe süllyesztették, földdel betemették. Hogy a nyomokat is eltüntessék, fával tüzet raktak, pontosan a lyuk felett. Másnap ismét elmentek, hogy művüket ellenőrizték – látták ám, hogy valaki ott már „áskálódott”. Megrémültek; persze, lehetett az illető csak a ház valamelyik kíváncsi lakója – de így is biztosabbnak vélték, ha a vasládát másutt helyezik el.

A várostól északra hegy emelkedik, amelyről belátni a Duna vidékét, Szerbia és Románia csücskét, Erdélyét és a Havasalföldét csakúgy; és mellesleg belátni ide, az én ablakomba is. Allion a hegy neve, és a lábánál bozótos síkság terül el, ott kerestek az összeesküvők alkalmas helyet a ládájuknak. Lyukat ástak, melybe augusztus 20-án, Szent István napján, óvatlanul-óvatosan el is helyezték a ládát, rátemették a földet. Eltüntettek minden nyomot: növényekkel, levelekkel, ágakkal.

Akkor ünnepélyesen megesküdtek, hogy a korona helyét senkinek el nem árulják – vagyis hát négyen úgy tudták, hogy az okmányokét. Ha azonban ötük közül már csak egy maradna életben, ennek kötelessége elárulni a titkot, megesketvén egy jó magyar embert, hogy a dolgot ugyanilyen diszkréten kezeli, és a ládát csupán a törvényes magyar kormánynak adja át – ha ugyan lesz ilyen még, gondolták sóhajtvá.

Így szöktek tovább. Közel volt a román határ. Onnét Törökországba vezetett útjuk. Külföldön közölte társaival Szemere az igazságot, amit ezek alighanem sejtettek már: nem iratok vannak abban a ládában, hanem Magyarország szent koronája.

A történet tovább a lehető legfordulatosabb kalandregénnyel vetekszik, s mint a későbbi kutatások kiderítették, nincsen híján némi költői túlzásnak. Tény, hogy 1853-ban sok megfigyelés, letartóztatás és leleplezés árán sikerül a hatóságoknak kiásni a koronázási ékszereket, s nagy pompával Bécsbe szállítani.

Ausztria császára 1856-ban építette ezt a kis kápolnát – azon a helyen, ahol a korona rejtőzött... nem is, inkább ott, ahol a koronát megtalálták. Ez áll a lehető legegyszerűbben a láda helyén a földbe süllyesztett márványtáblán, latinul. Ez az emléktábla nem teketóriázik; úgy fogalmaz, ahogyan Bécs szíve érzett. A kápolna alapítóját csak *Austriae Imperatornak* (Ausztria Császára – a szerk.) nevezi, szó sincs ott arról, hogy *Rex Hungariae* (Magyarország Királya – a szerk.) És a korona állítólagos „elrablásáról” van szó: ...*inter seditionis turbas rapta* (a zűrzavaros helyzet közepette elrabolták – a szerk.). Nem Szent Istvánról nevezték el ezt a kápolnát, holott mégiscsak az ő koronázási jelvényei pihentek itt négy éven át, s épp a neve napján ásták el őket ide –, nem, a templomocska Szűz Mária tiszteletére épült, akinek születésnapján a kincset kiásták.

Most pedig lássuk Hegedűs Zsolt kutatóvegyész, műfordító (és hobbiszakács) levelét.

A blogodat olvasva eszembe jutott az, hogy én is jártam Ada-Kaleh szigetén. Negyvenöt évvel ezelőtt történt, egy iskolakirándulás alkalmával, melynek emlékét néhány megsárgult papírlapon őrzöm. Azokból idézek (szó szerint).

1. Az alábbi beszámoló részlet édesapámnak, Hegedűs Sándornak a „11. Sz. Középiskola által 1963. Aug. 28. – szept. 3. közötti időben Kolozsvár – Gyulafehérvár – Hátszeg – Petrozsény – Szurduk szoros – Tg. Jiu – Turnu Severin – Kazán-szoros – Orsova – Herkulesfürdő – Karánsebes – Hátszeg – Vajdahunyad – Algyógy fürdő – Kudzsir – Kolozsvár útvonalon rendezett autóbusz kirándulásról” szóló jelentéséből származik:

„Turnu Severinben „sikerült az utolsó pillanatban az ONT által rendezett Kazán szorosi hajókirándulására feliratkoznunk. 15 lejt fizettünk személyenként a Turnu-Severin – Orsova – Kazán szoros – Svinita oda-vissza útra.

A 7 Noiembrie vontatógőzös kitűnő időben indult a Dunán d.e. 11-kor. Orsova előtt átmertünk az 1100 méter hosszú Vaskapu szoroson, ahol a Duna olyan sekély, hogy a habok közül éles sziklák villannak ki és a hajózást lehetetlenné teszik. Ezért még az 1800-as évek végén egy tíz méter mély és 80 méter széles csatornát építettek ezen a szakaszon (Canalul Slip) a jugoszláv part mellett, amelyen lehetséges a hajózás. Ebben a keskeny csatornában azonban olyan erős a víz sodrása, hogy az uszályokat a jugoszláv parton állandóan készenlétben álló mozdonyok vontatják kötélrel fel a csatorna végéig, természetesen fizetség ellenében. Előttünk vontattak fel ily módon két uszály. A mi gőzösünk nem szorult a mozdonyok segítségére. Megküzdött a hullámokkal és lassabban bár, de mégis felvitt bennünket. Különben gőzösünk 14 kilométeres sebességgel haladt.

Orsova előtt kiszálltunk Ada-Kaleh szigetén, és vezető vitt végig bennünket a szigeten. Megnéztük a régi vár kazamatáit, a török mecsetet, az ottani kis cigaretta gyárat, textil üzemet, amelyek biztosítják a sziget lakóinak az életét. Különben a sziget halálra van ítélt. A most készülő óriási völgyelzáró gát építése következtében eltűnik a sziget, lakóit áttelepítik egy másik szigetre, sőt Orsova egy részét is elborítják majd a Duna hullámai.

Orsova után a Kazán-szorosba érkeztünk. A Kazán-szoros helyenként 80 méter széles: Egyirányú hajóközlekedés biztosítására a ki- és bejáratnál őrház van, amely a messziről jól látható, hatalmas piros-fehér gömbbel jelzi, hogy szabad-e az út a szorosban vagy sem.

A szoros két oldalán égbenyúló sziklafalak szorítják össze a Dunát. A víz tükre forr, porzik, mintha valóban kazán tüze forralná. A hajó gépei dohogva falják a hullámokat, és viszik felfelé a táj szépségeit csodáló kirándulókat. Román oldalon a sziklába vájt kanyargó országút vezet, melyet még Széchenyi építtetett. Jugoszláv oldalon jól látszanak a régi római út nyomai, amelyet sziklába mélyesztett rudakon a Duna felé függesztve építettek Trajánusz hídépítői. A jugoszlávok a víz színe fölött mintegy ötven méter magasban új utat építettek, amely számos alagúton keresztül vezet végig a parton.

A Kazán-szorosból kiérve a hajónk éles kanyart írva visszafordult és este 8-kor visszaérkeztünk Turnu Severinbe a Dunarea vendéglőbe, ahol megvacsoráztunk.”

2. A negyven tanulón és négy tanár kíséreln kívül egy szülő is részt vett a kiránduláson. Kovács András, – aki a kolozsvári Igazság munkatársa (szerkesztője?) volt – „Hat nap élmény – Egy iskolai kirándulás naplója” című riportsorozatban számolt be az élményeiről. Ebből is idézek:

„Arra gondolok, hogy milyen érzés lesz majd ezeken a tájakon hajózni akkor, amikor itt nagy gyűjtő valóságos tenger lesz, és akkor visszaemlékezni majd a Duna-szakasz mai képére. Arra, hogyan ültek ki a sziklák a napon sütkérezni a Duna kellős közepében. És hogyan döntötte el a földtani korokon át tartó viadalt a szocializmus és a kommunizmus művén dolgozó ember.

Mi még láthattuk a Vaskaput, úgy, a hogy az idők hagyták örököül. S amint a Dunán felfelé hajózunk egyre inkább megváltozik a táj. Kétoldalt sűrű erdővel borított magas hegyek állnak őrt. Valahol ott járunk, ahol a térképen a vonal a legészakibb pontra kanyarodik, hogy aztán megint délkeletnek, keletnek forduljon. S az ég felé törő erdőségeknek ebben a világában pillantottuk meg a karcsú minaretet Ada-Kaleh szigetén. Mintha hosszú tengeri hajózás után értünk volna szárazföldre. S még hozzá ismeretlen, egzotikus tájon, füge- és mandulafák között. Öreg gesztenyés lombjai alatt erődítmény maradványai és félelmetes kazamaták. Az oszmán birodalom sok hadiszerecsényének és balszerecsényének voltak tanúi ezek a mohos várfalak itt, az Aldunán. Hányszor rengett végtelen ágyúzás, hányszor cserélt gazdát ez a tenyérnyi szárazföld? Volt idő, amikor a fegyverek ezrei senyedtek földalatti kazamatáiban. Itt őrizték az 1848-as román forradalmárok egy csoportját is, s a helybeliek úgy tudják, hogy Kossuth Lajos is partra szállt itt a hontalanságba indulása előtt.

Amíg mi ebédelünk, török kísérelnk az egyik gesztenyefa alatt gubbaszt. Nézem, mintha száz éve ülne ott mozdulatlan. Sasorrú, hosszúkás barna arca, ősz haja, félig csukott szempillái alatt befelé néző tekintete, minden a táj keleti messzeségét sugallja. Aztán monoton magyarázatát hallgatva, sebtében végig szaladunk a szigeten: keskeny főutcája, akár egy hosszú tornác, amelyről közvetlenül nyílnak a lakások ajtói. Különös város különös főutcája ez: Szőlőindák függőnye borul az utca fölé, amelyről édes szőlőfürtök csüngnek, kínálják magukat az idegennek. Most kolozsvári iskolások zsibongása veri fel a csendet, mindenfelé turistákkal találkozni, de ez a nagy forgalom sem töri meg a táj varázsát. Mennyi egzotikum egy ilyen parányi területen! Mint más világ. S mégis hazai föld ez is, egy rózsaszál hazánk virágcsokrában.”

U. I.

„Canalul Slip” áll a jelentésben, és „Síp-szoros” az újságcikkben (Arról nem idéztem itt.)

*

A kolozsvári napilapban (Igazság, 1989-től: Szabadság) a riportot közlő **Kovács András** (sz. Bözödújfaluban, 1916-ban) 1949-től hosszú időn át, 1970-ig a kolozsvári pártlap, az Igazság főszerkesztője volt. A Hét című bukaresti hetilap indulásakor Huszár Sándor főszerkesztő szerkesztőségi főtítkárnak kéri fel, mire Kovács András

családostól feladja addigi kolozsvári életformáját, Bukarestbe költözik és nyugdíjazásáig A Hét egyik alapembere. Megírja, majd több ízben is körbejárja a bözödújfalusi szombatosok történetét (*Vallomás a székely szombatosok perében*, Kriterion, Bukarest, 1981; *Útfélen fejfa*. Budapest-Bukarest: Balassi-Kriterion, 1995; *Mondjatok káddist egy székely faluért*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1997; *Az erdélyi szombatosság nyomában*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1999; *Bözödújfalvi szombatosok szertartási és imádságos könyve*. Közzéteszi és a bevezetőt írta: Kovács András. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2000.), közéleti tevékenységét mérlegre tevő memoárkötete pedig 1999-ben jelenik meg Csíkszeredában (*A Hűség csapdái*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó). Fia, B. Kovács András, egykori kollégám a bukaresti Romániai Magyar Szónál, a sepsiszentgyörgyi Háromszék c. napilap egyik vezető publicistája, közíró.

Csíkszereda, 2008. október 5.

Utazás egy régenvolt kalendáriumban

A huszadikszazad.hu című internetes portál, amely jelenleg már a Trianon utáni idők alakulásával és vívódásaival ismerteti meg a közönséget, legelső, 1900 januári – gazdasági – hírében arról tudósított kiemelten, hogy „a most kezdődő év folytán tehát a még forgalomban lévő 5 frtos és 50 frtos államjegyek el fognak tűnni a forgalomból s részint öt koronás ezüstpénzek, részint 10 koronás bankjegyek fognak helyükbe lépni. Új-évtől kezdve most már mindenütt koronákban számítanak.”

Az új század tehát pénzügyi cezúrát is jelent, aminek azonban még nyomát sem leljük abban a Kincses Kalendáriumban, amit „a gyakorlati élet általános útmutatójaként” dobott piacra feltételezhetően még az új évszázad beköszönte előtt Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata (VIII., Röck Szilárd-utca 4. szám).

Az antikká kopott-öregedett kalendáriumot Elekes Ferenc barátom küldte Marosvásárhelyről, valamikor régiségekkel kereskedett, úgy került kezébe ez a könyv is, s ebben viszont még minden árjegyzék, reklám, hirdetés, a feljegyzésekhez külön biztosított rovatok forintban és krajcárban tartják nyilván az árakat.

Ez adta az ötletet, hogy a huszadik századi ember szemével próbáljam meg némileg szűrőpróbaszerűen szemlézni azt, amit e kalendárium anyagiakban és szellemiekben átmentett a lezáruló tizenkilencedik századból.

Szobor, 5 forintos havi részletre

Mindjárt a címlap bal belső lapján oldalas reklám hirdeti a Hamburg-Amerikai vonalat: közvetlen német pósta- és gyorsgőzhajó szolgálat, Hamburg-New York via Southampton és Cherbourg. tengeri út krlbl. 6 nap. A társaság hajórajá áll 75 nagy óceánjáró gőzösből, összesen 406.600 tonna térfogattal. Majd a Hamburgból kifutó útvonalak következnek, az amerikai földrész valamennyi fontosabb célállomásába, északra és délre egyaránt.

Mint tudjuk, a Titanicot nem ez, „a világ legnagyobb gőzhajós társulatának” tartott szolgálat működtette, korábbi fénye tehát a világszerte ismert tragédiáig már érezhetően leáldozhatott.

És vajon mi lett a „Könyves Kálmán” Magyar Irodalmi és Könyvkereskedési Részv.-társ. Budapest sorsa, aki akkor divatos, nagyhírű festmények reprodukcióit hirdette „passe-partout nélkül, a művész vázlata után készült aranyozott keretben” 30 forintért, „passe-partout-val, ugyanolyan keretben” 36 forintért? A csomagolásért még két újabb forintot számoltak fel, s havi részletfizetés lehetőségét is kilátásba helyezték.

Hasonló módon népszerűsíti a kalendárium Zala György nevezetes budavári honvédszobrának ércbe öntött, kibővített alakú változatát. „Fémtalapzatu szobor: 60 frt; fehér márványtalapzatu 70 frt. Magassága talapzattal 75 cm., talapzat nélkül 52 cm...

A magyar szoba mindeddig nélkülözött oly művészi becsü alkotást mely a magyar képzőművészet maradandó becsü alkotását viszi be falai közé. De szűkölködtek ilyenben egyesületi helyiségeink, a tanácskozó-termek és az iskolák is. Ez a minden ízében magyar műemlék, melynek sikerült voltát a sajtó egyhangulag elismerte, e célra kitűnően fog szolgálni. Megszerezhető 5 forintos havi részletekben is. Megrendelések Lampel Róbert (Wodiáner F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedésébe, Budapest, Andrásy-ut 21. címzendők.”

Lampel Róbert üzletére pedig még 1904-ben is találni utalást a huszadikszazad.hu-n, ami azt jelenti, hogy az új század elején még prosperált. Hiszen ugyanő az, aki kiadja a Radó Antal szerkesztésében az igen népszerű Magyar Könyvtár című füzetes sorozatot, amelyben a magyar- és a világirodalom jelesei, az irodalmi jelenségeket elemző legfontosabb anyagok olcsó áron megjelennek. Igaz, hogy a Lampel-vállalkozást még a századforduló előtt Wodianer Fülöp, az egykori negyvennyolcas debreceni kormány hivatalos nyomdása és bankjegypréselője vásárolta meg, de 1899-ben ő maga is elhunyt, fiai pedig még negyedszázadon át viszik tovább az üzlet fényét, itt jelent meg ugyanis a legtöbb iskolai tankönyv, népszerű és ismeretterjesztő kiadvány. A vállalkozást végül a Franklin Társulat kebelezi be. A Kincses Kalendáriumban jelen van a Magyar Könyvtár 1899. augusztus haváig megjelent 123 füzetének a pontos listája, megrendelési útmutatóval, miszerint „Egy-egy szám ára 15 kr. Minden füzet egyenként kapható.”

Ugyanez a kalendárium hirdeti, hogy „Sikkes egyenruhákat cs. és kir. és m. kir. tábornokoknak, törzs-, fő- és altiszteknek, önkénteseknek, valamint vasuti hivatalnokoknak és postatiszteknek, csendőrségnek, tűzoltóknak, pénzügyőröknek és anyakönyvvezetőknek készítenek Blum és Társa Budapesten, IV. csak Sütő-utca 2.”, továbbá reklámokat találunk gumibabákra és játékszerekre, mindenféle „lapdá”-ra, dicsérik a Kwizda fluid gyógyerejét, illetve Buziás gyógyfürdőt, ahová vasúton jut el a rászoruló páciens, s ott kényelmes lakások, ízletes konyha, villámvilágítás és jó zenekar várják, dr. Szerényi Gyula tulajdonossal és igazgató-főorvossal egyetemben...

Kronológia és öröknaptár

Ám hagyjuk a hirdetések már akkor mindent rózsaszínben ábrázoló világát, bár igaz, hogy az a néhány oldal, amit idáig fellapoztunk, maga a tömény gazdaságtörténelem, s lássuk a „tartalom rövid foglalatát”:

A család. – Örök naptár. – Időösszehasonlító tábla. – Az 1900-iki esztendő. – Az 1900. év kronológiája. – Vásárok. – Naptár az 1900-iki esztendőre. – Magyarország története dátumokban (1711-1825). – A XIX. század története. – A világ tengeri hadereje. – A magyar honvédség fegyvere. – A föld. – Európai uralkodók gyermekei. – A magyarok története (a királyok arcképcsarnokával). – Rendjelek. – Idegen szavak gyűjteménye. – Pályaválasztás. – Vívás. – Krokett. – A gyermek gondozása. – Kutya-ídomításról. – Ujságok. – Színházak.

A tartalom után mindjárt néhány üres, rovatokra osztott oldalt találunk a család krónikája számára, feljegyzendő a születéseket, keresztelés, bérnálás, az első szó, az első

fog, az első lépés, a házasságok időpontjait, a születésnapokat, emlékezetes évfordulókat, a szülők testalkatát, súlyát, beoltásának adatait, ugyanezt a gyermekekről is, mellette gyakorlati útmutatóval, hogy miként is készítsünk családfát.

Ha az 1900. év kronológiájában tallózunk, akkor pedig többek között megtudhatjuk azt, hogy ez az:

5347-ik év a vízözön óta,

a 903-ik sz. István magyar trónra jutása óta,

a 659-ik a tatárok győzelme óta a magyarok felett,

a 408-ik Amerika fölfedezése óta,

a 189-ik a szatmári békekötés óta,

a 105-ik Martinovics és társainak összeesküvése óta,

93-ik a vasuti lokomotiv első kísérletei óta,

40-ik Széchenyi István gróf halála óta,

6-ik Kossuth halála óta...

Akit az akkori védőszentek érdekelnek, ugyanott megtudhatja, hogy a magyar sz. korona alá tartozó országokban a következők:

Magyarországban: Szent István (aug. 20.)

Erdélyországban: Szent László (jun. 27.)

Horvátországban: Szent Illés (jul. 20.) és szent Rókus (aug. 16.)

Tótorságban: Szent Iván (jun. 24.)

Dalmátországban: Szent Spiridon (dec. 12-én az ó-naptár szerint.)

Magyar tengermelléken: Szent József (márc. 19-én) és sz. Vid (jun. 15-én).

Négy oldalon át üres sorok várták a kalendáriumban a tulajdonos beírni való könyvtárjegyzékét, majd a kiadás, könyvelési adatoknak is helyet adó naptár-rész után érdekes bemutató összeállítást olvashatunk a leköszönő 19. századról. Ennek a kiadás fejezetnek tulajdonképpen az a veleje, hogy a huszadik századot megelőző száz év változásai igazából a 18. században gyökereznek, vagyis hogy az idő gyakorlatilag eltérhetetlen, skatulyázhatatlan szövevényben folyik át Európa és a világ életén.

Rögtönzött szintézis

A 19. század bár a nagy afrikai felfedezések kora, s ugyanekkor nyílnak meg Ázsia, Ausztrália és Dél-Amerika fehér foltjaihoz vezető utak is a felfedezők – s még inkább, a kereskedelemmel hódító utakra vállalkozók előtt, de ezek a missziók jóval közelebb állnak a huszadik századi expedíciók jellegzetesen tudományos-katonai-birodalmi jellegéhez.

Jó példa erre Alexander Humboldt példaértékű, s később egész iskolát teremtő expedíciós vállalkozása a 19. század első éveiből. Az összegző írás szerint fontossága abban áll, hogy „az addig csak inkább helyi ismereten alapuló földismeret tudományát a természetkutató szemével nézte. Rosszul mondják, hogy ő Amerika második fölfedezője. Nem. Ő a klimatológia és a plasztikai földrajz, a tenger természettanának és a növényvilág földrajzának a megteremtője; ő ismerte meg a vulkánok sorszerinti csoportosulását, a delejes erők helyenkénti különböző intenzitását; az ő kutatásai

révén a geológia és a csillagászatban, a növény és ásványtan ismeretei mód fölött gyarapodtak.” Ez az az időszak, amikor megtörténik Dél-Afrika belsejének módszeres feltárása, illetve Cook nyomán a francia, orosz, német kutatók versengése a Csendes-óceán szigetvilágának feltárására. Számos országban – pl. Angliában, Oroszországban – valósággal államföladattá vált a földrajzi kutatás, az akkor létesült földrajzi társaságok jóval többek voltak tudományos vitakluboknál: akár a gyarmati birodalmak stratégiai vezérkarainak is tekinthetők, amelyek nem a saját szakállukra kutatnak, hanem küldetéseket, megbízásokat hajtanak végre. Ilyen küldetés volt a Niger-probléma megoldására szervezett expedíciók sokasága, amelyekbe – a nem túl gyorsan beköszöntő sikerig – rengeteg költséget ölték bele. Az első kísérlettől számítva negyven esztendő megfeszített kutatómunka, áldozatos utazókedv kellett ahhoz, hogy a rejtély megoldódjék, s ezalatt egy fél világrész belső titkaira is fény derüljön. Ipar és közlekedés terén a nagy fordulatokat – az összegzés szerint – a gőzkalapács, az esztergapad, a hidraulikus sajtó, a varrógép és a lokomotív hozták meg; ez utóbbi valósággal forradalmasította a távolabbi vidékek közötti szorosabb és biztosabb kapcsolatokat, majd hamarosan megteremtette vízi szövetségesét, a gőzhajót is, amelynek kerekese változata után a hajócsavarral működő megoldás jelentette az áttörést és a távolsági utazások, a globálisan is hatékony postajáratok meghonosodását. Amilyen merészen fejlődtek a műszaki tudományok, úgy kanyarodott el a korszerűség ösvényéről az építészet. A napoleoni kor empire stílusa a császárság bukásával ki is múlt Franciaországban; Németországban, Ausztriában viszont valóságos klasszicizáló építészeti divat honosodik meg ezeitben. Magyarország nem követi példájukat, kitart az empire mellett. Angliában ugyanakkor makacsul ragaszkodtak a gótikus hagyományokhoz.

Ipar és közlekedés terén a nagy fordulatokat – az összegzés szerint – a gőzkalapács, az esztergapad, a hidraulikus sajtó, a varrógép és a lokomotív hozták meg; ez utóbbi valósággal forradalmasította a távolabbi vidékek közötti szorosabb és biztosabb kapcsolatokat, majd hamarosan megteremtette vízi szövetségesét, a gőzhajót is, amelynek kerekese változata után a hajócsavarral működő megoldás jelentette az áttörést és a távolsági utazások, a globálisan is hatékony postajáratok meghonosodását.

Érdekes formája az anyagi-műszaki fejlődésnek az ipari kiállítások, seregszemlék divatjának az elszaporodása. Magyarországon az első műipari kiállítás például 1842-ben nyílt meg a Redut termeiben, ahol 213 kiállító 298 tárgyat állított ki, a látogatók száma pedig meghaladta a 15 ezret. A négy év múlva rendezett vásáron pedig ezek a számok mintegy megkétszereződtek, ami elárulta, milyen erőteljes lendületet jelentettek a magyar gazdaságnak azok a századközepe, reformkori esztendők. A kiállítások divatja pedig még azokban az években befogta – Budapesten kívül – Nagyszebent, Kolozsvárt, Győrt, Sopront is.

A Kincses Kalendárium szintézise szerint a 19. század legrohamosabb fejlődési ívét a fotográfia írta le, amelyben úgy tetszik, „nincs megállapodás. A hiuságot legyezgető arcképező művészetből a tudomány minden ágát hasznosan segítő társ vált belőle. A sokszorosító művészetek terén hatalmas versenytársa lett a réz- és fametszetnek, sőt,

hovatovább ki is szorítja ezeket. A gyógyászat, a hadviselés és a mérnöki tudomány pedig manap meg se lehet már a fotográfia nélkül.”

Ehhez hasonlítható sikertörténet a gyorsírás elterjesztése és mindennapos meghonosítása a közéletben, az igazságszolgáltatásban. Országgyűlési karrierjét a gyorsírás 1840-ben kezdte magyar környezetben, igazi lendületet azonban „csak az 1875-diki országgyűlés megnyitásakor vett, amikor Kónyi Manó és Fenyvessy Adolf szervezték az országgyűlési gyorsíródat, amely jelenleg a fejlettségnek nagyon magas fokán van”. (Azóta, természetesen tudjuk, hogy a hangrögzítés műszaki találmányai viszonylag gyorsan háttérbe szorították a némileg a kódolt írás tudományával rokonítható gyorsírást, és egy olyan foglalkozási ág eltűnéséhez vezetett, mely valamikor – a tolmácsokhoz hasonlóan – nélkülözhetetlenné tette magát a közélet legfelsőbb rétegeiben is.)

A 19. század második fele már a felzárkózás és a kibontakozás szakasza volt a megkezdett fejlesztésekben. Sikeres magyar felfedezők és utazók írták be nevüket a tudomány nagykönyvébe: Magyar László, Teleki Sámuel gróf, Kőrösi Csoma Sándor, Vámbéry Ármin, Xantus János, Berzenczey László, Zichy Jenő gróf csak kiragadott nevek a földrajzi felfedezések panteonjából.

A rögtönzött szintézis utolsó fejezete a 20. századot előzetesen megalapozó ipar, közlekedés és technika csúcsait veszi számba, ide sorolván a fapapiros gyártását, a galvanoplasztikát, a különböző gőzjárműveket, a gyújtót, a személy- és teherszállítás ipari megszervezését, a gyutacsot, a különböző lőfegyvereket, a revolvert, a srappelt, a petróleum- és gázmotort, majd mindjárt a benzinmotort is, a mindenféle szerszám-gépet, a szivattyúk gazdag családját, a szedőgépet, a szemafort, a fonógépeket, a kötő-szövőgépet, a kábelt, a betűnyomtató telegráfot, a morsét, majd a drótnélküli távíró, telefont, mikrofont, telefonhírmondót, acélipart és leágazásait, mezőgazdasági gépeket, hengermalmot, a petróleumlámpát és a sztearingyertyát, villamos- és acetilénvilágítást, ívlámpát, villamos vasutat, léghajót és repülőgépet.

Hasznos tennivalók, hajóhadak, lőfegyverek

A naptárban minden hónapra megkapjuk az időszerű tennivalókat a ház és az udvar körül, az istállókban, mezőn, réten, gyümölcsösben konyha- és díszkertben, szőlőben, pincében, erdőben, vadaskertben, kapunk csillagjósolást, majd konyhai ajánlásokat, konyhai nyersanyagokkal, illetve négy szezonthoz illő „ételsort”. November hónapra ez a következő:

„I-ső. Ebéd: Gombaleves. Vagdalt hus lencse-főzelékkel. Libasült vörös káposztával. Turós és mákos rétes. – Vacsora: Császárhús ecetes ugorkával.

II-ik. Ebéd. Husleves metélttésztaival. Marhahús hagymamártással s rizsszel. Francia módra készült tojásos krumpli. – Vacsora: Paprikás hal.

III-ik. Ebéd: Karfiol-leves. Töltött káposzta dagadóval. Turós csusza. – Vacsora: Hidegsült, vaj, tea.

IV-ik. Ebéd: Gyöngye paszuly leves tejfölösen. Töltött paprika paradicsom mártásban. Borjuszelet. – Vacsora. Rántott bárány kovászos (sós) ugorkával.”

Teljes keresztmetszetét kapjuk a kalendárium révén Magyarország és Ausztria haditengerészeti állományának, külön néven nevezve és meghatározó adataik révén csoportosítva a hadihajókat, a cirkálókat, a torpedó-naszádokat, a jelző hajókat, a vonathajókat, a folyami hajókat, állomás- és követ-hajókat, kikötő és parti szolgálatra való járműveket, tűzér iskolahajókat, matróz iskolahajókat. Nincs itt semmiféle titkolózás, legalábbis úgy tűnik, az ember könnyen összevetheti a monarchia akkori véderejét az angolországi, franciaországi, németországi, olaszországi, oroszországi, spanyolországi, illetve a többi hatalom (Dánia, Görögország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Portugália, Törökország, Egyesült Államok, Brazília, Csille, Argentina, Mexiko, Kína, Japán) haditengerészeti erejével, s ha a józan eszére hallgat, eldöntheti, érdemes-e tengeri csatát vívnia egyik vagy másik ellen...

Részletekig menően megismerkedhetünk a honvédségnél használatos Manlicher-féle fegyverekkel: az 1890-es ismétlő puskával (leírás, rajz), az 1893-as lőszerrel, a felcsatolható szuronnyal, továbbá a 90-es ismétlő fegyverrel. Mindezeket egy és ugyanaz az ember: Manlicher Ferdinánd lovag, mérnök „követte” el, aki az 1848-as forradalom előestéjén született, s a Kaizer Ferdinand Nordbahn hivatalnokaként számos fegyvert tervezett. Az ő műve egész sor ismétlő fegyver kitalálása, ismétlő fegyverét 1886-ban fogadták el hivatalosan a hadsereg céljaira, s a továbbiakban fel is fegyverezték vele a monarchia legénységét.

Mindenkinek egy-egy rendjel?

Néhány oldalas lecke is vár ránk a rendjelek bonyolult hierarchiájáról, odaítélésük szigorú szabályrendszeréről. Hogy miért kellett tudni a kor emberének az ebbe foglalt egész szövevényt? Hát ezért:

„Az idő múlik, az ember korban és tisztességben gyarapszik és egyszerre bekövetkezik az az állapot, a midőn majd mindenikünknek meglesz a maga egy-két-három rendjelecskéje, a minek értékét, jelentőségét és természetrajzát akkor illik majd tudni.”

Azt is lelkünkre köti e kis trakta, hogy „mindenek előtt a gomblyuk szót kell kitörölnünk a rendjel-szótárból. Ausztria-Magyarországon a gomblyuknak abszolúte semmi köze nincs a rendjelekhez, ez a frázis idegenből lopózott be, mert külföldön tényleg a gomblyukban hordják a harmadik vagy negyedosztályú keresztekét vagy csak a csillagot: mi azonban a lovagkeresztet (harmadosztályú rendjel) a bal mellre tűzzük vagy a miniatürt a frakk gallérján aranylánczon hordjuk”.

A rendjelek rangsorát sem árt tudni, hogy melyik kitüntetés süvegeli meg a másikat. „Az aranygyapjútól (a katonai Mária Terézia-rendtől) eltekintve rendjeleink sorrendje a következő: Szent István-rend, Lipót-rend, Vaskorona-rend, Ferenc József-rend.” Mivel azonban mindegyiknek megvannak a maga magasabb és alacsonyabb rendfokozatai, az igazi hierarchia így foglalható össze:

- „1. Szent István-rend nagyk.(ereszt)
- 2. Lipót-rend nagyk.
- 3. Vaskorona-rend I. oszt.
- 4. Ferenc József-rend nagyk.

5. Szent István-rend középk.
6. Lipót-rend középk.
7. Vaskorona-rend II. oszt.
8. Ferenc József-rend csillagos középk.
9. Szent István-rend kiskeresztje.
10. Lipót-rend lovagkeresztje.
11. Ferenc József-rend középkeresztje (csillag nélkül.)
12. Vaskorona-rend III. osztálya
13. Ferenc József-rend lovagkeresztje.”

Miután megtudtuk, hogy hiába gürcölt a kor embere éjt nappallá téve, a szabályok rangjához, beosztásához, sőt fizetéséhez illően bizonyos kitüntetésformákra predesztináltak, ami alól csak vajmi ritkán létezett kivétel. De a számítás, a ravaszkodás ez esetben is remekül működött, mert a kalendárium szerint „bizonyos tekintetben az okkupált tartományok nevezhetők rendjel-eldorádónak. Aki ott előkelőbb tisztviselő, az biztosra veheti, hogy kitüntetés esetén magasabb rendjelet fog kapni, mintha itthon tüntetnék ki ugyanazokért az érdemekért és ugyanabban a hivatalos állásban.” (Az útmutató itt elsősorban a bosnyák tartományokra utal.) Nem hiányzik az igen-igen praktikus tanács sem rangkórságban szenvedőknek: „aki nagyon fel akarja díszíteni a mellét, az ne nagykereszteket szerezzen, hanem csak csillagos középkereszteket. Mert akinek például tíz nagykeresztje van, az egyszerre tíz csillagot hordhat a mellén, de nagykeresztet csak egyet, mert a jobb vállról a bal csípőig terjedő széles szalagot, a melyen a nagykeresztnek függnie kell, nem lehet egyszerre föltenni, mint egyet. Ellenben akinek tíz csillagos középkeresztje van, az egyszerre tíz csillagot hordhat a mellén s a nyakából is belógathatja mind a tíz középkeresztet.”

Kiből lesz az erdőőr...

Igen érdekes a pályaválasztási rovat hat oldala, amely felsorolja, hogy bizonyos iskolai végzettséggel miféle hivatalokban milyen munkakörök tölthetők be, sőt, a juttatások mértékébe is betekintést kapott a korabeli olvasó.

Négy elemivel, megfelelő szaktanfolyamok elvégzése után, az emberből könnyen lehetett szakképzett gyári segédszemélyzet, erdőőr, kertész, pénzügyőrségi vigyázó, rétmester (vízmester), földművesmunka felügyelő, vinczellér, előmunkás, szövőiparos, útbiztos.

Példaként lássuk az erdőőri karrier távlatait: „A ki az erdőőri szakiskola kurzusát elvégezte s letette az erdőőri szakvizsgálatot: vadőr, erdőlegény, erdőőr, főerdőőr és körerdőőr (erdővédő) lehet. Az erdőőrnek 240-270-300-350 frt, a főerdőőrnek 360, 420, 480 frt a fizetése. A folyamodást a besztercebányai, máramaros-szigeti, kolozsvári, lugosi kir. erdőigazgatósághoz, a lipótújvári, ungvári, nagybányai, lippai főerdőhivatalhoz kell intézni. A ki 2-4 középiskolai osztály elvégzése után lépett az erdőőri szakiskolába, kisebb erdőgazdaságban erdőtiszt is lehet.”

(A forint akkori vásárlóerejének érzékeltetésére jelzem, hogy a Kalendárium szerint 1900-ban egy jobb szappan ára 30 krajcár, 4 kiló finom importkáv 4.60 forint, egy

bőrbe kötött díszes imakönyv 4 forint, a Budapesti Hírlap egy évre szóló előfizetése 14 forint, 4 doboz hársfamézcukorka 1 forint...)

Amennyiben I-II. középosztály is társult az elemink mellé, 1900-ban már lehetett belőlünk agyagiparos, építő-, fa- és fémiparos, pallér-, kőmíves-, ács- és kőfaragómester, vasiparos, műasztalos, lakatos, asztalos, kőfaragó és kőcsiszoló – magyarán becsületes munkásember. III. osztállyal a hátunk mögött viszont napidíjas hivatalnok és egyéb, alsófokú hivatalnoki pálya várt reánk. Ha meg a IV. osztályt is elvégeztük, akkor már helyünk lehetett – irodatisztként – a kabinet irodában, az állami számvevőszéknél, a közigazgatási bíróságon, a miniszterelnökségen, a fiumei kormányzóságnál, az Ő felsége személye körüli minisztériumban, a belügynél, az országos törvénytári szerkesztőségben, az államrendőrségen, pénzügyminisztériumban, a kataszteri felügyelőségen, a jogügy igazgatóságon, kincstári ügyészségen, vámhivatalnál, központi bélyegraktárnál, dohányjövedéki szolgálatnál, erdészeti hivatalnál, folyammérnöki hivatalnál, kultúrmérnöki hivatalnál, meteorológiai intézetnél, földtani intézetnél, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, az igazságügyminisztériumban és alintézményeinél (királyi kuria, királyi tábla, királyi főügyészség, törvényszék és járásbíróság), a sójövedéki szolgálatnál, állami jószágigazgatásnál, bányahivatalnál, állami vasgyáraknál, állami hidaknál, a kereskedelemügyi minisztériumban, államépítészeti hivatalnál, posta, táviró és telefon területén, az államvasutaknál, a királyi zálogházaknál, a földművelésügyi minisztériumban, a királyi ügyészségnél. Egy szóval, a hivatalnoki álláskínálat egy egészen szerteágazó, megingathatatlan rendszer polipjellegéről árulkodott; látszik, hogy az élet minden területének – és ez a mai tendenciákról is lerí – megvolt a maga szabályozó siserehada, nagyjából 400-500-600-700 forintokért egy hónapban, gyakran egyenruhában, olykor meg anélkül.

Igen, ezek voltak a „költségvetési” álláslehetőségek, mert minden más a privát szférába tartozott.

Párbaj mint döntőbíró

A kalendáriumból egyúttal az is megtudható, mily egyszerű volt a nyugdíjjogosultnak kiszámolnia, mekkora járandóság üti majd a markát. Az általános szabály ugyanis világos és logikus: „Az a tisztviselő, aki tíz évig szolgálta az államot, nyugdíjra tarthat igényt... A nyugdíjat az alapjául szolgáló beszámítható fizetésnek tíz szolgálati éve után, 40%-ban állapítják meg. A tíz évet meghaladó beszámítható szolgálat után minden további év után 2-2 %-kal nagyobb összegben állapítják meg a nyugdíjat, úgy, hogy a negyven évben megállapított köteles szolgálati idő kitöltése után a beszámítható fizetésnek teljes összege jár.” Méltányos, nem? Hol vannak ettől a mai, bőkezűnek álcázott nyugdíjszámítási kulcsok?

Három oldal jut a kalendáriumban az akkor még ugyancsak időszerű párbajszabályokra (kard és pisztoly) is, amelyekből megtudjuk, amit amúgy sejtettünk, hogy csakis férfiak vívhattak párbajt, persze nem kivétel nélkül, hanem csak azok, akik erre erkölcsileg és fizikailag érettnek, megfelelőnek bizonyultak.

„Lovagias fölfogás szerint, háromféle sértés van: 1. a szidalmazás, 2. a gyalázás, 3. a tetteges bántalmazás... Maga az udvariatlanság nem sértés. Gyalázás alatt a megbecstelenítő tulajdonságokkal való vádaskodás értendő. Tetteges bántalmazás pedig minden szándékos mozdulat, ütéssel való fenyegetés, ütés vagy családi becsület ellen intézett súlyosabb természetű támadás... A sértő félnek csak kötelességei vannak, a sértett félnek ellenben jogai, amelyet minden tisztességes ellenfélnek respektálnia kell... A fegyverek mindenkor egyformák legyenek. Vontcsövű pisztolyok csak a leg-súlyosabb esetekben használhatók... A segédek igyekeznek az ügyet békésen elintézni s a párbajt csak a legvégső esetben engedjék meg, ha már minden békítési kísérletük meghiúsult...”

Az egészen részletes, minden apróságra kitérő szabálytömkeleg valóságos igazság-szolgáltató intézménnyé növekszik, ami nem csoda, hiszen a párbaj intézménye – bár egyes országok törvénykezése tiltotta – többnyire olyan jellegű sértések megtorlását (lásd manapság: gyűlöletbeszéd...) szavatolta, amelyekről a büntetőtörvénykönyv nem intézkedett...

Mindezen példákból gondolom, kitetszik, hogy a XX. század folyamatos áttűnésben, szervesen ráépül a XIX. századi viszonyokra, szinte nem is látszik a választóvonal és magával cipeli mindazt, amitől képtelen egyik pillanatról a másikra megválni. Rendezettsége, skatulyázó képessége pedig oly szintre emelkedett, amit azóta is inkább csak csodálni tudunk, hiszen nem komputerizált társadalom, hanem földhözragadt kézi vezérlés eredménye.

Azt is mondhatjuk, a Kincses Kalendárium összefoglalójára alapozva, hogy mire a 20. század beköszöntött, minden, ami ma ócskaságnak számít, tulajdonképpen zseniális újdonságként, de föl volt találva!

Csíkszereda, 2008. december 5.

Szerelem, anno 1910-1911

1. (Invokáció)

Megint új kalandba ugrasztott bele Elekes Feri barátom. Nem elég, hogy elkövette velem az azóta csöndes, szép sikert aratott Krajczáros napló-t (amelyről azt se tudtam, mihez kezdek, mielőtt nekifogtam volna), most újabb „titkos” füzetet juttatott el hozzám: egy neves, azóta az örök plain air-mezőkön festegető művésznőnk leánykori naplóját.

Hogy miként tett szert rá, nem firtatom. Évek óta lehúzott redőnyű régiségboltjában még sok hasonló furcsaság, régiség lapul, amelyek egy adott pillanatban úgy tűntek, nem kellenek senkinek, s ő előrelátó gazda módjára, felgyűjtötte e megtagadott relikviákat.

Félve nyitottam ki a kopottas bőrbbe kötött, rézcsatos könyvecskét, amelyre a hajdani gyártó – a napló 1910-11-i eseményeket, gondolatokat rögzít – csak annyit nyomtatott, rózsaszín rózsakoszorúkkal kerítve, hogy „Poesie”.

(Láthatja, aki betévedt a blogba, hogy most magam sem teszek mást, mint lapozgatom a könyvet, ismerkedek vele, leltározzatom. Könnyű dolgom van: az oldalak felső szélső sarkában egy-egy diszkrét oldalszám, amelyeket csak követni kell s mindjárt megállapítható, hiányzik-e valami az eredeti naplóból. Megnéztem: nem hiányzik...)

Könnyű lenne most egycsapásra agyonütni a témát azzal, hogy felfedem a napló tulajdonosának kilétét. Maradjon ez egyelőre titok. Találgatni persze szabad, mert minden más adatot megadok majd, ami a majdani művésznő életére vonatkozik, egyedül a személyazonosságát lebegtetem. Talán nincs is jogom ebbe az intim feljegyzésbe beleilletlenkedni. Vagy ha van is, talán nincs jogom erről nyíltan beszélni. De tegyük fel, nem követek el szentségtörést azzal, hogy mindezt ezen a diszkrét helyen elétárom. Remélem, ez menet közben majd kiderül. A napló ismeretében legalábbis semmi olyan bejegyzésről nem tudok, ami diszkreditálhatná szerzőjét. A szöveg egy kolozsvári tanítóképzőbe járó, konviktusban lakó, vidéki úrilányé, aki füzetébe jegyzi azokat a történeteket, melyek ébredező és kibontakozó szerelmét erősítik és kísérik.

*Szeretni egyet,
Szeretni hűn,
Szeretni mindig
Soha sem bűn!*

Ezzel indítja naplóját 1910. február 8-án este, de a bejegyzések február 2-ára nyúlnak vissza, mert mint minden szerelemnek, ennek is megvan a maga előtörténete, előjátéka.

A mottó alatt ceruzával október 23-i betoldás:

Még mindig ez.

Legalul pedig:

Örökre ez!

1911. XII. 28-án d.e. B.A.

Ami az én olvasatomban azt jelenti, hogy – házasság lett a dologból.

És most egy kissé meghökkentő mozzanatról kell beszámolnom. Mégpedig arról, hogy az elérhető, rendelkezésemre álló forrásanyagban kivétel nélkül az áll: a napló szerzője 1906-ban végezte a tanítóképzőt, majd 1910-ben férjhez ment ahhoz az emberhez, aki mellett élete végéig hűségesen kitartott. A naplóból viszont az derül ki, hogy 1910-ben a majdani művésznő még képzőbe jár, s az 1911 februárjában megszakadó bejegyzések még mindig arról szólnak, hogy él ugyan a szerelem, de házasság még nem kötött.

Ez az, ami a leginkább visszafogja a lendületemet, mert nem szeretném illetéktelenül átírni a családi legendáriumot. A továbbiakban elégedjünk meg azzal, hogy inkább az eseményekre és nem a személyekre figyelünk. Mintha csak saját érzelmeink születését és kibontakozását követnénk nyomon egy lányinternátus puritán szobájában. Ott, ahol ilyen sorokkal indul a vallomás:

„1910. február 2-án.

Istenkém! Milyen is az én sorsom!

Minden napra kijut a busulásból. De hátha így van ez jól. Mindent Te igazgatsz, s Te tudod, kivel mit cselekszel. –”

Ekkor még szó sincs szerelemről. A naplóíró nagyon vágyik már haza a vidéki szülői házba. Számolja a napokat: már csak 45 van hátra. S elégedetlen az egy nappal hamarább megkapott értesítő jegyeivel...

2. (Keresztelő, képzelgések)

Tegnapom azzal telt el, hogy erősen tanakodtam magamban: miként tovább? Mert ha diszkréciómat szeretném mindvégig érvényesíteni – márpedig ezt kell tennem –, akkor illik már az elején nevet adnom írásom hősnőjének, aki egyben a már említett napló szerzője.

Egy irodalmi keresztapának könnyű a dolga: végignéz a rendelkezésére álló nevek garmadáján és a nagy választékból kiszúr magának egyet, amelyikről úgy véli, megfelel céljainak.

Legyen hát... Angéla – mondom egycsapásra, hogy legalább a kezdőbetűk találjanak, és ezzel máris keresztapa lettem.

De ez, sajnos, nem elég a boldogsághoz: ezek után azt próbálom elképzelni, milyen lehetett ez az Angéla 24 esztendősen, az 1871-ben alapított kolozsvári tanítóképző internátusában? A képzőről máris sikerült felhajtani egy – feltehetően – korabeli képeslapot, ami mindjárt díszletet is rajzol számunkra a napló hétköznapijaihoz. Azt remélem, hogy a napló lapozgatása közben talált ceruzarajzon Angélát látom viszont, szíve választottjának portréjával átellenben, de tüzetesebb szemlélődés után csalódottan konstatalem, hogy egy más ifjú hölgyet (nevezett Iduskát) ábrázol, aki az iskolán kívül, a városban lakik (barátnője? közeli rokona? netán épp unokatestvére? – nem derül ki világosan a naplóból, de ilyesmire gyanakszom) és valamilyen személyes kapcsolatban áll Angéla ideáljával, s neki köszönhető az, hogy a lány időnként eltávozást kap a bentlakásból, s olyankor Iduskáékhoz hivatalos, ott pedig több ízben találkozik a nagy Ő-vel.

Ha úgy vesszük, már ez is több mint semmi. Ennyi „előtanulmány” után próbálom magam elé képzelni a hösnőt, amihez majdnem teljesen szabad kezét kapott a fantáziám. Bár ha jól meggondolom, azért mégsem, hiszen a hatvanas években még alkalmam volt látni az akkor már Kolozsváron élő festőnő aprócska, elaggott, de azért fürge alakját (kilencven évet ért meg különben!), szorgalmasan festegetett a kolozsvári sétatéren, a szabad ég alatt, nyilvános helyen, állvánnyal, palettával, festékes dobozokkal és ecsetekkel felszerelve. Az ilyesmi ritka látvány volt akkori-ban, meg is bámulták jó alaposan az arra járók, de Angéla (bizony, akkor már néni) ezzel mit sem törődött, festette kedves tájait éppen úgy, ahogy azt valamikor szeretett és nagyra becsült nagybányai Mesterétől tanulta, még a huszadik század első felében. Ezek szerint apró termetbe öltöztessük az általunk elképzelt lányalakot, s azon is jó lesz eltöprengenünk, hogyan is történt valójában ez a naplóírás, miképpen tudta magának megteremteni a bentlakás közösségi életében a meghitt bejegyzésekhez szükséges intim környezetet? Volt-e lehetősége tényleges egyedüllétre? Volt-e hozzá megfelelő asztala, amin írjon, vagy kénytelen volt a noteszkét térdére helyezve, lopva befirkantani sorait? Igaz, a bejegyzések nem terjedősek, nem túl részletezőek. Az írás az esetek nagy többségében egyenletes, könnyen olvasható, nem vall túlzott sietségre, kapkodásra. Mondatszerkesztése megfontolt, tényszerű, inkább közöl, mint ábrázol. Stílusán nem látszik az, hogy később a képszerű látásmódot igénylő művészettel jegyzi el magát. Nem kevés az olyan nap, amikor csak ennyi kerül a naplóba:

„Semmi följegyzésre méltó dolog nem történt.”

„Semmi érdekes.”

„Egyhangúság.”

„Minden nevezetesebb dolog nélkül telik el.”

„Csütörtök – semmi.”

Arról sincsenek támpontjaim, hogy a naplóból netán kiderüljön, milyen előzményei voltak Angéla érzelmi életének? Feltételeznem kell, hogy ha korábban érzett volna

már vonzalmat valaki iránt, akkor a naplójának mindenképpen megtett volna bizonyos fokú összehasonlítást. De erről egy szó sem esik. Az viszont mindjárt az első lapokból kisugárzik, hogy Angéla nagyon szeretne tartozni valakihez, aki őt tiszteli, szereti. Megérett arra, hogy megjelenjen életében az a bizonyos Valaki. Erről szól a napló.

3. (Igazgatói szünnap)

Az alaphelyzet tehát: 1910. február 2-án (délután? talán este?), történetesen egy iskolai szünnapon a 24 éves tanítóképzős leányzó, nevezett Angéla üldögél a szállásán, nem tudni, vannak-e körülötte más személyek, vagy egyedül mereng a sorson, hogy talán mégis létezik valaki e földkerekségen, aki őt szereti.

„A tegnap kaptuk ki a bizonyítványt, az enyémmel meg lennék elégedve, csak az internátusi 2-es busított el, na meg a nevelésben s a rajzból kapott jegyek, de abba is bele kell nyugodnom, s legfőllebb elhatározom, amit már meg is tettem, hogy ezután még inkább fogok igyekezni.

Igaz! A bizonyítvány kiosztása után megfogadtam, hogy többet, senkinek, rajzolni nem fogok, inkább magamét rajzolom, h. abból se kapjak 3. Ez ugyan önzés tőlem, de igazán nem szeretem azt, csak a kényszer visz rá. Ugyan azt sem tudom, meddig tudom megtartani. – Isten segíts meg, h. tudjak tanulni, s legyen erős kitartásom, ez legfőbb óhajom most!”

Ez eddig tiszta, jószándékú, leendő tanítónőhöz illő törekvés. Igaz, nem derül fény arra, mi a helyzet a másoknak való rajzolással, mi készteti rá s miért megy ez a saját teljesítményének rovására, mint ahogy az sem világos, mit kezdjünk azzal a zárójeles megjegyzéssel, hogy *„Kaptam egy csokor piros szegfűt”*, mert rögtön ezután becsukja a napló fedelét, rápatintja a még ma, száz évre rá is fungáló csatocskát és felsóhajt: *„Mára elég is talán!”*

Következő napon aztán nem történt semmi, február 4-én kibékült Ilussal, egy nappal később pedig megjelent az internátusban a már említett Iduska, és *„kikért húshagyókeddre. Istenem, csak kiengednének!”* Február 6.: levél érkezik otthonról, édesanyja ír neki, ő pedig elszánja magát, hogy részt vesz a tanítók házában rendezett bálon.

Február 7: *„Déli 12 órakor legnagyobb meglepetésünkre ki van írva a fekete táblára, h. Holnap, kedden (8-án) Igazgatói szünnap. Csak ez kellett nekem! – Józsa néni kiengedett s én még este kimentem a városba. Este ott voltak Iduskáéknál, s jól eltelt az idő 11-ig.”*

A napló és Angéla szempontjából ama fatidikus február 8-i napot kiemelt, vastag keret ugrasztja ki a napló hatodik oldalán. A bejegyzés zavaros, csupán jelzésszerű és töredékes, mintha a napló gazdája még magának sem merné megfogalmazni, mi is történt vele. Egy biztos: bostont táncolt az este 8-kor kezdődő estélyen, s a nap végén valami furcsa fohász: *„Istenem, csak már telne az idő, s lenne 20 kg.”*

Ez a hirtelenül odavetett egyötöd mázsa azóta se hagy nyugodni: látszik, hogy a szám és az utána következő mértékegység utólag került a naplóba. Vastagon többször is felülírta valaki, mintha az alatta lévő eredeti ceruzavonásokat kellene elfednie. Képzetelem ugyan szabadon szárnyalhat, de nincs hozzá egy ép gondolatom se... Legjobb, ha nem firtatom tovább, s megelégszem a február 9-i történetekkel:

„Rettenetes álmos vagyok, nem csoda, hisz tegnap, illetve ma 1/4 4-kor fekiüdtem le. Tanulni nem tudok, csak nézek a végtelenségbe, a véghetetlen után...”

U.i. Addig-addig nézegettem a bejegyzés fölött álló naplórészletet, amíg megvilágosodott előttem a „húsz kilós” rejtély: én olvastam rosszul. A helyes olvasat: 20-ka! Február 20-át várja Angéla oly repesve. Előrelapoztam a naplóban: és valóban, huszadika körül ugyanolyan díszkeret pompázik, mint a 8-iki dátum körül! (Heuréka!)

4. (Séták a napló mentén)

Amíg egy kissé megbarátkozunk Angéla személyiségével és írásmódjával, s hogy ne essünk további hasonló tévedésbe, mint az a „20 kiló” esetében történt, induljunk el a naplóba beírtak fonala mentén. Még akkor is, ha úgy találjuk első látásra, hogy az Angélával történetek közhelyszerűek, érdektelenek, megtalálhatók minden leányregényben, amelyben a cselekmény egy leánynevelő intézet szigorú belső világának bemutatásával indul.

Most sincs ez másképp. Talán csak az a helyzetben a különleges, hogy egy olyan esztendő eseményeit kell a napló alapján rekonstruálnunk, amely az illető személyiség utóélete, életének emlékezete alapján nem is létezik, amit életrajzírói töröltek a biográfiából azzal, hogy időnap előtt az iskola végzettjének nyilvánították, illetve férjhez adták ahhoz a fiatalemberhez, aki a valóságban még csak tisztos távolságból, érdeklődő ifjoncként mutatta ki ébredő rokonszenvét a tanítóképző tanulója iránt – amint majd meglátjuk, nem is reménytelenül.

„Febr. 10. Voltunk sétálni a főtéren, láttam 2-szer, Hintz [neves kolozsvári patikus család, gyógyszerárú a Főtéren állt – sz. m.] előtt s visszajövet a tanácsház előtt állott. Csak már holnap dél lenne! Most már nem zúgolódom.

Febr. 11. Semmi nevezetes esemény, még sétálni sem voltunk, h. teljes legyen az egyhanguság. Feleltem fizikából. Kaptam a városból sonkát stb...

Febr. 12. Csak hogy megint kijuthattam a városba a szabad levegőre. Hozzá a színházba! Gyönyörű egy darab az a Cigány! De még annál szebb volt, mert a végén láttam... Ha jó a vége, minden jó.

Febr. 13-án. Mégis csak jó gyerek, mert betartva szavát, eljött a theológiára. De vajjon igazán azért jött, amiért akkor mondta?...

Febr. 14. Voltunk egy gyönyörű képkiállításon.

Febr. 15. Voltunk sétálni, nem volt jó. Az egész nap semmit nem ér.

Febr. 16. A szokott egyhanguság. Nem voltunk egész nap ki a házból. Sétálni sem vittek. Oly gyönyörű tavaszi idő van, h. nem jön az embernek, h. tanítást írjon.

Febr. 17. Voltunk sétálni. De semmi különös dolog nem történt. Csomag.

Febr. 18-án. Gyak-ban voltam, egész nap nem kaptam ki. Ez pedig a ritka esetek közé tartozik. D.u. voltunk... Lajos Messinai földrengés előadásán. Érdekes volt elmenni, abban a tekintetben, h. szép képeket, felvételeket láttunk a földrengésről, de más-különbén nem. Este rossz kedvem volt, mert Teri k. a. minden ok nélkül leszidott. Azért sírtam leginkább, hogy másnak az olyasmit fel sem veszi, amit nekem felró. De még 4×7, s akkor az én drága Édes Anyám visszaadja otthoni kedvemet.

19. Elmarad a séta s önképzőkör is. Este kimentem Iduskával s megvettem a cipőt, a szalagot a bálba. Mához 1 hét vajjon mi lesz?.... Nem jöttem be, hanem kinn maradtam I-nál.

Febr. 20. Megint egy jó s mégis rossz napra virradtam! Jó, mert hiszen künn voltam I-nál s ott volt... De be kellett jönni, s az volt a rossz!...

Febr. 21. A Főtéren voltunk sétálni, láttam a Bocskay-ház sarkán.

Febr. 22. U. ott sétáltunk, láttam 2-szer.

Február 23. Nem voltam künn a házból, illetve intézetből. Sétálni sem mentem, mert a hajam megmostam s nagyon kócos volt. Józsa n. nagyon haragos.

Febr. 24. Kaptam otthonról csomagot. Nagyszerű! Iduskától is kaptam levelet. Mit izenek Neki?... Nem voltam sétálni megint.

Febr. 25. Semmi érdekes.

Febr. 26. Eljött végre a bál napja. Az én első bálom, a határozott, kimondott bál. Nagyszerű, felségesen telt az idő, de 1 valami miatt mégsem volt teljesen jó, hiszen nem volt ottan Ő... De ez még csak megnyugtató... Szót fogadott ő nekem! A bálban rettenetes sokat táncoltam, valóságos kis boszorkánynak neveztek, s azt mondták, h. igen is el vagyok kaptatva. S gyönyörködtek a táncomban, s addig míg én táncoltam, az állandó táncosaim nem táncoltak. Reggel 1/2 7-ig voltunk ott. Csak már itt lenne szombat, mert attól a... szombattól még többet várok. Istenem, bár úgy lenne!"

5. (Szeretném, ha szeretnének)

Nem hinném, hogy naplójának vezetése idején Angéla tudott volna érdemben Ady Endréről. És az sem valószínű, hogy a költő szavait használta volna arra az állapotra, melyben saját maga leledzett a tanítóképző falai között.

Ahogy haladok előre a napló szövegében, úgy feslik mind jobban fel az a szeretetlenség, amelyben a fiatal lány él. Hogy ennek mi az oka, nem részletezi, talán túlságosan eleven személyisége az, mely szembehelyezkedik az intézeti szabályokkal, talán csak a környezet vaskalapossága, de minderről nem tudunk meg sokat. Legfeljebb annyit, hogy az internátusi nevelők gyakran korholják, amihez a fiatal lány annyira hozzá is szokik, hogy a reggelig tartó bál után hirtelen feltűnik egyikük dicsérete: azért, mert zokszó nélkül ment a templomba, hirtelen „derék kis lánynak” titulálta. Sőt, az ebédlői felügyelőnök is kedvesen megkérdezték, fáradt-e még és hogy miként mulatott.

„Istenem, ha ők is inkább szeretnének – sóhajt föl Angéla – mint eddig, talán boldognak mondhatnám magam. – A theologián láttam. Még is eljött oda...”

Ez történt tehát február 27-én. 28-án viszont:

„Voltunk sétálni a főtéren. Láttam több ismerőst, de az a fő, h. Őt is. – Annyi dolgunk van holnapra, Istenkém, adj erőt!”

Márc. 1-én. Eltelt a d.e. s eljött a dél. Voltunk sétálni s láttam a Kossuth L. utcában, olyan helyesen köszönt És... d.u. bejött Iduska egy csomó jó hírrel. Kaptam egy tollkést...

Márc. 2-án: Kaptam otthonról csomagot. Nem láttam a sétán.

Márc. 3-án. Nem voltunk sétálni.

Márc. 4-én. Istenem, vajon mi lesz holnap ilyenkor?... A délben voltunk sétálni, de hol, a tisztviselő telepen. Ott pedig nem láthatám őt.

5-én. Születésnapom. Ez azonban mind semmi. Ma volt a házibál a... szállodában. Soha ilyen jól nem mulattam. Kaptam 2 csokor virágot. Ibolya és sárga rózsza. – Mosolygás és komoly nézése. Kenyér, mindennek a 2-ik fele. A puncs stb. Reggel 1/2 6-ig. Soha ilyen hamar nem telt az idő mint ezen az éjjel. Vacsoránál is mellette ültem. Ibolya faló.

6-án. Reggel 10 után keltem fel. Egész nap fáradt voltam. Itt volt nagynéném Szegedről. – D. u. 5 után jött oda. A tűzoltó játék. (Kaptam tőle szegfűt a rózsza helyébe.) Este Vele jöttem be. Utca, házsám? 1/12 éves elválás. Az éjjel vele álmodtam.

márc. 7-én láttam a sarkon,...-val állott, olyan helyesen köszönt.

Márc. 8-án. Semmi, semmi és még egy semmi! Nem vittek sétálni, s így egész napom nem ér semmit. Istenem, csak lennének még séták! Ezek derítik fel egy kissé egyhangúságomat, most még ettől az élvezettől is megfosztanak. Istenkém, csak telne már az idő, lenne itt a húsvéti szünidő. Még legkevesebb 4 hétig nem fogok beszélni vele... Olyan szépet álmodtam Vele... Egy hónapos fordulója.

Márc. 9-én. Rettenetesen meg vagyok hűlve, nem megyek sehová, sétálni sem, pedig a mi sorunkat viszik.

Márc. 10. Nagyon fáj a fejem, d.u. benn voltam a betegben. Iduska benn volt nálam. Semmi újságot nem mondott.

Márc. 11. Megint voltunk sétálni, de eredménytelenül. Istenem, csak telne az idő s lenne itt a vakáció! Kaptam levelet édes Anyukámtól, megyek Sármásra, a Babuka keresztelőjére, csak már itt lenne 19, s lehetnék az én szeretteimmel. Annyira érzem itt a szeretetlenséget, hogy egészen beteggé tesz. Pedig én most szeretek mindenkit...

Márc. 12. A kath. szentgyakorlaton vannak, s nagyszerűen telnek az órák. Az igaz, helytelenkedtünk eleget. Az öreg Gabinak rákötöttünk a köténye kötőjére egy skatulyát. A tanár úr is nevetett rajta. A nevetésből nagy későre jöttünk ki, addigra elmentek sétálni, s így ma nem láthattam...”

Ilyenek voltak hát 1910-ben az alakuló, lassan mindent behálózó szerelem emelkedői és hullámvölgyei...

6. (Kíséret Apahidáig)

A hosszú „böjtölés” után mozgalmasabb napok köszöntenek Angélára. De így is van ez rendjén, elvégre a tavasz közeleg s küszöbön a várva várt vakáció is.

Továbbra is fő attrakció a napi séta, de egy alkalommal sor kerül egy irodalmi délelőtti is.

„Márc. 13-án d. e. voltunk egy irodalmi matinén Szabolcska M., Pekár Gyula, Jakab Ödön és még többen jöttek le ide. Fölolvastak, szavaltak és játszott a 62. ezred zenekara. A színházban volt mindez. a 9-ik sorban ültünk. Úgy szerettem volna templomba menni, de akkor innen késtünk volna el. D. u. nagyon jól eltelt az idő. Játszottunk a kertben fogósdit s több gyerek játékot, de ez úgy felüdített! Este a dolgozóban táncoltunk. Én... visszagondolva ma egy hetére! Még 5 nap! Istenkém, csak már itt lenne az a péntek! – A felolvasásra 1/2 11-kor mentünk és d. u. 2-kor jöttünk haza. –

Márc. 15-én d. e. volt az ünnepély, d. u. meg készülődtünk Józsa n. névnapjára, a gyakorlósok főpróbája is akkor volt.

Márc. 16-án a gyakorlósok ünnepélye.

Márc. 17. Szerencsésen telt el az utolsóelőtti nap, a hazamenetel előtt. Este a Józsa n. névnapját ünnepeltük mi, benn lakók. Nagyon tetszett neki, a „vasutat” is 2-szer énekeltük el.

Márc. 18. Már alig tudunk az órán egy helyben ülni. Du. a künn és bennlakóknak együttes ünnepélye volt. D. u. bejött a cseléd s kivitte a kosaram. Este ott voltunk Iduskáéknál.

Márc. 19. Végre eljött a várva várt nap. D. e. készülődtünk a 1/2 1-kor induló vonat-hoz. Ő kijött az állomáshoz, kikísért s eljött egészen Apahidáig. Hozott egy doboz „pralinét”. Olyan aranyos volt! De jó is volt Istenkém, s nem akkor mondtam, hogy milyen rossz lesz mikor megint viszontlátom ezt a képet. (Az ablakon néztünk ki s láttuk a két águ ref. templomot s a környékét.) Gondoljak rá husvét 2-od napján reggel 6 órakor, h. ő legyen az első.

20-29. Otthon voltam, az én édes kis Otthonomban, drága jó Anyukám, Apukám s Nagymamám körében. Voltam a szünidőben többfelé. Piriéknél s Katóéknál is jól telt az idő. Csak ne telt volna olyan gyorsan az a drága vakáció. Kaptam Tőle lapot húsvét 1-ső napján. S egy társas lapot, amint 1-ső napján Szánthóéknál írtak alá.

29-én. Vége az édes Otthon élvezésének s vissza kellett jönni. Moszatkával utaztam egész K-ig. Az uton egy kis gyakorló katonaorvos borzasztóan nézett. Itt az állomáson várt Rudi a cseléddel. Ő nem jöhetett ki mert valami halaszthatatlan fontos dolga volt. Persze, előre bejelentette Iduskának s hozott egy üveg Rózsaparfümöt nekem (5 K). Este nagyon jól telt az idő, dacára annak, h. aznap jöttem el otthonról. Sokat táncoltam Vele s mindenről beszélgettünk. Se nem kicsi, se nem nagy – ismerem-e ezt az éneket? Érezned kell. Gyönyörű egy ének. Este 12 után ment el.

Márc. 30. Egész nap nem tettünk semmi hasznosat.

Márc. 31. Eltelt az idő, este sokat beszélgettünk Ilussal...

Ápr. 1. Nagyba reménykedem, h. talán kiengednek vasárnap. ha nem... hát akkor...-

Ápr. 2. Ki van mondva az ítélet, h. senkit nem engednek ki első vasárnap, s így én is benn maradok.

Ápr. 3. (vasárnap) Rettenetes szomorúsággal, de valami belső megnyugvással töltöttem el a napot.

Ápr. 4. Szünetünk van, s mint ilyenkor szokás, nem teszünk egész nap semmit. D. u. benn volt Iduska s mondta, h. Ő nem jöhetett el, mert valami unoka testvérei jöttek s otthon kell legyen. Mégis csak úgy van jól minden, ahogy a jó Isten intézi. Örvendek, hogy nem engedtek ki.”

7. (Placet)

A kellemes szünidei időtöltés után Angéla vissza kell, hogy szokják az intézeti szürke napokba. Ezért nem csodálkozom, hogy április 9-éig az egyetlen említésre méltó esemény, hogy egyik nap gyakorlaton voltak. Kilencedikén viszont váratlanul színházlátogatás lehetősége adódik.

„A Himfy dalai-t adták. Pataky is jól játszott. Mikor jöttünk haza, rettenetes eső szakadt a nyakunkba. –

Ápr. 10-én eljött az én 2-ik vasárnapom is! Kiengedtek, másnap reggelig, pedig az nagy dolog, mást senkit nem engedtek ki addig. D. u. nagy lázam volt s nem volt jó kedvem. De később az is megjött. Este vacsoránál közöttünk ült, két testvér között. Mi lesz vajjon nyáron? Istenkém, segíts!

Iduskának horgoltam egy kis tálca terítőt. S még sok mindent kapott a névnapjára.

Ápr. 11-én. Reggel jöttem be... Ünnepegyünk volt. Kovács t. ur virágos szavakkal mondott egy szép beszédet.

Ápr. 12. Valahogy meghűlt a nyakam, feldagadt s most fáj. Istenem, segíts meg, hogy ne legyen semmi bajom! A lányok be akarnak vinni a betegbe, de én nem megyek, pedig még megadom az árát. Vajon mit hoz a holnap?

Ápr. 13-15. Benn voltam a betegszobában. Istenkém, milyen más lenne otthon, hol szeretettel ápolnának. De itt... Istenkém, csak már...

Ápr. 15. Próbatanításunk van, rettenetesen félek. De eltelik ez a nap is!

(...)

Ápr. 19. Írtam egy levelet a sógorom névnapjára, nagyon tetszett neki.”

E pontnál kissé félreteszem a naplót, hogy egyre erősödő gyanúmat megvalljam. Mindinkább azt kell hinnem, hogy az, akit Angéla Iduskának nevez és akihez szoros szálak fűzik mindenféle szempontból, nem más, mint a majdani festőné édeshuga, akiből hamarosan neves író nő válik, de már a napló írása idején learatta első irodalmi babérjait. Erre utal egyrészt a fenti bejegyzés a sógornak írt levélről, de az április 10-i beszámoló is, amikor Angéla úgy beszélt szíve választottjáról, mint aki „két testvér” között ült...

„22. Próbát s rettenetes félések minden oldalról.

23. D. e. voltam a gyakran. Nagyon kedves volt Juliska n. D. u. voltam színházban, a Császár katonái-t adták. Nagyon jó darab, két hamisíthatatlan jellem van benne. (Körmendy)

24. Künn voltam a városban. Jól telt volna az idő, csak szegény Dusa lázas volt, 40 fok volt a láza.

Este bekísért. Egy szép költeményt, az Imádságot írta le. –

25. N. Ilonka megvette a Körmendy K[álmán] fénképét, lehozta az ebédlőbe, s mutogatta az érdeklődő feleknek. A hét a további egyhangúságban telt el, csak a szombat dél rázott föl ébren alvásomból, midőn Moszat előmbe tette a hetes cédulát s fejzetül az én nevem pillantottam meg. Dehogy is lettem volna képes azt fölolvasni. Feljebb szállítottam s ... olvasta fel azt.

Május 1-én. Végre eljött ez a hónap is, az én kedves hónapom. Nem is csoda, ha mi ezt az évszakot, a tavaszt annyira szeretjük. Hisz mi is életünk tavaszát éljük!

(Istenem, Nálad van megírva minden. Hát ha éltem tavasza már elmúlt s nagyon közeledem a véghez. De úgy is belenyugszom sorsomba, hisz Placet (tetszik nekem), minden úgy van jól amint azt Te intézed. – Kaptam Tubitól egy csokor szegfűt, 5 piros és 5 fehér szegfű volt benne. Megkezdődött a főhetességem. T. néni olyan helyesen beszélt velem is és Angyalkának szólított. – Egy cigány banda benn volt Józsa n-nél, olyan jókat húztak. Még táncoltam is.”

8. (Egy farkas alkotmány)

A tavasz láthatóan felszabadítja Angéla kedélyét. Napi bejegyzései kurták, már-már tömondatosak, egy-egy állítással leszögezi a tényállást s már ugorhatunk is a következő napra. A hétköznapi apró örömei közé azonban betör a halálfélelem...

„Máj. 2-án. Gyak-ban voltam, nagyon kedves volt J. néni.

Máj. 3-án. Jolán nénivel az első óránk. Nagyon-nagyon aranyos volt. Gyönyörű szép lett! (Megköszönte a virágot.)

Máj. 4-én. Iduska benn volt.

Máj. 5-én. Templomban voltunk. – Kaptam csomagot otthonról. –

6-án. Feleltem hittanból.

7-én. – Kértem édes Anyukámtól a hét elején egy matróz bluzt s ma megkaptam. Nagyon szeretem.

8-án vasárnap. Templomozás után benn volt Jolán néni a kis babával. – D. u. benn volt Ilusnál egy nagy nénje, s megmondta szegénynek, h. a nagytatája meghalt. – Borzasztó lehangoltak voltunk. Lementünk a kertbe s a harangok zugása mellett gondolkodtunk a mulandóságról. –

Máj. 9-én. Feleltem fizikából és földrajzból. A lehangoltság még mindig tart. Nem vigasztal semmi! Talán csak egy vigasztalna... Istenkém, vajjon mi lesz Pünkösdkor?

Máj. 10-én. Kaptam édes Anyukámtól levelet, melyben írja, h. eljönnek Pünkösdre. Istenkém, csak már lenne itt! – Nagyon meghültem s fáj a torkom is. – D. u. szegény

Micuka nagyon rosszul volt, de most már jobban van. – Vajjon álmodni fogok-e én a 6 csillagommal? Hisz már 3 hete nem beszéltem Vele. – Jó éjszakát! Drága gyöngyöm, mit csinálsz Te most?... –

Máj. 11. Álmodtam Vele, illetve csak róla, mert valójában nem láttam. – Itt volt a nagynéném s tudakozódott felőlem Józsa néninél. „Kedves, szelid leány vagyok s ambícióval tanulok”, így vélekedett rólam. – Feleltem neveléstanból a földrajz módszeréről. –

Máj. 12. Holnap után ilyenkor!

Máj. 13-án. Fölkeltünk éjjel 3/4 2 órakor s vártuk az üstökös, de bizony nem láttunk semmit. Hanem ahelyett borzasztóan megijedtünk s remegve visszabujtunk ágyunkba. Persze ezt a tetteinket mélységes fátyol borítja. – A nap szerencsésen telt el. De mégis volt valami, ami elrontotta a napom, illetve a d. u. – Benn volt Iduska s kikért az ünnepekre.

Május 14. Gyak-ban voltam, s nagyon vártam a delet, h. lássam kienged-e. Behivatott Józsa néni s kiengedett. Mire kimentem már megérkeztek édes Anyukámék. Elbeszélgettük az estét és vártam a vasárnapot.

Május 15. D. e. voltunk templomban édes Anyukámmal s Dinával. A fehér vászon kosztüömömben voltam s az Iduska kalapját tettem föl, mivel az enyém nem volt földíszítve. – Délben nagyon fájt a fejem, mert amint mondták, biztosan megigéztek. – D. u. nagyon vártam az 5 órát. De bizony az nem hozott enyhülést. – Már egészen elkedvetlenedtem, csak erőszakoltam ajkaimra a mosolyt. De végre úgy 7 óra felé, amint a hálóban ültem édes Anyukám mellett a diványon, a nyitott ablakon keresztül valaki csak nagyot köszönt be. Akkorát dobbant valami bennem, h. fölugrottam helyemből. – S nem is találtam azután helyem sehol. – Vacsora alatt Iduska és köztem ült, amit persze nem hagyott szó nélkül. – Vacsora után táncoltunk s néztük a holdat... Egyszer csak az az ötletem támadt, hogy nézzük meg az üstökös s maradjunk fönn addig. Persze ezt a kérésem is teljesítették. – Kimentünk a repülő hídra s csakugyan láttunk valami ködszerű farkas alkotmányt, amire – mivel keleten volt, ráfoglunk, h. az az üstökös. Nagyon fújt a szél s ő rám akarta adni a kabátját. Vissza kísért hazáig. – S én álmomban láttam az égről lehullani a csillagokat...”

Igen, most már mi is azt mondhatjuk, hogy ez a szerelem. 1910-es ugyan, de az...

9. („Drága gyöngyöm...”)

Az idill pár napig tart – az ünnepnapokkal tova is száll –, de ez a pár nap a napló szerint eseményekkel, érzelmekkel és gondolatokkal teljes. Angéla rejtezkedő, lakonikus magába fordulásán átüt az egyre józanabb önelemzés ereje. A nagy Ő-t csak az ő benyomásain, meglátásain keresztül érzékeljük. Tudjuk, hogy komoly szándékai vannak, de Angéla nem ámítja vakon saját magát: szerelmébe belekalkulálja a kudarc eshetőségét is. Mintha nem is korának erkölcei munkálnának benne, hanem valami fennkölt lovagiasság, önfeláldozó szerelem, amelyben nem a szeretett lény birtoklása a fontos, hanem kizárólag annak a személyes boldogsága, függetlenül a körülmé-

nyektől. Alig telt el pár hónap ebben a kapcsolatban, Angéla egyénisége május végére szinte teljesen kinyílt, nagykorúsodott, megérett az érzelmi élet viharaira is.

„Május 16. D. e. fölmentem édes Anyukámmal a főtérrre vásárolni. – Mikor jöttünk haza, találkoztunk Vele. Fölment jegyet váltani a ‘Luxemburg gróffja’-ba. De nem volt már páholy jegy. Úgy 1/2 12-re jött vissza s ott voltak 1 óra utánig. – D. u. már nem kellett soká várnom, 5 órakor már eljött. Ekkor meg azt gondoltam, h. jó lenne sétálni menni. Persze, ez is megtörtént. Édes Apukám és a sógorom is eljöttek s együtt mentünk. Nagyon tetszett neki a saját diszítésű kalapom. Azt mondta h. nem is tudna elképzelni másképpen, olyan jól áll ez. – Voltunk fenn a „Fellegváron”. Haza jövet csak ketten kávéztunk... Este még táncoltunk 1/2 11ig. Akkor elment, h. tanuljon 2 1/2 órát. De másnap bevallotta, h. bizony nem tudott tanulni...

Május 17. A d. e. egyhanguan telt el. Takarítottunk s én kézi munkáztam. – D. u. megbeszélésünk szerint eljött már 1/2 6-kor. Azzal szökött el otthonról, h. egy barátjához megy, egy könyvet fog az átadni neki. – És hozzánk jött! Vele jöttem be és sokat beszélgettünk. Hátha utoljára találkoztunk... Elmégy innen, Te szép ifjú, Elmégy innen messzi tájra és sohase gondolsz többet egy búsuló kisleányra... – Most igazán elmondhatom, hogy megy Bécsbe. S ha ott lesz boldog, én azt sem bánom, hisz nem szeretem önzőn, és amiért mást szeretne, ne osztoznék én is bárcsak gondolatban, képzeletben az ő boldogságában. Ő ugyan azt mondta, h. még sokat fogunk találkozni a lélek szárnyain. Ha valóban nem is. De vajjon igaz-e ez?

18.án. Szerencsésen telt el a nap, dacára annak, h. nem igen tanultunk. – Anyukámék már haza mentek, tegnap reggel indultak s én is kikísértem Őket. De jó lett volna, Istenkém, velük együtt haza menni. –

19-én. Csütörtök – semmi.

2-án. D. u. szegény Ilus elesett s megütötte az oldalát. Most fekszik. –

21.-én. De. 11 óra után begyűjtöttek a zene terembe s a béke napjának szenteltünk néhány percet. Mihalik úr beszélt. – Történelem órán elmondtam a III. Károly vármegyei rendszerét. – Gazdasági gyak. volt d. u. Jolán néni nagyon kedves volt.

22.-én. D.e. voltunk a templomban. Székely Samu prédikált, s én meg imádkoztam érte, h. jól sikerüljön a vizsgája. D. u. benn volt Kovács t. úr s rettenetes nagy örömiünkre fölizente, hogy a miniszter Gr. Zichy János a csillagászatant, világtörténelmet, a zenét és éneket eltörölte. Úgy tomboltunk örömiünkben, h. nem voltunk képesek semmit csinálni. – Istenem segíts!

Máj. 23. Vajon mi történik most ott künn az egyetemi Aulában?... Istenem segíts meg! – A tegnapi nagy örömiünk lecsendesedett, mivel kiderült, h. csak törvényjavaslat, szentesítve nincsen s így életbe még jövőben sem léphet.

Máj. 24.én. Rettenetes sok dolgunk volt, de azért szerencsésen telt el a nap. –

Máj. 25-én. Iduska benn volt, s mondta, h. „Egyhanguan” tette le a szigorlatot. Mégis csak jól imádkoztam! – A fűkötés is azt mondta. Vajjon az is igaz, amiről a másik fűösszekötés azt mondja, h. igaz?... –”

Máj. 26. Úrnapja s e szerint szünetünk van. Fölkeltem már 4 órakor s kézimunkáztam. Kaptam hazulról csomagot. Írja Anyukám, h. ha akarok kirándulásra menni, elengednek. De jó lenne Istenkém, ha elménk. –

Máj. 27. D. e. átmentünk az osztályba s kimondhatatlan nagy örömeinkre visszaküldtek a dolgozóba, nem volt tanításunk d. e. D. u. bejött Iduska s behozta a dolgozatom. Ő írta.

Névnapom lévén nagyon sok örömben volt részem. Kaptam 2 fali mondatot, 1 nagy csokor szegfűt. S még 1 néhány szál rózsaszín szegfűt is. – Egy doboz levélpapírt, 6 Klein lapot. S egyetlen kis tollkéssemnek 1 aranyos kis tokot. Kibékültem Ilussal 5 napi haragban lét után.

Máj. 28. – Rendes szokás szerint korán keltem, sokáig tanultunk. Feleltem történelemből. A t. úr nagyon megvolt elégedve. Ha valami olyat mondtam, amit csak ő magyarázott s a könyvben nincs meg, mindenre azt mondta: már ezért is megérdemli a jó jegyet. – D. u. kézimunkáztam. 1/2 6-ig volt óránk. Nagyon fáradt vagyok. Megyek is aludni. – Szép álmokat! Az Isten őriző tekintete legyen Velük s Velünk ez éjjel is! – Drága gyöngyöm, mit csinálsz te most? Vajjon mi lesz holnap? Kienged vajjon Józsa néni? – Jön B. Gitti!!”

10. (Mekkora a vásárhelyi temető?)

Szinte nincs is mit kommentálni Angéla koranyári feljegyzésein. A nagy Ő-höz fűződő kapcsolata egyenes sínen halad, az egyetlen zavaró tényező, hogy szerelmének távolra kell utaznia. Az továbbra sem derül ki, hogy miben áll az, ami elszólítja Angéla mellől, de a szűkszavú bejegyzésekből megsejthetjük, hogy karrierjének építése folyik, ezt pedig nem lehet alárendelni egy tanítóképzős hallgatónő szempontjainak és érdekeinek. Angéla fohászkodása és epekedése természetes, szerencsére enyhítő körülmény a nyári szünidő, a szülői otthon vigasztaló légköre. Érdekes, hogy az otthoni események már nem bizonyulnak annyira megörökítésre méltónak, mint az iskolai történések: a napok, a hetek összemosódnak, s akkor kezdenek újra nyomot hagyni a naplóban, amikor eljön az ősz s vele együtt Angéla utolsó éve a képzőn...

„Máj. 29. Sok viszontagság árán végre kijutottam (Ilonka néni engedett ki). Mikor kimentem, már ott találtam az Ő megemlékezését. Egy gyönyörű isteni szép fehér rózsacsokrot. Olyan volt, h. akár menyasszonyi csokornak is beillett volna. Nem tudok semmit, csak azt h. nagyon-nagyon jó volt. Hiszen az a valódi boldogság, a mire az ész nem emlékszik, csak a szív, s a szív is csak arra emlékszik, hogy akkor nagyon-nagyon boldog volt... – Együtt jöttünk be. A k. a. valószínűleg megláttak, de nem szóltak semmit. – Azt akarta Ő, h. csináltassunk egyforma névjegyet de én nem egyeztem bele.

Máj. 30:án. A gyak-ban voltam. Mint III. éves utoljára. D. u. szerettem volna tanulni, de a múltak emléke nem enged... A rózsza csokrom / 15 szál – megszáritom egészben. – Csöndes álmokat édes Angyalom!... Mához 2 hét!

máj. 31-én kedd. Ki van írva a fekete táblára, h. a vizsgák még hamarabb lesznek. Persze volt öröm. De Emi néni ott is le tudta csendesíteni a kedélyeket, h. csak ne örvendezzünk, mert most lesz elég dolgunk. Igaza is volt. Mindig 3 után már föl kellett kelnünk.

jun. 1-én. Jolán néni kijelentette h. lesz chemia dolgozat.
 jun. 2-án. –
 jun. 3-án. Már nem tartottunk próbatanítást.
 jun. 4-én. A hét utolsó napja lévén elég gyorsan s hozzá jól eltelt.
 jun. 5-én. Utolsó vasárnap ugyan az intézetben, de templomba azért még sem vittek.
 jun. 6-án. A II. évesek már nem járnak órára, csak tanulnak. Istenem, mostanhoz 1 év, minekiünk lesznek ilyen nehéz napjaink.
 jun. 7-én. Írásbeli képesítő a pedagógiából. – Sikerül. 'A házi feladatok megválasztása s azok nevelő értéke.'
 jun. 8. szünet van...
 jun. 9-én. D. u. kimentem Iduskáékhoz s az utazásra való előkészületekkel eltöltöttük az időt.
 jun. 10-én. D. u. csak 7 óra után jöhetett, mert addig irodában kellett lenni. Nagyon sokat beszélünk a tánc alatt. Szegény Iduskának fáj a foga s mégis zongorázott nekünk. Nem tudom, mit értett az alatt, h. a vásárhelyi temető nagy-e? –
 jun. 11. Reggel 3/4 7-kor indultam. Csak éppen 1 percre találkozhattunk. Ő visszajött utánunk s nem találkoztunk. Még el sem tudtunk búcsúzni. Elég jól utaztam.
 jun. 12-én. Már itthon vagyok s élvezem az arany szabadság kedves napjait.
 jun. 13-án. Kaptam Tőle 1 lapot. – Az emlékkönyvem vajjon mikor kapom meg?
 jun. 14-én. Voltunk a polgári rajzkiállításon. Kaptam 1 olajfestményt. A vakáció általában nagyon jól telt, csak egy volt a hiány, ami miatt sokszor elfogott a bánat. Ugyan vigasztalt az, h. otthon voltam édes jó szerető Szüleimnél. De nem volt ott Ő. Őt nem is tudom mi, talán a nagy ravágyás űzte a távolba?
 Talán nem is képzelte Ő, h. az Ő levele nekem is hasonló örömet szerzett.
 Talán azért is telt oly gyorsan az idő, mert rám nézve a nap a d. e. 11 óra után már befejezett volt. Hiszen 11 órakor jött a postás s ha nem hozott levelet, az egész nap nem ért semmit.
 De ha igen?! Úgy volt mivel foglalkoznom, volt mi fölött gondolkoznom!
 De már eltelt a nyár s jött az ősz. Itt a szeptember. Megint a 4 fal között vagyok. Hála Istennek, már IV. év. De nem is tudom, mi lenne velem, ha több időt kellene benn töltenem... Tubitól kaptam 1 szép csokrot. –”

11. (Időugrások)

A naplóban szeptember 24-éig hiányzik bármilyen bejegyzés. Pontosabban, szeptember 6-án Angéla beír egy fél mondatot, de a vesszőnél abbahagyja.

„Délben, pont 12 óra...”

És most már sosem fogjuk megtudni, mi történt azon a napon, hogy az utolsó iskolai évébe lépő Angéla az időpontot is fontosnak tartotta lejegyezni.

A nyár lazaságai után bizonyosan nehéz volt ismét felvenni a naplóírás szigorú, megszabott ütemét, s úgy tűnt, az internátusi élet monoton rendjével visszatérnek a meg-

szokott foglalatosságok. De a rendszeres naplóvezetés korábbi fegyelme odalett. Mind több és több a füzetben tapasztalható, magyarázat nélkül hagyott időugrás.

„Szept. 24-én voltam künn másodszor. Táncoltunk s beszélünk sokat.

Szept. 25. Künn voltam egész nap. Iduska rosszul volt s nem kelt föl egész nap, tehát én voltam a főszakácsné. Olyan nagyszerű ebédet főztem, Őt is meg akartam hívni. D. u. oda jött. Kaptam egy szál gyönyörű sárga rózsát. Este 3-an jöttünk be, bár Ő többször mondta, h. ketten is bejöhetnénk.

28. d.u. voltunk künn a Csillaghegyen. Mikor mentünk ki a Ferenc József úton, egyszerre csak Őt láttam szembe jönni. Azt hittem, h. csak képzelődöm! De bizony igaz volt minden. – Köszönt, s aztán megváltoztatta irányát, jött utánunk. Mi kimentünk egy új magy. építkezési stílt megnézni. – Nagyon jól telt az idő. Egész úton ettük a tésztát és csokoládét. Künn aztán kaptunk egy csomó almát s azon rágódtunk egész úton. És... mikor visszafele jöttünk, kit láttam megint? Ő állott a hídon, s böngészte a jegyzetet. Én ugyan azt hiszem, h. az csak olyan tanulás volt! A lányok, mikor itt megint köszönt, rögtön kimondták, h. csak értem jött oda. Persze én tagadtam, de végre is nem volt mit tennem, hagytam a lányokat beszélni.

29. És most megint itt ülök a 4 fal között. S tanulás helyett írom a... verseket!

Okt. 1. Akartunk a színházba menni, de Józsa néni nem engedett.

Okt. 2. vasárnap. A templomban láttam. Mikor bementem.”

Itt újabb időugrás következik, kiesik több mint egy hét. És az említett verseknek sincs semmi nyomuk – ha csak nem szerelmi beszámolóit, naplójegyzeteit nevezte tréfásan verseknek... Mert a szerelem most már láthatóan dolgozik, helyet és akciót követel Angélától, amihez az iskola túlságosan szűknek és egyre nagyobb akadálnak bizonyul.

„Okt. 16. Reggel templomozás, elmentem ki. – D. u. már 1/2 4kor odajött, együtt mentünk Szánthóékhoz szüretre. Azt mondta, h. bekötöm az ujját ha elvágja? A kendőt mikor föltettem, meg volt elégedve velem.

Mikor kezdett sötétedni, bementünk, s egy fürtről ettük a szőlőt ketten. – Vacsoránál szembe ültünk s egyszerre vettünk a tálból. Indítványozták, h. legyünk pertuk. Vacsora végétével sokat táncoltunk. Neki én vagyok a fő! Hiszi a piszi!

Együtt jöttünk be. Úgy féltem, h. meglátnak, mert már 8 óra volt. De bizony, még 9-kor is jöttek be! Föltette a kalapját.

18. D.u. bejött Iduska s behozott egy dolgotat levél és egy gyönyörű sárga rózsza kíséretében. – Olyan boldog voltam, hogy Ő gondolt reám!

24-én. Voltunk templomban, ott volt Ő is. Anci nénivel mentünk s a Főteret körül jártuk. Persze Ő is kísért végig mindenütt. Már a lányok is kezdték észre venni.

Főhetes vagyok.

27én. A Józsa n. folyosójáról loptak ki a lányok szőlőt. Nekem is juttattak 1 szemet.

Okt. 30. Már korán reggel templomozás előtt kimentem a városba. D. u. ott volt Ő, nagyszerűen töltöttük el az időt. Este együtt jöttünk be, már 1/4 10 volt, s az ajtó be volt zárva. Persze keresték a csengőt s végre Ő találta meg s aztán bementem. Éjjel róla álmodtam, de h. mit, arra nem emlékszem.

Okt. 31. Nem voltam künn, de mégis megérdemli e nap, h. úgy emeljem be mint azokat a boldog napokat!

D. e. voltunk a templomban. Ott volt Ő is. Egyedül volt, kísért végig a séta alatt is. u. voltunk a theológián. Mikor bementünk, Ő már ott volt, közvetlen az ajtó mellett. A szép unokaöccsével együtt. Mi éppen abba a sorba jutottunk, amely mellettük volt. A pad legszélső ülésén Ilus ült, de később egy öreg néni is oda ült. Nagy előzékenyen hellyel kínálta Ő, de bizony csak ott maradt. A lányoknak nagyon tetszett s mindjárt kimondták a hasonlóságot közöttünk. Láttam H. Jóskát s Ny. E. Ők megvártak, míg kimentünk s aztán jöttek utánunk egy darabig.”

12. (Szép börtönünk)

A napló 53. oldalán váratlanul nem az eseményekre vonatkozó bejegyzés ötlük a szemembe, hanem három strófányi, dalszövegre emlékeztető versezet.

*„Elmégy innen te szép ifjú
Elmégy innen messzi tájra
És soha se gondolsz többet
Egy búsuló kis leányra.*

-----

*Aki Reád gondol mindig
Aki el nem feled soha
Aki érted meg fog halni
Mert a sorsa oly mostoha*

*Ha jó az est s leszállnak
Sötét árnyak dobog a
Szívem mely érted ég.”*

A szövegen itt-ott javítások (kihúzás, betoldás) is észrevehető. Azon kezdek gyanakodni, mégis csak ez lesz az a versezet, amiről Angéla korábban említést tett, s amelyet mostanig hiába kerestem...

Stílusa a kor emlékvers-stílusát követi és nyilvánvalóan csak személyes, érzelmi értékei vannak. De arra jó, hogy előrevetítse azt a közeljövőt, mely a szerelmesekre vár, ha a „szép ifjút” elsodorja az élet.

„Nov. 1. Megint kimentem már 1/2 10-kor d.e. Hamar eltelt az idő 3 óráig. Akkor odajött a ‘komám’. Persze szörnyen bókolt, h. milyen szép nagy lány lett belőlem. Én persze semmibe vettem az ő bókjait. De végre jött Ő 1/2 4-kor. Kimentünk a temetőbe. Közben persze beszélgettünk sokat és sokmindenről. Iduskáék bementek az apósáék-hoz, Ő meg ajánlotta, h. szökjünk meg. Én szöktem is, de csak az utcasarkig. Kérdez-

te, hogy tovább nem szököm Véle? Egy lépésnyire sem? A hidat rontsuk le, s fő, h. túl legyünk a vizen.

Künn a temetőben folyton együtt voltunk. Beszéltünk a halálról s mondtam, h. még ebben az évben meghalok. Ő meg komolyan mondta, h. még gyerekeskedésből se gondoljak a halálra. Mondtam, h. ha már én kell eltemessem „valakit”, akkor a szívét kivétem s megégettettem elteszem. Ő meg azt hozta ki belőle, h. annak az érzésnek, melyet a szívhez fűznek, tulajdonképpen semmi köze nincs hozzá. Fáztam, s Ő hozott a lábam alá 2 gyertyapapírt. Úgy tette, h. szemben állva legyen velem. Mikor jöttünk le, én jöttem előre s hátra néztem, nem megyek nagyon előre, ő mindig velem jön, akár merre megyek. –

Mikor jöttünk haza, a hamis szemű unoka öccse kísért a túlsó sorról. Egyszer egy ékszer üzlet előtt álltunk meg s mondtam, h. milyen jó helyt álltunk meg, mind jegygyűrűk vannak kitéve. – Otthon a vacsora alatt a „komám” megint bókolt, s Ő oda-súgta, emlékszem-e arra, h. engem mindenki a legkisebb ...-nek szánt, s az most már partie képes. De én nekem ugyan lehet bármi is. Nekem is ő a fő.

Otthon egész este vettem a kártyát az Ő 1 kérdése sose sikerült. Végre sok kérdés után megmondtam, h. azt kérdezi mindig, h. én szeretem-e Őt? A kártya azt mondja, nem! De h. Ő szeret-e engem, az jött ki mindig, h. igen! Most játszottam előtte először. Megállapította, h. van érzésem a zene iránt, csak kár, h. keveset gyakorolok. Ő is fog ezután hegedülni, csak én kapjak kedvet a zongorához. –

Nov. 2. Reggel együtt jöttünk be. Kérte a nev. tört. jegyzetemet, de nem adtam oda. Mikor elváltunk, megmondtam, h. én is mit tettem föl. Már jó kis távolságban voltunk, mikor visszaküldte, h. Ő igen!

Este benn volt Anci néni s jövendőt a lányoknak... Kérdeztem, h. ne menjek-e fölső képzőbe? De Anci n. azt mondta, h. csak menjek férjhez. Istenem! Te tudod, mi lesz velem. Segíts, édes Atyám.

Nov. 3. Kaptam Tubitól 2 szép kis nippet. Anyuci írt levelet.

Nov. 4. Voltunk a Tanítói gyűlésen d. e. Nem volt jó! D. u. a selyemhernyó tenyésztésről tartott egy szekszárdi tanító vetített képek kíséretében előadást. Rettenetes nagy esőben mentünk. Igaz! Nagyon kikaptunk Anci n-től, mert későn (3/4 7) keltünk föl.

Nov. 6-án voltunk a templomban. Papszentelés volt, de minket bizony nem tartottak ott végig, azzal kecsegtettek, h. visznek a várm. házába irodalmi felolvasásra. De bizony csak 8-at vittek el. Ott volt Ő a templomban. Mikor kijöttünk, jött miutánunk, de mi hamar betértünk a mi utcánkba. Hátranéztem, h. még egyszer láthassam. S aztán... aztán bejöttem szép börtönünkbe. –”

13. („Beteg az én kicsi Szőkém...”)

Olyan ez a vég, a befejező rész, mint egy váratlan pofon. Az eltelt esztendő komolyan megedzette Angélát. A szövegei után ítélve, legalább 3-4 évet bölcsült és láthatóan teljesen beleesett a nagy Ő-be. De ne legyünk emiatt szarkasztikusak: most, hogy

azóta eltelt száz esztendő, és bizonyosan tudjuk, hogy csak a halál választotta el őket, kissé másként mérlegeljük a napló jelentőségét.

A szerelem – ha akarta, ha nem – nagykorúvá avatta Angélát, mindenek előtt érték-ítéleteiben. Bölcsebb lett, asszonyosabb, szenvedélyesebb és céltudatosabb. Pedig a naplóból éppen csak egy-egy utalás, tömondat vagy röpke jelzés figyelmeztet bennünket a folyamatra. Számomra érdekesnek tűnik az az óvatosság és el nem múló fenntartás, amivel szerelmi érzéséhez viszonyul. Az örökké jelenlévő kétkedő „hátha...” pedig nem gyengíti, csupán biztonságosabbá teszi az érzelmeit. Minden eshetőségre felkészül. A nagy öröme és a nagy csalódásokra is. Ezért is kellett szinte szó szerint idéznem lejegyzett szavait, mert sosem dúskált a részletekben. Úgy vallott naplójának, hogy a részleteket, a legbensőbb titkokat megőrizte saját magának.

„Nov. 10. Megint voltunk sétálni, láttam Őt. A vashídnál megállott, míg mi elhaladtunk. D. u. benn volt Iduska, ki akart vinni, de sok a dolgunk s nem mentem ki. Pedig üzente h. vár s csókolja a kezem.

Nov. 11-12. Mindig korán kelünk föl reggel, már 4-1/2 5 órakor.

13. Voltunk templomban s ott volt Ő is. A templomban V. Jancsi predikált gyönyörű szépen. Voltunk sétálni s Ő is jött utánunk mindenütt. D. u. bent volt Iduska s hozott 3 szál gyönyörű szép rózsát, Ő küldte kiengesztelés képpen, h. aznap éjjel mulatott. (Egy ezüstlakodalmon volt.)

14. Láttam a theológia előtt.

15. Semmi!

16. Esik az eső s mi itthon.

17. Láttam a Deák F. utcában. Eljött a kicsi hídig. Benn volt Iduska s kikért vásárnapra. Csak kiengednének! Őt láttam a Főtéren.

19. Ünnepegyünk volt s kikéreztem Ilonka n-től. D. u. voltunk színházban. Az Obsitost láttam. Nagyon szép darab. Csapó nagyon szépen énekelt. Este vártam a másnap reggelt. Kaptam egy 10,200 kilós csomagot.

Nov. 20. Rettenetes nagy hidegre ébredtünk. Először csak eső esett, de később elkezdett hullani a hó. 5-en indultunk neki ennek a rettenetes időnek. Szerencsésen kiértem, Iduska persze nagyon várt. Mivel cseléde nem volt, mindent mi végeztünk el... Eltelt az ebéd ideje is. Én éppen künn voltam a konyhában, mikor jött egy cseléd s a sógoromat kereste. Én persze küldtem a sógorom. De ő egy levéllel tért vissza. És a levelet Ő küldte. Beteg, nem jöhet! A d. u. meglehetősen egyhangúan telt el. Ott voltak ugyan Szánthóék. De nekem hiányzott Ő. –

21. Írtam Neki, gyógyulást kívántam. – Gyakorlóban voltam s nem kaptam ki...

22. Voltunk sétálni, de nagyon egyhangú volt.

23. Semmi.

24. Csütörtök. Benn volt Iduska d. u. s mondta h. Ő beteg, nagyon beteg. Tífuszban van az én szőke kis babám. Édes Istenkém, és én most dolgozzak ki két tanítást... Éjjel rettenetesekeket álmodtam. Együtt voltunk valami temetésen...

25. péntek. A nap rettenetesen telt el. Vártam az éjszakát, h. az talán enyhülést hoz fájdalmamra. De az álom is csak megcsalt...

26. D. u. elmentem színházba mivel a jegy már váltva volt. De bizony nem igen tudtam odafigyelni. Inkább néztem a szőke „baba” fényképét. – Kiküldtem Iduskáékhoz egy levelet Neki. –

27. Voltunk templomban de az én szőke kicsi babám nem jöhetett. Imádkoztam érte.

28. Láttam az unoka öccsét, de nélküle. Kaptam otthonról levelet. – Beteg az én kicsi Szőkém, nincs kedvem semmihez!

*

Eljött a karácsony, otthon voltam az én édes jó Anyukám s Apukám, Hozzámtartozóim körében. Boldog voltam, de mégsem teljesen, hiszen túl a hóval lepte hegyek mögött beteg az én kicsi babám. –

– ... – ... – Végre eljött!

Febr. 5. Künn voltam Iduskáéknál, de arra h. Ő odajőjjön nem is számítottam. Hisz olyan hosszú ideig volt beteg, nagyon beteg! –

D. e. 1/2 12 lehetett, mikor egy édes, szakállas bácsi kopogott az ajtón. Nem ismertem rá, pedig ő volt. Ő, mint mondta, a régi. Az első találkozás talán nem a legjobb volt. Ő nem és én sem tudtam beszélni. Talán azért, mert nagyon is sok mondani valónk volt. Annál többet érő volt a többi találkozásunk!

Febr. 19. D. u. 4 óra után jött oda, kaptam egy édes kis szerencsemalacot. Sokat beszélünk s együtt jöttünk be.

Febr. 28. Húshagyó van. Most egy éve... Mi is történt akkor? Nem, nem emlékszem rá, csak arra, hogy nagyon boldog voltam, hisz az az igazi boldogság, mire az ész nem emlékszik, csak a szív s az is csak annyit tud belőle, hogy élete nagyon boldog volt. – D. u. 4 órakor jött oda, egy szép ibolyacsokrot hozva a kezében. –

Most láttam, hogy az az ábránd, ami egy évvel ezelőtt született agyamban, talán nem egészen ábránd, hiszen szeret. – Táncoltunk is! Oh, dehogy is volt az tánc!!! – Énekeltem Vele. Nagyon tetszett a hangom. Sokat, nagyon sokat beszélgettünk! Szeressem Őt...

Márc. 1. Hamvazó szerda. 6 órakor jött. – Akkor is azt fogom mondani? „Nem tudom.” Kaptam egy nagy ... tortát.

Márc. 11. Láttam! D. u. Iduska hozott be egy gyönyörű csokrot, Ő küldte. Este 1/2 11-kor utazik..”

*

Angéla igazi élete pedig csak ezután kezdődött. Mindez, ami az 1910-es évbe szorult, csak bevezetés, előjáték volt egy hosszú, dolgos életre, amelyben Angéla megtalálja a helyét választottja, a nagy Ő oldalán, aki kiváló professzora lesz a reáliáknak, s hamarosan gondja van arra, hogy szíve választottja ne csupán élettársa legyen, hanem kibontsa magából azt a tehetséget, ami egybekelésük után egyre nyilvánvalóbbá vált. Kihasználva azt a lehetőséget, hogy Angéla testvérhúga külföldi ösztöndíjat kap tanulmányaihoz, a nagy Ő biztatására Angéla is vele tart és kijár egy jeles festőiskolát.

Hazatérve folytatja az önképzést, néprajzi érdeklődése is egyre nagyobb, később az újságírással is megismerkedik s élete végéig hű marad a tájképfestészethez. Úgy rajzolja a természeti környezetet, ahogy azt valamikor mestereitől megtanulta: mintha élő modell portréját festené, mintha emberi arcot kellene fölvigyen ecsettel a papírra, a vászonra.

Élete végéig hű marad ábrándjaihoz, családi köteleihez és a munkához. Állhatossága, ha sűrítve és rejtve is, de ott van a sorsfordító 1910-es esztendőben és annak halk szavú tanújában, a Poesis című kapcsos füzetben, amit ezennel szépen becsukok és felrakok a polcra...

Csíkszereda, 2010. november 2.

Fatia Negra unokája

(Báró Nopcsa Ferenc)

A „kalandorság, kalandornak lenni” az én olvasatomban nem kimondottan elítélendő állapot. Az eredendő vagy a kényszerű nyughatatlanság nem egyszer haláláig űz egy-egy személyiséget, ahogyan Drakulát gyötörte és hajszolta menthetetlen vámpírsága...

A világtörténelem, s persze, a világirodalom is, hemzseg a hírhedt kalandoroktól. Odüsszeusz, Robinson vagy Nemo kapitány csak egy-egy példa arra nézvést, hogy értsük, miről is szólnak majd az alábbi sorok. Mert a magyar múltból, sőt úgy tűnik, a jelenből sem hiányzanak a legendás világfelforgatók és tragikus sorsú tanítványaik. Benyovszky Móric, Orbán Balázs vagy Jelky András élete nem mentes a gazdagon regényesíthető fordulatoktól, ugyanakkor hányódásuk, küzdelmük végül elnyerte jutalmát: révbe futottak.

Ahogy a huszadik századhoz közelítünk, az életutak jóval átláthatóbbak, dokumentáltabbak lesznek, a magányos, független kalandozók rendre különböző érdekszférák vonzásába kerülnek, a világ szemében zsoldosokká, sok esetben éppen bűnözőkké, terroristákká válnak...

*

A huszadik század első fele, meglepő módon, az erdélyi tájakon kitermelt egy, a múlt és a jelen határán álló, nehezen besorolható, roppant színes, ám tragikus kalandor figurát, akinek viselt dolgait ha el is felejtene egyszer az emlékezet, az őslénytan, a geológia akkor is örökké emlékezni fog rá, hiszen az őslénykutatásban olyan felfedezések és eredmények fűződnek a nevéhez, amelyeket azóta se írt felül senki és semmi.

Báró Nopcsa Ferencről van szó, akiről korábbi sajtóanyagokban csupán két futó vonatkozásra bukkantam, de mint kiderült, azok sem órála szólnak, hanem keresztapjáról, a bécsi udvarban Erzsébet királyné főudvarmestereként szolgáló idősebb Nopcsa Ferencről, akinek viszont igenis, gondja volt arra, hogy keresztfiát a legjobb iskolákba juttassa, egyebek mellett a bécsi Theresianumba.

Ennyire ne lett volna nyoma a kor sajtójában mindannak, amit báró Nopcsa Ferenc 1899-től – első nagy hatású – tudományos értekezésének akadémiai prezentálásától – 1933-as öngyilkosságáig véghezvitt? Hiszen ha röviden meg kellene határoznunk személyiségének a profilját, azt, hogy milyen szakmai-társadalmi skatulyákban tudnánk elhelyezni ezt a regényes sorsú embert, akkor ilyen kulcsszavak kerülnek egymás mellé: paleontológus, polihisztor, albanológus, kalandor, író, utazó, (fűzfa)poéta... és még annyi minden... De mindenek előtt: a hátszegi dinoszauruszok felfedezője.

Úgy tűnik, a huszonegyedik század elején reneszánszát éli hagyatékának újraértékelése, személyiségének előtérbe emelése. A felfokozott érdeklődésen végül is nincs mit csodálkozni, a korábbi mellőzés és felejtés az, ami meggondolkoztató...

Családi örökség?

Az időben történelmileg távolba visszavezethető Nopcsa-família sosem hagyta magát besorolni egyetlen korabeli mintába sem: szerették a szabadságot, lázadtak a megkötöttségek és akár a törvények ellen. Tasnádi-Kubacska András, aki az első összefüggő és hiteles Nopcsa-életrajzot megírta (a Franklin adta ki 1937-ben 31 képpel és egy térképpel), így meséli el a nagyapa, egykori Hunyad megyei főispán emlékezetes konfliktusát Jókai Mórral:

„Mikor Jókai halhatatlan regényét, a Szegény gazdagokat írta, valakiben az a bolond gyanú vert fészket, hogy Jókai a Fatia Negra alakját egy Nopcsáról mintázta. A regény hőse nappal előkelő életet élő, bőkezű gavallér. Éjszaka felteszi fekete álarcát és rablóbandájával kifosztja nagyúri barátait, betör rokonai kastélyába és kirabolja saját vendégeit. A folytatásban megjelenő regényt sokan olvasták, suttogni kezdtek s a hír hamarosan eljutott Nopcsa László füléhez is. Nopcsa, aki akkor Hunyad-megye főszolgabírája volt, megharagudott.

– Felkereste Jókait a lakásán – mesélte Nopcsa Ferenc [az unoka – cs.g. megjegyzése] –, maga elé tette revolverét, azután felszólította, fejezze be a regényt, a Nopcsa-családnak pedig hagyjon békét. A meghökkent író váltig bizonygatta, hogy merő kitalálás az egész, de Nopcsa nem engedett. Mit volt mást tenni, Jókai megígérte, hogy hamarosan befejezi a regényt, csupán néhány napi haladékot kért, mert – amint mondotta – töltött pisztoly előtt mégsem lehet regényt írni. Szavának is állott. Azért van olyan kurta-furcsa vége a Fatia Negra történetének.”

Más források váltig állítják, hogy Jókai igenis, a vad természetű erdélyi nagyúrról mintázta a fekete álarcos úri rabló alakját, s csak a pertől való óvakodása készítette arra, hogy mindezt tagadja. Tény, hogy a családi legendáriumban élt ez az eset, s a későbbiek során mindegyre felemlítődik, valahányszor az ifjú báró kalandos és zabolátlan természetét kell valahogyan megmagyarázni.

Mindenek előtt: tudós

Az igen fiatal, még szinte diák Nopcsa amolyan muszájherkulesként aratta első átütő tudományos sikerét. A Déván született, de az elmagyarosodott román Nopcsa család szacsali kastélyában nevelkedett „bárócska” 12 éves Ilona húga az 1895-ös nyári szünidőben érdekes ősszállatcsontokat talált a szentpétervári határban. Az akkor 18 éves legényember lázasan fedte fel az újabb és újabb leleteket, s mindenáron szerette volna kideríteni az eredetüket. De vakáció végeztével vissza kellett utaznia Bécsbe, s magával vitt egy rakás csontot, amelyeket megmutatott neves földtan tanárának. Kiderült: krétakori ősgyíkok maradványairól van szó.

„A bécsi Akadémia nyomban elhatározta, hogy az egyetem egyik kiváló magántanárát, Arthaber Szentpéterfalvára küldi és megbízza a lelőhely átkutatásával, valamint az ősmaradványok tudományos feldolgozásával – mesélte Nopcsa Ferenc Tasnádi-Kubacska Andrásnak, amikor az könyvéhez a báró életrajzi adatait gyűjtögette. – A dologból nem lett semmi. Arthaber csakugyan megkapta a megtisztelő megbízást, de az Akadémia egyre halogatta a pénz kiutalását, mert azt remélte, hogy a vagyonos Arthaber végre is megunja a sok huzavonát és saját költségén fog Erdélybe utazni. Fájdó szívvel láttam, hogy dédelgetett tervem kúba esett. A nagy handabandázással megindult ügygel többé senki sem törődött. Erre ismét felkerestem Suess professzort. Azzal fogadott, írjam le a leletet magam. Elképedve válaszoltam, hogy lehetetlent kíván. Nincs tudományos előképzettségem és nincs csonttani ismeretem. – Hát tanulja meg! – Tudtam, hogy az a Suess mondja ezt, aki hetvenéves korában tanult meg tökéletesen oroszul. Nem sokat töprengtem, bevettem magam a bonctani gyűjteménybe és a könyvtárba. Tanultam szakadatlanul, hétköznapi úgy, mint ünnepnap, éjt-napot egybevetve. A megfeszített munkába belebetegedtem, de a tanév végén mégis befejeztem első kéziratomat. Így kerültem az egyetemre és így lettem őseletbúvár.”

Huszonkét éves, amikor a témában készült nagy sikerű dolgozata nyomtatásban megjelenik az Akadémia kiadásában. E munkát számos más, dinoszauruszokkal foglalkozó dolgozata követi. E tárgyban teljesen úttörő volt, s bármerre vetette is időközben nyugtalan természete, soha sem szűnt meg elsősorban kutató, természettudós lenni. Érdemei elismeréseként 1925-ben a budapesti Magyar Királyi Földtani Intézet igazgatójának nevezték ki, s hogy tevékenysége meghatározó volt az intézmény számára, azt bizonyítja az a máig élő kultusz, mely a földtani intézetben övezi személyiségének emlékét.

Elhivatottságának, szenvedélyének fokáról pedig az a versike árulkodik, amit Colez Marku álneven írt a geológia örök szépségeiről:

**Colez Marku (báró Nopcsa Ferenc):
Konvenció**

Akár bátor, akár gyáva,
Elvhű vagyok, kissé báva,
Merev legyek, engedékeny,
Egyre megyen, mindegy minden.
Halál után egyszerűen
Olyan kövület a nevem,
Mint a brachiopoda héj,
Vagy egy krinoidea nyél.

(Vadász Elemér fordítása németből; Hála József gyűjtése)

Utazó-diplomata a szkipetárok földjén

Nopcsa Ferencből, akiről 2008-ban teret neveztek el Tiranában a vasúti pályaudvar előtt, majd ugyanabban az évben az egyik tiranai egyetemen előadóterem is felvette a báró nevét, az első Balkán-háború után, közvetlenül az első világháború kitörése előtt majdhogynem albán király lett. Hogy mégsem lett belőle uralkodó, az ellentétes érdekek és a véletlen összejátszásán múlik. Annyi bizonyos: Nopcsa báró a huszadik század elején nagyon közel került az albánok szívéhez.

Egész életét meghatározó albániai kalandját May Károly színes szkipetár-történeteiből eredeztethetjük: a 22 éves fiatalember nagy érdeklődéssel vetette bele magát – a tanulás mellett – az utazásba. Boszniai, montenegrói kalandozásai után Törökországban, majd Egyiptomban utazgatott, végül kikötött „Európa szegény gyermekei” mellett (ahogy az albánokat nevezték akkoriban). Tudatosan kereste föl azokat a vidékeket, amelyek a világ szemében felfedezetlen, fehér foltoknak számítottak. Eközben szoros kapcsolatba került a kihelyezett diplomatákkal, akik nem egyszer viszontagságos, veszélyekkel teli útjait egyengették (vagy éppen akadályozták). A bárót ezek a kalandok edzették hozzá a balkáni viszonyokhoz. Egy idő után annyira otthonosan mozgott az albánok között – különösen az észak-albániai, elzárt területeken érezte elemében magát –, hogy helyi viseletet öltött, megtanulta, sőt gyűjtötte is dalaikat, táncaikat, geológiai és térképészeti munkálatokat folytatott, gazdag fotóarchívumának alapjait vetette meg.

Az osztrák–magyar monarchia, aki a törökkel és más hatalmakkal szembeni befolyását szerette volna növelni a térségben, diplomáciai-katonai terveihez eszményi munkatársat látott az ott jövő-menő, közismert Nopcsa Ferencben, aki ugyancsak örömmel kapott a hivatalos megbízáson. A bécsi külügy előbb a tudományos feltárások anyagi támogatásával, később már katonai hírszerző feladatokkal is foglalkoztatta a fiatalembert. Rengeteg tudnivalót gyűjtött össze az albánokról, s ahogyan sokasodtak diplomáciai megbízatásai, úgy vált egyre inkább nemkívánatos személlyé a törökök szemében. Az állandó veszélyből albán barátaiból szervezett testőrsége segítette kilábalni; életének ez a része, amennyire kalandos, annyira zavaros és eseménydús is.

A báró erről így emlékezett meg naplójában, amit már említett életrajzírója idéz:

„Személyzetem az albán hegyilakók felfogása szerint tekintélyes emberekből állott. Olyan embereket alkalmaztam, akik már öltek embert. Bizonyos voltam, hogy ezek az én védelmemre is készebbek embert ölni, mint azok, akik csak dicsekedtek vele. Csupa közismerten hűséges ember volt ez, akiktől, míg szolgálatomban álltak, mitsem kellett tartanom. Embereimnek szabad lakáson kívül havonta 20 korona bért és 30 korona kosztpénzt fizettem. Ezenkívül ruhát is kaptak. Köztem és személyzetem között meglehetősen szívélyes volt a viszony. Aki reggel behozta ágyamhoz a kakaót, az jóreggelt kívánt és megkérdezte, hogy aludtam.

Saját erkölcsi fogalmaikhoz mindig ragaszkodtak s én ebben nem ismertem tréfát. Megesett egy ízben, hogy Bécsből fadobozban édességet kaptam. Mehmed szolgám

abban a hiszemben, hogy az üres dobozra nincs szükségem, megkérdezésem nélkül odaadta feleségének, aki hazavitte a havasra. Egyszer aztán be akartam csomagolni valamit és kértem a ládikát. Megtudtam, hogy Mehmed a feleségének adta. Mivel nem tűrhettem, hogy az én holmim fölött rendelkezék, nyugodtan, szemrehányás nélkül azt mondtam Mehmednek, szükségem van a dobozra, hozza elő. És Mehmed, mintha csak a szomszédos szobában lett volna a ládika, szó nélkül útrakelt a havasokba, ami négy napi sétát jelentett.

Mind a hat szolgálóm engedelmes volt, úgyhogy a köztük kitört viszályt bármikor könnyű szerrel elfojthattam. Több európai csodálkozott azon, hogyan tudok ennyi ellentétes jellemet együtt tartani, mert az én embereim is – mint minden albán – hajlamosak voltak az irigységre és a féltékenységre. Kimondom, hogyan úsztam meg az egyik nehéz helyzetet. Mehmed egy dushmani albánnak Skutariban élő húgát erőszakkal, fivére beleegyezése nélkül megszöktette. Mehmed, aki katolikus volt, első, ugyancsak katolikus felesége beleegyezésével feleségül vette a meglehetősen feslett életet élő lányt. Azzal nem sokat törődtem, hogy Mehmedet az egyház kiátkozta. A baj akkor kezdődött, amikor a lány bátyja megjelent Skutariban, hogy húga elszöktetéséért fegyveres bosszút álljon. Beláttam, hogy ezután Mehmedet sem a városba nem küldhetem megbízással, sem magammal nem vihetem. Nem tehettem ki magam annak, hogy szolgálómat bármikor a szemem láttára lelőjjék. Albán felfogás szerint ebben az esetben nekem kellett volna vérbosszút állanom.

Egy semleges fél elhozta lakásomra a dushmanit. Megkérdeztem Mehmedet, miért nem fizette meg a szokásos pénzösszeget a lányért s miért nem kérte meg a kezét annak rendje és módja szerint a bátyjától, mint családfejtől. Mehmed azt felelte, hogy pénze nem volt, a lányról pedig nem akart lemondani. Erre a dushmanihoz fordultam. Azt mondta, hogy személy szerint semmi kifogása nincs Mehmed ellen és szívesen hozzá is adta volna a húgát, most azonban a lányrablás következtében becsületében lett megsértve, amiért bosszút kell állnia. Tapintatosan körülírtam a dushmaninak, hogy húgáért, közismert előélete miatt, nem kérhet annyit, mint egy hajadonért. A lány értéke jóformán csak ötven százaléka a kívánt összegnek. Arra ítéltm Mehmedet, hogy a pénzt havi fizetéséből részletekben egyenlítse ki, egyben azt tanácsoltam neki, hogy ha legközelebb megint marhát találna lopni, ne süsse meg, hanem annak árát is juttassa el a dushmanihoz. Mehmed ugyanis, mielőtt szolgálatomba szegődött volna, szenvedélyesen űzte a marha- és ürülopás sportját.”

Bosznia bécsi bekebelezése után Nopcsa feladatai megsokasodtak, a külügy rábízta az albánok katonai felfegyverzését egy várható szerb és montenegrói agresszióval szemben. A félig-meddig gondtalan kalandozások gyümölcsei, az akkor begyűjtött ismeretanyag most érték be igazán: a báró igazi és elismert vezére lett a térség törzsi életének. Nopcsát mind a török, mind a szerbek egyes számú közellenségnek kiáltották ki, a Monarchia ügynökének tartották, s nem jártak messze az igazságtól, mert amikor a kilencszázötven évek elején beindultak a nagyszabású török kegyetlenkedések albán földön, Nopcsa sietve Albániába utazott és tapasztalt pókerjátékosként, saját felelősségére hivatalos küldetésnek állította be egyéni partizánakcióját, amivel

az ellenálló törzsek élére állt. A turpisságra sokáig nem derült fény, s még mielőtt csúfosan lebukott volna, a külügyminisztérium gyorsan hazarendelte.

Erre volt ráadás a közjáték a királyi trónnal, de Nopcsa még utána se hagyott fel albániai különterveivel. Az első világháborús tevékenységét Albániában kezdte, ott lépett katonai szolgálatba, de rendhagyó módon nem tartotta magát a szabályokhoz, csapatával hadsereget akart szervezni a hadseregben, s minden felhatalmazás és előzetes egyeztetés nélkül elindult Tirana felszabadítására. Szigorú vezérkari döntés értelmében azonnal kitiltották Albániából.

A hírszerző pásztor

Az élet ajándékai az olyan emberek, akik konkrétan, avagy átvitt értelemben egyszerre több hangszeren is képesek játszani. E virtuózok tulajdonképpen nem mutatványt hajtanak végre, hanem élvezettel és állandó cselekvési vágytól hajtva járnak át egyik hangszer világából a másikba. Számukra nem egy kiválasztott, egyetlen hangszer az alfa és az omega, mert megismervén és felismervén a hangszerek lényegét, a sajátosságok, a külön fogások elsajátítása már technikai kérdés...

Nopcsa Ferenc báró ilyen „több hangszeres” embernek bizonyult életének sokirányú elfoglaltságai közt. Nem vett magára soha olyan terhet, amit ne szívvel-lélekkel végzett volna. Amikor az Albániából való kitiltás miatt távol kellett maradnia a számára oly kedves szkipetárföldről, tevékenysége fő irányát újra az őslénytan felé fordította. Forradalmasította a tudományágat a dinó kutatásban és megteremtette a paleofiziológiát. A harci nyüzsgés hiányait úgy pótolta, hogy felajánlotta titkosügynöki szolgálatait a bécsi kormánynak, s vállalta, hogy a román politikai szándékokat a helyszínen kikémlelve, idejében tájékoztatja Bécset az Erdélyt fenyegető szecesszionista tervekről.

A románt tökéletesen ismerte, szláv nyelveken is folyékonyan beszélt. Megvolt a kellő tapasztalata is, hiszen még a háború előtt, magánszorgalomból figyelte a román–magyar–szerb hármashatáron a mozgást, az ide-oda utazgató politikai térítőket. Ugyanakkor felkeresett egy Hunyad megyei juhpásztort – ún. csobánt – és elszegődött hozzá segédjuhásznak, Gorlopán Péter néven. Hónapokon át játszotta az együgyű, igénytelen parasztlegény szerepét, meglehetősen sikerrel. Élt a juhok mellett, vándorolt velük a végtelennek tűnő legelőkön, s úgy képzelem, ugyanaz a szabadság szállta meg, mint amit albán földön érzett: sziklák, szamarak, kecskék és kecskepásztorok vagy marcona hegyi harcosok között.

Vándorlás közben hallgatózott, kósza hírekre, pletykákra figyelt, útvijat keresztező ismeretlen vándorok, külföldiek – nem egyszer oroszul beszélő egyházi személyek – történeteit hallgatta úgy, mint aki kettőig se tud számolni. Közben megtapasztalta, mit jelent a pásztor számára, ha kergemarhakór tör a nyájra és megtizedeli a létszámot, s ilyenkor hogyan mészárolják le a beteg állatokat, majd hagyják hátra a pusztta földön, mentve a nyers irháját, amitől csak úgy roskadoznak a teherhordó szamarak...

„Erdély és Románia közt nagy volt olykor a jövés-menés – olvasni Tasnádi-Kubacska András monográfiájában. – Hozták és vitték a híreket. Sok ember megfordult a juhász kunyhójában. Pásztorok, katonaszökevények, csempészek. Aki nyitva tartotta a fülét, sok mindenről hallhatott. Az olyan mozgékony, vállalkozó embert, mint a kiségitő csobán [Nopcsa – csg. megj.] volt, az Isten is erre teremtette. Nem sokat teketóriázott bizony, mert ha kellett, részt vett a legnehezebb csempész utakon is. Ki tudja, bizonyára oka volt rá, hogy ne húzódjék attól se. Hamarosan megbarátkozott a határon túli juhászokkal és akkor ment át Romániába útlevél nélkül, amikor akart. Azután meg ügyes ember volt, nem egyhamar csípték nyakon.”

Kellő tapasztalat összegyűjtése után Nopcsa, alias Gorlopán jelentéseket küldött a vezérkarnak, ahol értékelték tevékenységét. Nem csoda, hogy a sikertelen albán hadjárat után két kézzel kaptak Nopcsa ajánlatán, bár Tisza István miniszterelnök túl kockázatosnak vélte a tervet, hogy pásztornak álcázva Romániába menjen kémkedni. Összekötője, bizonyos Grecul kapitány Nagyszebenben várt rá, neki kellett továbbítani a jelentéseket. Hamis útlevéllel kelt át a határon, s mindenütt feszült magyarellenességet, Erdély megszerzésére irányuló készülődéseket tapasztalt. Ez a hangulat még a dobrudzsai lakosságot is megfertőzte, ergo – vonta le a következtetést Nopcsa – a propaganda keze messze ér.

1915-ben érkezettnek látta az időt, hogy Bécsben is jelentést tegyen. Adatokat vitt volna oda, melyeket összekötőjéhez továbbított, ám a román nemzetiségű Grecul kapitány kijelentette, hogy a Nopcsa-féle titkos, citromlével írt jelentéseket a román posta kivétel nélkül elfogta, mielőtt hozzá kerülhetek volna... Nopcsa így is jelentett Bécsben a román hadikészültségről. Már csak a háború végén, 1918-ban derült ki, hogy Grecul kettős játékot űzött, amiért börtönbe vetették, de nem ő volt az egyetlen, aki a monarchia hadseregében a román érdekek nevében fellépő ötödik hadoszlopot képviselte.

Életének ez a szakasza, mint látjuk, olyan, akár egy tipikus kémhistória – régies viszonyok közt, egy századdal korábbi környezetben és technikákkal. Veszélyes gerillaharc, amelynek a kimenetelében az ember sose lehet eléggé biztos. Nem lehetett sosem biztosan tudni, ki kinek a barátja és kinek az ellensége. Nagyon úgy nézett ki sokszor, hogy Bécs tudatosan bátorítja a román erőket, hogy a magyar esélyeket gyengítse. Tasnádi-Kubacska András szerint:

„Nopcsa úgy látta, hogy a hadseregfőparancsnokság Erdélyben román származású tiszteket állít a hírszerző osztályok élére. Egyre inkább gyökeret vert benne a gyanú, hogy ezt tudatosan teszi. Mikor azután a saját, eltűnt levelei kapcsán megbizonyosodott a dologról, figyelni kezdett. Jelentéseivel nem ment többé Bécsbe, hanem a magyar miniszterelnököt és a honvédelmi minisztert kereste fel. Amikor a hadseregfőparancsnokság észrevette ezt, mindent elkövetett, hogy Nopcsát eltávolítsa az erdélyi hírszerző szolgálatból. Nopcsa, mint honvédhuszár főhadnagy Tisza István miniszterelnök és báró Hazai Samu honvédelmi miniszter intézkedésére került a nagyszebeni és a temesvári hírszerző kirendeltségekhez, mégis a hadseregfőparancsnokság egyik áthelyezési parancsa a másikat követte és sürgönyileg tiltakozott a

honvédelmi minisztériumban Nopcsa megbízatása ellen, A honvédelmi minisztérium a további viszálykodás elkerülésére – látszatra – erélyesen nyomoztatott Nopcsa után Erdélyben, de – természetesen – nem találta meg.”

Nopcsa határozottan meg volt győződve: „hogy a terv sikerét előmozdítsák, az erdélyi hírszolgálat vezetését lehetőleg román nemzetiségű tisztekre bízták. A terv érdekében már 1915-ben kitalálták azt a mesét, hogy a Kárpátokat nem lehet tartani és a csapatokat a Maros vonalára kell visszarendelni. A tervnek megfelelően a Maros-vonalat már 1915-ben kiépítették, míg a Kárpátokat közvetlenül a betörés előtt, 1916-ban is védtelenül hagyták. Ez az eljárás különben az országrész nyugodt kiürítését is megakadályozta. A románok elleni hadműveletek megindításakor, 1916-ban Ealkenhayn tábornok Déván kijelentette, hogy katonai szempontból képtelenség volt visszavonulni a nehezen védhető Maros-vonalra, amikor olyan természetes bástya állott rendelkezésünkre, mint a Kárpátok. Ez a kijelentés, sajnos, csak akkor hangzott el, amikor a románok a magyarlakta székelyföldet már feldúlták”.

„Néhány héttel a román betörés előtt gróf Bethlen István, Wild vezérkari kapitány és Nopcsa báró figyelmeztette Tisza István gróf miniszterelnököt a hadsereg főparancsnokság tervére. Az ő közbelépésük érdeme, hogy a románok 1916-ban nem pusztíthatták el Erdélynek még nagyobb részét s a román sereget két hét alatt visszaverték Erdélyből” – olvasni a Nopcsa monográfiában.

Pisztolylövés az éjszakában

Újabb zavaros időszak következik a sokoldalú báró életében, amelynek ismét a tudományos élet látja hasznát. Politikai szereplése, bár több ízben is a korabeli győztesek (antant hatalmak, román érdekek) célkeresztjébe kerül, képtelen elhomályosítani az úttörő tudósát. Az abszurd tartományába tartozó fordulat, hogy a huszas évek elején meghívták Bukarestbe és fölkérték, legyen a román földtani intézet igazgatója, helyezze új alapokra az intézmény tevékenységét. A báró birtokai akkor már Romániában vannak, ő maga is román állampolgárnak számítana, amennyiben hajlandó behódolni. Bármennyire is ragaszkodik szülőföldjéhez, ahhoz a vidékhez, amelyet még ma is a dinoszauruszok paradicsomaként tart nyilván a tudománytörténet és a köztudat (nem lehet véletlen, hogy világhírű filmje, a Jurassic Park forgatásához Steven Spielberg fontosnak találta személyes megbízottját Hátszeg környékére küldeni, tudakozódni a Hátszegi törpe dinoszauruszokról, amelyek keletkezéstörténetére, életformájára, kihalására a tudós Nopcsa derített fényt), a báró nem alkuszik. Visszavonul birtokaira, de itt a felheccelt, lázongó parasztok majdnem agyonverik, akkor szerzett fejsebe maradandó nyomot hagy egészségén, egyre súlyosabbá teszik időről időre jelentkező idegösszeomlását.

Jobb pillanataiban Nopcsa Ferenc nyugatra menekül, az európai tudományos életben próbál eredményeket elérni, majd 1925-ben, érdemei elismeréseként a magyar hatalom meghívja a magyar földtani intézet élére.

Csaplár Krisztián budapesti történész, aki a maga fontosságában igyekezett fölmérni Nopcsa tevékenységének hadtörténeti jelentőségét és figyelemreméltó szintézisét adta a sikerekkel és ellentmondásokkal teli életútnak, így foglalja össze e periódus lényegét:

„Amikor 1925-ben kinevezték a Földtani Intézet igazgatójának, folytatta a Monarchiában megindított nagyszabású kutatásokat és ezeket pazar formában több nyelven publikáltatta. Így született meg az Észak-Albánia geológiáját feldolgozó monumentális munkája (1929) is. Emellett magára vállalta számos nemzetközi konferencia megszervezését. Célja egy nemzetközi műhely létrehozása volt. Nopcsa egyre gyakrabban került konfliktusba feletteseivel, akik nem tudták meggyőzni arról, hogy az ország anyagilag nem bír el ilyen nagy vállalkozásokat. A báró idegei végül nem bírták a többfrontos harcot: 1929-ben lemondott posztjáról; nem sokkal később idegösszeroppanást kapott. Megmaradt kevés barátja Ausztriába vitte gyógykezeltetni a friss akademikust (1928-ban lett az Akadémia rendes tagja).”

Úgy tűnik, ez már a végjáték kezdete. De még egyszer felülkerekedik életén a vándorlás ösztöne: rákap a motorkerékpározásra, ami olcsó és kellemes helyváltoztatási eszköznek bizonyul. Korábban már bejárta az Adriai-tenger balkáni partszakaszát, most az olaszországi résznek vágott neki, hogy sokoldalúan felmérje az Adria vidékét. Földrengéstani előrejelző tanulmányokon dolgozott, óriási erőbevetéssel, szeretne volna megtalálni a mindenkor földrengések közös törvényszerűségeit, melyek alapján azok előreláthatók és hatásukban kivédhetők. Mint minden nagy erőfeszítése után, most is kimerül, mély depresszióba esik, s egy válságos pillanatban agyonlövi ifjúkori jó barátját és titkárát, az albán nemzetiségű Bajazid Elmaz Dodát, akit még századeleji barangolásaiban ismert meg (s akihez, úgy tűnik, szoros érzelmi szálak is fűzték), majd maga is öngyilkos lesz. Búcsúlevele senkiben sem hagyott kétséget afelől, hogy bécsi lakásán tragédiába fordult egy zaklatott, ám gazdagon termő élet, legalább olyan regényesen, ahogy a gyorsan változó, ellentmondásos időkben Fatia Negra unokájának földi pályafutása alakult.

A család Nopcsa halálával természetesen nem halt ki: húga, Ilona egy Pallavicini gróf felesége lett, Olaszországba költözött 1945-ben, az utódok azonban már nem akarnak tudni az ősről, s veszni hagyták a valamikor a család tulajdonában levő szacsali, zámi és farkadini kastélyokat. A szacsali kastélyban pár éve még menhely működött, állaga egyre rosszabb, a tetőzet beomlással fenyeget. (Coralia M. Jianu, a dévai múzeum fiatal munkatársa szerint felbukkant nemrég egy amerikai úriember, aki Nopcsa törvénytelen gyermekének adta ki magát, s állítólag a tudós bukaresti tartózkodása alatt fogant volna, de bizonyítékot nem tudott felmutatni...)

Nopcsa Ferenc után gazdag, ám szétszóródott szellemi örökség maradt. Életének egyik legfontosabb, mindmáig elérhető tanúsága német nyelvű albániai naplója (Reisen in den Balkan), amit Robert Elsie, neves Nopcsa-kutató, a Nopcsa és az albán kultúra vonatkozásait feltáró, a Nopcsa hagyaték (fotók, tanulmányok, napló) egy részét elérhetővé tevő honlap létrehozója és gondozója adott ki.

Mivel a báró életéről nem csak bizonyítható tények, de szép számú legenda maradt fenn, úgy gondolom, ajánlatos bizonyos eseményeket, fordulatokat kétkedéssel kezelni. Léteznek olyan mozzanatok, amelyek egyetlen tanúja maga Nopcsa Ferenc, akitől nem volt idegen néminemű szereplési vágy sem. Szívesen lekerekítette, poénosította a vele megtörténtekeket, de azok, akik közről ismerték őt, úgy jellemzik, mint a tudományos valóságot, az igazságot és a precizitást kedvelő kutatót, aki akkor érezte jól magát, ha a legutolsó részletig sikerült dokumentálnia az általa felfedettek igazát. Kissé furcsa lenne, ha a ma is méltán becsben álló tudományos eredményei egy Münchhausen báróhoz illő fantáziával és tódító kedvvel párosultak volna. Személy szerint nem hiszek egy ilyen lehetőségben, különösen akkor nem, amikor az illető ráadásul még megbízható hírszerzőnek is bizonyult sorsdöntő helyzetekben és időkben.

Kalandos utóélet

Az élet törvénye, hogy a halál mindenki esetében meghozza a tisztánlátás pillanatát. Amikor valakit kiterítenek, még ha csak képletesen is, lecsitulnak a vele kapcsolatos negatív vagy pozitív indulatok. Össze lehet adni a számlát. Még ha a számítás nem is pontos, ha nem ismert számos tétel, az emlékezés a lényeglátást segíti.

Báró Nopcsa Ferenc esetében sincs ez másként. Még akkor sem, ha több mint nyolcvan esztendővel a tragikus vég után sem került elő mindaz, amit pedig munkásságáról, szellemi hagyatékáról tudunk, sejtünk. Igaz, a halálhírt és a szokatlan, gyilkossággal párosult öngyilkosságot a napi szenzációnak kijáró tálalásban valamennyi lap vezető helyen, nagy szalagcímekekkel hozta, ám ahogy Lambrecht Kálmán, a közeli barát és munkatárs visszaemlékezéseiből kitűnik, csak egész szűk baráti kör búcsúztatta a bécsi krematóriumban, ahol teste a tűz martaléka lett. De mi lett a hagyatékkal? Csaplár Krisztián történész megítélése szerint a Nopcsához hasonló kalandos sors várt rá. Rekonstruálásához az ő információit tekinthetjük a leghitelesebbnek. Eszerint *„Nopcsának legkevesebb négy hagyatékötredéke van: a paleontológiai öröksége a londoni British Múzeumban található (Department of Paleontologie). Az „albán hagyaték” az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kéziratgyűjteményébe került, egy jelentősebb rész pedig a budapesti Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményébe. Ezen kívül hét kötetre való utijegyzetet és feljegyzéseket hagyott hátra, amelyeket a tiranai Nemzeti Múzeum őriz. Ez utóbbiakra Robert Elsie bukkant rá 1990-es kutatásai során. Ezek a kötetek – és feltehetőleg még sok egyéb kötet is – egy gazdag arisztokrata, Midhat Bej Frashëri magánkönyvtárából kerültek ide, akinek vagyonát 1944-et követően államosították, megvetve ezzel a Nemzeti Könyvtár alapjait. Frashërinek a Nopcsa könyvtár egy részét valószínűleg a báró titkárának (Ismail Elmas Doda) bátyja adta el. Ezen kötetek értéke felbecsülhetetlen. Nopcsa ugyanis ezekre támaszkodva írta meg visszaemlékezéseit. A kötetekből már csak azok vannak meg, amiket Tiranában őriznek. Érdekesség, hogy az 1918-as résznek már az I. világháborút követően nyoma veszett; emiatt szakad meg hirtelen a visszaemlékezések sora 1917 végén.”*

Gazdag őslénytani leletgyűjteményét még életében rendre eladogatta a British Múzeumnak, hiszen amúgy is ott folytatta ilyen jellegű kutatásai jó részét, no meg az értük kapott pénzmag is jól fogott nem kevés költséggel járó utazásaihoz.

Nincs szerencséje Nopcsának a tekintetben sem, hogy akikre halála előtt szellemi hagyatékának gondozását bízta – az osztrák albanológus, Norbert Jokl, illetve Teleki Pál (a majdani miniszterelnök) voltak e kiválasztottak –, mert pénz hiányában a feljegyzések kiadatlanok maradtak, majd a második világháború idején Teleki öngyilkos lesz, Jokl pedig haláltáborban ölik meg. Írásait az osztrák nemzeti könyvtárban fedezik aztán fel a negyvenes évek végén. Fontosabb munkái – Colez Marku néven írott versei mellett – egy Észak-Albánia hegyi törzseiről és szokásairól írt gyűjtemény, egy vallási szokásokról és hagyományokról készült tanulmány és a már említett balkáni napló, valamennyi német nyelven.

A magyarországi tudományos öröksége még foghíjasabb: a levéltárból eltűnt a hagyaték, csupán a Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteménye őrzött meg két dobozban újságcikkeket és leveleket, illetve magyarra fordított szemelvényeket a naplóból. Úgy sejlik, hogy Tasnádi Kubacska András, aki dokumentálódás végett magához vett bizonyos kéziratokat, „elfelejtette” azokat visszahozni; de meg a háború sem volt túl kegyes az ilyen és ehhez hasonló tudományos ereklyékhez. A rendszerváltásnak kellett eljőnnie ahhoz, hogy megnőjön az érdeklődés báró Nopcsa – mindenek előtt tudományos – munkássága iránt. Az őt újra felfedező kutatók közül – Csaplár Krisztián szerint – kiemelkedik Főzy István, Kázmér Miklós, Hála József, a hagyaték rendezésében pedig Horváth Csaba természettudományi könyvtáros jeleskedett, ő restaurálta a báró (megmaradt) balkáni fotóit is.

A Nopcsáról szóló irodalom egyik első hajtása a jóbarát, Lambrecht Kálmán nekrológja (1933, Budapesti Szemle), majd következett a Tasnádi-féle regényes életrajz, amit 1945-ben németül is megjelentetnek. Gert Robel: Franz Baron Nopcsa. Wiesbaden, 1966 c. munkája az első tudományos igényű, komplex Nopcsa-elemzés. 1993-ban Hála József kezdeményezésére Nopcsa emlékkonferenciát tartanak Budapesten, ahol a báró néprajzi és természettudományos munkássága kerül elemzésre. A tengeren túl David B. Weishampel őslénytan professzor vállalta a tudós kultuszának művelését, aki Tasnádi könyvét is lefordítja angolra. Fontos még a grazi Karl Kaser professzor és Robert Elsie, aki számos levéltári újdonsággal jelentkezett az elmúlt évtizedekben és a báró hagyatékát népszerűsítő, sikeres albanológiai honlapot működtet, amelyen megtekinthetők a Nopcsa-féle fotográfiák is.

A jeles tudósnek állít emléket Főzy István remek ismeretterjesztő munkája, A Kárpát-medence dinoszauruszai (Focus, 2000), amely eredetien és olvasmányosan ötvözi az életrajz, a tudománytörténeti kompendium és az őslénytan izgalmas titkaiba való beavatás írói szándékait. Az ÉS szemleírója így értékeli Főzy könyvét:

Főzy István maga is paleontológus, de érezhetően őrá is óriási hatást gyakorolt Európa egyik legkiemelkedőbb őslénykutatójának személyisége, a valóban különös, kalandos sorsú előd története, hiszen könyvének fele Nopcsa életével és rejtélyes halálával foglalkozik, negyede a Nopcsa által szűkebb pátriájában, az erdélyi Hátsze- gen kutatni kezdett őshüllőkről, és az utolsó rész pedig a Nopcsa halálától napjainkig

a Kárpát-medencében előkerült őshüllőleletekről, a „magyar Jurassic Parkról”. A kötetet rendkívül gazdag kép- és dokumentumanyag illusztrálja...

A Hátszegi medence az utóbbi években újra felkapott régészeti-geológiai-őstörténeti lelőhely lett, ahol mindenek előtt a kolozsvári egyetem kutatói rendszeres ásatásokat végeznek a gyakorló diákokkal együtt, de sikerült bevonni David B. Weishampel professzor révén a külföldi támogatókat is. Ugyanakkor a BBC, a National Geographic és a Discovery tévécsatornák nem egy érdekes, a dinoszaurusz leletekről szóló dokumentumfilmet készítettek és sugároztak, valamennyien megemlékezve az első felfedezést tevő Nopcsa testvérekről, Ilonáról és Ferencről.

2004-ben európai körútra indultak a hátszegi Dinoszauruszok Geoparkja Egyesület képviselői, akik azt tervezik, hogy dinóparkot nyitnak Hátszeg mellett, s mindnek előtt a testvérvárosi kapcsolatokat próbálták kihasználni a terv finanszírozására, esetleges szakmai támogatására. Az ötlet Dan Grigorescu bukaresti geológus professzortól származik, aki neves elődjéhez, Nopcsához hasonlóan számos dinoszauruszmaradványt, illetve tojásfészkeket talált Hátszeg környékén.

*

Azon csodálkozom eközben, hogy ennyi fantáziadús elképzelés mellett ez a hallatlanul színes anyag nem ihlette még meg egyetlen nagy kaliberű írónkat sem arra, hogy átfogó, maradandó műben dolgozza fel ezt a ritkaságszámba menő sajátos középkeleteurópai-balkáni sorsot. Igaz viszont, hogy mindehhez az volna szükséges, ha e rendhagyó életpályát a maga ellentmondásaival pontosan be tudnánk mérni és elhelyezni erkölcsi értékeink közé. Mint alkotó, pillanatnyilag magam sem tudom megmagyarázni, mi az, ami tartósan megfogott a Nopcsa-féle személyiségben. Hiszen erényei és nagy tudása dacára nem volt híján egy sor gyarlóságnak, nehezen lehetne rámondani, hogy tipikus pozitív hős. Fizikai külseje is ellentétben állt kalandor fellépésével: az elképzelt harcias, verekedős, tagbaszakadt ember helyett egy elegáns, finom vonású úriember áll előttünk, akiből nehéz kiolvasni azt, hogy annyi viszontagságot zokszó nélkül elviselt.

Azt is bevallom, hogy figyelmemet egy fiatal tekerőpataki fotóművész, filmes ember, Molnár Attila lelkesedése keltette fel Nopcsa iránt, aki 2007-ben pályázatot nyert arra, hogy filmet készítsen Nopcsa báróról. A pályázat indoklásában így foglalta össze rendezői koncepcióját:

„A tervezett dokumentumfilmben két színész is szerepelne benne, és kis „fiktív” jeleneteket használnék a báró életútjának, kalandjainak rekonstruálására. A film párhuzamos síkon mutatná be báró Nopcsa Ferencet, mint kalandort, és mint tudós őslénykutatót (aki korának világszerte elismert szaktekintélye). Így megismerhetnénk egy emberi karaktert, személyiséget, akinek gondolkodás módja, belső világa is kifejezésre jutna. Ezen párhuzamra (kettősségre) szeretném a film hangsúlyát fektetni.”

A pályázathoz mellékelt forgatókönyv-részlet az Albániában utazgató, politizáló tudós tekervényes útját vázolja fel az albán trón felé, de kitér a báró erdélyi kémhistóriájára is. A kidolgozatlan vázlatot korai az el nem készült mű szempontjából megítélni, hiszen egyelőre csak annyi történt, hogy a filmes kimazsolázta az életút Tasnádi által megfogalmazott legfordulatosabb kalandokat és egy mozaikszerű, lázálmomra emlékeztető vízióvá fűzte fel azokat.

Végül is, a film azért nem készült el, mert a fiatal alkotó egy másik megnyert pályázat kidolgozása mellett döntött, elodázva bizonytalan időre szenvedéllyel dédelgetett tervét. Addig is, valamilyen formában sikerült áttestálnia rám az érdeklődést, s talán az olvasottak, a felhajtott dokumentumok leltárszerű felmondásával és megkísérelt értelmezésével egy lépéssel közelebb jutottam a korlátlan szabadságvágy és a határok közé zárt emberi érdekek, a tudósi elhivatottság és a magánemberi tévelygések között feszülő ellentmondások feloldásához.

Csíkszereda, 2009. május 17.

A borzalom (szabadkozó) emberarca

Hol bujkálsz, Anne Frank?

Közel ötven éve járt a kezemben Anne Frank naplója: már-már kötelező volt olvasni, az antifasiszta és békeharcos irodalomnak volt a zászlóhajója. De mert napló volt, ösztönösen is furdalta az oldalamat, vajon miről vallott titokban, az általa kitalált nemlétező lénynek (a naplóját Anne következetesen Kittynek szólította) ez a kamaszlány, akiről úgy tűnt, hogy mindenbe beleüti az orrát, mindenről megvan a maga kemény véleménye, s ráadásul éppen naplórészlet közben érik fiatal lánnyá, lesz szerelmes és biológiailag felnőtt?

A Frankfurtból Amszterdamba menekülő zsidó kereskedőcsalád kisebbik lánya kényszerűségből fanyalodik az egyoldalú párbeszédre a születésnapjára kapott naplójával. Mert amikor már a negyvenes évekbeli holland társadalom nem éri be azzal, hogy zsidó polgárai megkülönböztető csillagot viseljenek nyilvánosan, hanem kizárja őket az élet minden területéről: még a bicikli- és a telefonhasználatától is megfosztja őket.

Amikor pedig a zsidórejtegetésért koncentrációs táborral fenyegetik a jóérzésű hollandokat, a cég munkatársai elrejtik Frankékat az amszterdami kereskedőház emeleti raktáraiban, sok-sok hónapi szobafogságra kényszerítve a kétgyermekes családot. Aki mellé hamarosan újabb sorstársak kerülnek, s kezdetét veszi az egyre nyomasztóbbá, elviselhetetlenebbé együttélés, amelynek során gyorsan megkopik az emberi tűrőképesség, lehámlik az empátia, kiütköznek a negatív tulajdonságok, úrrá lesz az önzés, a bajtársiatlanság – mindaz a rákfene, ami egy veszélyeztetett közösségben bomlasztó hatással bírhat.

Ilyen körülmények között élnek-éldegélnek a naplóban megörökített felnőttek és gyermekek, akik azóta, kevés kivételtől eltekintve, bizony, már meghaltak, vagyis mondhatjuk – a fikció mezejére távoztak. Ma már nem tudnak sem igazolni, sem cáfolni semmit abból, amit a 13 éves fruska róluk s az akkori háborús, embertelen világról állított s számunkra átörökített. Hiszen a naplót azóta is milliók olvassák, a könyv az egész világon elérhető, minden lényeges nyelven megjelent, sok helyen az emberiség szellemi közkincséhez tartozik. Magyar nyelven bármikor elérhető és elektronikusan letölthető a Magyar Elektronikus Könyvtár állományából, s ha valaki a filmvilág nyelvezetén megfogalmazott változatokra kíváncsi, annak mindenképp előtte a BBC 1987-es – 4 részes – minisorozatát ajánlom, mely talán kevésbé regényes, mint a korábbi amerikai feldolgozások (1959, 1980), s a díjak szele sem érintette annyira meg, viszont a napló szelleme iránti hűsége töretlen és kikerüli az érzelgősség minden buktatóját. Arra összpontosít, hogy hangulatilag bemutassa, milyen emberpusztító félelemben tartotta az üldözés terrorja, a kirekesztés kizárólagossága

és tettelegessége az egyént és a családokat, a kisközösségeket, hogyan fordított rendre embert ember ellen.

Sajnos, hogy egyeseket mindez hidegen hagy; ők a könyvben, a zsidó kamaszlány alakjában csak egy némán vádló holokauszt-áldozatot látnak, aki sorsa révén ujjal mutat a hóhérokra és mindazokra, akik együttműködtek velük. Pedig a napló csak egy dokumentum, ami szerencsére, véletlenül megmaradt. Amikor Anne vezetni kezdte, nem gondolt arra, hogy tanúvallomása egyszer még akár vádirattá is válhat. Ki akarta írni magából a rettegést, a bizonytalanságot, a meg nem értést, a belé fojtott dühöt és lázadást, sok-sok tisztulni vágyó zűrzavaros gondolatát és érzelmét.

Ennek ellenére, a naplónak, amit Miep Gies talált meg, miután Frankékat a hatóságok fölfedezték rejtékhelyükön és koncentrációs táborba hurcolták, majd később átadott a család egyetlen túlélőjének, az apa Otto Franknak, megvolt a maga kálváriája. Miután a napló 1947-ben első ízben megjelent, majd ennek nyomán azóta szinte minden nyelvre lefordították, színdarab, opera és film készült belőle, számos országban kötelező iskolai olvasmány, a napló hitelességét sokan mégis kétségbe vonták, hivatkozva a tizenhárom éves lánytól szokatlan gördülékeny stílusra és az érett kézírásra, de komoly vizsgálatok cáfolták a kételyeket. A Wikipédia szerint „Anna édesapja 1980-ig, egészen haláláig nem engedte az eredeti kézirat vizsgálatát, 1947-ben még a Contact kiadó is csak másolatot kapott. Otto Frank halála [1980] után a napló a végrendelet értelmében a Holland Háborús Dokumentációs Intézet tulajdonába került, akik elvégeztették a napló írásszakértői vizsgálatát, és úgy találták, hogy a kézírás egyezik azokéval az írásmintákéval, melyeket bizonyíthatóan Anne írt, a papír és tinta is kapható volt a napló keletkezése idején.”

Miep Gies és férje különben egyike voltak azoknak, akik a Frank családot bűjtették. Úgy tűnik, hogy lebukásuk egy lakossági feljelentésnek köszönhető: Anne Frank és övéi koncentrációs táborban pusztultak el, kevéssel a háború befejezése előtt. A napló szerzőjét a tifusz vitte el, Bergen-Belsenben...

Az egykori raktárpépület, ahol a naplóban történtek megesetek, ma múzeum. Anne ma lenne 82 esztendő – ha élne. De mert halandók vagyunk, minden, ami életünkben és sorsunkban mulandó, odavész. Ám Frankék esetében az történt, hogy pusztulásuk ellenére is élő fikcióvá váltak, s nem csak hogy közöttünk, hanem egyenesen bennünk élhetnek tovább. Ezért, ha Anne Frankot szeretném jobban megismerni, akkor elég magamba néznem, s valahol a mélyben, megtalálhatom őt is, amint ott rejtőzködik, a világ elcsöndesedésére várva, hogy végre lehúzhassa maga után a vécét... Vagy egy nagyot veszekedjen az őt félreismerő és félremagyarázó felnőttekkel...

Tíz a túlélők közül

Közel tíz esztendeje jelent meg román nyelven **Radu Bălaș és Kocsis Francisko** dokumentumkötete (**370 zile de teroare – 370 nap terror, a Cronos alapítvány kiadása, 2003**), amelyben a szerzők a Maros megyei 1944-es zsidóellenes hatósági intézkedések dokumentumait felkutatva eljutnak 10 holokauszt-túlélőhöz, akik több mint fél évszázad távolából egyszerű szavakkal, láthatóan a kérdezők által össze-

állított logikai vázlat menetrendje alapján mesélik el, hogy min mentek keresztül gettóba hurcolásuk, majd nyugatra szállításuk, illetve a háború utáni hazatértük közötti mintegy másfél év alatt.

Az oral history módszerével rögzített, egyenként nem túl terjedelmes vallomások már nem a gyanútlan, nem a borzalom lopakodva egymásra épülő pillanatai logikája szerint bomlanak ki előttünk, hanem megszűrve, a lehetőségekhez mérten letisztulva s a rákérdések miatt némileg egyneműsítve jutnak el hozzánk, némileg a statisztikai adatok hűvösségére emlékeztetve.

A statisztika, tudjuk, hasznos dolog. De néha nagyon jól lehet takarózni is vele, hiszen a lényeg helyett minden a mennyiségek összehasonlító játékára redukálódik, abból indul ki és oda jut vissza. A statisztika az, amely felhívja a figyelmet a részletekre, az árnyalatokra, ugyanakkor a több-kevesebb kategóriák állandó jelenléte fedezéket is jelent azoknak, akik szeretnek megbújni egy többségi akarat, cselekvés, érdek stb. mögött, szemben a kisebbségben lévők jogainak, szempontjainak eljelentéktelenítésével, hanyagolásával. A statisztika összemosza a kivételeket, pedig jól tudjuk, hogy azok mindig a szabályt erősítik. Miközben Anne Frank tudatvilága napról napra, az egyre terebélyesedő gyanú árnyékában nyeri el végső dimenzióit, a marosvásárhelyi túlélők emlékezete már a végső tanulságok tudatában helyre rakta a történeteket. Amennyire csak lehetett.

És mégis – ez pedig a szerzők érdeme – az egymás mellé rakott, néha szinte szó szerint megismétlődő vallomásokból helyenként kiütözik az élet frissessége, amikor valóságban is megpillanthatjuk a borzalom szabadkozó emberarcát, amint a mellettünk élők gyengesége, gyávasága, feltámadó gyűlölködése, kapzsisága stb. akcióba lép, és hirtelen az egyik ember a másik játékszerévé válik, s igazságért közöttük már nem az emberiesség logikájához, csakis a nyers erőhöz, a kegyetlenséghez lehet apellálni. Ezeket a „hogyan történhetett” szempontjából kulcsfontosságú pillanatok helyenként sikerül felvillantani a tanúskodás során, belőlük emelnék ki egy párat, az utókorra átmenekítendő tanulságok végett.

1. Elhurcolásakor 18 éves, azelőtt falun élő lány meséli a „nagy utazásról”:

„Amikor átléptük a határt, gyanakodni kezdtünk, hogy nem lesz ennek jó vége... Egy orvos, akinek volt egy darab kolbásza, kért a vagonbeliektől egy szelet kenyeret. Senki nem akart adni, de apám rászólt anyámra, hogy adjon az orvosnak maradék kenyeriünkből. Nem sokkal később, ugyanaz az orvos megmentette apám életét. Téli idején apám lába elfagyott, s állapota nagyon leromlott, csak orvosi segítség mentette meg az életét. Apám akkor azt kérdezte, mivel hálálhatná meg ezt neki, mire az orvos: már megfizettél érte a vagonban, azzal a darab kenyérrel. Apám akkor ismerte fel benne utastársunkat...”

2. Egy 19 éves marosvásárhelyi legény a lágerbe érkezésről: *„Négy nap és öt éjjel elteltével a végállomáshoz értünk. Sötét volt, s a vagon hasadékein át megvilágított táblát láttam, rajta ez állt: Auschwitz. A vonat nagyon lassan még ment egy kilométernyit és valamennyit, amíg Birkenaubába értünk. A távolban észrevettem négy,*

kéménynek tűnő építményt, amelyből lángnyelvek csaptak ki az ég felé. Mellettem egy elkötelezett, régi illegalista, Simon Vuksz, akitől az építmények felől érdeklődtem, gyanútlanul azt mondta, hogy azok krematóriumok, melyekben a szemetet égetik el... Azt hiszem, reggeli 6 óra körül járhatott, amikor csíkos rabruhába öltözött emberek kinyitották a vagonajtókat és ránkkiáltottak, hogy azonnal szálljunk le, s közben vesszőikkel ütlegettek. A vagonból valaki megkérdezte tőlük, hogy kik maguk? „Lengyelországi zsidók vagyunk, öt éve élünk itt. Azért ütlegetünk benneteket, mert ostobák vagytok. Tudtátok, hogy a halálba utaztatnak benneteket, s ahelyett, hogy fellázadnátok, hogy kimentsetek és a fasiszták elleni harcban essetek el, a tehetetlenséget választottátok s idejöttetek, elpusztulni, értelmetlenül!” – válaszolta néhány rabruhás. Hiába mondtuk nekik, hogy fogalmunk sem volt arról, mi történik itten, a gettókról és a lágerekről, mert egy szavunkat se hitték.”

3. Gyimesbükki születésű, 19 éves fiatalember a lágerbeli túlélési esélyekről:

„Június 8-án értünk Mauthausenbe, ahol semmit sem dolgoztunk, egyszerűen barakkokban szállásoltak el. Itt kaptam a lágerszámot is: 70462. Sem addig, sem azután senki nem kérdezte meg, hogy hívnak, hány éves vagyok, honnan jöttem, egyszerű szám voltam csupán... Barátom édesapja felvett a különleges nyilvántartásba. Egy olyan kórterembe kerültem, ahol úgymond csupa tébécés feküdt, de egyiknek se volt tuberkulózisa, a dolog arra volt jó, hogy az SS-katonák féltek betenni hozzánk a lábukat, nehogy megbetegedjenek. Valamivel több ételhez jutottunk és sok franciával voltunk összezárva (a táborban különben 18-féle nemzetiséghez tartozók éltek). Egy magam korabeli, szintén vásárhelyi fiúval feküdtem egy ágyban, akit az apja, Aizikovics doktor, állandóan felügyelt, mert már haldoklott. Amikor kiszenvedett, az apa első dolga volt, hogy kivette a fia kezéből a megmaradt kenyérdarabot és majszolni kezdte... Semmi nem számított már, csak saját túlélésünk.”

4. Az étkezésről egy Birkenaut megjárta 22 éves lányt idézünk: „Amikor megjött az étel, ötös sorokba állítottak bennünket, s mindenik sor kapott egy edényt – vagy egy csajkát, vagy egy éjjelit –, evőeszköz nélkül... Rendre mindenki nyelt néhányat, az ádámcsutkák mozgásán számoltuk, hogy mindenkinek egyenlően jusson. Víz nem kaptunk, ezért, amikor esett az eső, tátott szájjal odaálltunk a tető repedései alá...”

5. Egy 14 éves régeni kamasz a lágerbeli megpróbáltatásokból bölcs következtetéseket von le: „Az a tény, hogy apámmal együtt lehettem, mindkettőnk előnyére szolgált. Apám soha sem ütött hozzám, a táborban viszont olykor lekent egy-egy pofont, ha nem mosakodtam. Szappanunk természetesen nem volt, viszont a hóban való mosakodás remekül megedzett. Az apám tudta ezt, még az első világháborúból. Egy év leforgása alatt egyetlen egyszer zuhanyozhattam meleg vízzel, s akkor is kitoltak velünk, Mintegy három percig hagyták csorogni a vizet, aztán hirtelen elzárták, s minket azon csupaszon, nedvesen kizavartak a hóba... Akkor nem fáztam meg, ami megerősítette a hitemet, hogy az ember a legellenállóbb élőlény a földnek.”

6. Ditróból való az a 19 éves fiúgyermek, aki a lágerélet első pillanatainak tragikus pillanatait idézi föl: *„Azt mondták nekiünk, hogy még vagy 10 kilométernyit kell gyalogolnunk, de az öregek, a betegek és a kisgyermekes anyák részére teherautókat biztosítanak, hogy megkíméljék őket az erőfeszítéstől... Valaki anyám karjaiba helyezett egy gyermeket, s teherautóra került, ami a valóságban egyenlő volt az elgázosítással. Amikor a német tisztek elé kerültünk, a kisöcsém azt mondta, ő is szeretne kocsikázni, mert elfáradt, apám – hogy együtt maradhassanak – pedig arra kérte a németeket, hadd mehessenek a teherkocsival. A tisztek nem ellenkeztek, így aztán csak ketten maradtunk Mihály öcsémmel... Közel ezren kerültünk egy barakkba... Szörnyű meleg volt, szomjasak és éhesek voltunk, de csak másnap adtak valami teát. Egy férfi rosszul lett és elájult, én fogtam és a barakk közepén álló kemencére fektettem, majd teával kínáltam. Ekkor az egyik barakkfőnök valamivel jól kupán vágott, később meg így magyarázta tettét: Mindenki törődjék a saját életével és hagyja a másét!”*

7. A már említett régeni kamasz nővérét 17 évesen hurcolták el, előbb Auschwitzba, ahonnan hamarosan egy krakkói zsidó temetőben felállított táborba került. *„Mezítláb voltam s csak egy Auschwitzban kapott szürke ruha volt rajtam. Zúzott követ és nagy kötömböket kellett cipelnünk. Szörnyű nehezek voltak, s egyszer fücsomóval béleltem ki a ruhám alatt a vállamat, hogy ne érezzem annyira a durva követ. Egy ór azonban meglátott és kegyetlenül felpofozott...”*

8. Marosvásárhelyi 17 éves lány a szabadulás már-már abszurd pillanatairól: *„Április végén áthelyeztek Terezinbe, itt egy minta-tábor működött, s olyan családok laktak, igen jó körülmények között, akiket nem választottak szét. Itt hordozták meg a Nemzetközi Vöröskereszt küldöttségeit, bebizonyítani a közvélemény előtt, hogy a deportált zsidók pazarul élnek, hogy a kiirtásukról szóló hírek hagymázos történetek... Áthelyezésünk után a németek meg is léptek, nem őriztek bennünket, Hitler emberei megéreztek, hogy itt a vég és mentették a bőrüket. De hiába, hogy nem láttuk többé őreinket, féltünk megszökni, csapdára gyanakodtunk, s tovább főzőcskéztünk a táborban, várván a megmentőre, akiről azt se tudtuk, ki lesz és hogy néz majd ki...”*

9. A haza vezető út kalandjairól egy 25 évesen deportált lány, aki barátnőjével a háború végi zűrzavarban egyszerűen meglépett a táborból, így mesélt: *„Egy nagyváradi tanárnővel voltam együtt... Okosabbnak tudtam, ezért hallgattam rá... Egy zsákba szalámit és pokrócot csomagoltunk és találomra elindultunk valamerre, hogy majd valahogy egy állomásra érünk. Dél volt, pompás tavaszidő, amikor aszfaltos úthoz értünk, két oldalán házak álltak. Az erdőben megtett sok-sok kilométer után elfáradtunk és szerettük volna meghúzni magunkat éjszakára. Az egyik udvarról úgy láttuk, hogy a házat nem lakják. Bementünk, embernek se híre, se hamva. Az asztal megterítve. Krumplilevest ettünk, levágtunk egy tyúkot, azt is megfőztük, megfürdöttünk, egy év után először megfésülködtünk, találtunk ruhákat is, teljes volt a kénye-*

lem. Lefeküdtünk, de fegyveres katonák ébresztettek, akiket a szomszédban tartózkodó házigazda riadóztatott. Egy-kettő rájöttek, honnan jöttünk, még mosolyogtak is együgyűségünkön és visszakísértek a lágerbe. Pár nap múlva szabadultunk...”

10. Egy 30 esztendősen elhurcolt fiatalasszony megbetegedett a háború végén, de a menekülő táborőrség semmivel sem törődve, vaktában hajtotta előre a deportáltakat. Az asszony többször összeesett, végül hiába volt a katonák üvöltözése, fenyegetőzése. Végül az egyik faliban ott hagyták a polgármester háza előtt. „„Reggelig a küszöb előtt aludtam, a kabátommal betakarva, majd kijött a házigazda, adott egy darab kenyeret, elvezetett a mezőig, ahol megmutatta, merre az út a rendőrség felé. Azt mondtam neki, hogy nem tudok járni, mire felpofozott és ott hagyott. Nagy nehezen, kúszva-mászva folytattam az utam, találtam néhány krumplit, amit úgy, sárosan meg is ettem, de aztán nem voltam képes tovább menni... Négy férfi jött arrafelé, s mikor megláttak, milyen állapotban vagyok, az egyik hozott egy kis szekeret és azzal vitt tovább, egészen a házáig, ahol szállást kaptam, előbb egy kis kamrában, majd a házban. Három hetet voltam náluk, majd elvittek egy német kórházba...”

Hányan voltak, hányan maradtak?

Ha makacsul ragaszkodunk a számok világához, akkor az elpusztultak arányához képest a tíz túlélő roppant kevésnek tűnik. Már-már „elhanyagolható” mennyiség. Tíz vallomás – vajon tényleg úgy volt minden, ahogy emlékeznek rá? Ahogyan ma elmesélik?

És hányan mentek el Maros megyéből, a vásárhelyi állomásról azon a májusi napon, amikor a transzportok megindultak nyugat felé? A 2002-es népszámlálás adataiból tudjuk: Maros megyében már csak 150 zsidó nemzetiségű élt. Köztük az a tíz is, aki a könyv szerzőinek tanúvallomást tett.

A könyv ugyanakkor tartalmaz egy közel ötezer névből álló listát (név, születési év, pontos lakcím), amit egy Schwartz Lázár nevezetű zsidó ügyvéd állított össze 1945-ben, amikor a háború még nem ért véget. Az ügyvéd csak azért kerülhette el a deportálást, mert az első világháborúban elvesztette az egyik karját. Pontosan nem lehet tudni, de úgy tűnik, hogy a lista alapja egy, a vásárhelyi gettóban készült névjegyzék volt, amit a polgármesteri hivatal adataival egészítettek ki. Bárhogy is van, ez az egyetlen fennmaradt ilyen jellegű névjegyzék Romániában (Nagyváradon létezik még egy jóval szerényebb méretű), amit ráadásul a helybeli hatóságok is hivatalosan elismertek mint hiteles dokumentumot.

Joggal lehet feltételezni, hogy a listán szereplők száma csak a fele a Maros megyéből deportáltaknak és elhurcoltaknak – de ez már a becslések, a valószínűsítések, a szüntelenül csiszolt és finomított statisztikák világa, nem az életé.

Azé az életé, amely csak egyetlen igazságot ismer: hogy mindenkinek elidegeníthetetlen, szent joga van hozzá. És akár egy élet kioltása is égre kiáltó bűn. Ez nem csupán Anne Frankék sorsának tanulsága, hiszen a történelem bármikor és bárhol képes megismételni önmagát – általunk.

Csíkszereda, 2012 márciusában

Tragédia a ködben avagy miért késik Trianon „regénye”

1.

Két éve is megvan már, hogy Trianon árnyékában töltöm a napjaim, gondolataimra mindegyre a történelem ama sorsdöntő pillanatának hálója vetül. Pedig nem szavalok róla, nem búsongok és nem is révedezek, az öklömet se rázom – bár egyesek szerint illene, sőt nagyon kellene –, egyszerűen csak azt szeretném megérteni, hogy mi történt 1918-19-ben és azután, egészen máig, ami miatt a gyomor makacsul visszaöklendezi ezt a többször is lenyelt, de jóformán megemésztetlen, keserű gombócot?

A vonatkozó történelmi adattár, a folyamatára ismerős. Az esemény köré fonódott, azt beburkoló egyre tömöttebb érzelmi felhő úgyszintén. A huszadikszazad.hu portál révén pedig napról napra, hétről hétre, évről évre sikeresen ismerkedem sajtóban megmutatkozó utóéletével, utóhatásával. Hiszen minden, ami Trianon után következett, nem egyéb, mint ugyanannak a szakadásnak, csonkulásnak, nemzeti szorongatottságnak a hosszan elnyúló árnyéka, atmoszférája és dimenziója is egyben. Az ebből való időről időre megkísérelt kitörés, az átmeneti belenyugvás, a közömbösség, majd az újra fellángoló (felélesztett?) békétlenség, revíziós indulat pedig, mint valami ködszerű permet nyirkos bizonytalansága, az élet szinte minden megnyilvánulásán otthagyja a nyomát...

Szövegeket kószolgatok-válogatok, amelyekben rejtezni-túlélni sejtem a Trianonnal tovatűnni vélt, elsüllyedt világ értékrendjét, reményét és erkölcsét. Miközben azok is éppen úgy érdekelnek, melyek a túllépést, az előretékelést, a köldökszínór végleges elvágását szorgalmazták. Tudom: a téma már sokakat megszólított, töprengésre késztetett, a két világháború között, és azután is. De mind az irodalom művelői, mind a kérdésben tudományosan bűvárokodók is valahogy mindig csak nekifutottak a kérdésnek, mert mire kiérlelhetnék volna a tanulságokat, Trianon új és új alakot öltött, gyökerében kifogásolt ítéletét ráadásul megerősítették a második világháború utáni béketárgyalások is. Ami által a történelem csúfosan megismételte önmagát, a reményteljesnek vélt játszmában a magyarság ismét a vesztes oldalra sorolt be, s e kettős kudarc után a zűrzavar és a kivezető út keresése talán még kétségbeesettebb és ellentmondásosabb.

Krzysztof Varga, lengyel–magyar vegyes házasságból származó lengyelországi író nemrég Turulpörkölt címmel visszhangos regényt írt a magyar nemzetkarakterológiáról. Jól ismeri a magyarországi viszonyokat, az ezredforduló utáni években hosszabb időt töltött Budapesten, a 2006-os őszi zavargások idején tudósított az eseményekről, s ekkor született nemrég magyarul is megjelent, ironikus hangvételű munkája. Alapállása erősen rokonszenvező, de egy pillanatra se kíméli a magyarokat: úgy tapasztalta, mintha „a magyarok tudatosan ásnák önmagukat egyre mélyebbre a

nemzeti frusztrációjukba.” A nagyszámú turulról szólva – mely a könyv egyik vezértémája – nem mulasztja el megjegyezni, mennyire fura a számára, hogy a XXI. században a politikai, társadalmi, gazdasági viták mitológiai szimbólumokhoz nyúlnak vissza. Egy másik meglátása szerint úgy tűnhet, hogy „Trianon a legfontosabb magyar szó. És Trianonban az a legszomorúbb, hogy ezt a tragédiát nem tudták sikerekkel gyógyítani. Nem számítva az ötvenes években a futballban elért eredményeket, nem arattak igazi sikert a magyarok. Pedig életmentő volna valami vitathatatlan eredmény a gazdaságban, vagy a sportban, amire mindenki büszke lehet. Ami mentálisan erősebbé tenné az országot.” Szerinte a megoldás csakis a Kolumbusz tojásához hasonlóan egyszerű lehet: „El kell engedni az ilyen tragédiákat. A lengyelek zöme ezt már megtette. A saját életével, a családjával, a munkájával, az üzletével foglalkozik, nem a nemzeti sorskérdésekkel.”

Mielőtt szót fogadnék, és „elengedném” a témát, megállok az irodalomnál, amely a magyar sorskérdésekben mindig is hallatta a hangját (az más kérdés, hogy milyen szinten és milyen eredménnyel). Tünetértékű ugyanis, hogy a trianoni sokkot az első húsz esztendőben gyakorlatilag inkább a líra volt képes az események súlyához és jelentőségéhez mértén elviselni s viszonylag gyorsan le is reagálni. (Megemésztésről nem beszélnek, mert mint később majd kiderül, ahhoz nem elégségesek a költészet eszközei...) 1996-os tanulmányában (Trianon és az irodalom) Pomogáts Béla globális nagyvonalúsággal állapítja meg, hogy a magyar költők, írók világszemléletüktől és pártállásuktól függetlenül egyazon „őszinte fájdalommal beszéltek a trianoni Magyarország nyitott sebeiről, az elszakított magyarság mostoha helyzetéről és fájdalmairól”, ám példái, amiket idéz vagy amikre hivatkozik, szinte kivétel nélkül költői alkotások, olykor publicisztikák és nagy ritkán elbeszélő próza. Abban viszont tökéletesen helytálló az értékelése, hogy mindenek előtt az elveszített területekről származó írástudók panaszszavára hívja fel a figyelmet, illetve arra, hogy a trianoni trauma hozta létre, gyöngyözte ki az elcsatolt területek kisebbségi magyar irodalmait is, a maguk sajátos élmény- és tudatvilágának megfelelően.

„A trianoni fájdalmak hatották át az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki magyar írók műveit – szögezi le –, sőt azt is megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi magyar irodalmak igen nagy részben éppen a trianoni fájdalmakból születtek. Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Kassa és Szabadka magyarjai mindenképpen úgy érezték, hogy a trianoni rendelkezések a magyarság ezeréves nemzeti létét sodorták veszélybe, és az új határok elvágták a természetes, megszokott és nélkülözhetetlen kulturális és személyes összeköttetéseket. A kisebbségi sorsba kényszerített magyar író egyszersmind magára is maradt, hiszen elválasztották a nemzeti kultúra éltető közösségétől és ha íróként és magyarként fenn akart maradni, neki magának kellett írói alkotásai által új emberi közösséget létrehoznia. A kisebbségi magyar író ezért nemcsak történelmi csalódottságának, sérelmeinek és gyötrődésének adott hangot, hanem annak a felelősség- és küldetés tudatának is, amelyre a nemzeti közösség újjáalakításának és a nemzeti identitás fenntartásának erkölcsi parancsa kötelezte.”

A két világháború közötti korszak Magyarországon Trianon mint téma nem hogy nem volt tabu, hanem a mindegyre erősödő, a harmincas évek második felében politikai aktivitásba is átcsapó revíziós mozgalom még ösztönözte is az alkotókat az igazságtalannak tartott döntés ostromozására, a kérdés napirenden tartására. Éppen ezért tűnik paradox jelenségnek az, hogy az első és második bécsi döntés között született, a trianoni tragédiába ágyazott első nagylélegzetű regény, Méliusz József *Város a ködben* c. műve számos gáncs és viszontagság, szám szerint tizennégy rendbeli próbálkozás és ugyanannyi elutasítás után végül is csak 1969-ben láthatott napvilágot, s azóta sem nyerte el megérdemelt helyét irodalmi értékrendünkben.

Mi állhat e kalandos kudarc hátterében? – a továbbiakban ezzel kívánok foglalkozni, de mint majd a későbbiekben kiderül, a témát most sem sikerül „elengedni”, mert a szálak ismét csak Trianonhoz, a tragédia percepciójához vezetnek.

2.

1937-ben, amikor a bánási születésű Méliusz (Nelovánkovits) Józsefben (1909–1995) először fogalmazódik meg a könyv megírásának gondolata, még éppen hogy túl van teológiai tanulmányain, költői indulásán (az Erdélyi Helikonban) némi újságírói-szerkesztői gyakorlat is áll mögötte, s rövid idő alatt eljut a marxista meggyőződésig. Megnősül, szülővárosában telepedik meg, miközben katonai szolgálatra Bukarestbe hívják be, ahol számos kiemelkedő, baloldali érzelmű román íróval kerül kapcsolatba. Felvidéki, majd nyugat-európai utazásai tovább erősítik baloldali szellemi kapcsolatait (Fábry Zoltán, Thomas Mann), a Gaál Gábor-féle Korunk munkatársa lesz, ő képviseli a lapot a Vásárhelyi Találkozón (1937).

A regény történetét szerencsére, nem nekünk kell rekonstruálnunk: megírja azt az író saját maga 1968-ban, mintegy tanulságul, hiszen kicsin múlt, hogy első munkája, amivel végül nem kap bebocsátást az irodalomba, nem semmisült meg az átélt viszontagságok közben. *„A kézirat története, legalábbis szerintem, kegyetlenül tanulságos, és nemcsak regényes. Tanulságos egy viszonyulás történeteként az írói vízió és az irodalmi erkölcs, a politikai kényszerhelyzetek és az irodalmi, irodalmon kívüli közszellem között az idő változásaiban.”*

Eredeti szándéka szerint szociográfiai vétetésű, saját tudatfejlődését ábrázoló, lírai családregejt képzelt el, s terveit megosztja Gaál Gáborral is, aki nem csak biztatja, de rövid idő alatt ki is hegedüli belőle a készülő könyv első mutatványait, sőt közli is azokat a Korunkban. Úgy tűnik, sines a Méliusz projektje, s már csak írni kell, írni, ami eleinte azért okoz különösebb gondot, mert a fiatal író túlságosan is magasra állítja maga előtt a mércét: kezdetben Ludwig Renn ún. „beton stílusa” a minta, de aztán felbukkan a láthatáron Roger Martin du Gard családregejtje (A Thibault család), majd Marcel Proust időkezeléses emlékeztete nyugtözi le (Az elveszett idő nyomában), s ezek az olvasmányélmények alakítják, bonyolítják az első világháború négy esztendejét átfogó emlékeztésfüzér regényes építkezését. Minden esetre, a Gaál Gábor-féle biztatás meghatározó impulzus, hiszen még a címadás is az ő ihletett úti élményéből születik, amikor egy ködös hajnalon Temesváron át Aradra utaznak közös

felolvasásra. Méliusz ott is készülő regényéből olvas föl, aminek a végére 1940-ben, valamivel a második bécsi döntés előtt tesz pontot.

De ez a pontkitevés, sajnos, nem végleges. Méliusz tétova, bizonytalan. A szokottnál is jobban számít Gaál Gábor tanácsaira. De a Korunkat 1940-ben betiltják, az író Dél-Erdélyben reked, s a rendőri megfigyelés miatt csak nagy ritkán és közvetítőn keresztül, szóbeli üzeneteket váltanak Gaál Gáborral. (A közvetítő: Gróza Péter ügyvéd, aki Románia majdani, Petru Groza néven ismert, a királyság eltörlése utáni „vörös” miniszterelnöke...)

A kéziratot Méliusz Moszkvába juttatja, Gábor Andorhoz, abban a reményben, hogy az Új Hang kiadja. Néhány részlet meg is jelent a könyvből, de közbeszólt a háború s Moszkva ostromának zűrzavarában a kézirat elveszett. Egy másolata Dési Huber István festőn keresztül 1940-ben eljut Illyés Gyulához, aki lelkesedik a könyvért, de felhívja a szerző figyelmét a néhol erőteljesen érződő Proust-hatásra és további nyesegetést javasol, Egyúttal kiadóhoz irányítja, mondván, hogy a Nyugat örökébe lépett Magyar Csillag a háborús papírínség miatt nem vállalkozik hosszabb írások – legyen az bár csak regényrészlet – közlésére.

Méliusz, aki rajongva tiszteli Illyést, kritikai véleményét is boldogan nyugtázza, miközben újabb gond gyötri: neki kell feködni a regény alapos átgyűrásának. Eközben az Erdélyi Helikon kiadójától (Erdélyi Szépművés Céh) is választ vár, ahová szintén benyújtotta kéziratát, Molter Károly lelkes ajánlásával, aki támogatná a kiadását, de a Céh mélyen hallgat. A regény közben kéziratban terjed a baloldali mozgalomban. A Brassóban élő Szemlér Ferenc baráti lektorálását Méliusz jó szívvel elfogadja, sok javításával egyetért.

Illyés Gyulától Budapesten a kézirat a Révai Kiadóhoz (Illés Endre) kerül, a válasz elutasító. Közben véget ér a háború. Mindenütt zűrzavar. Méliusz Temesvárról Kolozsvárra költözik, csatlakozik Gaál Gáborhoz és köréhez. Gaál a frissen megalakult Józsa Béla Atheneum igazgatója lesz, a regény bekerül a kiadó tervébe. A kiutalt papírkvóta kevés, mire Méliusz az, aki javasolja, hogy a Város a ködben helyett adják ki kevesebb ívszámú, a háború éveiben született Sors és jelkép című történelmi riportját, amely ráadásul – akkor úgy tűnik – a pillanatnak szóló időszerűséggel is bír. Illés Endre újra kézbe veszi a regényt, de kiadására nem vállalkozik, mondván, hogy a Révai egész sor, korábban már megvásárolt életmű kiadásával adós szerzőinek, ilyen körülmények között a Város a ködben ki tudja, mikor kerülhetne sorra...

A kézirat további (tranzit)állomásai: Szikra Kiadó (Darvas József közvetítésével) – vállalja a kiadást, de váratlanul le kell adnia a szépirodalmi művek kiadási jogát; Athenaeum – nem adja ki; Egyetemi Nyomda Kiadója (Bölöni György beajánlásával) – nem válaszol; Új Idők Kiadó (Benedek Marcell révén) – 1949-ben értesítést küld: „Miután irodalmi intézetünk felszámolás alatt áll és így kéziratának kiadására itt már nem kerülhet sor, kérjük, szíveskedjék kézírata elvitele iránt intézkedni.” Ezzel le is zárult a regény anyaországi pályafutása.

„Ami ezután következik – olvashatjuk Méliusz vallomásában – humoros lenne, ha nem lenne tragikus.” Mert pár évi működés után megszűnik a Józsa Béla Atheneum, s a tervben szereplő regény átkerül a frissen megalakult Állami Kiadóhoz, amely 1949-

ben egy névtelen denunciáló véleményezés alapján mind az író, mind művét nyilvános gyűlésen szabályosan „kicsinálja”. A referátum patikamérlegre helyezi a kézirat minden „pozitív” és „negatív” elemét, a zsdanovi esztétika erősen vulgarizált elvárásainak szellemében, s döntő vádként a tétlen kispolgári humanizmus bélyegét sűti mind a műre, mind a szerzőre, mint akik úgymond „visszasírják” a Monarchiát...

E lesújtó fordulat azonban csak intő jel mindahhoz, ami ezután következik: Méliuszt ugyanis 1949-ben az erdélyi magyarság több legális, rendszerhű vezetőjével együtt (Kurkó Gyárfás, Balogh Edgár, Szász Pál, Csögör Lajos) letartóztatják és koholt vád alapján, ítélet nélkül 1955-ig fogva tartják Bukarest mellett (Jilava). Szabadlábra helyezése után ismét szóba kerül a regény kiadása, de Méliusz nem hajlandó bele menni azokba a dogmatikus elvárásokba, amiket ugyanannak a kiadónak ugyanazon személyzete támaszt irányában, akik 1949-ben egyszer már meghurcolták. Ideológiai-esztétikai kifogásaiknak se vége-se hossza. Az egyre jobban megkeseredő, kisemmizett író magas beosztású pártfogó támogatását kéri, mire a válasz: az osztrák–magyar monarchia kérdését nem illő feszegetni. Egy év múlva, amikor a román történetírás bátrabban nyúl a témához, Méliusz úgy dönt: a marosvásárhelyi Igaz Szó folyóiratnál tesz próbát, de írását visszadobják.

Hirtelen döntéssel visszakéri kéziratát az irodalmi könyvkiadótól és átviszi az Ifjúsági Könyvkiadóba, ahol kitörő örömmel fogadják. Domokos Géza és Szilágyi Domokos baráti lektorálása után Méliusz megírja a regény regényét, amivel kapcsolatban Szilágyi leszögezi: egy dolog, hogy valakinek esztétikai különvéleménye van egy műről, és más dolog, hogy a kész, öntörvényű mű lehetőleg a maga idejében megjelenhessék és élje a saját életét. A kritika feladata aztán helyére tenni a dolgokat...

Így ért véget, legalábbis a történetek kronologikus felmondása szintjén a felbomló Monarchia Trianonig vezető családi krónikájának kálváriája, közel harminc évvel megírása után.

3.

Végigtekintve a Város a ködben ismételt elutasításának és elfektetésének hosszú láncolatán, az egészet akár a véletlenek ritka összejátszásának is betudhatjuk. Ámde anélkül, hogy a véletlen szerepét egyáltalán tagadnánk, érzésünk szerint a művel szembeni idegenkedésnek, a kiadás szüntelen elodázásának sokkal mélyebb eszmei-szociológiai-politikai okai is vannak.

Nem szabad elfelednünk, hogy a szerző a Korunk köréhez tartozott, kapcsolatai az illegális baloldali mozgalomhoz, negyven után a kommunista mozgalomhoz fűzték, s regényének eszmei vonulata tulajdonképpen merész leszámolás saját kispolgári osztályával, tudatával, amit szülei és a velük szoros kapcsolatban álló, a Monarchia hatalmi gépezetét fenntartó és működtető hivatalnok osztály helyi (temesvári) képviselői testesítenek meg. A szemlélet tehát, amelynek szögéből megítéli az 1914–1919-es korszak történéseit és szereplőit, élesen elüt – mondhatni kirí – a hivatalosan elfogadott és hangoztatott állásponttól. Az ország csonkításáról másfajta történelmi logika ítélkezett: az önvizsgálat helyett az összeesküvés elméletekbe kapaszkodó,

látványosan önsajnáló, ellenségképet gyártó igyekezet hallatta hangját. A Méliusz-féle hang, amely a világháború szenvedései helyett azt mondja el, hogy a mélyen tragikus – és kellően zavaros – helyzetben annak vámszedői, a harctereken védett rend otthoni haszonélvezői miképpen élnek fel, rabolják szét, pusztítják le mindazt, ami az országból még megmaradt, majd bámulják elveszetten, hogy a győztesek miként osztozkodnak a maradék zsákmányon, szokatlan volt és úgy tűnt, erőteljesen átpolitizált.

Az önvizsgálat amúgy sosem bizonyult népszerű álláspontnak: különösen a nemzet-tudat menekül tőle (szinte-szinte az ördög és a tömjénfüst esete...), mert erősen tartja magát a vélekedés, hogy az e téren tanúsított nyilvánosság nem csupán a gyengeség jele, hanem értékes ütköztetőket juttat az ellenség(ek) kezére. A vita máig nem dőlt el az önvizsgálat szorgalmazói, illetve a problémákat kifelé hárítók között. A Város a ködben pedig éppen olyan korban születik, amelyben a Méliusz-féle szembenézés enyhén szólva is erősen disszonáns hang.

Próbaképpen elég ha a regény mellé állítjuk Tormay Cecile megközelítőleg ugyanazt a kort felölelő, ma is igen népszerű munkáját, a Bujdosó könyv-et, melynek alcíme: Feljegyzések 1918-1919-ből) már csak azért is, mert a nagy sikerű író – akit 1936-ban és 1937-ben is irodalmi Nobel-díjra jelöltek, sikertelenül – a közéletben is, mint a genfi Népszövetség mellett működő Szellemi Együttműködés Tanácsának delegált tagja (az elhalálozott Marie Curie megüresedett székébe), aktívan képviselte a nemzeti érdekeket, s egy 1935-ös felszólalásában határozottan állást foglalt Trianonnal szemben és a revízió mellett. Az általa képviselt és a Méliusz-féle szemlélet közötti éles szembenállás annyira nyilvánvaló, hogy minden további részletezés fölösleges.

Tormay, aki szintén a személyes vallomást, naplószerű konfessziót választja könyve műfajául, az 1918–1919-es feje tetejére fordult világban jár-kel céltalanul, elborult, már-már pánikos tudattal szemlélve, miként csúszik ki menthetetlenül övéi kezéből a hatalom, a kormányrúd s özönl el az országot – az utcát, a közhivatalokat, a nyilvánosságot – a csőcselék, a gyülekező népség, a Monarchia minden sarkából özönlő idegen elem. Lépten-nyomon árulókat, népileg agitátorokat, katonaszökevényeket, esküszegőket lát, jóformán azt sem érti, mi is történik körülötte, nagyjából líraian megformált sirámain veti papírra, a siratóasszonyok rítusához igazodva ad szabad folyást jajszavainak.

Miközben tehát az általa festett tablókép inkább a mágia, a ráolvasás tartományába vezeti hangulatunkat, a Méliusz freskója a helyenként barokkosan részletezett realitás világát jeleníti meg.

Mindez azonban a kérdésnek még csak a történelmi megközelítésére vonatkozik. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy Méliusz József ősei tulajdonképpen a Monarchia egyik elnyomott kisebbségéből származnak. Az író családjának horvát eredete sosem volt titok; a regényben ráadásul ugyancsak fontos szerepet kap ez a mozzanat, mikor az általános, háború eleji szerb ellenes közhangulatban éppen azok tűntetnek a legindulatosabban, akik a monarchia asszimiláló folyamatai révén a magyarságba olvadtak, ún. igaz magyarokká váltak. A Nelovánkovits név jelezte identitás árnyéka később is, szinte mindvégig ott lebeg az író feje fölött. Az újból és újból fellángoló, hírhedt urbánus–népi vitában Méliusz hiába helyezkedik rendszerint

a békítő, köztes álláspontra, az ismétlődő támadások mint nemzetidegent, kozmopolitát, internacionalistát stb. veszik előszeretettel célba.

Jó pár évvel a regény megírása előtt, a harmincas évek elején visszhangos sajtóbotrány röpítette szét a Méliusz nevét a magyar nyelvterületen. Az irodalomtörténetileg és -szociológiailag roppant tanulságos közjátékot Szávai Géza elemzi tüzetesen 1980-ban megjelent kismonográfiájában (Helyzettudat és irodalom, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár).

1932 februárjában a Temesvári Hírlapban Melius N. József neve alatt az alábbi vers jelent meg:

Vasárnap este táncban

- (1) *Porban füstben kocsmagőzben zsíros, bűzös
olajlámpa ring.*
- (2) *Rezesbanda vastag nyakkal, dagadt szájjal
szédült táncot zeng.*
- (3) *Csizmák rengő ritmusában fal s gerenda
megremeg.*
- (4) *Táncolók közt kisgyerekek viháncolva
kergetőznek*
- (5) *A lócákról vénasszonyok karvalyszemmel
pletykát lesnek.*
- (6) *Botorkáló legény száján ital gőze s káromkodás
dül.*
- (7) *A homályban bódult párok csukott szemmel
ölelkeznek.*
- (8) *S feldőlt üvegekből piszkos asztalokra savanyú
bor folydogál.*
- (9) *Istállóknak jászolában kiomlik a szerelem.*
- (10) *Trágyabűzben vasárnapi ájult életet fogan.*
- (11) *(A jövő őszön lányok teste megmerevednek
fojtó lázban*
- (12) *S az Oltnak sodrásában tépett, véres
gyermekhullák úsznak.)*

(Csíkszentmárton, 1932)

A vers egy székelőföldi kiruccanás élményeként csapódott le Méliusz korai munkásságában, s maga se gondolta volna, hogy alig egy hónap elteltével akkora megbotránkozást okoz. Az első felháborodás a Csíki Hírlapban jelent meg, *Csíkszentmárton*–

Csekefalva nemes székely község üzen Nelovánkovits Melius Józsefnek, az erdélyi fiatalnak címmel. Aláírja: Domokos Pál Péter. Kifogásolja, hogy az Erdélyi Fiatalok égisze alatt létrejött előadások unalmasak voltak, de a névsor se igazán volt ín্যükre, mert hát „Mi jót várhatna például az ember ettől a névtől: Nelovánkovits Melius József? Nekem e név hallatára végigborzongott a hátam...” Elmondja, hogy az illető ellátogatott Szentmártonba, a multságba, ahol is „nem valami tetszetős külseje ellenére is szép székely leányokkal reggelig táncolt. Kolozsvárról visszagondolt a kicsi székely falura, s amit így lelki szemeivel, az ahhoz párosult rosszakarattal, s valószínű, származásához méltó ősz magyargyűlölettel látott, azt leírta. Egy Nelovánkovits lelkéhez méltó hálakölteményt írt a falusi bálról, és ezt az írást egy magyarul írt zsidó lapba helyezte el.” De ez még csak a kezdet, mert utána sorra kiosztja az erdélyi fiatalokat – hogy váljanak meg a költőtől; a teológiát, ahol tanul – kényszerítse őt elégtételre; a Temesvári Hírlapot – ne közöljön többé székelységet gyalázó írást; s végül a szerzőt személyesen: „mindig írja ki a természetes nevét... munkásságára nincs szükségünk... ne a mi fajunkat, hanem a saját szerb fajtát mentse, mely nekünk örökös ellenségünk...”

A durva kirohanást átvette az Erdélyi lapok c. katolikus újság is, hozzátéve, hogy nem csak a csíkiak, de az egész székelység háborog a sértés okán.

Méliusz védelmére egy, akkor már neves székely író, Tamási Áron kelt, aki a Temesvári Hírlapban nem kevés éllel „irodalmi házörzőknek” nevezte a háborgókat. Utána mindjárt a székelyudvarhelyi Székelység feddi meg „Méliusz N. József nevű versfaragó mesterember”-t, „aki a mai szűk témavilágban a csíki vendéglátóit akarta, de inkább a szépirodalmat szennyezte be alkotásával”. Majd Tamási Áron is megkapja a magáét a Csíki Néplap révén, két ízben is. A vád a lehető legkézenfekvőbb: lefizették a zsidók, azért védi Méliuszt. És ekkor már nem költészetről folyik a vita, hanem a fajtisztaságról. A Bukaresti Magyar Kurir meg is jegyzi: „...különösnek és megbotrántoztatónak tartjuk, hogy valaki egy költőbe, de akárkibe is, éppen nevén keresztül kössön bele... Jön egy kisebbségi lap, és vígan gyakorolja azt, amit mi a mindenkori kormányok részéről a legnagyobb sérelmünknek tartottunk. Hová jutunk ezen az úton?”

A Brassói Lapok többször is visszatér a kérdésre, váltakozó előjellel, s közli 8 fiatal író nyilatkozatát, mely egyfelől a verset gyengének, másfelől a szerző kitámadását suta dolognak, de a tisztázó vitát egészségesnek tartja. Később még szóba kerül az eset, Kovács György révén, aki azt próbálja bebizonyítani, hogy a versben ábrázolt falukép reális, s éppen a tiltakozók tehetnek arról, hogy a székely faluban a népvándorlás idején megállt a történelem...

Nem térünk ki a vita okozta botrány minden vonatkozására, a kérdésben riadóztatott intézmények reakcióira (pl. a teológia állásfoglalására), az viszont roppant tanulságos, ahogyan a Temesvári Magyar Dalárda intézményesen megvédelmezi a nevében és eredetében meggyalázott Nelovánkovits családot, amelyet harminc év óta becsületes, jó magyaroknak ismer, s elutasítja a biologikumot mint mércét, hitet téve a nemzeti egyenlőség mellett.

A vita érdekessége még: a verset senki nem idézte, mindenki csak szapult. Nem is jelent meg, csak későn, a költő 1984-es válogatott verseinek gyűjteményében, s ma már nyilvánvaló, hogy ez a közjáték könnyen hozzájárulhatott a talaj előkészítéséhez Méliusz József későbbi munkái fogadtatásához, az író körüli előítéletes hangulat, idegenkedés kialakulásához.

4.

Méliusz József fiatalkori művei, legalábbis első regénye jócskán késleltetett megjelenéséig, nem arattak különösebb sikert. Sőt, mondhatni tartózkodást váltottak ki, ami egyrészt az írónak az avantgárddal való szorosabb kapcsolatából is fakadt, de legfőképpen annak tudható be, hogy az illető időszakban – a harmincas évektől a hatvanas évek végéig – Méliusz inkább volt mozgalmár, mint elismert szerző. Mint befolyásos, a politikai hatalmi struktúrákban döntéssel bíró tényező, nem övezte túl sok rokonszenv. A második világháború befejeztével, egészen letartóztatásáig, illetve azután, kiszabadulását követően, gyors egymásutánban kapta az egyik vezető megbízatást a másik után a romániai magyar közéletben. Volt a Magyar Népi Szövetség sajtóirodájának vezetője, majd a Romániai Magyar Írók Szövetségének főtítkára, továbbá a Gaál Gábor-féle Utunk felelős szerkesztője, a romániai magyar színházak vezérfelügyelője a Művelődésügyi Minisztériumban, később a kolozsvári magyar színház főrendezője, majd igazgatója, a magyar színművészeti intézet tanára; egyáltalán, az erdélyi magyar intézmények újjászervezésének sok intézkedése fűződik ténykedéséhez. Ez idő alatt inkább a közvetlen propaganda céljait szolgáló verseket, brosrákat, publicisztikát ír, kapcsolata az irodalmi élettel, az íróársadalommal problematikusává válik.

1955-ös szabadlábba helyezése után kevéssel az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó igazgatójává nevezik ki, 1968–1972 között a Romániai Írók Szövetségének elnöke. Ennek ellenére, rehabilitálása nem diadalmenet, sok gáncs éri, s mindenk előtt román íróbarátainak köszönheti, hogy talpra állhat. Ezekben az években két kapitális tévedése rontja még jobban körülötte a levegőt: akkora hévvel kötelezi el magát a baloldali irodalom esztétikája mellett, hogy durva támadást intéz Dsida Jenő költészetének újraértékelése ellen, majd 1956-ban a hivatalos magyar álláspont szellemében foglal állást az 1956-os „ellenforradalommal” szemben. Folytatja a polgári irodalom kiemelkedő alakjainak ostromozását, kolozsvári és vásárhelyi írókkal hevesen polemizál. Alaptermészetéből fakadó türelmetlenségét, rátartiságát magánéleti tragédiái teszik nehezen elviselhetővé: amíg börtönben van, első feleségét a szekuritáté halálba hajszolja. Kiszabadulása után fiuk, Méliusz Péter megőrül és zárt intézetbe kerül, ahol 1994-ben hunyt el.

Szávai Géza, aki bukaresti, A Hétnél töltött évei alatt fiúi tisztelettel szoros kapcsolatban állt a már idős íróval, Íme, Méliusz! c. esszéjében (In: Torzmagyar, Pont Kiadó, Budapest, 2004) a következőképp mutatja be az írói egyéniség ellentmondássonosságának mibenlétét:

„Becsukott ajtó mögött pipáztunk, nem valami fényes kedélyállapotban... Készen körbemutatott:

– Meglásd, Géza bácsi, meghalok, marad utánam ez a nagy szemétdomb, mert meg innen minden a szemétre. Senkit nem fog érdekelni, amit írtam. Elfelejtene.

– Jóska bácsi, nem fog semmi a szemétdombra menni, hiszen megígérted, hogy ha egyetlen intézmény sem tart rá igényt, akkor elviszem én a kéziratokat. – Ezt mindig szertartásosan elmondtam és megfogadtam; sokszor csupán a fogadalmam megismétlését akarta kicsikarni az öreg. De most mélyebbről jött a panasz, nagyobb volt a fájdalma. Ekkor mondtam meg neki, amit addig is gondoltam, ám kimondani nem akartam:

– Jóska bácsi halála után néhány évvel, de az is lehet, hogy jó néhány évvel, az érdeklődés az életműve iránt növekedni fog. Jóska bácsi személyisége egész életében akadályozó tényező volt. Egyrészt nagyon kevés megértő barátja akadt, annál több „távolságtartó ismerőse”, hogy ne mondjam: ellensége. Másrészt a szerkesztőkre se nagyon hallgatott. Még a könyvei formátumára vonatkozó, talán nem mindig előnyös elképzeléseit is áterőszakolta... Ha már nem lesz Jóska bácsi, akkor ezek a tényezők sem állnak majd fenn. Az életmű pedig az alkotó személyiségétől függetlenedő életet kezdhet.

Efféléket mondtam, meg még cifrábbakat. Hallani lehetett a pipafüst zaját, amint súrolja a levegőt.

– Öregem, te ezt komolyan mondd? Hát persze. Ha megkérdeztelek... Nem hiszem, hogy igazad lesz.

Mindketten pontosan tudtuk, hogy ez utóbbi mondat hangsúlya: reménykedő; hogy mégis igazam lesz.

Én komolyan gondoltam, amit életemben egyetlen egyszer Méliusznak is elmondtam: személyisége nem igazán kedvez az életműve fogadtatásának. Nem akartam bántani, csupán őszinte voltam. Sosem akartam bántani. Nagyon szerettem „az öreget”, aki már akkor is öreg volt – legalábbis az én szememben – amikor megismeri A személyiségére tett észrevételeim sem „elmarasztaló minősítések” (voltak), hanem egyszerű ténymegállapítások. Mely ténymegállapításoknak az is részét képezi, hogy ha valakit nem igazán fogadnak el – akkor természetesen (hiszen kettőn áll a vásár!) ez azokat is minősíti, akik nem fogadják el. És ezzel az észrevétellel sem elmarasztalni akarok („el- vagy befogadókat”), csupán leírni egy helyzetet.”

Visszatérve első regényére, úgy tűnik, hogy a sorozatos elutasítások hátterében a történelmi pillanatok gyors változásai is aktívan szerepet játszanak. Könnyen elképzelhető, hogy a negyvenes évek elején, a két bécsi döntés által nyújtott – átmeneti – történelmi elégtétel bizakodó hangulatában kevesen tartották fontosnak egy, a Monarchia bukását és ezzel összefüggésben a trianoni katasztrófa törvényszerűségét bemutató történelmi tablóval riogatni a közhangulatot. Minek, amikor úgy tűnik, az igazság felénk is küldött egy jóságos mosolyt? Senki sem kívánt arra gondolni – vagy ha mégis, csak nagyon kevesen –, hogy ez az állapot csak pár esztendei ideiglenességet jelez, ami után a történelem makacsul és még kilátástalanabban megismétli

önmagát? Ráadásul a könyv komor, önostorozó következtetésében sokan a baloldali szemléletet vélhették visszaköszönni látni, ami az alkotás elévülhetetlen érdemei, kvalitásai ellenére rossz ómennek bizonyult.

A népi demokratikus rendszer megszilárduló dogmatizmusa sem kecsegtetett sok jóval a regény és szerzője számára. Lehet, hogy az elemzés baloldali szellemiség logikáját hordozza, de nem kívánja meghamisítani sem az ábrázolt, sem a történelmi valóságot: azt a magyar tudatúvá asszimilálódott bánsági hivatalnok családot ábrázolja benne – háttérben a történelmi események meg-megismétlődő, mind jobban kibomló szimultanista tablójával –, amelynek eszmélődő sarjaként megtagad ugyan mindent, ami az ország, a régi világ elherdálásában, elvesztésében döntő szerepet játszott, de gyermeki vétlensége dacára úgy érzi, vállalnia kell szülei és rokonai, a hasonszórú baráti kör tettei miatti felelősséget.

„Elérkezett a pillanat, amikor fizetniünk kell. Fizetni a legendásan gondtalan, elmúlt, dús, vértelen, számunkra vértelen négy esztendőért, a kövér esztendőkért. Sejtettem, valahogy éreztem talán, illetve csak most érzem, hogy vétkes vagyok én is, aki, ha ugyan önkéntelenül és tudatlanul, de mégis részt vettem ebben az áldatlan színjátékban: tagja voltam egy megbocsáthatatlan és feloldhatatlan, bár kétségtelenül könnyű és tetszetős színjátékban fellépő bűnös szereplőgárdának, mert hiszen ott éltem és akkor éltem abban a gyalázatos környezetben, s mert életem révén, bár a körülmények folytán – lám, mégiscsak kibúvót keresek, mert hát a gyermek tényleg nem felelős – akaratlanul, de mégis jelen voltam abban a játékban, melyről a távol került időben derülhet csak ki, hogy a história volt-e, s persze könnyű lenne lerázni ezt a felelősséget, mint szőréről kutya a vizet, de lehet-e élni, lehet-e tovább élni, ha nem vesszük magunkra a felelősséget, a büntudatot mindazokért, amikért mások, egy hamis és rossz élet elői képtelenek a felelősséget vállalni; ám a gyermek, mondom, mindezt még csak nem is sejtette; nem sejtette, hogy egyszer majd egyedül is így érhet el a feloldozás küszöbére, hogy megsemmisíti magában a kispolgárt, a polgárt a megtagadó vallomással; s azzal önmagában is elítéli osztályát, egyszer, majd, amikor minden, ami a kezdet ködeiben történt, ha visszapillant a történetekre: tudatossá válik benne, mert hiszen egy ténylegesen feloldozhatatlan, újra-bűnös életbe kezdene, ha nem mondana el mindent. Mindent? Legalábbis valamennyit, a minden egy töredékét, azt a nyomorultul keveset, ami egy ember élete, az ember életének kezdete, mert hiszen mindent el kell mondani, nem nézve, kit ér a vallomás ítélete, akár apját, anyját is, ha azok az igazságtalanság résztvevői voltak; elmondani az igazat, hogy feloldozva átkerüljön azok oldalára, akik az igazságtalanságot elszenvedték, akiknek a terhére és kárára élvezték a „sors kedveltjei” akár tudatlanul és öntudatlanul is, de mégis érdekeiktől vezéreltetve az előnyöket, az élet ilyen vagy amolyan örömeit.”

Csak hogy a vallomás, a mindent elmondás Méliusz esetében olyan jól sikerült, annyira a felállított erkölcsi mérce mentén történt, hogy a társadalom, amelyik elvárta, hogy az író ítéletében vagy az egyik, vagy a másik oldalra álljon, elégedetlen volt a leleplezés teljessége miatt – sem a jobb, sem a baloldal nem érezte igazán a

magáénak a könyv vízióját, amely makacsul nem kívánt több lenni a szerző által megtehető szubjektív tanúságtételnél. Így aztán, amikor a Város a ködben végre napvilágot látott és élni kezdte a könyvek természetes életét, már lekopott róla nagyjából minden hímpor; inkább csak „post festum” sugallta mindazt, amivel korábban valódi revelációként hatott volna. Borcsa János monográfiájában (Méliusz József. Kritikon Könyvkiadó, Bukarest * Kolozsvár, 2001) ezért kénytelen hármas értékelésben meghatározni az 1969-ben megjelent mű reális fontosságát: „1) helye a harmincas évek magyar társadalmi s ezen belül a hagyományosan modern polgári regényei között van, különös tekintettel a Nyugat ún. harmadik nemzedéke prózájára, 2) egyes részleteiben érintkezik a jelzett időszak magyar szociográfiai irodalmával, és 3) az 1968-as tavasz által is meghatározott, Romániában születő modernista-önismereti igényű magyar irodalmi megújulás egyik fontos eseménye.”

Ma már talán meg sem állapítható, hogy milyen lenne a mű, ha azon melegében, a negyvenes évek elején napvilágot lát. Feljegyzésekből, utalásokból tudjuk, hogy a szerző sokat dolgozott, csiszolt, nyesett, betoldott, módosított rajta. Lehet, hogy jobb, de az is lehet, hogy erőtlenebb, „elfolyóbb” változat maradt volna ránk. A könyveknek, akár csak alkotóiknak megvan a maguk sorsa, amit be kell hogy teljesítsenek. Úgy látszik, a Város a ködben-nek az volt a sorsa, hogy úttörő legyen a tisztánlátásban, de ez a tisztánlátás még ma sem érkezett el, a Trianon körüli köd nehezen oszlik, s különösen igaz ez abban az esetben, ha a szemlélet a múltat veszi célba, oda visszatérve akar csapást vágni a jövőnek...

Az 1996-ban antológiában összegyűjtött (Querela Hungariae, Széphalom Könyvműhely) ún. trianoni irodalom színe-java élén a szerkesztő Pomogáts Béla ekként értékelte a magyar irodalom addigi teljesítményét: „Olyan írások válogatását kapja kézhez az olvasó, amelyek évtizedek óta nem jelenhettek meg, és szinte ismeretlenek voltak még az irodalomértő közönség körében is. Így Babits Mihály A repülő falu, Kosztolányi Dezső Égi jogász, Móricz Zsigmond Egy akol, egy pásztor, Krúdy Gyula Az utolsó garabonciás, Szabó Dezső Kálvinista legenda és Karinthy Frigyes Levél című elbeszélései, illetve vallomásai; valamint egy kisebb kötetre való vers a korszak legnagyobb költőitől. Munkámat az a tudat és meggyőződés vezette, hogy múltunkat, régi fájdalmainkat és e fájdalmak feloldására tett erőfeszítéseinket nem szabad elhallgatni a jelen előtt, hiszen, ha nagy közös történelmi megpróbáltatásainkról és sérüléseinkről hallgatunk, akkor a múltat sohasem fogja „békévé oldani az emlékezés”.

Bár a huszadik század vége, s a huszonegyedik eleje további jó pár friss prózakísérlettel állt elő a téma korszerű irodalmi feldolgozása céljával – és itt most elsősorban Köntös Szabó Zoltán négy kötetes, Trianon gyermekei c. regényfolyamára gondolok (1. Fehér zászló Erdély felett, 1992; 2. Tövissel kerített Éden, 1994; 3. Köd lepte be a Szamost, 1997; 4. Torda felől hírt hoz a szél, 2002), vagy akár Mács József Trianon harangjai és Juhász Erzsébet Határregény c. munkáira –, Trianon valódi regényét, minden bizonnyal, még csak ezután fogják megírni...

5.

Igazságtalan lennék, ha nem ismerném el, hogy a történetírás, a történeti kutatás terén ugyancsak történt egy s más az utóbbi évtizedekben: Trianon ma már komolyan s ami még fontosabb, higgadtan vizsgált területe a magyar szakembereknek. Ahhoz, hogy a közvéleményben egy sokkal józanabb, realisabb hang uralkodjék el a Trianonban és főként az utána történekekről, már igenis léteznek az első alapvető szakmunkák, okmánygyűjtemények, de ami még fontosabb: felnőtt egy fiatal kutatónemzedék, akiket elsősorban a tények objektív ismerete és a jövőbe mutató vonatkozások érdekelnek.

Különösen szembeszökő és kiegyensúlyozott látásmódjával biztatóan rokonszenves a még ugyancsak fiatalnak számító, de már több figyelemreméltó állásfoglalást közlétevé Ablonczy Balázs törekvése, hogy a Trianonból és kihatásaiból levonható következtetések egészségesek és életrevalóak legyenek. Egyik összefoglalójából (Trianon-problémák. Kommentár, 2007/4) tudom meg, hogy történészeink meddig jutottak a kérdés vizsgálatában. Ha nem is hiszek vakon a szavainak, értékelése minden szavának, forrásokhoz jutok, amelyeket kellő kritikával bárki haszonnal forgathat. Megtudom, hogy a bátortalan, elszórt kísérletek után a rendszerváltozás után születtek meg az igazán alapvető művek, melyeken már el lehet indulni a folytatás felé – ha megvan hozzá a megfelelő akarat.

Így például elismeri Raffay Ernő két munkájának úttörő szerepét (Erdély 1918-19-ben. Magvető, 1987; Trianon titkai, Tornado Dannenija Kft, 1990), de nem lelkesedik értük, mivel a szerző értelmezése mindinkább a martirológia felé mutat. Fontosnak tartja viszont Romsics Ignác A trianoni békeszerződés, Osiris, Budapest, 2001. c. rövid, olvasmányos, de tudományosan kellően megalapozott kötetét, illetve az elkezdett okmánykiadást (Francia diplomáciai dokumentumok a Kárpát-medence történetéről, I-III., szerk. Ádám Magda, Akadémiai, Budapest, 1999; az eredeti francia kiadás 1993-ban jelent meg), a kérdés bibliográfiájának összeállítását (Szidiropulosz Archimédész: Trianon utóélete: válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából, 1920-2000, XX. Század Intézet – Kairosz, Budapest, 2002.), illetve egy monumentálisnak ítélt szöveggyűjtemény elkészültét (Zeidler Miklós: A magyar irredenta kultusz a két világháború között, Teleki László Alapítvány. Regio Könyvek. Budapest, 2002.).

Ablonczy tisztán látja a hiányokat is, amelyek így vagy úgy, de részben már fölkellették a szakértők érdeklődését. Problematikusnak találja viszont, hogy a szakszerű ismeretek, a tények vajmi nehezen jutnak le a közbeszéd szintjére, ahol továbbra is tartják magukat a különböző tévhitek, féligazságok, szlogenek, szimbolikus tartalmak, a restitúciós indulatok stb. Egy másik állásfoglalásában (Ki a parkból. HetiVálasz.hu, 2005. június 2.) iróniával vegyes szókimondással talpára állítja az agyonrágott, agyonkérődzött kérdést:

„A magyar múlt Trianonnál több. Ugyanakkor és mindazonáltal: igazságtalan és kegyetlen békeszerződés volt-e a trianoni? Az volt. Kisebbségi sorba taszított hárommillió magyart? Abba. E tömeg sora rosszabbra fordult-e az impériumváltás után? Bizonyám. A nemzetközi viszonyokban következik-e ma ebből bármi? Aligha.

Elsősorban néhány alapvető tévedést kell tisztáznunk. Nem, az antanthatalmak nem teljes tudatlanságban döntöttek Magyarország sorsáról: Georges Clemenceau harminc éven keresztül járt Bécsbe és Karlsbadba, a fia magyar nőt vett feleségül. A francia béke delegáció legfontosabb földrajzi szakértőjét, Emmanuel de Martonne-t magyar geográfusok szedték ki a csendőrség kezéből, amikor 1906-ban Orsován kémgyanúval lefoglalták: akkor éppen a Kárpátok morfológiáját kutatta. Harold Nicolson Budapesten gyerekeskedett, bár élményei nem voltak jók. Lehet, hogy a döntéshozók között éppenséggel sok volt a szabadkőműves, de ez Franciaország stratégiai igényein, a brit balance of power-elven aligha változtatott. Nem, Magyarország feldarabolása nem volt eldöntött tény a világháború elején, s nem a Tanácsköztársaság miatt történt. A határok 1919. március 21-én már nagyjából készen voltak. A csehek nem állították be hajózható folyónak az Ipolyt, és a magyar békeszerződést a Nagy-Trianon-palotában írták alá. Nem, a szerződés nem jár le. Nem segít sem az ENSZ, sem a Vatikán. És sajnos, Sajó Sándor nem nagy költő. S az sem számít, hogy a román tisztek állítólag rúzsolták magukat. A magyar állam – mindegy milyen körülmények között – belépett egy háborúba, amelyet elvesztett. Többek között a kirúzsolt tisztek által vezetett román hadsereggel szemben. Az, hogy a vesztesek között is kirívóan méltatlanul bántak a magyarsággal, persze, betudható a külföldi propagandának, de érdemes eltöprengeni: a hazai nemzetiségek miért látták volna jónak kitartani Magyarország mellett? A háború alatt az 58%-ban szlovák lakosságú Sáros vármegyében már egyetlen szlovák nyelven oktató állami elemi népiskola sem volt, s ezt nem szlovák történészek állítják, hanem a vármegye főjegyzője némiképp büszkén. A magyar revíziós propagandában sokszor tényezőként említett németek közül az erdélyi szászok 1919. január 8-án Medgyesen maguk is kinyilvánították: nem akarnak tovább a magyar korona alattvalói lenni. Nehéz volt magyarként rokonszenvesnek lenni 1919-ben Párizsban: hol kommunisták voltunk, hol reakciós mágnások.

Sok volt a képmutatás az antant és a nemzetiségek érvelésében, s nem is biztos, hogy a történekeért kárhozatni kell a magyar nemzetiségi politikát, de a tények ettől tények maradnak. S nyolcvanöt év elteltével szembe tudunk-e nézni saját hibáinkkal? Úgy, ahogy a két világháború között a magyar művelődés legjobbjai meg tudták tenni, Németh Lászlótól Babitsig. Pedig nekik még a történeti kutatások eredményei sem segítettek. Magyarországot nagyhatalmi szándék osztotta fel, mai határai kompromisszum eredményei. Az utódállamok sokkal többet akartak, a nagyhatalmak – főleg az angol-szászok – etnikai alapokon méltányosabb területmegosztást. Végül főleg a vasútvonalak döntöttek. Ám ennek ma már semmiféle jelentősége nincs...”

Kései tudósítások a párizsi konferenciáról

A csíkszeredai Koszta István újságíró 2010-ben megjelent könyvére (*Nem [csak] Erdély volt a tét. Csíkszereda, 2010*) joggal figyelhet föl a közvélemény, ugyanis a szerzője úgy nyúl Trianonhoz, az első világháború végi Erdély sorsához, hogy nem az

érzelmei és az elfogultság vezeti tollát, hanem az egészséges kíváncsiság – megismerni azt, valóság- és emberközeli, ami 1918-ban-1919-ben-1920-ban és azután történt nagyapáinkkal-apáinkkal és velünk. Nem a múltba néző nosztalgia, az irányított propaganda csapásain haladva kutat, hanem egészséges ösztöneire hallgatva. Elsőként mindjárt az események tövéről merít: Alexandru Vaida-Voevod leveleit és feljegyzéseit hasznosítja nem csak azért, hogy magyarázza s így széles körben hozzáférhetővé, kutathatóvá teszi azokat, de értelmezi is őket, sőt, a román történelmi szemléletre visszahatóan aktiválja a ma már meg nem másítható, a történelmi folyamatokat a maguk természetes alakulásában bemutató dokumentumokat.

A naplót vezető alparéti születésű, XIX. század második felében a monarchiában szocializálódott román orvosdoktor a huszadik század elejére inkább a román nemzeti politikával jegyezte el magát, akkor is, amikor Vajda Sándor néven még csak nemzetiségi képviselő a magyar országgyűlésben. Nem telik el sok idő, s Nagy-Románia miniszterelnökeként, majd Maniu belügyminisztereként is közéleti színpadra lép. A háború utáni béketárgyalások idején Vaida-Voevod tagja a román küldöttségnek s levelekben számol be pártvezérének, Iuliu Maniunak a bennfentes krónikás, szem- és fültanú részletezésével nem csak a nyilvános, hanem a kulisszák alatti és mögötti eseményekről, közjátékokról stb. is. Ezekből pedig, a helyes értelmezéshez oly szükséges részletek megismerése mellett, világosan kiderül, hogy a párizsi békekonferencia szemléletében és eseménysorában maga a tragikus magyar sorsfordulat nem főbenjáró tét volt, annál inkább természetes következménye egy következetesen képviselt harci szövetségnek, mely vesztesként került ki az első világháborúból. A vesztes szerepe pedig óhatatlanul arra ítélte, hogy a belső ellentétektől, nemzeti törekvésektől robbanásig feszített magyar államiság összeomoljon. A párizsi konferencia tipikus érdekszférákra való újrafelosztásban utazott, az azon részt vevő és hangjukat hallató győztes nagy- és csatlós hatalmak játszmájának bizonyult, amelynek a végén a vesztesekkel egyszerűen közölték a tényállást. A húszas évek status quo-ja: ez volt tulajdonképpen Trianon. A román küldöttség ügyködése felől láttatva a történetet, tanulságos és demisztifikált képét kapjuk annak az aktusnak, melynek letargikus hatása ma is annyi kárt és meghasonlást okoz a magyar nemzettudatban.

Kosztai Istvánt a véletlen segítette hozzá, hogy termékeny csapást válasszon kutatásaihoz, de az már az ő józan helyzetértékelését és egészséges látásmódját dicséri, hogy nem hagyta elsikkadni a felkínálkozó lehetőséget.

Következő könyve, a szintén alig-alig ismert román dokumentumokból táplálkozó *Mária román királynő párizsi követsége (NagyMagyarország, Budapest, 2011)*, gyakorlatilag folytatása az előbbi kötetnek. Formálisan ez esetben is inkább szerkesztői-fordítói-jegyzetírói munka az övé, de az esemény, amire fókuszál, a Trianonhoz vezető folyamatnak egy másik sokat jelentő szakasza. A román királynő párizsi tartózkodása a béketárgyalások idején sok értetlenségre és tévhitre szolgáltatott okot, s máig nem tisztázott kérdése a huszadik századi román történelemnek. Miként azonban a könyvből kiderül, Mária királynő alakja túlnő a román nemzeti történelmen, s ha politikai fellépése nem is járt kézzelfogható eredményekkel, érezhetően pozitív irányba befolyásolta azt a hangulatot, ami a huszadik század húszas éveiben a

kialakuló Nagy-Romániát övezte. Olyannyira, hogy akik túlzott érdemeket tulajdonítottak maguknak a párizsi tárgyalóasztaloknál – ahol pedig inkább csak tudomásul kellett venni azt, hogy a „nagyok” végül is miről voltak hajlandók lemondani Románia javára, és ez a hajlandóság nagyságrendekkel volt kevesebb azoknál az ígéreteknél, amikkel Bukarestet annak idején az Antant oldalára csábították –, szóval a mindenáron kitűnni vágyó történelemcsinálók igyekeztek szinte a nullára csökkenteni a királynői szerepet. Ezért történhet meg az, hogy Koszta István vállalkozása ezúttal is egy újabb revelációja a romániai történetírásnak, olyan felfedezés, amelynek a fényében könnyebben lehet és kell is újraírni a kárpát-medencei térség népeinek egymásba játszó modern kori történelmét, az események reális felbecsülésének fényében. Miben is áll tehát Mária királynő érdeme? A könyv tanúsága szerint éppen abban, hogy hiteles naplóíróként lejegyzí az eseményeket. Azokat is, amiknek cselekvő részese, s azokat is, amiknek szem- és fültanúja. Írása ezért is kényelmetlen, amolyan „nem szeretem” forrás, amit sokak szerint nemhogy idézni, annál inkább elhallgatni kell. Márpedig ez a második Koszta-könyv is ugyanazt a tanulságot sugallja egyértelműen és hangsúlyosan: ahhoz, hogy tisztán lássunk, engedjük magunkhoz szabadon és előítélet mentesen a részleteket, a kor hiteles tanúinak vallomásait, akik nem utólag magyarázzák ki a történeteket, saját érdekeik és az aktuális széljárás koordinátaíhoz igazítva, hanem vállalják a pillanat súlyát és felelősségét ott és akkor, ahol és amikor éppen az események forgatagában álltak.

(Alkalmam volt részt venni néhány könyvbemutatón, ahol a szerző szembesülhetett potenciális olvasóinak érdeklődésével, problémalátásával. Keserűen tapasztaltam, hogy a két Trianon-témájú könyvtől jelentős hányada az érdeklődőknek egészen mást várt: dokumentumok helyett hangulatkeltést, a szomszéd kártyáinak ihletett felfedése helyett verbális leleplezéseket és elítélést – mintha a trianoni döntés nem is közel száz éve történt volna meg, a történelem minden utólagos vargabetűje ellenére, visszavonhatatlanul, hanem csak tegnap... Szomorú dolog illúziók és nosztalgiák fertőzőttei társaságában a holnapon töprengeni, de nincs más mentségünk...)

Trianoni szivárgások

Ezek után érthető töprengéssel gondolok arra, milyen helyet foglal majd el a huszadik század Trianon utáni magyar sajtójában tallózó újságkivágás gyűjtemény, amely címében homlokán hordozza a mai magyar közbeszéd legvitatottabb és érzelmileg egyik legérzékenyebb elemét. Egyáltalán, hogy is gondoltam arra, hogy Trianonról szóló cikkek gyűjteményére vállalkozzam? Hiszen ehhez egy élet nem lenne elég és erősen kétséges, hogy a mennyiségi teljességre törekvés valamit is mozdítana előre Trianon-értelmezésünkön. A sajtót, a médiát előzőnlő sirámok és ömlengések begyűjtött áradata, különösen az utóbbi másfél évtizedből annyit tenne csupán, mintha a hullámtörőket felszaggatva, a partra engednék zúdulni a felkorbácsolt tenger szökőárját. Ám az Ablonczy-féle, jobb híján „középutasnak” nevezett Trianon-koncepciót alkotóan értelmezve sikerült eljutnom oda, hogy a Trianon utáni világot ne csak a veszteség, a tragédia szemszögéből értelmezzem, hanem annak lehetőleg történelmi

teljességéből láttassuk a kárpát-medencei (de akár az európai, sőt a világpolitikai) eseményeket, amiket a korabeli sajtó figyelemre érdemesített. A huszadikszazad.hu portál szívós reprodukciós munkája ehhez nyújtott válogatási alapot, sokfelé cikázó figyelmet. A portál által a múltból a mába mentett sajtóanyagok egyre jobban meggyőztek arról, hogy az életben – legyen szó politikáról, gazdaságról, kultúráról, tudományról, hétköznapiokról, köznapi „szenzációkról” minden mindennel összefügg, a történelem keresi a maga kibontakozásának medrét. Trianon úgy szivárgott be a kárpát-medencei mindennapokba, ahogy az égből lezúduló csapadék keresztülverek-szi magát a talajon, beveszi magát a szerteágazó vízrendszerbe, itt is, ott is feltűnik, kisebb-nagyobb sodorba futva vagy éppen állóvizekbe ereszkedve. Meggyőződésem, hogy ez a fajta, sajtóból építkező olvasókönyv egyféle gyógyír is lehet a többszörös trianoni sokkra, hiszen a tanulságok felfelése és a szempontok ütköztetése mellett az építkezés, az életigenlés, a nagy tévedések ismételt meghaladása felé törekszik a század – letagadhatatlan vétkeinkkel és kisszerűségünkkel együtt...

„Meg kell szabadulnunk Trianon rögeszméjétől, mert csak magunknak ártunk vele. El kell temetnünk.” De ez már nem a Turulpörkölt szerzőjének intelme, hanem az Ablonczy Balázs és a hozzá hasonlóan gondolkodók józan szava.

Legyen munkánk pár lapát föld e közös eltemetéshez...

Csíkszereda, 2010-2012

Fiúk – mundérban

A hadseregben szocializálódott fiatalokról szóló irodalom Európa-, sőt, világszerte tekintélyes és többé-kevésbé közismert. Olvasótábora is jócskán széles, legalábbis a jelenlegi idősebb korosztályok körében – amióta ugyanis a kötelező katonai szolgálat lassan a múlt kódébe vész a NATO árnyékában, a fiatalok mindinkább már csak olvasmányaikból ismerhetik a sorkatonák életrendjét. Ha egyáltalán érdekli még őket ez a téma...

Kezembe került nemrég **Török Sándor** írónak egy ifjúkori riportkönyve, amit szinte-hogy nem is jegyez a legtöbb írói bibliográfia: az 1928-ban Budapesten, a Magyar Nemzeti Szövetség kiadásában megjelent **Magyar fiuk oláh mundérban** (*Pintér Jenő rajzaival, Ion Florea előszavával*), amely nem több vékonyka füzetnél, s minden bizonnyal a maga idejében, alig egy évtizeddel a trianoni döntés után, kitűnő propaganda anyagot jelentett a revízió mellett érvelve. Ám ha csak ennyi szerepe lett volna, talán kézbe se veszem; ami hirtelen fölkelte az érdeklődésem, az a nem mindennapi tény, hogy a fiatal erdélyi származású újságíró román hadseregbeli élményeit éppen egy bukaresti román pályatársa ajánlja be a magyar közönségnek. (!) Az előszó tanúsága szerint Ion Florea, annak dacára, hogy amikor sorait papírra vetette, már Bukarestben élt, bevallottan erdélyi származású és erőteljesen erdélyi érzelmű. Ez pedig nem csak a szerző iránti empátiában mutatkozik meg, hanem azokban a sorokban, amikkel nyíltan Török Sándor mellé áll, az általa bemutatottak hitelességét igazolja:

„Hogy minden szava igazság, azt ezer meg ezer más esetből is bizonyíthatom. Ennek a bizonyításnak ugyan nem sok súlya van, de talán mégis csak lesznek még emberek Magyarországon, akik emlékeznek rá, hogy a rumániai állapotok ismertetését én kezdtem meg először a világháború után egy magyar lap hasábjain; a sok gaztettet én kezdtem nyilvánosságra hozni. Erdélyiek vagyunk mind a ketten: ön, Kedves Öcsém, magyar és fiatalember. Bizonyosan megéri azt, amit még én, a rumán is, meg akarok érni: hogy a szabad Erdély földjén együtt munkálkodhatunk. Amikor visszakerülünk majd oda: akik nyugatra menekültek s akik keletre húzódtunk.”

Ion Floreának ezek szerint fontosabb az igazság kimondása, mint a hazafias elfogultság. Látja és tudja, hogy az erdélyi románság mit vesztett és mekkorát csalódott az unióval. Ezért aztán nem is az az ember, aki a kisebbségi magyarokat érő atrocitásokat mindenáron kimagyarázza, minimalizálja. *„Valószínűleg ennek a könyvnek is csak az lesz a sorsa, hogy az átlagolvasó megcsóválja rá fejét, s hisz is belőle valamit, nem is – ismeri be. – Mert nehéz is egy nyugati kultúrországbán – s Magyarország feltétlenül az, még önmagában is, nemcsak a Rumániával való összehasonlításban, – elhinni erről a balkáni korrupt rendszerről, ennek csontig fertőzött intellektueljeiről és szadista kiskirályairól mindazt, aminek csak kis részét tartalmazza ez a könyv.”* Ugyanakkor arra is figyelmeztet – ami a könyv figyelmes olvasása során a

történekből egyértelműen kiviláglik –, hogy „nemcsak magyar ügy ez, hanem a humanitás egyetemes ügye is. Ön magyar ember, s azt hiszi, hogy mindezeket a borzalmakat csak azért kellett elszenvednie, mert magyar. De mihozzánk, a bukaresti szerkesztőségekbe, mindennap befut egy csomó adat nem magyar katonák hasonló megkínóztatásáról, kirablásáról, emberi méltóságuk meggyalázásáról és sokszor egyenes legyilkolásáról. Erdély többi fia is osztozik az erdélyi magyar katona sorsában, csak azért, mert erdélyi. Mert ma már a Kárpátok áthághatatlan, égis meredő válaszfallá nőttek rumán és rumán között is. Bukarest, a hóhér, gyűlöli Erdélyt, az áldozatot, s Erdély, az áldozat, iszonyodik mindattól, ami a Kárpátokon innen van. Sokat lehetne arról beszélni, hogy mit élt át csendben, hangtalanul az erdélyi rumán-ság ez alatt a tíz év alatt. S Isten tudja, mi van még hátra; mindenesetre rettenetesen keservesen vezekelünk, talán nem is egészen a magunk bűnéért.”

A bevezetőből elég elolvasni ennyit, hogy az ember kíváncsi legyen: mi jön még ezután?

Olvasóként egyfelől csalódnia kell, ugyanis semmi olyasmi nem történik a könyv lapjain, amiről a katonaviselt embereknek ne legyenek fajsúlyban azonos vagy többé-kevésbé egymásra rímelő élményei, benyomásai, történetei – jobbik esetben olvasmányai. Bármennyi ostobaságot és perfid gonoszságot követnek el a könyvecske szereplői a védtelen regrutákkal szemben – egy részük kétszeresen megalázott magyar fiatal –, a történelemre nehéz rátromfolniuk.

A katonaság mint intézmény ugyanis egyetemlegesen a hatalmi játékok melegágya, még akkor is, ha nemzetiségileg szintiszta közegben valósul meg.

*

Török Sándor nézőpontja érthetően behatárolt: őt mint sorköteles bakát, Nagyrománia 1925-ben honos törvényei és előírásai szerint, karhatalommal szállították többedmagával Moldvába, ott is Roman városába. Útközben összehozta a sors a többi magyar fiúval, akiket szintén besoroztak, s Erdélyből az ókiráltságba parancsoltak. Útjuk során tapasztalniuk kellett, hogy „az állomáson, egy újoncokkal rakott vonattal találkoztunk. Csontos, hosszú, göndör hajú, havasi oláh legények. Átkiáltok az egyik vagonba.

– Unde mergeti? – Hová mentek?

– La Oradea-Mare – Nagyváradra.

Ezt már ismerjük. A rendszert tudniillik. A regáti mócot hozzánk viszik, mi meg megyünk Moldvába, Besszarábiába. Kivált Besszarábia nyeli el a magyar fiúkat, ahol a határokon szinte napirenden vannak az összetűzések, orosz határőrökkel és csempészekkel.

Az itt szolgálatot teljesítő tisztek dupla-fizetést kapnak s így természetes, hogy a tisztikar szemete, legalja kerül ide. Az elitje sem valami fényes, hát még ezek az önként jelentkezőkből és büntetettekből összeválogatott kalandorok. Ezek aztán annak rendje-módja szerint „elkezelik” az alájuk beosztott magyar fiúkat.”

Ráadásul a szerző nem is akárhogyan került sor alá: egy esztendei késéssel válaszolt a behívóra, mert hosszas kórházi kezelésre szorult. A késést valami módon kezelni kellett – és ezzel vette kezdetét Török Sándor regruta kálváriája, akinek a sorsa, úgy tűnik, kizárólag a román hadsereg vele kapcsolatba kerülő képviselőinek szeszélyeitől, esetleges jóindulatától függött. Ezt a „jóindulatot” esetenként és rendszerint meg lehetett vásárolni, már-már mindenféle szinten, ha az ember elég dörzsölt és volt pénze hozzá. Máskülönben úgy fejére olvasták a szabályokat, hogy attól koldult.

A szerző ennek a nehezen nyakon csíphető, mégis élő és viruló mechanizmusnak pompás látteleletét rögzíti könyvében. Nem kell egyebet tennie, mint jegyzőkönyvszerűen leírni utazásukat a kolozsvári állomástól Madéfalva és a Tatros völgye felé, egészen Roman városáig, ahol döbbenet tapasztalja: *„A sivár, piszkos peronon csendőrök vesznek át Coriolan Petrescu hadnagytól – így hívják a kísérőnket – és visznek a kövezetlen, sáros utcákon, át a városon. Kaszárnya kaszárnya mellett. Az ország egyik legnagyobb garnizonja. Szinte nem is látunk egyebet az utcán, csak katonát.”*

Katonavilág ez, a javából, s a kaszárnya belterületéve mindez csak hatványozódott. Kiderült, hogy a szerző – büntetésből – a tűzoltóosztaghoz került, ami akkoriban büntetőszázadnak számított. Nem telt bele sok idő, rendre fölfedezte maga körül erdélyi magyar sorstársait, akik körültekintően álcázták magukat, hogy elkerüljék a feltűnést (és az ezzel járó atrocitásokat), de működött bennük annyi néptestvéri szolidaritás, hogy életmentő jó tanácsokkal lássák el újonc sorstársukat, aki hamar megtanulta, hol tartsa a pénzét, mennyi baksist érdemes adni a gyakori követelőzésekre, melyik felettessel miként kell beszélni...

A könyv egyik jellemző epizódjában egy hadnagy másodmagával hazarendeli a szerzőt, egy kis privát kukoricamorzsolásra a konyhán. Tapasztaltabb társa előre figyelmezteti őt a hadnagy Dutka nevezetű tisztiszolgájára, aki egy „korcsitúra”, se magyar, se román – szolgálalkú valaki. *„A hadnagy estére konyhai munkára odarendeli azt az újoncot, aki gyanús – így a figyelmeztetés –, akiből ki akar valamit szedni. Dutka teszi magát, hogy nem tud magyarul. Két magyar összeáll az idegenben, kiöntik minden bajukat, szidják a királyt, az országot, az Istent, mindenkit. Dutka aztán visszamondja az egészet.”* Elhatározzák, hogy csúffá teszik a kétszínű játékot űző káplár-pucerájt.

(A most következő történet számos irodalmi műben helyet kaphatna, kivált azokban, amelyek a hadseregben uralkodó stupidságot és szolgaszellemet leplezik le – hogy példakért ne menjünk messzire, csak Jaroslav Hasek *Svejk, a derék katonájáig*, vagy Anton Bacalbasa *Mos Teaca* [Kardlap apó] című gyűjteményéig, mindkettő a huszadik század fordulójáról.)

„A rendetlen, gőzlepte, mosottruha szagu konyhában letelepszünk a kosár mellé s nekifogunk. Dutka – undok ragyáspofájú, vöröses legény – vigyorog. Sajnálkozik, széttárja a tenyerét szélesen.

– Nu stiu ungureste... nu stiu... nem tudok magyarul... nem tudok... de sajnálom...

Csorvássy kacsint egyet s megkéri szépen, ne haragudjon, ha a komával – mármint velem – eldiskurál egy kicsit magyarul.

– Poftest-poftest – tessék, tessék. Ó de sajnálom, hogy én nem tudok, nu stiu, nu stiu ...

– Jó fiu ez – mondja Csorvássy magyarul – nagyon jó fiu. – Kitűnő ember, a hadnagy urnak mondhatni, barátja.

Dutka arcán semmi elváltozás nem látszik a nagy dicséretre.

– Kitűnő ember – folytatja Csorvássy –, olyan okos, mint hat püspök.

Dutka egykedvűen morzsolgatja a szemeket. Csönd. Csorvássy hümmög.

– Ő volt a legjobb tornász az osztagban. Csönd. Dolgozatunk némán. A falon ketyeg egy nagy, pondusos ingaóra, talán valami tűzoltási emlék. Csorvássy bemondja az adut.

– Kitűnő ember, okos ember és szebben vezényel, mint az összes káplárok együttvéve.

Reccs. Ez hatott. Dutka kezében kettétörik a kukoricacsutak. Minden ragyája külön elpirul a boldogságtól.

Egyelőre pihenünk. Morzsolgatjuk csendesesen a szemeket, Dutkával beszélünk oláhul az időjárásról és egyéb ártatlanságokról, majd csendesesen átváltunk a magyar szóra és Csorvássy int, hogy kezdhetem.

Hát felsőhajtok egyet.

– Heej, ha tudtam volna, hogy ilyen becsületes emberek közé kerülök, már rég bevonultam volna!

– Bizony – rákontrázott Csorvássy fejbólogatva –, különösen az a hadnagy. Ez derék egy ember. Mit szólsz hozzá?

– Ó barátom, kitűnő ember. Ma reggel még mielőtt beszéltem volna vele, egy percig láttam az ablak mögött, rögtön megállapítottam magamban; ez az ember tetőtől talpig ur és katona.

– Ugy van. Helyes. Jó szemed van, hogy így egyszerre, ilyen hamar...

Most jut eszembe... ez az ember... ez a hadnagy... ahogy ott állt reggel az ablaknál abban a ripacsoktól és képeslapokból ellesett esetlen pózban...

– Te – mondom sűgva – hallgass ide. – Dutka homlokán megfeszülnek az erek, úgy figyel. – Hallgass ide. A hadnagy ur, a mi hadnagyunk éppen olyan, mint Napóleon!

Csorvássy élénken helyesel.

– Ugy van, látod ez az... éppen olyan, de világra olyan.

Dutka felkel, lesepri kötényéről a kukorica szemeket, tétován körülnéz, tüntetőleg felemel a sarokból egy pár lakkcsizmát és elindul befelé. Már a számon a nevetés. Csorvássy int.

– Pszt – hallgatódzik még.

Percek múlva jött Dutka, majd kijött a hadnagy, papucsban, hímzett oláh inggel a briccsessze felett. Az arca megdicsőülten sugárzik.

Megáll az ajtóban szétvetett lábakkal, jobbkeze az ingelőn, a bal hátul, nyomott, félcentis homlokára egy fürt haj lóg le középen.

Haptákba ugrunk. Int kegyesen.

– Menjetek aludni, gyerekek. Dutka, de cete o tuica... adj nekik egy-egy pohárka szilvóriumot.”

A részlet egyúttal kitűnő mintavétel a könyvből, amely Török Sándor finom, ironikus humorát jellemzi. Ha nem is húzódozik az események éles kontúrajaitól, epizódjai rendre föloldódnak az abszurd, a nevetségesség hangulatában. Közhelyes történetek

váltakoznak hátborzongató, ijesztő helyzetekkel, amelyekből nincsen menekvés – olyan túlélő-játék ez, amit végig kell csinálni, mert ha szembeszeget, akkor könnyen ráfázhat az ember.

A katonaságot átélők jól tudják, hogy a hadsereg, demokratikus intézménynek tartva magát, szabályaiban lehetővé teszi, hogy ha valakinek indokolt panasza adódik, azt intézményes keretek között szóvá tehesse, az orvoslását kérje. Csakhogy ez a lehetőség minduntalan a visszájára fordul, s áldatlan következményeit a romani tűzoltó alakulatnál is a saját bőrükön tapasztalják meg a regruták.

„A harmadik héten Gergely János rapport-ra jelentkezett a hadnagynál. Hiába próbáltuk lebeszélni – magam még nem tudtam ugyan, milyen következményei lehetnek ennek, – de Csorvássy, aki a második évet szolgálta már, kijelentette, hogy rapportra menni annyi, mint öngyilkosság. Hiába. Gergely megmakacsolta magát.

– Én ezt nem tűröm és nem is bírom tovább. Elvégre büntetőosztag ide, büntetőosztag oda, mégis csak vannak katonai törvények és ezek ránk is érvényesek. Jó, hogy itt még többet szabad nekik, mint másutt, rendben van. Én vagyok az oka, hogy ide kerültem. De nyomorékká verni nem hagyom magam.

Még aznap délután megtörtént a rapport.

Gergely János egyedül állott a hadnagy előtt és elmondta, hogy őt a káplárok, minden ok nélkül, folyton ütik, verik, kéri a hadnagy ur védelmét. A hadnagy tudomásul vette a dolgot és megígérte, hogy intézkedni fog.

Rögtön Gergely után a négy káplárt hívatta. Pár percig maradtak bent, aztán sunyi pofával ódalogtak kifelé.

Intézkedett. Ez az éjszaka már az „intézkedés” jegyében folyt le...”

Ami ezután következik, azt már nem is a szerző, hanem maga az Élet írja. A szerző csak a vázlatos jegyzőkönyvet vezeti...

„Esti parancskiosztás után elhangzott az a vezényszó, amit a katonai Törvények arra szántak, hogy utolsó parancsa legyen a napnak.

– Drept – vigyázz... Pentru rugatiune descoperiti... Imához...

A sapkákat lekanyarítjuk, pillanatnyi csend, – felettünk hunyorognak a csillagok – várjuk ki mondja el a Miatyánkot. De előbb még következik valami. Gergely János köhint egyet. Busila káplár rászól a lépcsőről.

– Seracu Gergely... szegény Gergely, hogy köhög, nem neked való földetlen fővel állni itt a hidegben... eredj be a camerába...

Gergely kilép a sorból és bemegy. A káplár folytatja.

– Szombathy... zi... mondjad. Szombathy mondja.

– Tatul nostru, cine iest in cer, sel sfinteasca numele Ta, se vie imperetia Ta... Miatyánk ki vagy a mennyekben, szenteltessék a Te neved, jöjjön el a Te országod...

Gergely már bent van a szobában. Az ablakon át látni, ahogy egyedül áll, bizonytalanul az ágya előtt.

Az éjszaka mindjárt rosszul kezdődött. Lefekvés előtt brascát kellett játszanunk az ágyak közötti utcákban. Brasca, magyarul – béka. A játék pedig abból áll, hogy térdhajlítással leguggolva, csipőre tett kezekkel ugrálni kell. Ugráltunk, jó tíz percet, akkor – Busila, az éjszakai kínzások rendes vezére – lefekvést parancsolt.

– Gergely, – tette utána – a te tudodnek jól tesz egy kis mozgás, te braszkázz tovább. Lefeküdtünk. Gergely János ugrált az ágyak között. Busila kiült a terem közepére egy székre és onnan dirigálta, egy nádpálcával mutogatva, hogy merre ugráljon.

– Tempó... tempó... – a másik három káplár röhögött.

Gergely János már vörös volt, mint a pipacs és lihegve ugrált ágytól ágyig.

– Brekegjél is – rendelte Busila káplár. Gergely János brekegni kezdett. Már nem ugrált, inkább húzta a lábát, egyiket a másik után.

– Csak tovább, csak tovább, de ugorva – intette szelíden Busila. – Ne húzd, drágaságom, – scumpa mea, – ne húzd, csak bátran, ne félj semmit, nem ütlek meg, egy ujjal sem nyúlok hozzád...

Gergely János ugrált, brekegett. A vér lefutott az arcából, már fehér volt, aztán zöldes lett és minden ugrásnál nyekkent egyet, mint egy rossz fujtató, a szeme kidüldet az üregéből, s lassan ónszürke lett az arca, amint nehéz könnyekkel kidüldet szemében, odább-odább vonaglott az ágyak között. A feje lekókadott, a homlokán ujjnyi erek dagadtak ki, az orrából vér indult meg lassan, szivároghat. Elájult.

– Mossátok fel. Felmostuk.

– Dörzsöljétek. Dörzsöltük.

– És most tovább... mai departe... Brasca.

Gergely János tovább indult.

Életre szóló tanulságnak talán ennyi is bőven elég lenne, de az éjszaka hosszú, s az Élet nem áll meg. Ugyan, mi várhat még Gergely Jánosra?

„Négyszer mostuk fel ezen az éjszakán Gergely Jánost. Akkor azt mondta a káplár:

– Most ti mozogtok egy kicsit, amíg ez magához jön. Vigyázz. Sorakozó a terem közepén. Inainte, mars! A kert oszlopáig futólépés, indulj!

Kivágtattunk az udvarra, a hóba, mezítláb, hálóiingben. Vissza. Négyszer vagy ötször csináltatta egymásután, akkor lefektetett és kiment. Éjfélre járhatott az idő. Pár perc múlva visszajött. Az oszlop nagyobb része már aludt mélyen, kábán. Busila pálinkát hozott egy üvegben. Ittak mind a négyen. Elaludtam.

Az alarmra riadok fel, villanycsengő szól. Alarm general! Hetenként egyszer-kétszer szokott lenni. Nyolc percünk van, de azalatt fel kell öltözni, a pumpákat, szekereket előhúzni, lovakat szerszámozni, befogni és nyolc perc leteltével mindenki utra készen ül a helyén.

Kiugrom, kapok a ruhámhoz, nincs. Bakkancsom nincs. A káplárok a nagy, beépített kemence padkáján állanak röhögve. A ruháink, bakkancsaink egy nagy halomba hanyva a terem közepén.

Neki a rakásnak. Hatvannégy egyforma nadrág, zubbony, kabát, bakkancs. Melyik az enyém?

– Ez az enyém, astai al meu, nem a tied, zsupsz... – egymás hegyin-hátán mindenki, a káplárok a hátunkban az ágydeszkákkal, ütnek, vágna a nehéz fával, mint az örültek, kit hol érnek... jó húsz perc eltelik míg az osztag kékre-zöldre verve ott áll az udvaron utrakészen.

Maga a hadnagy tart szemlét.

Gergely János nincs a helyén. A második szekér nyergesén kellene ülnie. Nincs. Hol van? Most tántorog kifelé rogyyanó inakkal.

– Holnap reggel jelentkezz! Értetted?

– Igenis.

Leszerszámozunk. Bemegyünk.

Busila válogatott kínzásokat talál ki. A teremben olyan jelenetek játszódnak le, amelyek nem tűrnek nyomdafestéket. Kizárólag orvosi szakkönyvben lehetne tárgyalni, mindazt a szörnyűséget, amit egy-két cézaromaniás, szadizmusában féket nem ismerő vadállat, egészséges fiatal embereken elkövet.”

Na, de itt remélhetőleg megáll az éjszakai ámokfutás azzal, hogy mindenki megkapta a magáét, s ideje nyugovóra térni. Csakhogy...

„Éjjéli őrváltás után Busila kiállott a szoba közepére és a félhalott Gergelyt maga mellé rendelte.

– Énekelj.

Gergely állott és énekelt. Nyújtott, egymásba kanyargó oláh nótát, amit a káplár rendelt.

– Ugy énekelj, hogy: sáj diri, diri diri, saj diri, diri di – de lélekkel, szívvel.... hiszen mulatok, vagy mi a fene.

És bokázva körültáncolta Gergelyt. Beleszilajodott, ugrált, leguggolt, két kézzel csapkodta a csizmaszárát, csattogott, rikoltott, körbetáncolt.

– Ugy énekelj, hogy mindig felém legyen a pofád.

Gergely forgott és énekelt, halk, monoton dudolással.

– Saj diri, diridiri, saj diri diri di...

A két, vérrel aláfuttatott szeméből megindultak a könnyek, folydogáltak lefelé s énekelt hüppögve, fel-felzokogva:

– Saj diri, diri diri di...

A részeg táncolt körülötte. Megállott.

– Sirsz? Ne sirj. Kacagj! Kacagj, ha én mulatok. Azonnal kacagj!

A fiu elhúzta a két száját, egy erőszakos rándítással, elhúzta a füle felé, a fogai kivi-gyorodtak sárga ínyéből, a szeme öntötte a könnyeket, az orra körül megalvadt a vér. Megtörtént. Kinyitotta az ajtót.

– Pen’ in stilpu gradinei, pas alergator, s dünnyögött csendesen: saj diri, saj diridi... Körülötte, talpát csapdosva, ugrált a részeg káplár. Borzalmas volt.”

Ennyi azért több mint elég, hiszen a jóból is megárt a sok, vagyis az örületnek is van határa. Nem úgy a romani Busila káplár esetében! Aki, úgy látszik, mindebben csak előjátékot látott, amivel képtelen betelni. A szerző pedig, mindezt látva és átélve, végzetes lépésre szánta el magát: „Akkor azon az éjszakán megmondtam magamnak: szökni fogok. Itt hagyok nekik mindent, ami pénzem van, odaadom, a kórházban majd kicsinálom valahogy és el... el innen.

A káplár kifáradt, végigdőlt az ágyon. Onnan vezényelte:

– Toate sectia ... egész osztag... ciz-mele!... csizmámat! – és odatartotta a lábát.

Ott álltunk sorban és mindenki húzott egy csöppet a csizmán, míg végre az utolsó lehúzta.

Akkor odaparancsolt az ágyhoz:

– Simogasd meg a fejemet. Megtörtént.

– Mondd utánam: seracu domnu caporal... szegény káplár ur... ma rossz napja volt...

– Szegény káplár ur, ma rossz napja volt.

– Ugy. Most takarodjatok az ágyba!”

A jelentéstevő Gergely ráadásul még három nap „karcert” – ún. szigorított zárkát – is kapott, később pedig egy jóindulatú káplár kikotyogta, milyen utasítást adott végeredményben a hadnagy a jelentéstétel után:

„– Ascultati baieti... ide figyeljete fiuk, soldat Gergely János rapporton jelentette nekem, hogy ti rosszul bántok vele, ütitek, veritek. Hát én azt mondom, ne üssétek, megértettétek? Azt mondom, hogyha megveritek, úgy megverjétek, hogy ne merjen még egyszer rapportra jönni hozzám. Takarodjatok.”

A káplárok pedig egyszerűen megfogadták a feljebbvaló parancsát, s a további „rapport” elmaradt.

A könyvbéli történések rendre oda vezettek, hogy a szerzőnek nem járt más a fejében, mint kiszabadulni ebből a lelketlen világból, amelyben a gyilkosságokat nem átallják öngyilkosságnak beállítani, és úgy adják-veszik nehéz pénzekért a szabadságot, hogy lehetőleg minél többen nyereszkedjenek a haszonból – annál kevésbé a szegény baka, aki bármilyen áldozatra készen áll és az utolsó pillanatig hisz az őt kiszípolozók szavában. „*Soldatul*” Török Alexandru, vagyis Török Sándor közlegény is csak úgy volt képes leleplező élményeit papírra vetni, hogy többszörösen kénytelen volt a kulisszák mögött megvásárolni a szabadságát, s amíg számos életveszélyes kaland folytán át nem jutott az országhatáron, csapdába ejtett áldozatnak érezhette magát.

*

Alig hét évvel Török Sándor katonáskodásának históriája után **Dsida Jenő** leírta a korabeli *Erdélyi Lapok*ban (amelynek tudósítója volt) azt a moldvai utazását, amelynek során a seregből való felmentését akarta kiváltani, a helyszínen megejtett orvosi vizsgálat alapján. Mint tudjuk, az újságíróként is dolgozó költő gyerekkora óta súlyos szívbeteg volt, amiért felmentés járt a világ bármely hadseregében. Csakhogy a felmentésért el kellett utaznia oda, ahová egyébként katonaként „száműzték” volna (és ahová a Török Sándorokat is elküldték, messzire a szülőhelytől, idegenbe) – a távoli Moldvába, Falticeni-be. Onnan tovább küldték, a romani katonakórházba, ahol az illetékes ezredfőorvos rendelt; elvégre öneki kellett kiállítani a hivatalos okiratot. A találkozások, akár Sándor esetében, ezúttal is sorsdöntőnek bizonyultak: Dsida még a vonaton összejött egy Coseac nevezetű tüdőbajos legénnyel, akiről kiderült, hogy orosz nemzetiségű. Örömmel konstataáltak közös, kisebbségi voltukat, ami nagy rokonszenvet keltett bennük a másik iránt. Falticeni-be érve, az egységnél többféle meglepetés várt rájuk: kiderült, nagyon sok az ezredben az erdélyi, s köztük a magyar, akik kitűnő érzékkel találták meg egymást, ugyanakkor az ezredparancsnok Keintzel Oszkár szász katonatiszt volt, akinek a tisztiszolgája nem más, mint Kemény

János báró marosvécsi inasa; ez viszont igen jól emlékezett Dsidára a Helikon-összejövetele alkalmából, s ezt lelkesen mindjárt a költő tudtára is hozta...

Útjuk így hát simán vezetett tovább, Romanba. Kísérőjük egy félénk, együgyűen viselkedő román káplár, aki félénken hunyászkodott meg mellettük. Romanba érkezéskor szállodába mentek, s míg Dsida és társa ágyba dőltek, a káplár megelégedett a csupasz földdel.

A katonakórházban mindjárt a fürdőbe vezették a vizsgálatra érkezőket. Dsida és orosz társa, látván a civilizálatlan körülményeket, hevesen tiltakoztak. „– *Be a vízbe!* – rivallt ránk a cigány katona, aki a katonafürösztő nemes hivatását töltötte be.

Elboruló pillantást vetettem a piszkos kádban sötétlő zöldes-barna szappanos lére, amelyből egymás után bújtak ki a katonák. Elhatároztam, hogy nem fürdöm meg, nem én, ha mindjárt meg is ölnek. Legfeljebb holttestemet fürösztetik meg, ha akarják.

– *Nem megyek – mondtam komoran.*

– *Én sem – jelentette ki Coseac bajtárs.*

A cigány még kapacitált bennünket rövid ideig. Aztán fenyegetőzött. Mikor látta, hogy semmi sem használ, cigarettát kért. Kapott öt darabot.

– *Készen van a fürdés – mondta vigyorogva.”*

Az adakozás, a baksis most is hatott. A hadseregbeli viszonyok terén a helyzet tehát változatlan. A katonakórház viszont már a béke és megértés szigeteként maradt meg a költő emlékezetében: „*A kórterem tágas és tiszta hely volt. Tizennyolc ágyban tizen-nyolc beteg. Merev pedantéria mindenütt. Az ágyak milliméternyi pontossággal egy vonalban. Az ezredes-főorvos szigorú ember, egyetlen porszemet sem tűr a padlón, egyetlen foltot sem az ablaktáblán. Dohányozni tilos. A morzsát étkezés tán öt perccel összeeseprik, eltüntetik. Hetenként háromszor húzzák tisztába az ágyakat.*

Fáradtan és boldogan nyúltunk el a kemény ágyakon. Egy magyar fiú élelmiszereket juttatott hozzánk, hogy könnyebb legyen lemondanunk a katonakosztról, így hát teljesen elégedettek voltunk, és vártuk a másnapot.

Este az egyik fiú – valami bukovinai román legény – mesélni kezdett. Különös, jóízű, roppant eredeti meséket mondott, csupa szín és fordulat volt valamennyi. Közbe-közbe harsányan nevetett mindenki. Elhatároztam, hogy megjegyzem és leírom a meséket, de közben elálmosodtam és elaludtam.

Nyolc nap óta ez volt az első nyugodt, tűrhető éjszakám.”

Dsida Jenő tapasztalata szerint kicsi és egymásra utalt a világ, de érdemes megismerni: Fálticeni után Roman, majd Pașcani, Iași voltak kényszerű kalandozásainak állomásai, hogy a költő kézbe vehesse a felmentő okiratot, amivel aztán annak rendje s módja szerint sikerült örökre búcsút mondani a fegyvereknek.

Igen érzékletesek és tanulságosak riportjában a városleírások, az emberábrázolás, az életkörülmények hiteles rajza. Szóvá teszi a hadseregbeli lopás jelenségét, találkozik moldvai és bukovinai csángókkal is, megismeri a iași-i lebujok apacsvilágát, az éjjeli menedékhelyek nyomorúságát, a helybeli zsidó kereskedők mentalitását, majd egy eredeti iași-i muzikalandról is beszámol, amikor vetítés közben a sötétben kétségbeesett hangú tűzriadót jelent be valaki, hogy végül kiderüljön: vaklárma volt az egész,

és csak arra volt jó, hogy a pánikos zűrzavarban a nézőtérre beszivárgott zsebtolvajok szabadon garázdálkodhassanak...

A Dsida által lefestett moldovai katonaélet, úgy tűnik, Török Sándor korképéhez képest egy fokkal közelebb került Európához, de a naptárt jobban megnézve, a háborúhoz is.

*

Pár éve látott napvilágot a szerző kiadásában **Sike Lajos** újságírónak, az ÚMSZ oszlopos munkatársának a Török Sándor könyvecskéjével azonos terjedelmű emlékirata (*Tollasodásom története*). Ez az élményvilága révén rendkívül hiteles, életközeli és olvasmányos memoárszöveg három részre tagolódik – az első (*Az ágyútalptól a Sajtóházig*) a szerző két évre terjedő katonai karrierjének eseményeit és tanulságait meséli el, bevonulásától kezdve, tizedesi rangjának megszerzésén át egészen addig, hogy felfedezik mint népi újságíró tehetséget, és ekkor le is szerelik. Katonai szolgálatainak emlékei – bár három évtized választja el a Török Sándor által átéltektől és mintegy húsz év a Dsida-féle látlelettől – sokban ugyanazt az arcát mutatják a román katonaságnak, egyben érződik rajtuk, hogy a második világháború utáni hadseregben bizonyos szempontból volt némi esély a humánusabb bánásmódra, amennyiben az ember megbecsülte magát, esetleg szerencséje volt, netán jó időben volt jó helyen és fölismerte társaiban az emberség csíráit.

Sike Lajos józanul, de saját erejében bizakodva, a barátságára érdemes embereket idejében felismerve összességében pozitív élményekről számolhatott be. Pedig hát az ő indulása is anyaszomorítóan indult...

„Nem mondhatnám, hogy vidáman ültem kofferomon a nagyváradi püspöki palota kertjében, ahonnan nemrég költöztették ki a 1948-as görög polgárháborúból kimenekített gyermekeket. Már untam az olvasást. Az egyetlen erdélyi magyar irodalmi hetilapot, az Utunkat térdemre helyezve, az októberi felhők vonulását figyeltem elrévedve. A felhők északról, az én szülőföldem, Szatmár felől húztak délnek. Mintha anyám aggódó sóhaját hoznák magukkal. Hogy sírt szegény, amikor megállóit házunk előtt a piros és fehér szalaggal felpántlikázott lovas szekér, s a rajta ülő fiúk bekiáltottak: „Laji, most már mennünk kell!” Semmit nem tudtunk arról, hogy hova visznek, csak azt, hogy nagyon messze, túl a Kárpátokon, mert akkor az volt a divat, hogy a baka minél távolabb kerüljön szülőföldjétől, ha magyar annál inkább... Csak annyit tudtunk, hogy valószínű az esti bukaresti gyorsra szállunk fel, de a célállomás hétpecsétes titoknak, sőt állam- és katonai titoknak számított.

Ahogy ott mélázok a kofferon ülve, megszólít egy főhadnagy, aki már többször elment csoportunk előtt, miközben rám-rám pillantott. A mi tisztünk éppen hiányzott valamiért.

– Ugye, te magyar vagy?

– Igen, főhadnagy elvtárs!

– Ilyen újságot csak azok olvasnak, akik legalább középiskolát végeztek. Te is?

– Igen, főhadnagy elvtárs!

Aztán halkabbra fogva, megkérdezte: tudom-e hová visznek? Ugyan, honnan tudnám, válaszoltam. Megmondta: le a Dunára, méghozzá a szerbekkel szomszédos részre, ahol három évi határőrség vár rám! Nagyon megijedtem, elkezdtem pityeregni, mert akkor még nem békültünk meg teljesen Titóval, a jugoszláv vezetővel, akit a korabeli lapok az imperialisták bérencének, láncos kutyaként vagy éppen véres bárdal ábrázoltak. A határőrök még át-átlövdöztek a Dunán, nem is csak akkor, amikor „diverziós csoportokat” üldöztek. Szinte már éreztem is, amint egy szerb golyó eltalál, s szorult szívvel gondoltam rá, miként esik össze anyám, amikor halálhíremet veszi. Félelmemet látva a főhadnagy vigasztalóan vállamra tette kezét és azt mondta: „Nyugodjál meg, fiam, elintézem, hogy Bukarestbe kerülj, ahol csak két évi katonaság vár rád! Ezért is szólítottalak meg!” Aztán eltűnt. Egy idő után az én tisztemmel tért vissza. Mondták, hogy vegyem a kofferomat és menjek utánuk. Úgy emlékszem, egy hét osztállyal rendelkező móc legénnyel cseréltek ki. Még sajnáltam is szegényt, hogy most már az ő anyja fog sírni. Nem sokra rá viszont már táncolni lett volna kedvem, hisz vélhetően olyan kedvező fordulat állt be életemben, ami csak ritkán adatik meg az embernek. Bukarestbe kerülök, az aszfaltra és csak két évet katonáskodom! Felötlött bennem egy gyermekkori olvasmányom. Főhősének életét egy véletlen mentette meg. A kikötő pázsitján négylevelű lóherét keresett, s mikor rátalált, annyira megörült, hogy a hajó indulását nem vette észre. S szerencséjére, mert az a hajó utasaival együtt elsüllyedt! Az én négylevelű lóherém az Utunk és az emberséges főhadnagy volt, aki felfigyelt rám.”

A továbbiakból megtudhatjuk, hogy a hadseregben honos hatalmi játékok mit sem változtak: hamar kiderült, hogy mégsem az áhított Bukarest volt az úti cél, hanem a Duna, ahol tüzereknek képezik ki az oda kerülőket. Itt aztán Sikének is kijutott a gyakori bozgorozásból, az öncélú, kegyetlen fegyelmezésből, de a változatosság kedvéért azt egy székely káplárfiú követte el vele szemben, hogy a hadseregbeli trendnek messzemenően megfeleljen. A történetek örök életére megtanították a szerzőt arra, hogy a szolgálalkúság és a buta kivagyiság nem kimondottan nemzetfüggőek.

„A Váradon megismert főhadnagy, bár ebből neki semmi egyéni haszna nem származott, kérés nélkül is, mintegy belső parancsra, mellém állt és kíségetett nehéz helyzetemből. A tizedes viszont meg akarta mutatni a románok előtt, hogy ő „jó román” és gondolkodás nélkül móresre tanítja magyar vérért is, bár erre senki nem kérte, s igazából a helyzet sem igényelte, mert a katonaságnál is lazábban vett szabad foglalkozás közben tette ezt. Talán arra gondolt, hogy még néhány ilyen látványos fellépése után szakaszvezetővé léptetik elő. Tudtommal ez nem történt meg. Engem viszont néhányszor még megizzasztott, egy alkalommal a háló második emeleti lépcsőjén hason csúszva (vagy inkább fékezve) kellett kimenjek az udvarra. Valamiért nagyon nem tetszettem neki, talán azért, mert neki csak öt osztálya volt, s írni is alig tudott, nekem meg valamivel több, s a hiányt brutalitással igyekezett pótolni.”

Sike Lajosnak az ötvenes években kimondottan szerencséje volt a katonaságnál, sikerült mindig a „talpára esnie”, akár a macska. Volt ideje és türelme árnyaltabban látni és megítélni mindazt, amit az átéltek mellett tapasztalt. Tanúságtételét nem az indulat, a visszavágás, a bosszú szelleme, hanem az emlékezés hitele vezérelte. Ami

távozlól sem jelentette azt, hogy ezalatt sok más társa ne szenvedte volna meg a rideg kaszárnjai bánásmódot és az ott uralkodó embertelen viszonyokat...

„Mintegy összefoglalóként elmondhatom: a két év katonaság nem volt hiábavaló. Fizikálisan megerősödtem, s lényegében itt jöttem rá, hogy az ember sokkal többet kibír, mint amennyit magáról képzeli, persze, egész életpályámat és egyben jövőmet nézve, az adott korban nem éppen azokra az ismeretekre lett volna szükségem, mint- amelyeket a katonaság adott, ám nekem ebbe nem volt beleszólásom.”

*

A közös, átszenvedett katonaélmények okán úgy is mondhatnánk, hogy a katonasors a földrajzi koordináták tekintetében nem válogat: éppen úgy sújtja a kisebbséget, akár a többséget, hiszen a feltétlen parancsuralom a föld bármely részén elnyomást, megalázást, szenvedést, kegyetlenkedést, önkényt szül.

A világirodalomnak a témát taglaló remekművei (a *Svejk*et már említettem, de ide sorolható Erich Maria Remarque-nak nem egy könyve, s mindenek előtt a *Nyugaton a helyzet változatlan*-ja, Hemingway *Búcsú a fegyverektől* című regénye, Joseph Heller *A 22-es csapdája*, Henri Barbusse *A tűz* című műve, Kuncz Aladár *Fekete kolostor*-a, Liviu Rebreanu *Akaszottak erdeje*, Ken Follet *Évszázad-trilógiájának* elkészült két első kötete stb. stb.) tárták föl előttünk azt az igazságot, hogy a katonaság intézménye, minél inkább maga alá gyűri a polgári társadalmat, egyúttal képes a saját érdekeinek megfelelően bilincsbe verni és örületbe hajszolni az egész világot. A két világháború, majd az utánuk különféle formákban és megnyilvánulásokban tovább folytatódott, máig tartó hidegháború kivétel nélkül azt a látszatot kelthetik, hogy a nemzeti hadseregek fenntartása és katonai kiképzése olyan közérdek, ami megálljt parancsolhat a későbbi vérontásoknak.

A katonaság mint intézmény – azáltal, hogy a teljes lakosságra kiterjedő harci képzés biztosításáról látszik gondoskodni –, szüntelenül felértékeli önmagát, igyekezvén megszerezni – szolgálatait fejében – a társadalmi erőforrások mind tetemesebb részét, beruházásoktól kezdve a zsíros zsoldokig és a külön-nyugdíjakig s hovatovább képtelen lemondani ekként szerzett előjogairól.

Románia azon országok közé tartozott, akik Európában az utolsók között látták be, hogy a kötelező katonai szolgálat intézménye túlhaladott és a belső korrupció egyik teremtő melegágya. Közvetlenül a rendszerváltás előtti években nem véletlenül nőtt meg ugrásszerűen azon fiatalok száma, akik bármilyen úton-módon igyekeztek elkerülni a kötelező sorkatonai szolgálatot. Ehhez kapóra jött a beiratkozás a teológiai fakultásokra, az illegális külföldre távozás, különféle hamis orvosi igazolványok beszerzése, a sorozóirodáknál, a katonai hierarchia különböző szintjein dolgozó befolyásos személyek pénzben és/vagy természetben való megkenése. Tanulságos ebből a szempontból az az interjú (*Carmen Preotesoiu: „Riscam sa iesim din istorie” – Félő, hogy kiszorulunk a történelemből*), amit a Jurnalul National közölt 2006 októberében – a Román Hadsereg Napján – egy tartalékos ezredessel a sorkatonai szolgálat fejlődéséről a kezdetektől (vagyis Cuza erre vonatkozó törvényétől) napjainkig. A

riportalany, bár szívvel-lélekkel a népi-nemzeti hadsereg fenntartásának a híve, őszintén elismerte: annak ellenére, hogy a népi hadsereg sok jeles megvalósításból, nehéz helyzet megoldásából hősiesen kivette a részét (egyik példának – a Duna-Fekete-tenger csatorna mellett – a transzfogarasi utat nevezte meg,), a hadseregbe bízott munkálatok szoros határideje nem tette lehetővé az amúgy létező, a hadseregben foglalkoztatottak emberi biztonságát és méltóságát célzó törvények betartását. Nem biztosították az előírt élelmiszer adagokat, nem tartották tiszteletben a munkaidőt, a katonák pihenését. A nehéz munkákra, feladatokra rendszerint a büntetett előéletű fiatalokat, továbbá a parancsoknak könnyen engedelmeskedő, egyszerűbb embereket fogták be, akikkel bármit el lehetett végeztetni. A fiatalok értelmesebbjei a különböző fegyvernemeknél kaptak kiképzést.

Az interjú dióhéjban végigvezet bennünket a román sorkatonaság történetén. Eszerint 1864-ben fogadják el a sorozásról szóló ama törvényt, amelyben megjelenik fegyverforgató nemzet fogalma, s vele együtt a kötelező katonai szolgálat minden állampolgár számára. Ez volt az az elv, amelyen a későbbi idők folyamán, a történelmi helyzet és szükségletek függvényében finomítottak. Így a kötelező szolgálat időtartama és feltételei gyakran változtak. A két világháború mindenképpen jócskán szorított a srófokon, a haderő mennyiségi igényei, illetve a nagy emberveszteségek miatt.

Régebben a kötelező szolgálat akár hét évre is szólt. A katona napi programja reggel fél hat és este fél tíz között zajlott. Eltávozásról szó se lehetett, az csak egy későbbi időpontban vált lehetővé. A sorozási korhatár 21 év volt – egybeesett a nagykorúsággal –, később 16-17 éves korra is lecsökkent, a honvédelmi szükségleteknek megfelelően.

Úgy tűnhet, hogy a nép általános fegyverforgatásra való befogása akár forradalmi veszélyt is rejthetett volna magában. De a gyakorlat azt mutatta, hogy a katonaság inkább egyfajta életiskolává vált nemcsak a fiatalok, de az egész társadalom szemében. Nem számíthatott házasságra érett fiatalnak az a legény, aki nem esett át a kötelező katonai szolgálaton – ez a mentalitás ma még elevenen él Máramaros falusi településein, annak ellenére, hogy jó pár éve a katonaság intézménye szerződéses alapon működik; a fiatalok fizetésért szegődnek el a hadseregbe és meghatározott feladatokat végeznek. Az önkéntesség viszont könnyen elcsúszhat a zsoldos szellem irányába. A NATO keretében történő és egyéb külföldi küldetések alkalmanként vonzóvá teszik a katonai mesterség felvállalását, de a helyzet mégis csak az: a fiatalok nagy része pillanatnyilag tartózkodik a hadsereg intézményétől, mert nem lát benne értelmes, életre szóló célt. Ugyanakkor taszítja a hadseregben tovább élő kincstári szigor, a soha meg nem szűnt büntetőrendszer.

Az interjúalany szerint nagy számú tisztos akad a román hadseregben, akik önkényesen visszaélnék a büntetéssel, mint nevelési eszközzel. A kollektív büntetés elvét jó ideje eltörölték ugyan, de a gyakorlatban továbbra is alkalmazzák. Régen például, egy elvesztett ütközet után minden tizedik katona fejét lecsapták. Később „csak” agyonlőtték őket, még később már csak alaposan agyba-főbe verték.

A hadseregben rendnek kell lenni és fegyelemnek, de ezt nem lehet bármilyen eszközzel elérni. A parancsnokok e téren sem álltak a helyzet magaslatán.

A hadsereg tekintélyének mindenek előtt azok a katonai vezetők ártottak, akik mindenből megpróbálták anyagi előnyt húzni, akik loptak és csaltak s a beosztottaik munkaerejét saját hasznukra fordították. A szovjet típusú hadsereg-koncepció átvételével elterjedt az a mentalitás, hogy az egyes ember érdeke eltörpül az általános, a nagy érdek mellett. A katona mint egyén nem sokat számít – egy hadigépezet része. A múlt és a jelen, a beidegződések és a mentalitások óhatatlanul összekeveredtek a román hadsereg életében, és ez okozta a veszét...

*

Nem is olyan régen még eleven hagyománynak számított Erdély-szerthe, de Magyarországon is az ún. regruta búcsúztató, a regruta bál. Aminek mindenütt az volt a lényege, hogy a hadseregbe vonuló újoncokat közösségileg megünnepelték, elbúcsúztatták.

Sike Lajosékat még ilyen nóták kísérték el útjukon a nagyváradi állomásig:

*„Mikor kezdtem koffferomat pakolni,
Édesanyám akkor kezdett siratni.
Édesanyám ne sirass,
Inkább pálinkát hozass.
Hadd igyon a szegény regruta-fiad!”*

*„...Mikor megy a legény októberben katonának,
Azt mondja a lánynak, kísérv ki az állomásra,
Nem kísérlek babám, lehullott a gyöngyharmat a földre.
Vizes lesz a ruhám, édesanyám megver érte.”*

Közben pedig itták a bort s a felpántlikázott regruták csak úgy sepertek szekerükkel a község főutcáján...

Amióta megszűnt a kötelező katonai szolgálat, a hagyomány mindinkább holt rítusként háttérbe szorult, bár némely helyen még igyekeznek ünnepi külsőségeit, szokásrendjét felújítva megtartani, előadásszerűen, néprajzi látványossággént kultiválni. Ez is azt jelzi, hogy a katonáskodás intézményében bekövetkezett gyökeres változás fogadtatása távolról sem egyértelmű.

Romániában számos politikus fölvetette már, hogy jó lenne visszatérni a kötelező sorkatonaság intézményéhez. A döntést egyelőre bölcsen halogatják, várván, hogy miként lépnek a kötelező katonaságot már korábban eltörlő országok. Magyarországon, bár politikai konszenzus alapján Romániánál hamarabb törölték el a sorkatonaságot, ma már mind erőteljesebbek azok a hangok, melyek a visszaállítást követelik. Szándékaik alá játszanak azok az európai folyamatok is, melyek eredményeképpen például Ausztriában még mindig megtartották a kötelező katonaság intézményét. Norvégiában nem hogy eltörlőlnék, de újabban a nőkre is kiterjesztették a kötelező szolgálatot, a nemi semlegesség jegyében. Izraelben is tartja még magát a kötelező

sorozás törvénye, de már radikálisan csökken a szolgálat időtartama és egyre nagyobb a tömeges tiltakozás az intézmény fenntartása ellen. Tény, hogy pro és kontra vélemények egyforma súllyal és vehemenciával csapnak össze, ami arra utal, hogy Európa – és valamiképpen a világ – erőegyensúlya távolról sem annyira szilárd, ahogy azt mutatni szeretnénk. Sokan vélekednek úgy, hogy a sorkatonaság eltörlése lett táptalaja egy egész sor társadalmi lazaság, deviancia, perverzió elterjedésének. Vannak akik mindenek előtt nem is honvédelemnek tekintik a hadsereget, hanem egyfajta életiskolának, amely megtanítja a fiatalokat a különféle túlélési technikákra. Ja, hogy eközben hull, pusztul, életre szóló sérüléseket kaphat a „férgese” is? Ez már ilyen – vélik a túlélésre kész keménykedők, akik a legkülönbözőbb égtájakon úgy hiszik, hogy csakis nekik áll a zászló...

Csíkszereda, 2013. november

Széllal szemben...

Személy szerint mindig nagyon izgattak azok a személyiségek – s velük együtt azok a jellemek és helyzetek –, akik a tömegeket, a közvéleményt elsöprően hömpölyögtető események fősodrával következetesen szembe mentek, már-már ellenzéki különutasként nyilvánultak meg. Ilyen magatartások mindig akadtak, ha nem is számosan s érdekes, tragikus jelzőtüzei ők a történelemnek, mindegyre arra utalva, hogy a vezényszóra való egyöntetű cselekvés, akárcsak az áradások kíméletlensége, képes mindent globálisan magával sodorni.

Álljunk meg egy pillanatra az 1940-es őszi magyarországi-erdélyi eseményeknél, amikor is hosszas vajúdas és végeérhetetlen tárgyalássorozatra hirtelen pontot téve, megszületett a bécsi döntés, ami a Felvidék korábbi visszatérte után ha nem is a revízió teljes győzelmét, de az azért küzdők pillanatnyi elégtételét, ünnepes örömét hozza.

A kor sajtója hűen leképzi azt a tömegujjongást, mely a Trianon utáni részleges jóvátétel eseményeit és intézkedéseit kísérik, és akkora a mámor, a gyors közigazgatási és katonai bevonulás szervezett lerendezése fölötti lelkesedés, hogy a disszonáns, a józanabb hangokra senki nem figyel oda, amelyek pedig arra figyelmeztetnek, hogy emberi viszonyaink Erdély földjén jóval összetettebbek és sokkal több megfontolást, tapintatot és emberi tartást igényelnek ahhoz, hogy egy ilyen eseménylánc hosszabb távon visszafordíthatatlan legyen.

Az észak-erdélyi bevonulást kísérő általános köszöntésáradat, írói-újságírói megnyilvánulások közt szinte fehér hollónak számít egy-egy olyan gesztus, amivel az akkor még igen fiatal Szabédi László költő (eredeti neve: Székely László, 1907–1959) mindjárt a bevonulás őszen, saját kezdeményezésre, tanítói állást vállalt egy Kolozsvár környéki színromán falu román iskolájában, hogy az ottani gyermekeket tanítsa. Valószínű, hogy üzenetértékű döntését fölöttébb furcsának találták kortársai, amit ő még azzal is megtette, hogy isten háta mögötti élete üres óráiban a helyi népköltészet darabjainak gyűjtésére és magyar nyelvű tolmácsolására adja a fejét. Ráadásul a báréi csujogatások *Frunză verde – Zöld levél* címmel meg is jelentek 1945-ben, s a hozzá írt előszóban ekként foglalt állást: „Az itt következő román népi verseket, chiuiturákat 1940-41 telén gyűjtöttem a Kolozs megyei Báré községben /természetesen az itt közölteknél jóval többet/. Azért fordítottam le belőlük egy csokorra valót magyarra, mert úgy tetszett nekem, hogy alkalmasak annak ábrázolására, mennyire rokon a magyar és román népi műveltség.” A hidat kereste hát a lehető legalkalmasabb körülmények között is Szabédi László az egymástól jól elkülönített és egymással szemben felajzott táborok között, azt a kapcsolatot, mely tartósan és békésen összeköthetne bennünket. Igaz, ez a széllal szembeni demonstráció időben nem tartott többet egy esztendőnél, mert 1941-ben a költőt már ott találjuk alkal-

mazottként a kolozsvári egyetemi könyvtárban, majd ő lesz az észak-erdélyi Termés c. irodalmi folyóirat és szemle kezdeményező szerkesztője.

Időben nagyjából ugyanakkor, 1940 őszén kerül sor az 1920 után rendre elsorvasztott, lehetetlenné tett erdélyi magyar intézmények újraélesztésére, bekapcsolására az anyaországi gazdasági-szellemi vérkeringésbe. Hogy ez mennyire nem egyértelműen ünnepi mozzanat, arra ma meglepő nyomokra bukkantam az Erdély című honismerető folyóirat 1940-es, őszi profilváltásában, amikor is az addig évente 6 alkalommal – kéthavonta – megjelenő, az Erdélyi Kárpát Egyesület tevékenységét és eszményeit népszerűsítő közlőny egycsapásra havi megjelenésűvé válik, mintegy demonstrálván azt, amit annak idején mindenki fennen állított: a visszatérés jótékony hatással volt az észak-erdélyi magyarságra. Teljesen természetes hát, hogy az EKE is átértékeli tevékenységének célkitűzéseit, s az addigi kisebbségi politizálás helyzetéből megpróbál beleilleszkedni a többségi nemzettudat szokatlan komfortjába.

Az 1940-es évfolyam 7-8. összevont száma már ennek a helykeresésnek a jegyében születik. Dr. Balogh Ernő, a folyóirat akkori vezető szerkesztője terjedelmes vezércikkben (*Az EKE Erdély új rendje után*) vonja meg az új helyzet józan mérlegét s dicséretére válják, nem fog rajta a nagyotmondás általános szédülete, fényt és árnyékot is becsületesen kiporciózva rámutat arra, hogy Észak-Erdély visszatérése, legalábbis az erdélyi természetkedvelők szempontjából, amennyi előnyt hozott, legalább annyi veszteséggel is járt, mert megbontotta a régió természetes egységét, a történelem során megszilárdult eggyé forrottságát.

„Az új politikai határ, melynek lefutása már közismert, ketté szakította Erdélynek s vele együtt az EKE-nek – Máramarost és a Bánságot is beleszámítva – egész Erdélyt átfogó eddigi egységét is. A kolozsvári anyaegyesület vidéki osztályainak szinte háromnegyed részével együtt Magyarországhoz került, a többi Romániában maradt. Meleg, bensőséges testvéri kötelék szakadt szét. Jelenleg még nem tudható, hogy a magukra, anya nélkül maradt vidéki osztályoknak mi lesz a sorsa, hiszen a nagy kérdések mai forrongása észrevétlenül elnyeli az ilyen apró részletet. Hisszük, azonban, hogy ezek az osztályok megőrzik önmagukban is életerejüket és új helyzetük adottságával megalkudva, elkedvetlenedésükkel, széthullásukkal nem fogják saját sírjukat megásni.”

A józan ítéletű, az EKE-t is nagy felelősséggel vezető és irányító ásványtanász – ma geológusnak mondják –, aki valamikor a kolozsvári római katolikus leánygimnázium, a Mariánum természet- és földrajztanára volt, később a Bolyai Egyetem ásványtani tanszékének vezető professzoraként tevékenykedik, de az Erdélyi Múzeum Egyesület természettudományi szakosztályának is az elnöke, mélyen humánus erkölcsi krédóját fogalmazza meg ez alkalommal, bátran kimondva, hogy: *„A turistaság fogalmában nincs nemzet, állam, politika. Ezeken felülálló ember- és természetszeretet a lényege, s célja ennek érdekében munkálkodni és alkotni. Nemes tett ez, melynek útvjáról letérni vétek, s amelyet megakadályozni vétkes rövidlátás. Az EKE-nek most elszakadt osztályai tanúbizonyságot tettek eddigi életükben alkotó munkájukról, mellyel önzetlenül szolgálták a turistaság nemes eszméjét, s amellyel kizárólagosan a köznek voltak ingyen, de lelkes napszámosai. Nem merjük hinni, hogy gáncs érné ezt az áldozatos*

munkát, hogy valaki is feleslegesnek tartaná azt a törekvést, mely éppen a mostani felzaklatott világba több lelket, melegebb szívet és átfogóbb szeretetet kíván plántálni.”

Figyelmeztető szavaiból kiérzik az aggodalom, s ki nem mondottan ott van a kor szomorú tapasztalata: sajnos, a politika, a konjunktúra igenis, mindent benyálkáz a maga önös érdekeivel, sarkított gondolataival, szekértábor-szemléletével. Hiszen egy pillanatra sem lehet feledni – és itt valóságos költői mélységekig hatol a földjét szerető erdélyi ember természetes fájdalma: *„Eddig mienk volt az egész Erdély. Szabadon járhattuk gyönyörű helyeit a csodás Aldunától fel a Máramarosi havasokig, a Keleti Kárpátoktól nyugatra a Magyar Alföldig. Ma ennek a területnek felénél nagyobb délkeleti részét áthághatatlan kerítésként választja el tőlünk az új ország-határ.*

Ez a megváltozott helyzet legérzékenyebben éppen a központot érinti. Ez ma minden közeli kedvenc kiránduló helyétől el van zárva. Még a Kolozsvár melletti Bükk-erdő is veszít szabad területéből a határ közelsége miatt. Hiszen a helyzet jelenleg az, hogy még ma az ott levő menedékház is beleesik az ú. n. semleges zónába. (Bükkerdei menedékházunk látogatására a napokban engedélyt kapott az Egyesület.) Szinte pótolhatatlan veszteség a Tordai-hasadék, az ott annyi erőfeszítéssel épült híres menedékház, melynek gondozása és kezelése további intézkedésig a tordai osztály feladata lesz.

A sokat látogatott Gyalui havasok vidéke, a festői Géci vár, a Melegszaamos és a Hidegszaamos völgye, a szők Eldorádója, az Öreghavas, sok gyönyörűségével és csodájával, a Vlegyásza, a Biharhegység, a Meziádi barlang, mind már csak voltak számunkra. Tekintélyesebb barlangjaink közül csak a Révi és a Homoródalmási maradtak meg, kérdés azonban, hogy az előbbinek „Hétfalu határa”-ba eső felső bejárata hozzánk fog-e tartozni.

Búcsúznunk kell az Aranyosnak fenséges vidékétől. Rágondolni is fájó, hogy nincs több kirándulás a tündéri Torockóra, a Bedellői havasok elragadó tájaira. Béla-várára, a Remetei- és a Runki-szorosra már csak emlékeznünk lehet, nem folytathatjuk a titokzatos Búvópatak barlangjának további kutatását sem. Az Érchegység kies tája az aranytermő Verespatakkal, a nagyszerű Detonátával szintén elveszett számunkra.

A távolabbi helyek között — hogy csak a nevezetesebbeket említsük — ott van az Alduna világcsodája, Vajdahunyad környéke Erdély legszebb ékszerével, a Hunyadiak várkastélyával, a fenséges Retyezát, Petrozsény a Páringgal és a Szurdukkal, a Vöröstoronyi szoros, a Fogarasi havasok döbbenetesen vad vonulata, rajta hegyeink királyával, a Negojjal, tovább a Királykő, a félelmetes Propásta, a Bucsecs, a Nagy-kőhavas. Mind megannyi olyan hely, mely természetjáróink között valósággal fogalomná lett, amely azonban nekünk ma igazán már csak távoli fogalom, lét nélkül.

Turistaterületünkben ért veszteségünk tagadhatatlanul rendkívül nagy. De ez csak akkor lehetne lehangoló, ha nem vennénk tekintetbe, hogy mi maradt. Nem az a helyes életfelfogás, mely az elveszett fölött siránkozik, hanem amely örülni tud a megmaradottnak. Ami nincs, az minden rágódás ellenére sincs. Ilyenkor az egyedüli helyes elv az, amely a nincs-et a van-nal igyekszik pótolni.”

A pozitív szemlélet persze, nem több realista viszonyulásnál az adott helyzethez, amitől a létező problémák még nem oldódnak meg. Az EKE és vezetősége jobban teszi – sugallja Balogh Ernő –, ha hitelt ad az élet új rendjének és reménykedik abban, hogy a dolgok jobbik oldala kerekedik majd felül. Ezért is sorolja fel a továbbiakban mindazt, ami szerencsére maradt, illetve azokat a „hamupipőke” sorsú erdélyi szépségeket, melyekre a jelzett hiányok folytán most „szerencsésen” rávetül a fokozott figyelem.

Eltelik egy év, s 1941 szeptemberében az Erdély immár ingerült hangú, keserű szerkesztőségi cikkben teszi szóvá a szép remények odalettét. a *Rólunk – nélkülünk. Kritika az elmúlt évben megjelent erdélyi kalauzokról* c. közlemény se többet, se kevesebbet nem állít, mint azt, hogy az észak-erdélyi visszatéréstől eltelt időben áldatlan állapotok ütötték fel a fejüket az erdélyi turistakalauzok kiadása terén. Olyan emberek csinálnak belőle gyors üzletet, akik mit sem tudnak az Erdélyben folyó turistamunka lényegéről, az ottani viszonyokról.

„Mivel az erdélyi turista élet irányítása és szervezése a román uralom ideje alatt a mi szemünkben fontos és komoly magyar kultúrmunka volt – érvel a cikk – s minden felületes és megtévesztő ténykedés húsunkba és vériünkbe vágott, a kétségbeesés bosszankodásával olvastuk őket és elszörnyülködöttünk azon, hogy – ma a központi irányítás szükségességét hangoztató és mindent állami érdekből ellenőrző korszakban – akadhatnak emberek, akik büntetlenül a nagyközönség elé tálalhatnak ilyen megtévesztő „tájékoztatókat”.

A kiáltó szarvashibákat már szóvá tették a napilapok, az Erdély ezért a probléma elvi jelzésére szorítkozik, követelve, hogy *„meg kellene akadályozni azt, hogy lelkiismeretlen üzérkedők és hozzánemértő jóakarók a jövőben közreadhassanak felülbírálás nélkül hasonló munkákat, mert miattuk nem láthattak napvilágot más hozzáértő, de szerény és szegény emberek és turista alakulatok munkái. Utóvégre ez nem regényírás, amelynél a szerző képzelőereje és stílusa lehet felfogás dolga és írásáért ön-maga felelős. Ha az újságírást megrendszabályozzák, akkor nemzeti érdek az is, hogy hazánkat látogató idegenek, de más vidékről Erdélybe utazó magyarjaink milyen kalauzokat kapnak kezeik közé...”* Úgy látszik, a vezető illetékeseknek nem a „közönség kényelme, a testvérforgalom ápolása és helyes irányítása a fontos és szívükhöz közel fekvő munkakör, hanem fontosabb a presztízskérdés hajszolása és az úgynevezett „turistapolitika”, ami abból áll – s amit mi erdélyiek eddig nem ismertünk – hogy az egyes turista alakulatok minden befolyásuk igénybevétele mellett egymás ellen áskálódnak s egymáson nem segíteni, hanem csak ártani igyekeznek. Ezt a szellemet eddig mi nem ismertük, de nem is kérünk belőle. Ez nem turista munka és nem magyar munka. Ennek a turista politikának eredménye többek között ez a sok gyatra erdélyi kalauz is, ami végeredményében nemcsak a szerzők és kiadók szégyene, hanem az általános magyar turistaságé is.”

Az EKE vezetője mindennapi szervező, koncepció és ismeretterjesztő munkájával személyesen is példát mutatott a követendő erdélyi szemléletből. Az ezredfordulón nagy érdeklődés követte a történelem viharait átvészelt, mintegy 200 negatívjáról készült igen jó minőségű fotográfiák vándorkiállítását. A fotók 1928 és 1943 között készültek, üveglemezes technikával Erdély legjellemzőbb – számos esetben már eltűnt vagy igencsak átalakult – tájairól, településeiről, műemlékeiről és lakóiról. Unokája, aki a jeles tudós emlékezete felidézésének motorja volt, így jellemezte egy interjúban Balogh Ernő dokumentarista stílusát:

„A képanyagot nem fotóművészként választotta ki, hanem tudósként, a kutató szemével kereste a megörökítésre érdemes szeletét a természetnek, környezetének, korának... A képekkel nemcsak tudományos előadásait, írásait, cikkeit illusztrálta, hanem az EKE keretében – Erdély számos városát bejárva – ismeretterjesztő előadásokat tartott, bemutatva kézzel színezett diapozitívjait, gondosan szerkesztett és feldolgozott fekete-fehér felvételeit. Ezen túlmenően fotóanyagának pozitív képeiből oktatási céllal több iskolának is ajándékozott nagytáblákat szemléltetőeszközként. És az iskolák falán – Nagyváradon, Kolozsváron, Sepsiszentgyörgyön és nem csak – ott lógtak valamikor ezek a képek. A különböző fotópályázatokon nyert díjak mellett fotográfiai munkásságának egyértelmű szakmai elismerése volt, hogy Románia Földrajzi Monográfiájának 1960-as kiadásában, melyet a Román Tudományos Akadémia jelentetett meg, Erdélyről az ő képei szerepelnek a legnagyobb számban.” (Romániai Magyar Szó, 2002)

Ezek után különösen tanulságosnak érzem a korábban említett cikk szentenciáját, amit az ismeretlen szerző fehéren feketével megfogalmaz, s amely a kor jobb megértéséhez szánt adalékomnak akár végszava is lehetne:

„Azokkal az erdélyi turistákkal és turista vezetőkkel kellett volna megíratni e tájékoztatókat, akik 22 éve itt éltek e hegyek között, akik tudják, hogy kiránduló helyeinkhez vezető útjelzések miért elhanyagoltak vagy miért nincsenek. Akik nem üzletet vagy fölényeskedést látnak az erdélyi turistaságban, hanem visszaemlékeznek arra az időre, amikor magyar ember számára lelki élmény volt a hegyek közötti barangolás a román uralom alatt. Mert úgy nem lehet erdélyi kalauzokat írni, hogy Pestről lejön egy a turistaságtól testileg-lelkileg távol álló úr s végigutazza vasúton a megközelíthető városokat és fürdőhelyeket kiadójának pénzével s itt-ott érdeklődik egyes dolgok iránt, majd összeszed háború előtt megjelent leírásokat s azokból írja meg kalauzát. Az ilyen munka eredménye aztán, hogy „már nem létező” fürdőket, intézményeket és műemlékeket ajánl megtekintésre kalauzában, viszont kihagy olyanokat, amelyek az utóbbi években létesültek. Most már csak azt várjuk, hogy minket, erdélyieket tegyenek felelőssé e rossz kalauzok miatt, pedig igazán semmi közünk sem volt hozzájuk. Mi a lassúbb, de alaposabb munkának vagyunk a hívei s ahhoz tartjuk magunkat a jövőben is.”

Csíkszereda, 2011. február

El-el- vagy „föl-földobott kő”?

A népeket, etnikumokat, fajokat megcélzó anekdotizálás, bár sok esetben érzékenységet sértő, túlzó és igazságtalanul általánosító, mint minden summás ítékezés, ami figyelmen kívül hagyja a valóság árnyait-fényeit, kétségtelenül tartalmaz a maga módján pertinens, karakterisztikus elemeket is.

Így a dél-romániai oltyánokról elterjedt a vélekedés, hogy szeretnek törtetni, vérükben a minden áron való előbbre jutás, a karrier imádata. Tréfás megjegyzés ugyan, de ki lehet próbálni: egy zsúfolt terem hátsó részében kiáltsuk el magunkat románul: „Şefule!”, vagyis „Főnök Úr!”, s akik e személytelen felszólításra hirtelen hátrafordulnak, nos, azok az oltyánok.

Persze, ez a kísérlet velejében gyermeteg és hamis, de annyiban némi igazságot tartalmaz, hogy a hátrafordulók ha nem is mind oltyánok, de valamilyen módon, bevallottan vagy bevallatlanul, igényt tartanak a főnöki titulusra.

Ugyanilyen igaztalanul summás, ám valahogy mégis célba találó minősítés a székelyek (némiképpen az oltyánok „szellemi” testvéreinek tartják őket) legendás furfangja, ezermesterkedésre való hajlama, „okoskodása”, a skótok takarékos beállítottsága, az olaszok tésztazabáló kedve...

Használjuk is ezeket, ha kell, ha nem, mit sem törődve azzal, hogy közben jobbra-balra, indokolatlanul sebeket osztogatunk.

Köveket dobigálunk...

*

Súlyosan tragikus, sokszori meghasonlások után jut el oda a múlt század harmincas éveiben az amúgy nyolc nyelvet beszélő, népek és kultúrák ismerkedő közeledését kitartóan gyakorló jeles költőnk, Dsida Jenő, hogy élete végéhez közeledve, máig vitatott, sodró erejű poémájában, a *Psalmus Hungaricus*-ban váratlanul megkövesse fajtársait, s addigi értékrendjének emberi aspektusait látványosan fölcserélje a végveszélybe került etnikum előbbvalóságával:

*...Nincs más testvérem, csak magyar.
Ha virrasztok, miatta állok poszton,
csak tőle kérek kenyeret
s csak ő, kivel a kenyeret megosztom.
Sok tévelygés és sok kanyar
után jutottam el ide:
ha bűnös is, magyar
s ha tolvaj is, magyar
s ha gyilkos is, magyar,
itt nincsen alku, nincsen semmi „de”.*

*Gyűlöletes, ki ünneplő ruháját
s virágos lelkét fitogtatva hencsereg, –
mi elesettek, páriák vagyunk,
testvérek a nyomorban és a bűnben,
sápadtak, torzak, bélyeges fegyencek...*

Olyan szavak, megfogalmazások – szentenciák! – hangzanak el e zsoltárosan hömpölygő és visszhangzó, terjedelmes versszövegben, melyek a költőtől szokatlanul indulatosan elhajított kövekként szelik át a teret; ki tudja, hol állnak meg („repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg...”), már vissza nem szívhatók. Az indulat és a ki-mondás ténye valóság, megtörténtek, a pályáiv röpte beméretlen s minden bizonnyal erősen el is túlzott. De a látélet akkor is pontos, ráadásul az 1936-ban született poéma egyedülálló sziget Dsida költészetében. Olyan, mint egy akaratlanul kiszakadt jajkiáltás az erdélyi kisebbségi magyarságot ért korabeli megpróbáltatások okán, amiről később már maga az elkövető sem tudja pontosan: megtörtént-e valóságosan is, vagy csak a képzelet játszik vele?

Láng Gusztáv a vers születési körülményeit tisztázó kései elemzésében (A „magyar zsoltár” *polifóniája*) kiemeli azt a csöppet sem mellékes motívumot, hogy költeménye megírásakor Dsida erősen bizonytalan, hezitál, képtelen bemérni, hogy a pillanatot tekintve árt-e avagy használ az ő váratlan megszólalása. Valamiféle biztatást vár a közlést illetően. Kőmíves Nagy Lajos (Tessitori Nóra férje), Reményik Sándor az első felkért, bizalmas olvasói, de Bánffy Miklóst is megkeresi. Bánffy azonban – Láng szerint – „nem találta időszerűnek a Psalmus megjelentetését, s szavát vette a költőnek, hogy ettől egyelőre eláll. A megegyezésüket követő napon (?) aztán küldött egy csekket Dsidának a korabeli vershonoráriumokat jóval meghaladó összegről. A költő ezt úgy tekinthette, hogy Bánffy megvásárolta a Psalmus közlési jogát, s a későbbiekben sem tett kísérletet közzétételére. S mert mindig is korai halálra készült, a dedikáció és az ajándékozás gesztusával vélhette biztosítani kéziratának megőrzését. Így várakozott a vers 1940. szeptember 15-éig, amikor is a Keleti Újság a Psalmus közlésével köszöntötte Észak-Erdély visszacsatolását Magyarországhoz, jó két évvel Dsida halála után. Ezzel egyszersmind egy olyan politikai alkalommal házasította össze, ami miatt a második világháború után a tiltott, sőt üldözött szövegek közé került mind Magyarországon, mind Romániában.”

A sokáig elfojtott indulat gátja tehát átszakadt. A vers pedig, alkotója nélkül is járni kezdte a maga ellenőrizetlen útját, nem csupán az irodalomtörténetben, de az ideológiában, a politikában is. Dsida, aki hosszú éveken át még csak le se írta Erdély nevét, továbbá a román költészet egyik élvonalbeli tolmácsolója volt, s tudatosan került költészetében a kisebbségi sorskérdések direkt felvetését, a Psalmussal egy csapásra „ellenség” lesz, „persona non grata” a romániai szellemi életben. Miközben pedig poémájának minden sora, vonatkozása, motívuma nem egyszerűen csak szólam, nem propaganda, hanem a legmélyebben megszenvedett költő- és embersors.

A „ködobálás” motívuma pár évtizeddel korábban valamiképpen Adyt sem kíméli. Igaz, az ő „kövei” fölfelé repültek, a magasba, hogy aztán visszahulljanak arra, aki feldobta őket. Az a jelenség, amiben Ady Endre foglal állást, tulajdonképpen a magyarságot mint identitást látszik jellemezni: azt az alkatnak vélt tehetetlenséget, mely nem engedi kibontakozni, saját sorsán felülemelkedni, európaivá, együttműködővé, az emberiség nagy ügyeivel szolidárisá tenni a magyar lelket. Érdeemes talán ezt a sokat elemzett és emlegetett verset egészében idézni, mert akkor azt is jobban megérthetjük, hogy mi az, amire Dsida csupán élete végén ébred rá – hogy minden menekülési kísérlete hiába volt: a földobott kövek bizony, visszahulltak...

*Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra
Hazajön a fiad.*

*Messze tornyokat látogat sorba,
Szédül, elbusong s lehull a porba,
Amelyből vétetett.*

*Mindig elvágynak s nem menekülhet,
Magyar vágyakkal, melyek elülnek
S fölhorgadnak megint.*

*Tied vagyok én nagy haragomban,
Nagy hűtlenségben, szerelmes gondban
Szomoruan magyar.*

*Föl-fölhajtott kő, bús akaratlan,
Kicsi országom, példás alakban
Te orcádra ütök.*

*És, jaj, hiába, mindenha szándék,
Százszor földobnál, én visszaszállnék,
Százszor is, végül is.*

*

Az 1940 után Észak-Erdélyben berendezkedett „kis magyar világ”-ban a „repülő kövek” kérdése – ha szó szerint nem is ekként megfogalmazva – tovább emészt mindazokat, akik felelősen gondolkoznak a történelmi együttélésekről és annak perspektíváiról. Azokban az években Szabédi László, aki többedmagával (szerkesztőtársai: Asztalos István, Böződi György, Jékely Zoltán, Kiss Jenő) szerkeszti a Kolozsváron megjelenő negyedévi *Termés*-t, az erdélyi magyar irodalom népi vonalának önálló fórumát, számos tanulmányt közöl a lapban a magyarság és az erdélyiség

sorskérdéseiről, s egy idő után fontosnak tartja, hogy írásait kötetbe gyűjtve megcélazza velük a könyvolvasót is. Így lát napvilágot 1943-ban Budapesten, a Magyar Élet kiadásában az *Ész és bűbáj* című esszégyűjtemény, amelyhez szerző indokoltnak lát előjáró beszédet is írni. Ebben magyarázza:

„A nemzete sorsán aggódó magyart ma minden oldalról bűbájosok kísértik. Ezeket a kísérteteket arról ismerheted meg, hogy követelőznek és fenyegetőznek, nem azt szeretnék tudni, hogy mit akarsz, hanem azt hozzák tudomásodra, hogy helyetted mit akarnak ők. Nem világot gyűjtanak számodra, hogy láss, hanem behunyatják a szemed, hogy vakon nyúlj a kezük után. Lehet, hogy jót akarnak, lehet, hogy az édenkertbe akarnak vezetni; egészen bizonyos, hogy tévednek, mert nem a valóságra akarnak építeni, hanem az Isten munkájába kontárkodva valóságokat akarnak bővíteni a semmiből.”

Elkötelezett népi íróként, Szabédi egyrészt hitet tesz a népi írók sorsfordító fontossága és szerepe mellett az erdélyi jövő alakulásában, ugyanakkor egyéni módon, valamiképpen a középben állva igyekszik leválasztani magáról mindenfajta szélsőséget, amelyek jobbról vagy balról egyként megkísértik. A tanulmányok egy része tehát irodalompolitikai állásfoglalás és elemzés, minket viszont az a része jobban érdekel a könyvnek, amelyben a szerző a magyarságról, a magyar szellemről alkotott képben, pontosabban az e téren tapasztalható eszmei zűrzavarban igyekszik rendet vágni.

Ugyancsak 1943-ban lát napvilágot Spectator (Krenner Miklós) szerkesztésében egy zsebkönyv: *48-as Erdély*. A Krenner bevezetőjével ellátott kötetet az illegalitásban élő Józsa Béla kezdeményezésére Balogh Edgár, ifjabb Jordáky Lajos és Nagy István szerkesztették, a szerzők között szerepel Berde Mária, Entz Géza, Felvinczi Takáts Zoltán, Janovics Jenő, Jékely Zoltán, Kovács György, Kovács Katona Jenő, Ligeti Ernő, Orosz Endre, Sándor József, Szenczei László, Szentimrei Jenő, Reményik Sándor és Zolnai Béla – a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon összefoglalója szerint. – A szerkesztők nemcsak Petőfit, Kossuthot, a román Nicolae Bălcescut és a szász Anton Kurzot idézik, hanem az egykorúak közül Czetz Jánost, Kővári Lászlót, Medgyes Lajost, Szentiváni Mihályt s a későbbi 48-as függetlenségi párt közíróját, Bartha Miklóst is, s a kötet élére Bem József tábornok brassói kiáltványából vett jellemző mottóját emelik: *„Magyarok, szászok és oláhok, nyújtsatok egymásnak testvérileg kezet, távoztassatok minden nemzeti gyűlölséget – és boldogok lesztek.”*

Szabédi László, komolyan véve a kötet szellemi kihívását, késedelem nélkül értelmezi a gyakorlatilag kódolatlan üzenetet, s miközben elemző ráérzéssel kibontja azt, egyúttal bírálja is a kötet szerkesztőinek helyenkénti történelmietlen, propagandisztikus hozzáállását. A *Megállított nap* c. vitacikk (majd az erre érkezett Jordáky Lajos-féle reagálásra adott válasz: *A nyitott kapu*) a könyvben mintegy súlyponti helyet foglal el, s miközben arra igyekszik rávilágítani, hogy a gyűjteményben a '48-as eszmék baloldali kisajátítása mellett a történelmi tények jelenbe, sőt, jövőbe vetített aktualizálása is a szerkesztők számlájára írandó, előszeretettel veszi célba a *nemzeti*

türelmesség és türelmetlenség fogalmát, melyek úton-útfélen emlegetve szerinte csak zavart okozhatnak a fejekben.

„Mi a nemzetiségek feletti magyar nemzet eszméjét hibásnak tartjuk, mert erőket, melyekkel számolni kell, összezavar erőkké, melyekre számítani lehet. A nemzetiségekkel számolni kell, mint ahogy hajózás közben számolni kell a víz ellenállásával; számítani a magyarságra lehet. A nemzetiségekkel nem számoló nemzeti türelmetlenséget éppúgy elítéljük, mint az ország jövőjének zálogát a nemzetiségekkel való „hatalmas barátkozás”-ban látó liberalizmust. Magát a hatalmas barátkozást természetesen nem ítéljük el, sőt kíváncsúnak, de másodlagos fontosságúnak tartjuk. Senki sem hiteti el velünk, hogy a nemzetiségek gyengítésével gyarapítjuk államalkotó erőinket, valamint azt sem, hogy ezt a célt a nemzetiségek erősítésével érjük el. Ezek adiaforák. Azon a véleményen vagyunk, melyet Mikó Imre tavaly novemberében hangoztatott a képviselőházban, hogy t. i. a magyarság szaporulatának serkentése, gazdasági alapjának megerősítése, társadalmi összefogása, kultúrájának kiművelése, tehát végső fokon a magyarság megmagyarosítása ma is az egyetlen időszerű, de egyben időfeletti magyar nemzetiségi politika.

... Sem a hatalmas barátkozó készség, sem az őszinteség hevülete nem nyugtatja meg azt, aki tudja, hogy ez a nemzeti elfogulatlanság ugyanabból az eszmei forrásból táplálkozik, ha érzelmileg másként színeződik is, mint amelyből a nemzeti türelmetlenség, t. i. a nemzetiségek feletti nemzet koncepciójából. Az ú.n. „idegenajkú magyarok” (helyesebben a nem-magyar nemzetiségű magyar állampolgárok) számára az a jog, hogy magyaroknak vallhatják magukat, vagy semmit sem ér, ha t. i. nem akarnak élni ezzel a joggal, vagy ok a gyanakvásra, hogy ez a jog az asszimilálás eszköze. Mi dolog olyan jogot juttatni magyar állampolgároknak, mely azokban csak gyanút, ha nem gyűlölséget kelt a magyarok iránt? (...) A liberális magyar nemzetszemlélet azért tragikus a magyarságra nézve, mert a nem-magyar nemzetiségeknek a mi szempontunkból legértékesebb rétegét, azt ugyanis, amely tisztán látta a magyar elem történelmi fontosságát Magyarországon, a magyarságba ölelve eltüntette, nem magyarosodó fajtestvéreivel így akaratlanul szembeállította és ezzel nemhogy könnyebbé tette volna, hanem ellenkezőleg, mindegyre nehezebbé és nehezebbé tette a magyarnak a nem-magyarokkal való – szerintünk is természetesen kíváncsúnak! – barátkozását, gyanússá és népiségüket veszélyeztetővé varázsolva azok előtt minden magyarbarát hangot.”

A tanulmányból nyíltan kitetszik, hogy a *Termés* szellemisége nem vág egybe teljesen a megbírált negyvennyolcas kötet bevallott szándékával. Az erdélyi népek (jogos) közeledését szorgalmazó, befolyásolni kísérő próbálkozások okkal hívják elő az asszimilálással, az asszimilánsokkal kapcsolatos gondolatokat, elméleteket, amelyeket Szabédi határozottan leválasztana a fajelmélet fájáról. Szerinte legalábbis aggályos bármifajta megbékélést mesterkélten, ravaszkodásokkal, elhallgatott tényekkel, kellemkedő hangulatban tartósan előidézni.

„...Éppen a liberális magatartás, a magyarosodni akarók tárt karral fogadása a melegágya azoknak a nemzetek közötti félreértéseknek, melyeket kiküszöbölni akarunk. Nem az elmagyarosodó személynek vagyunk ellene, hanem a helyzetének. Mások úgy vetik fel a kérdést: jó magyarok-e az idegen eredetű magyarok? Benniünket – ezen jóval túl – az a tapasztalat döbbsent meg, hogy mentől jobb magyarok, annál több eleven szentet gyűjtenek a magyarság fejére. A mi nézőpontunk tökéletesen különbözik azokétól, akik ezt a kérdést csak magyarságon belőli viszonylatokban veszik szemügyre. (...) Az asszimilánsnak a saját jó magyarságát kellene kétségbevonnia ahhoz, hogy arra az álláspontra helyezkedjék, hogy különbséget kell tenni, vagy egyáltalán különbséget lehet tenni mélységesen magyar és felszínesen magyar között. Ez pedig általában lélektani lehetetlenség, ami azt jelenti, hogy az asszimiláns véleménye a nemzeti és faji kérdésekben a saját faji helyzetétől határoztatik meg végzetesen. Faji türelmetlenség és faji elfogulatlanság között ő nem választhat, társadalmi és vérségi adottságai őt eleve a türelmesség mellett kötelezik el. Az asszimiláns faji elfogultságból hirdeti a faji elfogulatlanság ideológiáját...”

Jó hetven esztendővel megtoldott múltunk többlet-tapasztalataival a hátunkon, ma már tisztábban láthatjuk, hogy az elméleti levezetés, az érvelés formailag hibátlan; a Szabédi-féle mérlegelés logikailag is áll a talpán, éppen csak arra nem jó, hogy rendet teremtsen bennünk. A polarizált gondolkodás kényszerű reflexe az, ami félresöpri ennek a fajta középutas logikának a működését, mert mind balról, mind jobbról úgy reagálnak rá, mint a tűz és víz kibékítési kísérletére.

Az nem lehet – lamentál a szélsőség –, hogy egyszerre igazam legyen, nekem is és az ellenségemnek is. Ezt csakis egy megátalkodott „kompromisszumkötő”, egy „asszimiláns”, egy „középutas” állíthatja, aki azáltal kívánja saját fontosságára felhívni a figyelmet, hogy az egymásnak feszülők közé áll, s mindenáron a helyes útra rángatná őket. Akárha egy magára maradt, ottfelejtett közlekedési rendőr volna, aki nevetségesen hadonászva, sípjával sivalkodva próbál rendet teremteni a böszülten elszabadult forgalmi zűrzavarban...

A nemzeti identitás ugyanis az együttélés történelmi földrajza alapján sokkal bonyolultabb képletekben gondolkozik, mint azt elképzelhetnénk. Legtöbbször nem ismeri a logika parancsait, s esetenként hol gazdagíthatja, vagy éppen szegényítheti az egyes ember személyiségét. Sajnálatosan, olyan kor a Szabédié – és persze, mi sem mondhatjuk azt, hogy mentesek lettünk az előítéletek ódiumától –, amely nem a kulturális kapcsolatokban keresi az érintkezési pontokat, hanem a vérségi viszonyrendszerekben. Amelyekben nem a közeg, és nem az érték a fontos, hanem a lelkeket úgymond összekapcsoló faji misztikum. Az, hogy minden nép, népcsoport rendelkezik a maga sajátos lelkiségével, amely őt meghatározza és képviseli, nem tarthat benniünket örök viszályban és nem mentesít tetteink személyi felelőssége alól.

Szabédi László könyve vezető írásában (*Módszer és népiség [Megjegyzések Lükő Gábor A magyar lélek formái című könyvéhez]*) kemény, részletező kritikával sújtja az illetéktelen, tudománytalan fajlélektani elméleteket és módszereket. Stílusa olyan annyira szarkasztikus és metsző, hogy cikke megjelenésével őt magát is teljességgel

félremagyarázza a kritika, amiért is újabb cikkben (*Ész és bűbáj*) kénytelen magyarázkodni. Persze, a vita ettől lesz még izgalmasabb – a kérdés tisztázása viszont mind zavarosabb.

Zilahy ajándéka című írása Zilahy Lajos írónak egy látványos hagyatéki gesztusából indul ki. Zilahy ugyanis jelentős vagyonát a magyar ifjúság magasabb rendű, ízig-vérig keresztény nevelésére kívánja fordítani a magyar állam révén, azzal érvelve, hogy „a magyar faj, de elsősorban a magyar nép, azokon a helyeken, ahol sorsát intézik, ijesztően kis arányszámban szerepel. Egyrészt a saját hibájából, másrészt történelmi és gazdasági okoknál fogva. Ezt a kérdést nem lehet megoldani semmiféle fajelmélettel, vagy olyan intézkedésekkel, melyek az idegenvérű magyaroknak érvényesülését bármily mértékben korlátozzák... De senki se veheti el a magyarságnak azt a jogát, hogy a saját, gazdaságilag elesett fajtájának segítséget nyújtson, a nyílt versengésben utakat építsen a vezetői állások felé.” Szabédi addig-addig forgatja a kezében ezt a tipikusan szabódezsői gondolatkörre hajazó érvelést, amíg maga is a vizsgált eszmék „küllői” közé kerül. Gondolatban a történelmi fejlődés sajátos útjain végigmenve konstatálja, hogy az intézményes, az állami műveltség mindenek előtt a gyökérteleneket vonja magához, fokozatosan eltávolítva őket a néptől, amely a mélyben tovább őrzi a maga jellegzetesen nemzeti műveltségének értékeit, s e kettő később kibékíthetetlen konfliktusba kerül. Csakhogy: egy a magyarázat, s kettő a cselekvés. Szabédi joggal teszi fel a praktikus kérdést: ha ez így van, mi hát a teendő?

„Elvi okokból fontosnak találjuk ugyan hangoztatni azt, hogy az asszimiláns ellen nem az a kifogásunk, hogy idegen fajú, hanem az, hogy asszimiláns, s ez a kifogásunk akkor sem szűnnék meg ellene, ha vérszerinti magyar volna is... Mégis tény marad az, amit röpiratában a faji elfogultsággal igazán nem vádolható Zilahy hangsúlyoz: „A magyar faj, de elsősorban a magyar nép, azokon a helyeken, ahol sorsát intézik, ijesztően kis arányszámban szerepel”. Mit tegyünk hát? Kicseréljük őket vérszerinti magyarokkal? Ez végeredményben megtehető. Azok a történelmi erők, melyek az asszimilánsnak kedveznek, faji tekintetben nem finnyásak, annyira nem, hogy zsidókkal tömtek meg igen fontos hatalmi helyeket, gyermekes dolog volna azt hinni, hogy éppen a magyar vér ellen tiltakoznának. Igazán fordítva van a dolog: valamiképpen a magyar társadalom tiltja a szerepvállalástól a szorosabban hozzátartozó magyarokat. Ez paradoxonnak látszik, hiszen majdnem mindenki, aki ebben a kérdésben szót kér, Zilahy is, a magyar elem érvényesülését szorgalmazza. És mégis úgy van, ahogy mondom, a szerepvállalástól maga a magyar társadalom tiltja a magyar elemet. Az asszimiláns akarati magyarságával szemben a vérszerinti magyart akarata ellen köti ezer szál a magyarsághoz. Ezek a szálak, melyek az asszimilánst nem kötik, megannyi akadály a modern Európában, tehát a modern Európához tartozó Magyarországon is, az érvényesülésnek. Nem arról van szó, hogy a magyar nem akar érvényesülni, nagyon is akar, hisz innen van ádáz dühe az asszimilánsok „érdekszövetsége” ellen, de végeredményben nem ez az „érdekszövetség” tiltja a bejutást, hanem a magyarság nem engedi az elszakadást.”

Itt jön be aztán a képbe Ady Endre, a maga föl-földobott kövével, és állunk tanács-talanul, hogy akkor most mi legyen...

Mint később tapasztalhattuk, a második világháború és annak kimenetele, megadta rá választ.

*

Ady nem érte meg az országvesztést.

Dsidának nem adatott meg szemmel kísérni Psalmusának utóéletét.

Szabédi a vesztes háború után, a korszak számos, felelősen gondolkodó és az erdélyi magyarság sorsáért aggódó személyiségével együtt viszont megtette azt a lépést, amitől a negyvenes évek elején még óvakodott: balra lépett. És a bal beszipantotta! Józan, kiegyensúlyozott gondolkodását, logikáját gúzsba kötötte. Munkájába, szak-értelmébe durván beleszólt. Írásművészetének illetéktelenül irányt szabott. Később pedig, amikor a meghirdetett népegyenlőség elve és gyakorlata is nyilvánvaló csorbát szenvedett és egyszerű demagógiává silányult, a tiszta szavak és helyzetek embere meghasonlott önmagával. Hatalmi nyomásra ugyan még önbírálatot gyakorolt a kolozsvári magyar egyetem beolvasztásával kapcsolatos első állásfoglalása miatt, de önmagával már nem tudta elszámolni ezt a kompromisszumot. S a visszahulló kő az öngyilkost befogadó koporsó fedelén koppant...

Olvasom, hogy május végére, a budapesti könyvhétre Körössi P. József beszélgető-könyvet készül megjelentetni Markó Bélával, *A magyar kártya* címmel. A mutatvány-ban nemrég közölt egyik fejezet (*Ezt a nemzetet jó néhányszor agyba-főbe verték. Népszabadság, 2013. május 6.*) mintha az eddigi gondolatmenetünkbe szólna bele, gazdagítva a látteleket mindazzal, ami a ma hordalékának tudható be. A magyar irodalom két felelős személyisége, mindkettő erőteljes erdélyi kötődéssel beszélget itt a kárpát-medencei magyarság lelkiállapotáról és hangulatáról, a felerősödő magyar nacionalizmusról és annak jellegzetességeiről. A sokfelé ágazó párbeszéd során Markónak elhangzik egy igen lényeges észrevétele az identitás mai állásával kapcsola-tban:

„A nyelv és a kultúra különböztet meg minket, és nem az, hogy e mögött milyen szár-mazás van. Ezt a fajta nemzeti identitásfelfogást, hogy a nyelv érték, a kultúra érték, én nagyon is fontosnak tartom. Persze hogy emögé felsorakoztatnak eredet-mítoszokat, hozzátapadnak Székelyföldön is mindenféle múzeumba való tradíciók, rovásírást tanítanak a gyerekeknek. Van ilyen itt is, de a mi történetünk alapvetően arról szól, hogy ha valaki magyar, zsidó, cigány, csángó stb., és magyarul szólal meg, akkor gyakran adódik olyan helyzet, hogy figyelmeztetik, beszéljen románul. Magyar-országon a nacionalisták, a szélsőjobb, az antiszemiták nem a nyelvet vagy a kultúrát tekintik értéknek, hanem az eredetet. Eljutottunk a hagyományos nacionalizmus hagyományos közhelyeihez. Azért veszélyesek ezek a házmester-ideológiák – így volt szokás nevezni –, mert arról szólnak, hogy nem az az érték, amit létrehoztam, amit teremtettem, hanem az, hogy milyen géneket hoztam magammal. Árpádtól származol,

vagy nem származol Árpádtól? Ezzel helyettesítem be azt az egyéni teljesítményt, amit nekem kellene fölmutatnom. Azért annyira vonzó az ilyen jellegű nacionalista ideológiák, mert fölmentenek az alól, hogy te magad teljesíts, amikor azt mondják, te eleve értékes vagy, mert annak születted, aminek születted, a másik pedig eleve értéktelen, mert annak született, aminek született. Közhelyek, amiket nem árt időről időre újra elmondani és tisztázni. Ennek semmi köze ahhoz, amit mi gondolunk a magyarságunkról...”

Azt mondhatnánk tehát, hogy mifelénk alapjában véve minden rendben, mi csak a jogainkat védjük, az értékeinket, az intézményeinket, szinte már-már az örök vesztes reflexével, félelmeivel, nehogy újra csapdába essünk... Eközben pedig, ha alaposan szétnézünk magunk körül, gyakorlatilag ott állunk, ahonnan elindultunk. Az elszabadult és a visszahulló köveknél.

Csikszereda, 2013. május 15.

Nyirőről – így is, úgy is

Az alábbi feljegyzések 2012 májusában-júniusában készültek, amikor harsogóan visszhangos volt a sajtó – s nem csak a magyar – Nyirő József nevétől. A szinte-szinte diplomáciai konfliktust okozó, erőszakolt újratemetési kísérlet alkalmat adott arra, hogy az író neve hetekig uralja a közbeszédet, azzal a kockázattal, hogy a pertinens tudnivalók mellett tücsköt-bogarat összehordott a világ, beleértve azokat is, akik amúgy Nyirő egyetlen sorát sem olvasták. A megghiúsult, felületesen elsietett akcióban sokan osztogattak, illetve kaptak sebeket is, s jelentősen sérült a kérdés kegyeleti vonatkozása. Azokban a napokban, míg a politikában az indulatok összezsapásáról szóltak a hírek, megpróbáltam könyvtáram csendjében, naplószerűen átbeszélni magammal a jeles székely író pályájának, erkölcsi habitusának és politikai-szellemi örökségének tanulságait.

*

A téma időszerű, a földön hever és még meleg. Hiába, hogy egy jobb sorsra érdemes halottról van szó. De úgy látszik, róla most mindenkinek van valamilyen szava. Határozottan kerülöm a nagy szavak csábítását. Ez csak azért tűnhet ma fel, mert sokan szuperlatívuszokban beszélnek.

Székely apostol – olvashatjuk n-szer leírva. Most éppen nagy betűkkel, a székelyudvarhelyi emlékező ceremónia díszletei fölött. Úgy hiszem, Nyirő József többszörösen jobb volt írónak, mint apostolnak. Miért keverjük mindig össze a dolgokat? Ha valaki dicsőíti, nevezze meg, hogy mely tettét, élete mely vonalát tartja példamutatónak. Nyirő, az egész ember esendő volt és ellentmondásos. Élete emelkedők és ereszkedők, mindenféle vargabetűk szövevénye. Ismerős képlet. Nem szégyen mindezt vállalni. Úgy tapasztaltam, műveit olvasva, hogy végül is vállalta tetteit. Nem volt hanyatt esve saját magától.

Akik most hanyatt esnek tőle, azok magukat akarják feltornászni az ő magasságába. Nem fog sikerülni. Senki nem nőtt még meg, csak ideig-óráig attól, ha másokat fényezett. (Ezt mondom én, egy gyakorlott „fényező”. Amire nem vagyok túl büszke, de tény...)

Nyirő ellentmondásossága világosan kitetszik abból az antológiából, melyet a Pallas-Akadémia kiadó jelentetett meg 2005-ben, Pomogáts Béla szerkesztésében és válogatásában, címe: Nyirő József, a székely nép krónikása. Róla szóló méltatásokból, recenziókból, kritikákból, elemzésekből és vallomásokból áll össze a közel 500 oldalas kötet, ami azért is hézagpótló, mivel a Nyirő-életművet és jelenséget a maga teljességében, összefüggéseiben és mélységében feldolgozó monográfiánk nem létezik még.

Az antológia előszavában Pomogáts szorgalmazza is e monográfia mihamarabbi elkészültét, hogy az életmű meglelhesse a helyét a normalitás birodalmában. A Nyirő- emlékezéssel amúgy nincsen baj általánosságban, hiszen az 1989-es rendszerváltás után, mihelyt az irodalmi tiltólisták megszűntek működni, felemelkedtek a sorompók az életmű már-már feledésbe merült, régóta ki nem adott darabjai előtt. Ma már olvasható az író minden lényeges műve – így Pomogáts. Szülőfaluja, Székelyzsombor 2004-ben mellszobrot állíttatott (készítője a bákói Bonaventura Stefan), nem sokkal azután, hogy Székelyudvarhely már megtisztelte egy ugyancsak mellszoborral. Máréfalván az általános iskola viseli az író nevét, most pedig mindenki előtt jól ismeretes, micsoda hajcihő keletkezett a 2010-ben elhatározott és az utódokkal letárgyalt hazahozatal és újratemetés körül.

Engem mindenképp az író Nyirő érdekel. A Pomogáts-féle antológiába szeretném beásni magamat. Szégyellem, hogy mostanig egyszerűen csak ott hevert a polcomon és éppen csak néhányszor belelapoztam., (Sejtem, hogy ebben nem voltam egyedül, különben a történetekben való állásfoglalások sokkal tárgyyszerűbbek és objektívebbek lehettek volna.)

Kezdetben Rónai Zoltán Nyirő József külföldi évei c. emlékezésére hívnám fel a figyelmet, mint olyanéra, aki halála pillanatáig az író mellett volt – barátnak és szemtanúnak. Rónai 1923-ban született, újságíró, 1945-ben külföldre került, Madridban volt egyetemista, 1956-ban végezte a bölcsészetet. Fordító lett, a madridi rádió, majd később a Szabad Európa rádió madridi munkatársa, Spanyolországban él, s végigkövette Nyirő ottani életének eseményeit, különös tekintettel haldoklásának utolsó óráira, melyeket az író özvegye, Ilonka társaságában, a haldokló ágya mellett töltött. Tőle származik minden lényeges információ az életpálya és az írói munkásság legutolsó szakaszáról, az egyetlen hiteles leírás Nyirő végső búcsújának perceiről, legapróbb mozzanatairól. Nincs okunk kételkedni szavaiban, már csak azért sem, mivel a másik koronatanú, a feleség is halott már – 1984-ben hunyt el Marosvásárhelyen, ahová gyermekeihez és unokáihoz férje halála után megtért.

Ezeket mind a Rónai-féle emlékezésből hámoztam ki, s ha már itt tartunk, nézzünk meg néhány életrajzi mozzanatot, amit nem egyszer vitathatóan emlegetnek vagy éppenséggel homály fed. Ilyen a katolikus egyházzal való viszonya. Nyirő, aki papnak tanult, 1919-ben kilép a katolikus papi rendből és megházasodik. Végzetes betegsége súlyosbodása idején úgy-ahogy rendezti vitás ügyeit az egyházzal. Ennek első rajzát maga Nyirő adja, Rónai Zoltán csak idézi a folyamat egy-egy mozzanatát és kommentálja:

„[Nyirő] Részletesen leírja állapota romlását, mely megakadályozza, hogy fekve aludjék. Baj van a szívvel, de még nagyobb a tüdővel: „Nagy, árnyék sötétedik rajta, mintha a halál térképe volna.” Az orvosok biztatják, vigasztalják, ő azonban tudja, a felét sem mondják meg az igazságnak. A valóság pedig tüdőrák. „Meg sem lepődöm – írja –, amikor feleségem egy szomorú délután hiába titkolt félelemmel és megrendüléssel mondja: »Holnap meglátogatja egy franciskánus páter... Meg kellene gyónnia és áldoznia...« Szelíden ránézek, átfürkészem szemeimmel, és lecsuklik a fejem, mert tudom, mi van az egyszerű mondat mögött.” (Ügyét rendezték a katolikus egy-

házzal, melynek fiatalon, 1912-től 1919-ig papja volt. Az elintézésben segítette P. Megyer és az ő közvetítésével talán Tomek Vince piarista rendfőnök is. Nem lett azonban „megint pap”, mint egyes kiadványokban olvashattuk.)... Az írás vége bele-nyugvás és imádság: „Tégy velem, amit jónak látsz, de áldd meg ezeket a magyarokat és minden magyart...”

Ugyanígy, Rónai Zoltán emlékező írása az, melyből kitetszik Nyirő óhaja afelől, hogy mely tájakon kíván nyugodni.

„Spanyolországban elterjedt dolog a fali sírfülkébe való temetés. Több sor kerül így egymás fölé, ami nagy helymegtakarítással jár. Nyirő József első nyughelye is ilyen fülke volt egy legfelső, ötödik sorban. Az író mintha megsejtette volna; halála után noteszében bejegyzést találtak: „nicho=falban sír”. Az ilyen temetésen nem kopognak a rögzök a koporsó fedelén. Helyette egyszerű, kézzel hajtott felvonó nyikorog, a koporsó súrlódik a fülke alján, majd a malteroskanál cseng, amikor a temetői kőműves téglával lezárja a nyílást. A téglák elé kerül azután a kőtábla. Az övé fehér márványból volt, ezzel a szöveggel: József Nyirő író (így!), majd születésének és halálának a dátuma: 18. VII. 1889 – 16. X. 1953. Ott nyugodott 1966. június 30-ig, amikor a temető újabb részébe szállították és földbe temették barátja és író társa, Vaszary János sírja mellé. Később amerikai magyarok adakozásából szürke gránit sírkövet kapott, ezzel a kétnyelvű felirattal: „Nyirő József székely apostol. Escritor húngaro” (azaz magyar író). E sírkő alatt várja – mint már másutt is írtam –, hogy magyar földben nyugodhasson a Székelyföldön, a házsongárdi temetőben régi fegyvertársai közelében, vagy Budapesten.”

Ezek szerint ő is tudta előre – megsejtette?! –, hogy nyughelye ügyének végső rendezése körül ugyanvalószínű problémák lesznek még, ezért kínált fel annyi alternatívát...

Egyféleképpen magyarázatot kapok arra is, hogy honnan származik a Nyirő jellemzésére használt „székely apostol” minősítés. Hát persze: a sírkőállító amerikai magyarok nagylelkűsége és rajongása folytán... Az utókor így minden kliséét tulajdonképpen majdnem készen kapott...

Nyirőnek amúgy nincs szerencséje a minősítésekkel, a jelzőkkel. A román szellemi életben eddig szinte egyáltalán nem hagyott semmilyen nyomot – most egy egész húszmillió ország hangos attól, hogy „*poetul maghiar Nyirő József*”. Hogy mikor és mitől lett szegény meghurcolt Nyirő költő, azt csak a jó ég tudja. Prózájának ugyan erőteljes lírai felhangjai vannak, de ez még nem költőség! Tény, hogy valahol megszületett ez a téves besorolás, valamelyik hivatalos kancelláriában, ahol sebtében állást kellett foglalni, hivatalos nyilatkozatot kellett kiadni, hát akkor legyen „poet”, vagyis poéta szegény Nyirő, aztán mondjuk el mindennek, ami rossz csak rámondható...

Az ilyesmit kár is idézni, hiszen benne van az éterben, a csapból is az csorog.

Azaz, akadnak kivételek is. Ilyen az Ovidiu Pecican kolozsvári író, történész, publicista, egyetemi tanár állásfoglalása a România liberă május 28-i számából (*Radicalizări nedorite – Nem kívánatos radikalizálódás*). Sajnos, annyira ő sem ismeri Nyirőt, hogy ne vegye át a „költő”-minősítést, írása amúgy józan hangú és elegánsan európai. Nem háborodik fel Nyirő jobboldaliságán, azt is érthetőnek találja, hogy

1940 után Nyirő még inkább jobbra és nacionalistább (fasisztoid) vizekre tolódott, s rámutat azokra a román személyiségekre, akik hasonló utat tettek meg, annyi különbséggel, hogy vezérlő csillaguk nem Budapest, hanem Bukarest volt (Octavian Goga, Nechifor Crainic, Radu Gyr). Ami, persze, mit sem változtat a lényegen... Aggasztónak tartja viszont, hogy mind Romániában, mind Magyarországon egyre nagyobb keletje van azoknak az eszméknek, melyek a két világháború között és idején vezérelték térségünket. Képmutatásnak véli, hogy a román nacionalizmus – bár egyazon értékrendhez tartozik magyar társával –, ez utóbbit képes lenne keresztbe lenyelni. Pedig csak arról van szó, hogy mindegyik túlszereti saját népét, olyannyira, hogy képes a hosszú távú érdekeit is veszélyeztetni...

Az újratemetés kérdésében az a véleménye, hogy az nem kellene vita tárgya legyen: az emberi jóérzés természetesnek találja a kegyeleti gesztusokat, ezeket illik tiszteletben tartani. Nyirő kultusza a székelyek, az erdélyi magyarság opciója – érvel megértően –, ezen nincs is mit vitatkozni. Persze, személyesen okosabb dolognak tartja, hogy ha a propagandisztikus gesztusok helyett inkább az író műveinek megismerését, elemzését, kritikáját, megmérettetését szorgalmazzák a Nyíróre emlékezők és emlékeztetők, mert a székelyeknek sem lehet mindegy, hogy miként ítéli meg őket a nagyvilág – könnyen előfordulhat ezek után, hogy az a látszat alakul ki, hogy az ellentmondásos, nem a leghaladóbb politikai szerepet játszó író személyében a fasiszta típusú ideológiát támogatják.

Pecican, aki jó pár évvel ezelőtt a Provincia c. kétnyelvű (román–magyar) erdélyi folyóirat román vezető szerkesztője volt, s magyar kollégáival együtt Erdély közös sorsának javításában gondolkodott, sajnálatos módon fehér hollónak tűnik a Nyirő körüli pillanatnyi közbeszédben...

Bejelentette a román belügyminiszter: a tárca nagy lendülettel gyűjti a tudnivalókat megboldogult Nyirő Józsefről, annak érdekében, hogy a miniszterelnök, amennyiben sor kerül egy tisztázó beszélgetésre közte és a budapesti kollégája között (hogy fognak egyáltalán szót érteni, azt csak ők tudják!), legyen felvértelve minden szükséges tudnivalóval Nyirőt illetően. Derék dolog ez, mindenképpen... Az adatgyűjtés is, meg az is, hogy mindezt nyilvánosan bevallják. Mert hogy mióta a belügyminisztérium az írók viselt dolgainak a letéteményese, pontosan nem is tudnám meghatározni, a gyakorlat olyannyira az idők kódéba vész...

Persze, most mi is ezt tesszük, ezen a helyen: Nyirőről elmélkedünk, életének egy-egy zugába, mozzanatába világítunk be, de még inkább azt a tükröt vesszük szemügyre, amit a kortárs sajtó és kritika, majd később az irodalomtörténet tartott eléje.

*

A Pomogáts Béla szerkesztette antológiából – vizsgálódásomnak ez a központi tengelye – érdemes kiemelni egy hivatalosan is elismert, gyakori használatban is kipróbált forrás Nyirőről szóló megállapításait: Hegedűs Géza közismert Arc-képvázlatok. Száz magyar író c. gyűjteményéről van szó, amely a Móra Kiadónál jelent meg 1980-ban, de bármikor elérhető az interneten is, ahol már A magyar

irodalom arcképcsarnokaként, 222 szócikkre bővítve áll bárki rendelkezésére. (<http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/nyiro.htm>) A szövegnek máris van néhány igen komoly tanulsága. Az első: miként lehet világosan, illő szavakkal, röviden jellemezni nem csupán egy író, hanem egy életutat és életművet. (Előfordulhat ugyan, hogy ez az értékelés sincs valakiknek az ínyére, de hát az elfogultak amúgy is külön emberfajta, s mi most nem velük foglalkozunk.)

Hegedűs szerint Nyirő József induláskor sokat ígért – már-már a mindent. „Amikor 1924-ben Jézusfaragó ember címmel kötetben jelennek meg legkorábbi novellái, az olvasó valóban új, eredeti, ismeretlen világot láttató, igen költői íróval találkozhatott. Ebben a székely falusi világban semmi sem volt népszínműszerű: társadalmilag is, lélektanilag is hiteles, mindig érdekes és töretlenül költői ábrázolás volt az induló Nyirő világa. Természeti képeiben egy kitűnő stilisztá lírája szólalt meg. Nyirőtől nagyon is indokoltan várták, hogy hamarosan az a nagy erdélyi elbeszélő lesz, aki azonban nem ő lett, hanem Tamási Áron.” Olyan igazság ez, amit legjobb pillanataiban Nyirő maga is nagyon jól tudott. Talán szenvedett tőle, talán párviadalra is sarkallta ez az állapot, de ez olyan tény, amit csak elhallgatni lehet, tagadni nem.

De Hegedűs le is bontja kijelentését: „Az Ábel a rengetegben megjelenésétől (1932) az értő olvasó, aki nagyon is indokoltan szerette Nyirőt, biztosan tudta, hogy Tamási a nagyobb író. Nyirő Ábellel akart versenyre kelni, amikor azonnal megírta az Uz Bencét. Majdnem remekmű, illetve annak indul. Uz Bence lehetett volna a magyar Till Eulenspiegel. De nem lett. A népi tréfacsináló mulatságosan, kicsit anekdotázóan, kicsit mesésen induló, érzékletes természeti képeket idéző története egyre zavarosabbá válik, misztikumba torkollik, és ebben a misztikumban kereszténység, pogányság, mindenféle babonáság vegyül olyan misztikus népimádatba, amelyben maga a nép fogalma a legmisztifikáltabb. Nyirő népszerűtetéről egyre inkább kiderül, hogy ez nem a nép igazi problémáinak megoldását jelenti, hanem egy irracionális mítosz keresése, amelynek állítólag a nép a hordozója.”

Kell-e ennél világosabb, igazságosabb helyére tévése az író korlátainak? Mert ha valaki azt állítja, hogy mindez nem igaz, és csupán tendenciózus lejárata Nyirőnek, csak azért, mert stb. stb. (ismerjük a szöveget), akkor azzal automatikusan Tamásitól tagadja meg ugyanazon írói eszmény hitelesebb kiteljesítőjének a jussát.

A summás értékelés egy következő lépcsője életet és életművet jellemez: „Élete és életműve előtt zavartan, tanácstalanul áll, aki jellemezni akarja. Annyi ellentétes jelző érvényes egyéniségére is, műveinek irodalmi értékére is, hogy végeredményben egyik jelző sem hiteles. Vallásos? Igen, annyira, hogy ifjúkorában hittanár, majd plébános, és élete végén szerzetes. Pogány? Nagymértékben: panteizmus, ősi mítoszok, babonák kavarnak benne, és keverednek vallástagadással. Érzelmi életében és ezt tükröző vallomásos oldalain szinte összefonódik erotika és aszkézis. Mélységes emberszeretet és vérgőzös fasiszta öldöklésre uszítás együtt fér meg ebben a ködgomolyos lélekben. Stílusában a finom költőiségtől a közhelyeket halmozó giccsig, a magasztos egyszerűségtől a modoros túlcifrázásig, a havasok és fenyvesek illatától a durva alpárisáig néha nem is műről műre, hanem oldalról oldalra változik a művészi egyéniség.” Hegedűs Géza itt annak az értő olvasónak a szerepében mond határozott

véleményt, aki jól ismeri tárgyát és nem érzelmek alakítják az értékítéletét, hanem az objektivitásra törekvés.

Igaz, a politikus Nyirőről kerek-perec kijelenti: „háborús uszító, tömeggyilkosságok felbujtója, büntetőjogi értelemben is háborús bűnös lett. Odatartozott Szálasi szellemi vezérkarához. Még az emigrációban is, Amerikában és Spanyolországban megjelent könyveiben is ezt a szellemet próbálja igazolni...” Ezek az 1980-ban leírt mondatok (bár időben korántsem voltak az elsők!) csengenek vissza ma akkor, amikor valaki le szeretné őt seperi hagyományaink, szellemi tudatunk asztaláról, de hogy ebben mennyi a realitás, azt gondolom, ma is őrzik dokumentumok, hiszen a legsötétebb korszakok idején megnyilvánult sajtó- és parlamenti nyilvánosságnak ellenőrizhető nyomai vannak, az állítások tehát könnyen kideríthetőek. De tegyük fel, hogy csupán a hűsége s kevésbé eszmei szolidaritás kapcsolta életfogytiglan a háború végével levitézlett magyar kormányzathoz; e hűség önmagában is választást jelentett, amivel önként vállalta azt, hogy a vétkes kurzus oldalára áll.

Az sem úgy igaz, ahogy e napokban számosan hangoztatták – miszerint Nyirőt kirekesztették volna az irodalmi köztudatból –, hiszen az 1980-ban megjelent Hegedűs-féle portré azzal, hogy az irodalomtörténész beemelte őt az első százas írói listára, felért egy tisztelgő elismeréssel, amiként különben az írás konklúziója is ezt sugallja: „Kétségtelenül tehetséges író volt, kétségtelenül eltévelyedett lélek lett, életében aligha találhatott volna bűneire bocsánatot. De a már halott író életműve – ez a rendkívül egyenetlen, zűrzavaros életmű – mégis olyan örökség, amelyből előbb-utóbb ki kell válogatni a maradandó értéket.” És ez a felvállalás – ismétlem: 1980-ban – a tömör kis írás másik nagy erénye.

*

Minden nap hoz valamit, ami kibillent eredeti szándékomból. Tegnap a Hargita Népében terjedelmes interjú jelent meg (a Transindex hasonló részletességgel tálalta a kulisszából gyűjtött értesüléseit), amelyben Lukács Csaba újságíró, az Nyirő újratemetésének kommunikációs vezetője többszörösen megmagyarázta a megmagyarázhatatlant (jó csíkiasan: kibeszélte a pityókát a földből). Tisztelem-becsülöm riporteritvénységét, azt az eleven, kalandos szellemet, amivel a legnehezebb témákat föl-vállalja, Nyirő esetében azonban sajnálatosan kilépett a szerepéből s mesterségesen, a román hatóságokat „megvezetve” (erről valósággal büszkén szól, ráadásul kétszer is, az interjú folyamán!) maga teremti a mesterséges feszültségeket, a riportos elemeket. Amit ott magyarázatként föltálat és láthatóan elégedetten elrészletez, az már-már a gyermetegség határát súrolja, hiszen a valóságban nem történt más, mint az, hogy a hatóságok felvették a kesztyűt, belementek az abszurd játékba s ezzel megkezdődött a szokásos versengés (lásd Tom és Jerry), ki jár túl a másik eszén, avagy ki lesz az, aki a végén nevet? (Annyi biztos, hogy azok nem mi leszünk!) Ebből derül ki, hogy az egész eseménysorozatban az író csupán apropó és eszköz volt, még akkor is, ha a „kegyeleti aktus” szervezői mást mondanak és azt ráadásul még komolyan is gondolják.

Egykori átkos időkben, azokban az években, amikor a magyar '56 utáni hangulatban Erdélyben sem mentek túl jól a dolgok, a kolozsvári Utunk megpróbált szembenézni az erdélyi (akkor: romániai magyar) irodalom háború előtti örökével, mintegy átmentve, a (szocialista) realizmus követelményeit nagyvonalúan értelmezve, egyes vitatott írói életművek vállalható részét. E folyamat egyik mozzanataként, az akkor fiatal prózaíró és szerkesztő, Katona Szabó István terjedelmes tanulmányt közöl Nyirő József írói útja címmel, amelyet a kolozsvári irodalmi hetilap két részletben ad közre, az elhíresült Nézzük hát szembe rovatban. A fentebb már fellapozott Pomogáts-féle antológia egyik kulcs-darabja ez a szöveg, hiszen a háború, a tiltólistára helyezés után első ízben szól érdemben Nyirőről, s bármennyire igazodik is érvelésében, értékelésében a kor dogmatikus szelleméhez, jó szolgálatot tesz Nyirő megismertetésének: dióhéjban tartalmazza az írói életmű darabjainak tartalmi átvilágítását. Paradox módon, miközben a tanulmány szerzője elítélőleg szól Nyirő egy-egy munkájáról, megnyilatkozásáról, nem csupán a megítéléssel szembesülünk, hanem az addig teljesen elhallgatott mű szinopszisával is. És ez több, mint amit azoktól az időktől el lehetett várni. Katona Szabó kritikushoz illő alapossággal fejt fel egy-egy novella társadalmi hátterét, a cselekmény lélektani motivációját – igaz, közben számon-számonkéri Nyirőn a realista ábrázolás kánonját, illetve fejére olvasza miszticizmusát, narodnyik szemléletét. Ezekről a vádokról ráadásul nem is lehet azt mondani, hogy üres vádaskodások – az akkori évek ideológiájába tökéletesen beleillenek s reálisan tetten érhetőek a Nyirő-műben (az már más kérdés, hogy az e fajta műelemzésnek nem sok köze van a műközpontú irodalmi elemzéshez). Érdekes módon, ami az író alapvető értékelését illeti, Katona Szabó István józan, mértékletes ítési szemléletet követ: „Nyirő ábrázoló művészetének sajátossága, hogy alig rajzol társadalmi környezetet, alakjai elsősorban a tájban, a természetben élnek. A társadalmi viszonyokat nem mutatja meg elég plasztikusan, hősei tragédiájának társadalmi okait elmulasztja feltárni. Az okokat főképpen a „székely sorsban” keresi (Földig le székely, Jézusfaragó ember, A klánéta). Novelláiban a tragikus elemek emiatt egyedi, különleges esetekként, kuriózumokként hatnak. Ezért nem tudjuk élőnek, hanem csak egy eszmei koncepció megvalósulásának elfogadni a Jézusfaragó ember című novella szobrász-figuráját. A valóság elemeinek – melyeket felhasznál és költőien ábrázol – Nyirő mitikus értelmet ad. Ez a sajátos felfokozás okozza, hogy a novellák mondani-valója nehezen bontható ki, a jelképek értelme nehezen ismerhető fel.

Nyirő novelláinak nagy erénye az író gazdag, egyéni nyelve, amely sokat merített a székely tájnyelv értékeiből, s mégis sajátosan nyirői. Nem mentes azonban a túlzásoktól: modorosság, a népies formák halmozása, a homályos hangulati elemeknek tett engedmények teszik helyenként kissé komorrá. Későbbi műveiben sokat levetkezett nyelvi különködéseiből, s a népi kuriózumok másolása helyett a maga nyelvi kifejezőképességére támaszkodott.”

(Számíthatott-e akkor író nagyobb megértésre, empátiára, hát még, ha olyan múlttal rendelkezett, mint Nyirő?)

A tanulmány abban is kiemelkedik, hogy nem kever össze politikai szereplést írói teljesítménnyel – bár simán megtehetné, sőt, egyesek szerint akkoriban talán meg is

kellett volna tennie, de elmulasztotta (dicséretére legyen mondva!), az én nemzedé-
kem pedig hosszú ideig maradt egy olyan alapos – bár mondom, balos – Nyirő-értel-
mezéssel és -értékeléssel, ami végső soron mégis csak elvezethetett bennünket a mű
megismerésének igényéig és cselekvéséig.

(A szerkesztő Pomogáts Béla széleslátókörűségét dicséri, hogy ez az írás is helyet
kapott a kötetben, annyi más, vitatható, de tárgyyszerű értékeléssel, kritikával egye-
temben. Ezért lehetett megkerülhetetlen alapkönyv ma a Nyirő József, a székely nép
krónikása.)

*

Késő esti számítógépes kalandozásaim során kiderült, hogy a székelyhon.ro portál
kultúrblogján az Udvarhelyen élő Simó Márton is Nyirő-ügyben „utazik”, s nagyjából
maga is azt az utat követi feljegyzéseiben (Hazatérő Nyirő József; Nyirő kapcsán a
vitézkötésről és a fényképekről), amihez én is tartom magam: megkeresni, mi a mara-
dandó és a jó az íróban, és mi az, ami a Nyirő-jelenségből inkább csak a hecckam-
pányt szítja... Érdekes megállapítása, hogy a tisztázásra általa fölkerült szakemberek –
irodalomtörténészek –, a szakma nagy öregjei és az ifjú titánok „szép sorban elzár-
kóztak, kifaroltak a témából. Ez a mostani beszélgetés józan és mértéktartó – úgy
véljük –, két olyan embertől származik, akik kötődnek a helyhez, s valamelyest
ismerik Nyirő munkásságát és képesek elfogultság vagy politikai indulat nélkül
beszélgetni róla: alulírott és Lakatos Mihály szerkesztő és műfordító, Magyarország
sepsiszentgyörgyi Kulturális Koordinációs Központjának vezetője.” Külön nyereség
számomra, hogy a bejegyzések által betekintést nyerhettem ama fénykéпкиállításba,
melyet a nevezetes udvarhelyi Kováts-féle műterem immár egyre inkább felérté-
kelődő (Nyirő)archívumából varázsoltak elő a fotográfusi dinasztia utódai.

*

Elő ismét a Pomogáts-féle antológiát, s történetesen azoknál a kritikáknál, értékelé-
seknél horgonyzunk le (néhány jellemző példa erejéig), melyeket Nyirő korának jeles
szerzői, Nyirő József kor- és pályatársai, barátai és riválisai írtak róla. Vegyük
mindjárt az 1937-es Erdélyi Helikonból Kemény János kritikáját, aki nem mellesleg,
szenvedélyes vadászként és természetrajongóként is szemügyre veszi a Havasok
könyvét:

„Természetbúvár szemével nézve sok fejcsóválásra adhatna okot ez a könyv. A tavasz
a havason, bár úgy illene, a madaraktól s néhány aprócska állattól eltekintve, nem a
szerelem időszaka, nyári rekkenőségben üzekedik az őz, a szarvasbika ősszel, amikor
a dér kikezdte az erdőt, a vaddisznók bugása idején rendszerint derékig ér a hó. A
hegyekben, úgy mondják, az ember-asszony is többnyire nyár végén, ősz elején ébred
rá, hogy gyermeket hord a szíve alatt, mert odafönt mindenekelőtt való a természet
bölcs rendje, mely szerint ember és állat csemetéje egyaránt tavasszal szülessék,
amikor kevesebb a hideg s egyéb veszedelmek is leszelídülnek. A hiúz vajmi ritkán

veti magát át fáról fára, mert bár véres, de mégis kényes állat ő s inkább a gyöngéd hajlatú ösvényeken, sziklák védelmező árnyékában szeret közlekedni, mint a macskafélék általában, melyek esőtől, hótól, sártól, karcolástól kényeskedve féltik puha bundájukat s talpukat. Nincs olyan szép hang, mely énekre gyúlva vonzhatná magához a kormosnyakú szarvasbikát s bármily kedves a farkaskölyök, gyermeki ártatlanságban sohase hancúrozhat könnyes szemű őzgidával. De kérdem: mi köze a külső igazságnak itt a belső igazsághoz? Vagy levon-e valamit a népmese valóságából az, hogy földrajzilag nincsen üveghegy s a kurtafarkú malac aligha túr egy arasszal errébb attól a helytől, ahol annak a királynak van a palotája, akinek az egyik szeme kacag s a másik egyre könnyezik? Nyirő a szerelemről és a születésről, életről és halálról s ezekben és ezeken túl ember voltunk szörnyűszép terhéről akar szólni s a világról, mely véres és csodálatos, fenséges és átkozott: a teremő Isten és lázadó Ember kettős arcát viselő világ.” Ezután pedig a kritikában ott sorjáznak a Nyirő szimbolizmusát igazoló idézetek, majd a végkövetkeztetés: „...Hogy igaz képet nyerhessünk e könyvről, a huszonegy rész mindegyikéből kellene valami jellemzőt idéznünk. Ez idézetek hosszú sora nélkül, be kell érünk azzal a megállapítással, hogy Nyirő Józsefnek a Jézusfaragó ember mellett a Havasok könyve a legszebb munkája.” Ennél elegánsabb és igazságosabb kritikát, illetve dicséretet – és ennél hajlékonyabb, elegánsabb példát dialektikából – aligha kaphatott volna Nyirő pályatárstól.

Féja Géza többször is méltatja Nyirő egy-egy művét. És bár eszmeileg egy oldalon állnak, mindketten a népiség vallói és követői, sosem mulasztja el, hogy kifogásait is szóvá tegye. Az Uz Bencéről szóló sorai (lásd Magyar Írás, 1934) nem hagyhatják említetlenül a műre gyakorolt nyilvánvaló Tamási-hatást: „Új könyve regényszerű alkotás. Valószínűleg Tamási Áron Ábel a rengetegben című könyve indította megírására. Nyirő is néphőst próbált csinálni, havasi históriát írt, gyakran ugyanolyan életkörülmények közé is veti Uz Bencét, mint Tamási Ábelt. De míg Tamásinak sikerült Ábelt valóban néphőssé tennie, mert Ábel sorsa valóban népsorsot jelent s képvisel, Nyirő Uz Bencéje inkább havasi különlegesség marad. De nem is történhetett másképpen. Nyirő balladai látása mindenképpen tragikus látás, Tamási viszont mese-szemekkel nézi e földet. Tamási tehát természetesen eljutott a szélesebb, nyugalmas, színes epikai formához, Nyirő sohasem fog eljutni s kár is erőlködni, hogy eljusson, az ő útja más. E kifogások dacára tagadhatatlan, hogy elsőrangú kéz nyomaival tele ez a munka is. Olyan nyomok ezek, melyek az elhibázott egészért bizonyos kárpótlást nyújtanak. Nyirő e könyvében sem tagadta meg magát, csupán elhibázta a célját...”

Németh László sem csak egyszeri Nyirő-kritikus, s ismervén életművének dimenzióit, vélekedésének hitelét, nincs miért kételkednünk annak őszinteségében. A Kopjafákról szólva, Németh László egyként fúj hideget is, meleget is ugyanabból a lukból: „Ebben a balladai hangulatban az emberek többnyire hangtalan görbülnek el a halál ujjai közt; a meggyötört szépség azonban időnként felsívít s hisztériás asszonyként tépi magát. Van egy vonal, amelyen túl a szépséget nem szabad kényszeríteni, mert elveszti méltóságát; a bájosból édeskés lesz, a hatalmasból dagályos, az ünnepé-

lyesből nagyképű; Nyirő esetében: a sötétben fenségesből keresetten rémes. A giccs ott kísért a művészet alatt, de ott kísért a művészet fölött is. Ez a székelly temető túlságosan panoptikumszerű, a halálnemek túlságosan válogatottak. A szülők kiássák a sírból eltaszított gyermekeiket, hogy még egyszer megcsókolhassák; a haldokló legény felkötí magát az ökor szarvára, hogy hazavigye teherbe ejtett kedveséhez; az örült apa egy erdőt ültet karácsonyfából halottjának; a kipusztult hadifogolytábor utolsó katonája kimászik a hóra, hogy egy törökbúzakórót tegyen bajtársa mellére. Megbánás, szerelem, örülség, barátság igazabb lenne, ha nem ficamodna a végletekbe, s a könyv méltóságosabb, ha a székelly balsorsot nem fertőzné meg a képzelet irodalmias szuperlatívusza. Pedig Nyirőnek markában az igazi nagyság s vannak a könyvének felejthetetlen, erős jelenetei. Egy férj haza akarja lopni Kolozsvárról a halott feleségét; fölöltözteti, jegyet vált neki, beülteti a sarokba s még beszél is hozzá. Az utasok mind észreveszik, hogy halottal utaznak, de nem mondja ki senki sem. A kalauz belép, s a lámpással bevilágít a halott vigyorgásra vicsorodott képébe. Alszik, szól közbe hátulról valaki. A kalauz egy pillanatig meghökkenve áll, azután kilyukasztja a halott asszony jegyét. Aki ezt a jelenetet megírta, annak nem kell egy megkésett szülői csókért koporsót bontatni.”

Úgy tűnik, a holtakkal való intenzív művészi foglalatosság ütött most vissza, pünkösdkor az író hamvai körüli ingyencirkuszban. Az író által művelt giccsbe forduló morbiditás – láthatjuk – a Nyirőn túli valóságban is megkapaszkodott...

*

Mindjárt egy hete vezetem ezt a Nyirő-naplót, és még mindig nem értem a végére. De ne legyek türelmetlen: a többször beharangozott román és magyar miniszterelnöki tisztázás is füstbe ment terv maradt a bukaresti kormányzat részére, pedig hogy fentre rá a fogát a média! A budapesti kormányfő a román elnökkel tárgyalt – hogy szóba került-e Nyirő, arról nincs tudomásunk, azt viszont a kíváncsiskodó újságírók tudomására hozták, hogy a bukaresti EU-tanácskozás olyannyira fontos volt gazdasági (és mindenféle) szempontból, hogy a jelenlévők arra összpontosítottak. Nyirő még várhat... ha már ennyit sikerült várnia az áhított hazatéréssel.

*

Szándékosan nem firtattam mostanig, hogy a tanítvány, a mindvégig jó barát Tamási Áron miként viszonyult a kritikai nyilvánosság előtt mentorához, Nyirő Józsefhez; ha valaki érthette ugyanis ez utóbbi írói törekvéseit, eszményeit és módszereit, akkor az Tamási volt. A Pomogáts-féle válogatásban két Tamási-szöveg is szerepel. Az egyik A székelly „kék madarászokról” címet viseli, a Brassói Lapokban látott napvilágot (1933), s nem kimondottan Nyirőről szól, hanem általában a székelly kultúra elterjedéséről, megismertetéséről. Ennek örvén esik szó többek között Nyirő József Júlia szép leány című színpadi játékáról, s az idézethez választott passzusok tisztázó erejű

bizonyítékok arról: mester és tanítvány között sosem hiányzott a ragaszkodó, ám nyílt hangvétel, barátságukon nem ütött fájdalmas rést az elkerülhetetlen rivalizálás.

„Nekem a művészi vonatkozáson kívül még szinte személyes ügyem is minden Nyirő-írás, mert az első novelláival ő ébresztette fel bennem egészen világosan a székelly művészi öntudatot. De hogy ez a művészi öntudat nemcsak megmaradt bennem, hanem meg is erősödött, sőt hovatovább mind jobban más irodalmi és művészi vegetáció felé fűrja magának az utat, mint a Nyirőé: ez olyan természeti törvény, amely egyéb nehéz dolgok között ösztinteségre is kötelez. Nem kutatom, hogy mi a magyarázata annak, hogy a Nyirő irodalmi munkásságával és munkáinak művészi értékelésével kapcsolatban kétféle vélemény uralkodik: az egyik szóbeszédben s a másik írásban. Mindenesetre különös jelenség, hogy például a Júlia szép leányról még a jelentősebb beszámolók sem adtak olyan értékelést, amely fedné a számottevő művészi követelményt. Azt sem kutatom, hogy Nyirőnek mi tetszik jobban: a kellemes-e, vagy az igaz, hanem a fontos egyedül az ügy, amelyet mind a ketten szolgálni kívánunk.

Nagyon természetes, hogy minden irodalmi alkotással szemben elsősorban művészi igényeim vannak, a Júlia szép leány azonban láthatólag nemcsak irodalmat kíván szolgálni, hanem irodalompolitikát is. Ez a körülmény teszi szükségessé, hogy a művészi igények mellett engedjenek más szempontot is érvényesülni. Ez a más szempont pedig az, hogy a Júlia szép leány mennyiben hasznos a székelly népi kultúra propagandáját illetőleg.

Mindenekelőtt meg kell jegyezmem, hogy a Júlia szép leány mint műalkotás, Nyirőnek az a munkája, amely művészi igényeimet a legkevésbé elégítette ki. Ha most vetődtem volna ide valahonnét idegenből s élém tennék A Jézusfaragó embert és megmutatnák a Júlia szép leányt, s azt mondanák, hogy ugyanazon egy ember cselekedte azt, akkor azt hinném, hogy veszedelmes félrevezetők országában vagyok...”

Hogy miképpen fogadta, illetve mennyire szívlelte meg Nyirő az elvbarát Tamási kritikáit, arra nézve nincsenek részletes adataink, arról viszont annál több: barátságuk, egymásra hatásuk egészen odáig ment, hogy a húszas években együtt is laktak Kolozsváron a Petőfi utca 46 szám alatt. Ha lehetett is köztük olykor feszültség, vita vagy sértődés, az csupán megjátszás volt, a külvilágnak szóló cinkos üzenet, hogy ha éppen nem is volt rá komolyabb alkalom, legyen mivel hírbe keveredjenek. Wass Albert egy emlékezésében felidézte Tamási és Nyirő kávéházi vitáját arról, miként is kellene a székelység ügyét képviselni a világon. Nyirő amellet kardoskodott, hogy a székelység mindenek előtt, Tamási viszont úgy látta, hogy legfontosabb a művészi köntös, azután jöhet belé a székelly töltelék. (Ez amolyan tyúk és tojás vita lehetett, ami a lényegen mit sem változtatott.)

Egy évvel később, 1934-ben ugyancsak a Brassói Lapok adott helyet Tamási Édes anyanyelvünk című vitacikkének, amelyben elveri a port a „kolozsvári reggeli lapban” megjelent Nyirő-kritika szerzőjének botrányos, magyartalan nyelvhasználatán. Tamási szerint ez hatványozottan felháborító, hiszen a kritikus egy olyan írónak osztja az észt, nevetségesen bő terjedelemben, aki nem tegnap kezdte a mesterséget, s ráadásul az erdélyi irodalom egyik vezető egyénisége! A cikkben ízekre szedi a

botcsinálta recenziót, s érvelés közben egyúttal Nyirőről és szóban forgó művéről (Uz Bence) is pertinens véleményt mond, így zárva cikkét: „Ezzel én is befejezhetem írásomat és kérhetem a kritikust, hogy a jövőben legalább az én kedvelt íróimnak a műveiről ne írjon kritikát, hanem használja inkább ezeket a műveket arra, hogy tanuljon belőlük magyarul.”

Nyirő József, bár az idők folyamán bőven kijutott neki a bírálatból is, nem panaszkodhat, hogy ne lett volna, aki megvédje és munkásságát derűsebb, elfogadóbb színekben láttassa. Életében Tamási volt az, aki ezt következetesen üzte, napjainkban pedig ott vannak azok a szolgálatos elő- és utószó írók, akik szuperlatívuszaikkal tulajdonképpen marketing megbízatásuknak tesznek eleget: az újra kiadott Nyirő-életművet próbálják eladhatóvá, bestsellerré avatni. A székelyhon.ro a napokban arról számolt be, hogy mind a csíkszeredai könyvesboltokban, mind a Kájoni János megyei könyvtárban intenzíven keresik az író műveit. Sokan az újratemetés körüli viharból azt szűrhetnék le, hogy Nyirő továbbra is tiltólistán lehet, mert – egy könyvesbolti eladó szerint – „sokan csak suttogva kérdik, forgalmazunk-e könyveket az írótól”. A polcok pillanatnyilag leürültek, a kereskedők előjegyzési listákat állítanak össze, a kiadók (Pallas-Akadémia) újrányomást fontolgatnak...

*

Nyirő mostani váratlan előszedése a sufnyiból jó ürügy a politika mindkét oldala számára, hogy egyik a másikon lehetőleg látványosan elverje a port. Egyrészt napirenden a székely író tömjénezése és további fényezése, olyannyira, hogy már eldöntött tényként emlegetik a nemzeti tantervbe emelését, másrészt levéltárakból sebtében előkeresett dokumentumokkal is igazolni próbálják, hogy Nyirő József negyvenes évekbeli politikai állásfoglalásai az antiszemitizmus és a Szálasi-féle fasizmus felvállalásának tettét is kimerítik.

Az Új Magyar Szó 2012. június 1-3. Színkép melléklete Szócs Levente két oldalas összeállítását tette közzé a magyarországi Országos Levéltár vonatkozó anyagaiból. A dokumentumok közlése végén megjegyzés olvasható, mely szerint a szándék nem a vita, csupán a tényközlés, a terjedelmes anyag felvezetőjében viszont elhangzik a vád, amit a válogatásnak aztán igazolnia kell – és ez végül csak mérsékelt sikerrel jár. A bizonyító anyag sajnálatosan „vékonyka”, kevésbé meggyőző. Ráadásul az idézetek legalább fele nem is a Nyirő állásfoglalásai, ezek legfeljebb arra bizonyítékok, hogy az író is végighallgatta például Vajna Gábor belügyminiszter és Szöllősi Jenő miniszterelnök helyettes hagymázás, zsidóellenes intézkedéseket igazoló beszédeit, mint annyi más ember a parlamentben. (Igaz, ez nem menti az író felelősségét személyes eltévelyedéseit illetően, viszont nem látjuk azt a sötét ördögöt sem, akinek a lefestését az anyag szerkesztője Nyirőt bekonferálta...)

Szerencsére, az összeállításnak helyet adó ÚMSZ demokratikus lap és nem uniformizált, egyoldalú vélemények tárháza. Ugyanabban a számban, a népszerű Vélemény oldalon megtaláljuk Krebsz János A háború állása c. jegyzetét, amely a higgadt objektivitás nézőpontjáról szemléli a Nyirő körül dúló eszmei Waterloo-t:

„Végakarata volt szegénynek, hogy hazai földben nyugodhasson. S ha valamelyik erdélyi egyházközség (ahol paposkodott) vagy az írószövetség (romániai magyar tagozat) méltó alázattal címzettnek érzi magát, akkor a kellő engedélyekkel felszerelve, szépen céltudatosan hazahozza, eltemeti, évenként koszorúzza, lelke rajta. De a baloldal csak azt tudja mondani, hogy fasiszta volt, kitartott Szálasi mellett, megszavazta a zsidótörvényeket... És a jobboldal csak azt tudja mondani, hogy a szülőföldről írt, a hazáról, arról az érzésről, amit tanítani kellene, mert kiveszőben van a világból... És mindkettőnek igaza van: egy közepes író, aki egyben középszerű fasiszta. Semmi különös, nem volt egyedül a maga idejében. Csak most mindkét oldal emeli a tétet, zajlik a licit, már a legnagyobbak között van. Nagy író, nagy fasiszta.” Csakhogy ezzel nem oldódik meg semmi, mert az író újratemetetlen maradt, potenciális kérdőjelnek a jövőre nézve, amely további harci cselekedetekhez szolgáltathat muníciót. Pedig a Pomogáts-féle tanácsot jó lenne most már megfogadni s nekilátni egy becsületes Nyirő-monográfia elkészítéséhez. Az eddig elemzett antológiából messzire kitetszik az, amit a szerkesztő így konferál be: „Engem is meglepett, hogy milyen gazdag, vele és munkásságával foglalkozó szakirodalomra, kritikai irodalomra találtam régi folyóiratokban és lapokban kutakodva. Ezekből a hajdani és viszonylag kevés számú mai írásból épült fel ez a kötet.” Szám szerint talán nem is kevés benne a jelenkori hivatkozás, ám ha közelebbről vizsgáljuk őket, eléggé hézagosak és egyoldalúak.

Itt van mindjárt Medvigy Endre, akitől a könyv hat írást is átvesz (Az én népem, Székelyek, Havasok könyve, A Megfeszített, Az elszántak, Íme, az emberek!) – valamennyi kivétel nélkül utószónak íródott egy-egy, a Kairosz kiadó életműsorozatában megjelentetett Nyirő-kötetekhez, a huszadik század utolsó éveiben, illetve a huszonegyedik század legelején. Bosszantóan sok bennük az ismétlés, hiszen az olvasónak végül is el kell mondani, kicsoda volt Nyirő József, s milyen ívet írt le írói pályafutása. A konkrét mű bemutatása szinte kivétel nélkül polemikus alapállásból vagy hangvétellel történik, híven az utószó szerepéhez: a könyvet minél jobban el kell adni, ahhoz pedig az író és művének mellőzése, üldözése, a teljesítmény túldicsérése a lehető leghatásosabb eszközök. Ezek az írások aztán, bár egy sor részigazságot tartalmaznak, alapvetően nem szolgálják a bölcs elemzést, annál inkább a buzgó rábeszélést: ne téovázzunk, vásároljuk meg a remekműveket!

Az újrakiadásokhoz írt magyarázó, információs szövegek között találhatjuk a Marosi Ildikó gondozta könyvek egy-egy részletét is (Az utószóban, Uz Bence esetei). Az egyik az Íme, az emberek! csíkszeredai újra kiadását toldja meg néhány eredeti Nyirő-adalékkal, a másik egy hasznos és sikeres kiadvány, az Uz Bence folytatásos lapközléseit összegyűjtő mű bevezetésének részlete. A célnak, amiért íródtak, tökéletesen megfelelnek, s jobbára szerkesztési szépséghibának tarthatjuk azt, hogy mindkét írásban majdnem szóról szóra – ráadásul indokolatlanul – megismétlődik a Nyirő özvegye, Ilona asszony életének utolsó, marosvásárhelyi szakaszáról írt személyes emlékezés.

Az írófeleség sorsa számomra különösen érdekes, hiszen arra enged következtetni, hogy lényegében (ha suba alatt is) már az ötvenes években megenyhültek az indu-

latok Nyirő megítélésében, legalábbis ezt sugallja az a tény, hogy Nyirő Ilona nem csak hogy hazatérhetett, de némi hivatalos támogatást is kapott a román államtól. „Nyirő József miután 1919-ben kilépett a papi rendből, megnősült. Felesége Bedő Ilona tanítónő, aki 1984-ben halt meg és Marosvásárhelyen nyugszik a református temetőben, közel a Molterék sírjához. Nyirőéknek három gyermekük volt: Réka, Csaba és Ildikó. Férje halála után Nyiróné Madridból egy hollandiai szeretetotthonba került, ahol különösebben jól nem érezhette magát, mert amint Nyirő tréfásan mondotta volt „Ilus, lelkem három nyelven tud: magyarul, székelyül s perfektül”. Hamarosan kérelmezte a román hatóságoktól a hazatérési engedélyt, amit meg is kapott, sok más ígéret mellett: nyugdíj, udvarhelyi házuk visszaadása stb. Amiből jó szokás szerint semmi sem lett. Marosvásárhelyt jelölték ki neki, ahol kezdetben egy komfortosabb filagóriában lakott, nyugdíjat is csak jó későre és minimálisát kapott, jószerevével írószövetségi segélyből élt, a szerénynél is szerényebben.”

*

A Nyirőről szóló antológia több Pomogáts-írást is tartalmaz, amelyek egy része ugyancsak az író műveinek újrakiadásához szánt kritikusi kalauzok. A Nyirő József. Bevezetés Válogatott műveihez című tanulmány talán az egyik legátfogóbb, legkimértebb összegzés, ami az íróról máig megjelent. Nem véletlen, hogy ezt az írást használta föl aztán a szerző, hogy megírja A magyar irodalom Erdélyben (I-II., Pallas-Akadémia, 2008. 251-258. l.) számára a Nyirőről szóló fejezetet. Így aztán Pomogáts irodalomtörténetében nagyrészt a Tamásiéval egyező terjedelemben, első ízben olvasható tárgyyszerű elemzés a ma is elevenen vitatott székely íróról, amely túlmutat az üzleti és politikai játékokon.

Azon gondolkoztam ma reggel, érdemes-e tovább feszíteni a húrt, föltéve, ha mi magunk nem kívánunk beállni a Nyirő József monográfia szerencsét próbáló, potenciális szerzői közé. Egy ilyen könyvet megírni feladatnak felelősségteljes. Aki ma ilyesmire vállalkozik, azt fűtenie kell valami belső tűznek is, a Nyirő iránti rajongásnak, az általa képviselt irány több mint elfogadásának.

Bennem viszont makacsul dolgoznak a már rögződött előítéletek: az én szememben Nyirő és Tamási mindig kéz a kézben járnak. Ha kiejtem egyikük nevét, rögtön eszembe jut a másik, s ezzel együtt az, hogy a székelység irodalomba emelésének egyértelműen sikeresebb írójaként leginkább Tamási Áronra tudok tekinteni. Mindenek előtt az életmű egységessége és egyetemes felé nyitása miatt. Mind Tamási, mind Nyirő örökségén meglátszik az, ami örökkön fellángoló vitájuk veleje, s amit Tamási ekként fejez ki egy már idézett cikkében (A székely „kék madarászokról”, Brassói Lapok, 1933):

„Véleményem az, hogy igazi csatát, olyant, amely a Nyirő tehetségéhez és az új székely irodalmi irányzat feladataihoz méltó, csak akkor nyerhetünk, ha nemcsak székelyek vagyunk, hanem művészi eszközeinkben is a legújabbat adjuk, amit író magyarul ma adhat.”

Tamási igen jól ismerte barátját és tudta, milyen ambíciók hajtják előre. Ezért próbálta óvni attól, ami ideológiaként mind jobban és jobban maga alá temette az író Nyirőt, hogy a végén már maga sem volt képes kibújni alóla. Tamási tudta azt, amit Nyirő nem volt hajlandó beismerni: az író a művészi igazsága emelheti naggyá, nem pedig eszmei hovatartozása. Nyirő kiszorítása, az irodalmi tudat peremére állítása az „átkos” időkben – s részben ma is – azért következhetett be, mert el- és lekötöztette a gyakorló, öngerjesztő jobboldali eszmerendszernek. Ellentétes előjelű, mostani hirtelen irodalmi élvonalba emelése – ún. rehabilitálásának ürügyén – ugyanolyan természetű ideológiai logika alapján történik és semmi köze az immanens írói teljesítményhez. Ezt a fajta tanulságot, ha nem is vegytisztán, de máris leszűrhetjük a vizsgáldásunk alapjául szolgált szöveggyűjteményből (Nyirő József, a székely nép krónikása. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2005.), az abban összegyűjtött kortárs kritikákból, recenziókból. Szinte valamennyi kritikusa képes megjósolni a Nyirő által később ténylegesen bejárt utat.

*

Végül, értő igazodást nyújthat számunkra Kántor Lajosnak a kötet által idézett 1969-es elemzése a székely novellisták teljesítményéről és fejlődéséről (Népiség – mítosz – novella. Tamási, Nyirő, Kacsó). Ennek végkövetkeztetése ma is áll a talpán: „A húszas években a népi mítosz jegyében indult fiatal erdélyi novellisták művészi útja később szétágazott. Nyirő ígéretes indulása hovatovább a romantikus giccsbe, az olcsó, tehetségölő sikerbe torkollott. Kacsó Sándor jószerivel a publicisztika felé kanyarodott el; második – húsz évet késő – novelláskötetével nem tudta megismételni a kezdetet, a Vakvágányon, a ma leginkább számon tartott Kacsó-mű pedig valóban „egészen a »purifikációs« újságírómunkáig leegyszerűsíti a formát” (Szentimrei); a realistább ihletésű művészi novellákat ebből a székely világból Bözödi György írja majd meg, a szociográfus tényismeretével és tiszteletével. Tamási Áron novellisztikájának útja bizonyult egyedül törésmentesnek (lankadtabb pillanatai nyilván neki is voltak, de ez nem változtat az összképen)...”

És ez nem azért van így, mert Nyirőt a tanulmány megírásának idején egyesek éppen nem kíváncsi személynékné tekintették az erdélyi irodalomban, hanem mert ez az igazság, amibe illik belenyugodni.

Csíkszereda, 2012. május 28–június 4.

Mit üzen a Malmaison foglya?

1.

Bevallom: eleinte ezt a címet elsősorban blikkfangos hangzása miatt biggyesztettem írásom homlokára, fontosnak tartván, hogy lehetőleg minél többen elolvassák az alábbiakat. Még akkor is, ha nem értenek vele egyet. Egy biztos: közömbösek nem maradnak.

Aztán, ahogy a gondolatok és a tényanyag összeillesztésében haladtam előre, úgy bizonyosodtam meg mind jobban arról, hogy a címből indul ki minden, s ha nem is teljességgel oda tér vissza, de illő foglalata annak a kései számvetésnek, amit dr. Petru Groza (bizonyos időszakokban nagy előszeretettel akár Gróza Péter is) néhai erdélyi ügyvéd, politikus, volt román miniszterelnök történelmi szerepe kivált belőlem.

Írásom tárgyának apropója roppant prózai: a csíkszeredai Kájoni János megyei könyvtár új, illőbb környezetbe való tavaly év végi elköltöztetése után, az igen gazdag állomány végre egy helyre került és sokkal áttekinthetőbbé vált. A megnyitó ünnepség alkalmával, a könnyen megközelíthető szabadpolcok között járkálva-nézelődve, időnként találomra ki-kiemeltem egy-egy szerény, idő koptatta kötetet, s így került a kezembe *dr. Gróza Péter: A börtön homályában (Corvinus kiadás)* című vaskos könyve is.

Megfigyeltem, hogy a börtönnaplók eredendően népszerű olvasmányok: elvégre nem mindennapi emberek, nem mindennapi helyzetben született nem mindennapi gondolatait tartalmazzák. Ez esetben azonban mind a szerző, mind a börtöntéma együttesen is az újdonság erejével hatottak, legalábbis számomra. Úgy vettem magamhoz a könyvet, hogy reméltem: általa ki tudja milyen, addig kevésbé ismert információk birtokába kerülök. Mindennél jobban égtem a kíváncsiságtól: mit üzenhetett e könyvvel olvasóinak a magyarság által is jól ismert politikus – méghozzá egy börtön mélyéről?

2.

Mihelyst olvasni kezdtem, az illúzió lepkéje elsorvadt és maradt a pőre valóság: az egykori, a második világháború utáni Románia első demokratikus kormányának nevezett Groza kabinet vezetője, dr. Petru Groza börtönkrónikája 1945-ben jelent meg (magyar nyelven is), a vonatkozó események viszont alig egy bő hónapot fognak át: az Ekésfrontot vezető dévai ügyvéd 1943. december 26. és 1944. január 30-a között – kereken hetven éve – volt a bukaresti Malmaison börtön lakója, amelyet a közvélekedés akkoriban amolyan „úri fogdaként” tartott nyilván, ahol a börtön-

lakókat ugyan rács mögött tartották, de sorsuk távolról sem volt annyira embertelen, mint a közönséges büntetésvégrehajtási intézmények zömében.

A bukaresti Malmaison – büszke nevével III. Napoleon szépséges franciaországi kastélyát idézi – valamikor, a XIX. században Cuza román fejedelem utasítására a Bukarest védelmére rendelt lovasság laktanyája volt. Később egyéb fegyvernemek is helyet kaptak a kaszárnnyában, továbbá egy katonai törvényszék, majd állambiztonsági fogda is működött benne. A negyvenes évektől kezdve egészen a hatvanas évekig, a politikai elit bebörtönzött tagjait tartották itt fogva, hosszabb-rövidebb ideig, s ha kellett, akár kegyetlenül meg is kínozták őket. (A dokumentumok szerint, egyebek mellett itt vallatták Iuliu Maniut, Ion Mihalachét, Nicolae Penescut és Corneliu Coposut, a Nemzeti Parasztpárt kiemelkedő vezetőit is).

Groza az Ekésfront vezetőjeként került a titkosrendőrség kitüntető figyelmének középpontjába azáltal, hogy a romániai kommunista párt egy csoportjának lebukásával olyan bizalmas iratok kerültek a karhatalom kezébe, melyekből következtetni lehetett, hogy a kommunisták az Ekésfronttól rendszeres pénzügyi támogatást kaptak. Ennek tisztázására, illetve a Grozáék politikai besározása végett tartották fogva Bukarestben pár héten át a Déván élő ügyvédet, aki a Malmaison kényszerű vendégszeretetét kihasználva, illetve a „ház” kivételező könnyítéseivel élve, papírra vetette börtönmémlékeinek summáját.

A történelmi igazsághoz tartozik, hogy a könyv piacra kerülése szorosan egybeesik azzal az 1945. márciusi dátummal, amikor is Bukarestben hatalomra került az úgynevezett Groza-kormány, s ország-világ előtt segített azt kommunikálni, amit nem csupán a korabeli jelszavak, hanem későbbi szlogenek is évtizedeken át hirdettek: *dr. Petru Groza/Groza Péter kabinetje az egész romániai lakosság érdekeit képviseli és védi, a lehető legdemokratikusabb módon.*

3.

A rendelkezésünkre álló források, bár többféle megközelítésben is igyekeztek felfedni e nem mindennapi politikusi személyiség ellentmondásos, összetett szerepét Románia huszadik századi történelmében, a román és a magyar nép közötti kapcsolatrendszer alakulásában, erősen hézagosak és rendszerint egysíkúak; vagy inkább dr. Petru Groza pozitív szerepét emelik ki adott történelmi időkontextusban, vagy pedig a mai, a rendszerváltozás utáni nézőpontból politikai szereplésének konjunkturális, demagóg jellegét hangsúlyozzák, a kommunisták szekértolójának és kiszolgálójának tartják. Jellemző, hogy az 1989. december végi romániai változások egyik első „fegyvertényei” közé tartozott a bukaresti, illetve a dévai Groza-szobor ledöntése. (Beke György *Groza faluja* c., 2002-ben a Hítelben közölt riportjában jelzi, hogy a dévai szobor talapzatát kezdetben Sztálinnak szánták, de a szándékból már nem lett valóság a személyi kultusz megbélyegzése miatt, ezért aztán az 1958-ban elhunyt Petru Groza bronzalakja került a talapzatra.)

Ki is volt ez a magyarul igen jól beszélő, magyar iskolákban nevelkedett, román ortodox papi családból származó, sikeres ügyvéd, aki az első világháborútól haláláig

terjedő pályafutása során – a megfigyelők szerint – minden politikai kutyaszorítóból szerencsésen és sértetlenül került ki, s aki a börtönéletbe is éppen csak belekóstolt? Beke György említett riportja számos kérdést gyűjt össze s vet fel maga is ezzel kapcsolatosan, kortársak vallomásaira, nyilatkozatokra és többé-kevésbé megalapozott állításokra hivatkozva.

Fő kérdése az: lehet-e hinni annak a Grozának, aki a trianoni döntés után, merészen szembe menve nemzettársai törekvéseivel, ügyvédként azokat a magyar nagyurakat védi, akiknek felosztott birtokaiból román szabadparasztokat jutalmazott a bukaresti hatalom? (Igaz, hogy ügyvédként nem sok kliensének tudja megadni a győzelem elégtételét, viszont az eredménytelenül elvégzett ügyvédi munkát is honorálni kellett, Groza tehát rendszerint nem maradt hoppon.)

Komoly szerelmi kapcsolat alakul ki ez idő tájt a Déván műkedvelősködő magyar-örmény operettprimadonna, Kabdebó Duci és a fiatal ügyvéd között, ám a férfi családja ellenzi viszonyukat, s a csalódott díva Kolozsváron, Janovics Jenő társulatánál keres és talál vigaszt. (A kapcsolatból születik 1923-ban Kolozsvár egyik majdani vezető színésznője, Bisztrai Mária.)

Később, úgy egy évtized múlva, ugyanazoknak az erdélyi parasztoknak az élére állva, akik ellen pereskedett, a Maniuékkal szemben álló Ekésfrontot szervezi, s az erdélyi magyar haladó erőket egyesítő MADOSZ-szal szövetkezik... Egyesek állítják, hogy rövid ideig a jobboldallal is kacérkodott. Averescu marsall kormányaiban két ízben is miniszteri tárcát kapott... A háború kitörése után bekövetkezik aztán a kommunistákhoz való közeledése, amelynek végkifejleteként 1945 tavaszán a moszkvai vezetés őt szemeli ki arra, hogy a Románia számára vesztesnek ígérkező háborúból végül szerencsésen kikerülő ország „demokrata miniszterelnöke” legyen.

E felvillantott, jócskán „meredek” fordulatok Groza életútján érthető, hogy ma is fölkeltek mind a román, mind a magyar történészek kíváncsiságát. Beke megfogalmazásában: *„Román kutatók 1989-et követően gyakran latolgatják, hogy miért éppen ez a viharos múltú polgári politikus lett Moszkva választottja 1945 márciusában a román kormányfői tisztségre. Éppen azért, mert polgári politikusként „kezesség” lehetett a Nyugat számára, hogy nem a pártidiktatúra, hanem a demokrácia felé vezeti Romániát? Rugalmas politikus, aki nem tiltakozik, ha helyette Moszkva igazán bizalmi emberei kormányoznak? Szempont lehetett az is, hogy „magyar múltja” csillapítja az erdélyi magyarok fájdalmát, amiért ismét kisebbségi sorba taszítják őket?”*

A kérdések jogosak, ugyanakkor töprengésre készítenek. Beke Györgyhez hasonlóan pedig ezúttal mi is spekulálunk.

Annyi bizonyos, hogy nemzettársai zömének szemében Groza nem volt eléggé román. Számos olyan gesztusértékű tettet lehet a szemére hányni, amivel úgymond kilógott a sorból, „elárulta” nemzetét. Másfelől, a magyar köztudat – leszámítva a múltó rokonszenvhez kötődő népszerűséget – ma megbélyegzően minimalizálja, sőt elutasítja Groza közeledésének tényeit a magyarsághoz, színjátékként, képmutatásként könyveli el az ügyvéd magyar-barátkozását, amelyből egyes magyar ismerősei (pl. Balogh Edgár, de mások is) teremtetek valóságos Groza-kultuszt, s e kultusznak ma is tapasztalható maradék nyomai ott vannak az erdélyiek tudatában. Maga az a

tény, hogy igen sok forrásban a volt miniszterelnök magyar nevével lelhető fel s maradt fenn a köztudatban, egyesek szerint azt jelzi, hogy Grozából valakik tudatosan próbáltak „jó magyar embert” faragni (ahogy például Verne Gyuláról sikerült a pusztá elnevezéssel sok emberben elhitetni, hogy – magyar identitású), de ő erre méltatlannak bizonyult.

Így igaz: a románnak nem túl jó, magyarnak nem eléggé magyar Petru Groza / Gróza Péter törvényszerűen osztozott azoknak a sorsában, akik a két karakteres, jól elkülönülő entitás között megpróbáltak közvetíteni és közelíteni, a szokásosnál nagyobb empátiát mutatni mindkét irányba. Született ügyvéd volt, ami minden cselekedetén megnyilvánult. Nem a frontális küzdelem, nem a kiállás, a politikai következetesség stratégiáit követte, hanem taktikázott, helyezkedett, az ellenfél gyenge pontjait keresve, mindegyre a pillanatnyi esélyeket kalkulálta. Mindezek a sajátos karakterjegyek megtalálhatók a Malmaison börtönben írt feljegyzések mélyén, még akkor is, ha a papírra vetettek stílusa meglehetősen dagályos, patetikus. Olykor az az érzésünk, mintha a szerző egy tükör előtt állva, a közönségnek játszana. Üzenhet-e számunkra egyáltalán valami komolyat a Malmaison foglya?

4.

Számomra a börtönnaplóból ma is igen tanulságos az a rövid kitérő, amelyből kiderül: Groza fokozatosan és az átélt események közvetlen hatására ébred rá arra, hogy a faj, az etnikai eredet önmagában nem értékhordozó, csak annyiban, amennyiben általános emberi kvalitásokkal párosul. A börtönben lengyel elítéltek szomszédságába kerülve, összebarátkozik velük, megismeri szokásaikat, gondolkodásmódjukat. Az alábbi feljegyzése is ennek az élménynek a lenyomata...

(Faj, etnikai eredet, stb.) * *Séta után Tulatzko barátommal együtt meglátogattuk a két lengyel nőt. Cellájuk ajtaja nyitva áll: éppen a kis szekéren levő üstből mernek maguknak. Jó étvágyat kívánunk nekik.*

Befejezünk egy beszélgetést, amellyel észrevétlenül egy délelőtti telt el. Ilyen módon elfelejtettem, ami közvetlen közelemben és tőlem távol történik...

A rendelkezés: „mindenki a cellájába” végigsüvít a folyosón; visszahúzódok a cellámba és írni kezdek. Még egyet megtudtam Tulatzkotól: Ciprian Porumbescu, a nagy román zeneszerző szintén lengyel volt. Golebronzkynak született, nevét később változtatta meg. Még egy oldal az igazság könyvében, amely bizonyítja, hogy az értékek a faj határain túl emelkednek, a biológiai vonal által megállapított határon, amely túl primitív és túl szűk ahhoz, semhogy korlátokat szabhasson az emberi lángelmének.

Vajjon kivel lehetne helyettesíteni a magyar irodalomban és történelemben a magyarok legnagyobb költőjét és ugyanakkor az 1848-as forradalom lelkesítőjét: Petőfit, aki görögkeleti szerbnek született és bölcsőjében Petrovics nevet viselt? Kivel helyettesíthetnék a németek a „nem-árja” Heinét? Hát a spanyolok Thetocopulost, „El Greco”-t?

Lapozzátok végig az emberiség művelődési és gazdasági történetét és számítsátok ki a vesztéséget, amelyet egyes népek és általában az emberiség szenvedett volna, ha bölcsőjében megfojtana vagy máglyán elégetne minden más-etnikai eredetű, vagy más-fajú embert. Az űr, amely egy ilyen elképzelt csonkítás következtében tátongana, akkora lenne, hogy nem lehetne betömni az összes „fajtiszta” fejekkel.

Jelen pillanatban a fajt kritériumnak vehetjük, de nem emberekénél, hanem állatoknál, ahol egy yorki sertés fölébe helyezendő a „mangalica” fajtának, anélkül hogy ez az első felsőbbrendűségét, „über alles”-t jelentené.

Gobineau az ő „Értekezés a fajok egyenlőtlenségéről” szóló művével nagy tévedés spekulánsa volt, amelyet aztán Hitler százszázalékos örületté fejlesztett. Én azt mondanám: tiszta örület (vagyis műrost nélküli).

5.

Erőtéljes anekdotikussága és kihegyezett áthallásai ellenére hitelesnek kell tekintünk a börtönnapló ama fejezetének (*Güzü*) üzenetét is, melyben egykori magyar kollégiumi élményeit felidézve, leírja megismerkedését a később egyik legjobb barátjává váló Serestély Béla költővel. Mindketten – még a Trianon előtti időkben vagyunk – a szászvárosi Kún-kollégium kisdiákjai, kiszolgáltatva a szigorúan merev konviktusi rendnek és a benne élők aljas indulatainak.

Így kerül elő a szinte elfelejtett tárházból egyik volt osztálytársam emléke... Serestély Béla, a poéta.

Szőke, halvány arcának körvonalai mind tisztábbak és immár közelemben érezve őt, görcsösen kapaszkodom belé társnak e nyomott hangulatú estén, nehogy újból magamra hagyjon.

Máris ott kergetőztünk élénk villogással az ódon Collegium udvarán, az iskolanyitás első napján, nekiindulva a gimnázium első osztályának.

A nagy kazal szalmából vaságyainkhoz jól feltöltve szalmazsákjainkat és nyomogatva, hogy puffadt, kerekded alakjait lepréseljük, – a gyermekcsapat hamarosan összegabalyodik és se vége se hossza csínyjeinknek...

Ettől holtrafáradtan hív össze szobáinkba „silentium”-ra az öreg kis harang visító nyelve. 8-as számú szobánkban (akaratlanul mostani „szobám” számára gondolok, de hamarosan elkergetem e zavaró gondolatot) körülüljük kilencen a bicskákkal agyonfaragott hosszú, kerekded asztalt, a „publicá”-t. Felette a fehérre meszelt mennyezetről lelógó petróleumlámpa szagosan világítja körül sorban a falak melletti emeletes vaságyakat, a vastag falba mélyen beépített kolostorszerű ívboltos folyosóra nyíló öreg faajtót, a szemben levő fal mellé szerényen meghúzódó külön két kis asztalt, egy-egy sor könyvvel, amelyek előtt a felfigyelő „primárius” 8-ik osztályos, az öblös hangú, két méter magasságú Bodor Aladár, későbbi tanárom, majd a pesti rádión igen aktív propagandista, egyetemi (úgy gondolom) magántanár, foglal helyet. A két órán át tartó „silentium”, kötelező csend és néma tanulás, amely mellett egy légy zümmögése szinte uralja a szobát, nagy próbára teszi az első diáknapi izgal-

maitól fáradt nebulókat, akik csak most ismerkednek meg a klasszikus fegyelmi collégiumi internátus szigorú korlátozásaival.

Nem csoda, hogy az álommal inam szakadtából birkózva – elaludtam... Beleestem az első kihágásba: aludni, – horribili dictu – a silentium alatt a „publicánál”!

Erős oldalbalökés riasztott fel álmomból: Serestély Béla barátom lökött oldalba, riadtan meresztve ő is két kék szemét reám, ösztönösen számolva azzal, hogy nem maradok adósa, miután napközben saját bőrén tapasztalta ki izmaimat s verekedő hajlamaimat.

„Ébredj fel, mit alszol, mint egy güzű!” szólt hozzám gépiesen zavartan, szinte súgva. „Güzű?!”

Akkoriban, mint régi román papi család sarja, dákó-román sovinszta tradíciókkal terhelt légkörben nevelkedve, magyar nyelvismereteim nagyon kezdetlegesek voltak. Nem illet túl jól és túl sokat magyarul beszélni.

Mindenesetre a két „ü” számomra kemény ízt adtak az ismeretlen szónak. Bizonyára egy durva sértés, amelyet nem lehet megtorlatlanul elviselni. Tehát: hirtelen pofonvágtam Serestély Bélát. Az ódon háló és tanulószoba boltíves falai között, a szigorú collegiumi fegyelem jegyében, néma csendben, suttogás nélkül lepergő esti silentium órák alatt, amikor az asztal körüli hallgató tanulást csak egy-egy légy zümmögése zavarta meg, egy egészséges pofon csattanása hallatlan, talán csak évszázadonként előforduló esemény. A nemzedékek során fegyelmezett diákok el sem képzeltek, hogy ilyesvalami lehetséges.

Az egész asztal körüli gyerekcsoporthoz fölriadt, a külön kis asztalnál könyve fölé hajolt, a hosszú pápaszemes szobafőnök, Bodor Aladár felé meresztve szemeiket. Várták most már velem együtt, cselekedetemnek végzetes következményét. Ez nem is késett.

A primarius hirtelen talpon termett Csak ekkor láttam milyen óriás. Hozzám lépett, magasra emelve 2 méteres termetéhez szabott jobb karját. Összehúztam magamat, s vártam, hogy lecsapjon, úgy látszik azonban meggondolta magát, ez amugyis poéta lelkű későbbi tanárom, – s leeresztve karját, odaszólt Serestély Bélához: „pofont kaptál, hát azonnal add vissza!”

A később szintén költővé vedlett, amugyis vékonypénzü Béla barátom e parancsnak szolgálisan eleget tett és jobb tenyerével félénken végigsimogatta bal arcomat. Én bensőmben teljesen meg voltam elégedve, viszont azonban primáriusunk újból haragra gyúlt, látva, hogy megbüntetésem ily formában nem sikerült s talán öntudat alatt hajtva a nagyok ösztönétől, a gyengébbekkel, kicsinyekkel elbánni, – ráförmedt Bélára: „Te számár, hát ez pofon? Te ilyet kaptál?”

Majd hozzám fordulva: „Te Groza, adj még egyet neki, hadd tanulja meg, mi az a pofon!”

És én voltam elég oktondi ahhoz, hogy kívánságának eleget tegyek. Most már felbátorítva, hatalmasan újból pofonvágtam Bélát, ki sírásra fakadt.

E naivságomra ráfizettem. A primarius most már kitanította Bélát.

„Látod, most megtanultad, mi az a pofon. Tehát ebből adj vissza neki annyit ahányat akarsz.”

Poéta ide, poéta oda, a sírással vegyes dühbe gurult is emberré vedlett, s miután nem volt szabad védekezni, egymásután rakta mindkét arcomra két kezével a pofonokat fokozott gyakorlottsággal. Ettől a zuhatagtól most már magam is sírásra fakadtam.

A tízórai csengetés szalmazsákos vaságyainkba kergetett, és mint módosabb fiú a felső ágyba (évi 8 forintos), Béla a szegény piskii notárius fia az alsóba (4 forintos), amelyet nyikorgó kerekein húzott ki a felső alól.

Egy ilyen jól megrendezett sírás után mély, gyermekálmainkba merültünk.

Reggel 5 órakor a harangszónál félálomban csúsztam le a magas ágyból, rálépve a még alvó Béla lábaira. Reám meredt fölnyitott szemeivel és én bocsánatot kértem, – „nem akartam”.

A harag még romlatlan lelkeink melegében hamar felengedett, miként a hó a sugárzó napfényben, s hajlamoson a teljes kibékülésre, Béla hozzám szólt: „Nem baj, de miért ütöttél pofon az este?”

„Hát te miért böktél oldalba, de ez még hagyján, miért sértettél meg azzal, hogy, – hogy is mondtad – güzünek címeztél?”

„A primárius, miközben aludtál reám parancsolt, hogy ébresszelek fel egy oldalba-lökéssel, s kérdezzelek meg, hogy miért alszol, mint egy güzü. Mit tettem mást, mint hallgatni parancsára”.

„Hja, úgy, – hanem mondd csak te Béla, mi az, hogy „güzü”?

„Magam sem tudom” – válaszolt Béla.

Elámultam. Hát mi két értelmetlen, naiv kis gyermek agyonpofoztuk egymást valamiért, amit egyikünk sem ért, oly dologért, amelyről fogalmunk sincs, amelyet csak hórihorgas primáriusunk tud és rendez meg, kedvtelésből, avagy ami nem kevésbé vigasztaló reánk, az erősebb hatalmi vágyából.

Keserű lett a szánk íze, s napközben kísértve a gondolattól, keresgeltük a güzü szót szótárakban, amíg reá nem akadtunk. S csak akkor várt reánk az igazi kiábrándulás: a güzü szó, dacára a két ü-nek, nem is olyan sértő. E nevet egy kis félénk vörös mezei egérke viseli, kedves, teljesen ártalmatlan állat, amelynek csak egy hibája van; sokat alszik.

E kis történetet, amely egy időben elmosódott emlékezetemben, Serestély Béla barátom elevenítette fel, jegyezzük meg a napot, 1938. január 1-jén hozzám írt levelében újsztendei jókívánságul.

Ő most is költői lélek, s mint emlékszem, így vezeti be sorait:

„Emlékszel Péter? Collégiumunk öreg igazgatója, minden tanév végén így vezette be ünnepi záróbeszédét: „Hullatja levelét az Idő vén fája”, elfelejtve, hogy az előző esztendőknben ezt már többször elmondotta, vagy talán belénk akarta vésni a múlás gondolatát...”

„Tudod-e Péter, hogy immár 44-szer hullatja a vén fa levelét, azóta hogy mi a collégiumi első estén megismerkedtünk, illetve mint illik, összepofozkodtunk a „güzü” miatt? Oly alaposan, hogy azután ámulva állapítottuk meg, hogy egyikünk sem tudta, mi az a „güzü”...

„De a ráébredés e valóságra aztán, mint szinte természetes reakciója az emberi léleknek, ennél közelebb hozott minket és e pofozkodás egy egész életre megalapította barátságunkat”.

Elmerültem Béla barátomnak e hosszú szép levelén, a múltnak emlékeiben, s tovább fűzve gondolataimat, válaszoltam neki postafordultával:

„...felidézted boldog gyermekkorunk emlékeit, kedves Béla barátom, elmerengtem rajtok s az idő múlásán, de csak rövid időre, miután én kevésbé vagyok költő, s megmaradok annak, ami vagyok, javíthatatlan politikusnak s megrögzött híve eszméknek, amelyekért ma még nehéz, viszontagságos harcot kell folytatnunk, de holnap valósággá válnak”.

„A mi fajta mesterségünk annyira vérünné válik, hogy mindenütt és mindig a mindenkori élet legapróbb élményeit, vagy eseményeit, amelyek mellett a nálunknál boldogabb halandók észrevétlenül haladnak el, – eszméink büvökörebe vonjuk, megvilágításában vizsgáljuk, elemezzük. Ne csodálkozz tehát, hogy kisdiák élményünk is népi elvonatkozásban foglalkoztatja most agyamat s ezuton megindulva, a magyar és román két kis diák afférján, a két nép, a magyar és román nép összezördülésének szimbólumává válik és kettőnknek egykori kis verekedése eszméink lencséje alatt mikroszkopikusan, tükrözi vissza népeink nagy tragédiáját”.

A történelem során haj, de sokszor pofozkodott össze e két nép, amelyet az emberiség nagy terített asztalánál, hiszen földgömbünk oly busás gazdag, a végzet ép úgy egymás mellé ültetett, amiként egykoron minket a szászvárosi vén collégium „publicájánál”. Keserűvé tette egymás életét dolgokért, amelyeket nem ismert s nem értett, ügyért, amely nem az ő ügyük volt, hanem másoké, a hatalmasoké – hiszen az egyén és a kollektív lélek ösztönös hajlamai oly azonosak – mint a mi verekedésünk is végeredményben az óriás Bodor Aladár primáriusunk ügye volt.

De erre csak későn jöttünk reá. Ha előbb tudtuk volna, bezzeg nem telt volna kedve a nagynak, a hatalmasnak s megkíméltük volna magunkat is kölcsönösen a bajtól...

Vizsgálva közös történelmünk lapjait, leépítve e történelemből mindazt, ami romantika vagy célzatos hamisítás, összetűzéseink okait és eredményeit, kinyomozva azon érdekeket, amelyeket ezen összetűzéseinkkel öntudatlanul szolgáltunk, hej, de sokszor véreztünk ügyekért, amelyek mindkét nép részére – „güzü” – volt.

De folytatom 1938. évi újesztendei leveletem, – „Kedves Béla barátom, amily szomorúsággal állapítom meg mindezt a múltra vonatkozóan, épp oly tragikus biztonsággal látom előre azt, hogy, sajnos, nem is olyan messze a sovinizmus, faji gyűlölet, világuralmi törekvések és hogy egy néhány örült, történelmet csinálni akaró „vezér” háborús készülődései légkörében, még egyszer összepofozkodni. E két nép még egyszer fogja magát egymásra uszítani egy világuralmi vágytól hajsztolt harmadik által. A történelem egy újabb lapot tartogat a végtelen szenvedéseknek annyi ember szerencsétlenségének mindkét nép részéről, egymást gyűlölve, egymás sírját ásva, azért, hogy későn, közös szerencsétlenségünk füstölgó romjain megállapítsák, hogy mások érdekében történt mindez, mások vak eszközei voltak.

Azonban amily biztonsággal látható előre ez újabb pofozkodás, ép oly rendíthetetlenül bízom abban, hogy méreteinél, különös történelmi adottságánál fogva ezen össze-

pofozkodás oly tanulságos lesz, eredményeiben annyira felvilágosító, hogy egyszerűs mind az utolsó lesz.

Rá fog jönni most az egyszer e két nép, hogy mindaz, amiért egymás szenvedését okozták, nekik kölcsönösen „güzü” volt!

E rájövés lesz a nagy nap a két nép életében, határkő, amely az egymásra találás, a békés együttélés, jó szomszédi viszony, egymást kiegészítő békés termelő munka új korszakát jelzi...

A tanulság nyilvánvaló, s nincs miért megfejljük a szerző által hozzátoldott, aktualizált elmélkedésekkel, további konklúziókkal. E bevallott népbarátság koronatanúja, a költő Serestély Béla, aki végül is nem futott be látványos irodalmi karriert, s mindvégig vasúti tisztviselő maradt, tíz évvel élve túl barátját, biztosan ma sem tiltakozna fenti beállítás ellen, hiszen az életnek ugyanazt az iskoláját járta ki, mint egykori osztálytársa, tovább inkasszálna a meg nem érdemelt történelmi pofonokat.

6.

A vaskos börtönnaplóban a szerző külön fejezetet (**Két nép szenvedése**) szentel a román–magyar együttélésről szóló gondolatainak. Feltételezem, hogy ez a tucatnyi könyvoldal az, amiért a könyvnek (jóval) később újabb kiadása látott napvilágot magyar nyelven: 1986-ban, a Közös dolgaink c. sorozatban jelent meg a Gondolat kiadónál, s fontos hivatkozási pont olyan jeles költőnk eszmei fejlődésében, mint amilyen Kányádi Sándor.

Vörös István a költő 75. születésnapjára írt tanulmánya (*A „röstellt” versek természetrajza. Kányádi Sándor pályakezddéséről. Tiszatáj, 2004. május*) bőven idéz e fejezetből, mint a román–magyar együttélés máig érvényes alapelveiből: „*Azt mondtam: ez a két nép a történelem keresztútjain mindig mint ellenség találkozott akkor, amikor érdekük szerint egymás mellett kellett volna állniok. Történelmük tárgyilagos vizsgálata kétségtelenül ehhez a következtetéshez vezet – mint ahogy a történelem vakmerő és elfogult meghamisításának sikerült elsötétítenie a nemzedékek ítélőképességét, amikor mesterségesen táplálta az örök ellenségeskedés és gyűlölködés hagyományát. [...] Amikor átléptem ezeket a szűk határokat [a családi nevelés hasonló szemléletű korlátairól van szó – V. L.], felvettem az érintkezést a széles nagyvilággal, bejártam az akkori civilizáció nagy központjait és mindenek-felett tágabb látókört és távlatot nyertem – a sötétség szétszóródott és a gyűlölet elolvadt, mint a hó a napon. [...] Sikerült rájönnöm ilyen módon, hogy a román és a magyar nép közötti megértés nemcsak hogy lehetséges, de – mivel a szomszédság és a történelmi együttélés adva van – a kölcsönös boldogságot célzó, lényegbe vágó feltétel és geopolitikai jellegű parancs.*”

A tanulmány ennél is tovább lép: a Kányádi-féle Groza-idézés – a Beke-féle riporttól eltérően – hangsúlyozottan tanúságtétel is egyben. Nem a jelen szemüvegén át ítéli meg a tegnapi történeteket, hanem a kor viszonyaiba helyezve idézi fel, amit maga is

személyesen átélt, hallott, gondolt, tapasztalt annak idején a románnak nem elég román, magyarnak nem elég magyar Grozáról. Tény, hogy Kányádi még jól emlékezett: az egykori miniszterelnök szorgalmasan eljár a kolozsvári színház előadásaira, ahol a lánya főszerepeket játszott, de gyakran lehetett találkozni vele a Bolyai egyetemen is, ahol a szünetekben szóba állt a diákokkal. Kányádi mesélte azt is, hogy Groza elmondta nekik: *Sztálin koporsója mellett együtt álltak díszőrséget Rákosival, s a váltás után mondta neki, van egy kérése hozzá. Mire Rákosi: Groza Péternek nem lehet olyan kérése, hogy ne teljesítsem. Groza: érettségi találkozónk lesz, szeretném, ha ott lenne Nagybaczoni Nagy Vilmos is. Az eredmény: „előkaparták” onnét, ahol deportálva volt, engedték megnőni a haját, a külsejét rendbe hozták, és ott is volt a találkozón!*

Illyés Gyula vélekedéséről sem szabad megfeledkeznünk, aki 1945 augusztusában, a pár hónapja miniszterelnökként ismert Grozával való tárgyalás után a bukaresti rádiónak így nyilatkozott: *„Groza Péterben bátor demokratát, nagyvonalú államférfiút, a dunai népek megbékélésének őszinte hívét ismertem meg, nemcsak a román dolgozók, hanem a magyarok is nyugodtan rábízhatják sorsukat.”*

Tény, hogy dr. Petru Groza se szerzőként, se politikusként soha nem tagadta meg, nem magyarázta ki és nem csűrte-csavarta felismerhetetlenné azokat az eszméket, amiket a Malmaisonban (még ha részben számításból is) papírra vetett és azután is hangoztatott. Ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy a dogmatikus rendszer keretei közötti személyes tehetetlenségét erényként kellene elkönyvelnünk.

7.

A **Két nép szenvedése** c. fejezet terjedelmes első része annyiban időszerű, hogy a már ismert történelmi helyzetben az 1848-49-es forradalom és szabadságharc közép-európai tanulságait boncolgatja, latolgatja. Most, a március 15-iki események emlékező felelevenítésének napjaiban a Groza józan és mértéktartó hangja nyugtatólag hat mindkét nép szélsőségei ellenében. Szó sincs benne a lassan már-már megszokottá váló „vérvádról”, mi szerint a magyar szabadságharcosok 40 ezer ártatlan románt mészároltak le Erdélyben, sem ama csúsztatásról, hogy az aradi vértanúk tulajdonképpen az erdélyi románság véreskező gyilkosai lettek volna. Dr. Petru Groza határozottan állítja: a monarchia vezetői, a Habsburgok századokon át ravaszul kijátszották egymás ellen a különböző népeket. Csakhogy...

„A népek emlékezőtehetsége rövid – állítja naplójában Groza – és ezt a gyengeségét tökéletesen kihasználják ezeknek az ellentéteknek haszonélvezői országon belül és országon kívül.

Csak így volt lehetséges, hogy egy nép életében aránylag rövid idő múltán Horea lázadásának drámai esetét minden tanulságával együtt elfeledték és a történelem megismétlődött egy ugyanolyan tragikus végű forradalomban. Iancu mócainak kiábrándulása, melyet ugyanazoknak a Habsburgoknak hálátlansága idézett elő, össze-sűrítetten jelentkezett a „hegyek királyának” tragédiájában, aki összeomlott a fele-

lősség terhe alatt abban a pillanatban, amikor a romantikus hősiesség és a hiszékeny becsületesség köde szétfoszlott és átadta helyét a kegyetlen valóságnak, amely ennek a romantikus felfogásnak tökéletesen idegen elemekből állt. És ezeknek az új tanulságoknak ellenére a hiba 1918-ban megismétlődött.

Továbbra is ennek a fatális felfogásnak az útján akarunk haladni, mindörökké visszaesve és elfeledve a múlt tanulságait? El fogunk hát bukni mindannyian, akik felelősek vagyunk a múltnak ezekért a hibáiért?”

Kérdéseire az 1940-es esztendő eseményeinek alakulásában keresi a választ. De vajon megtalálja-e? Kövessük együtt gondolatmenetét:

„Próbálom rekonstruálni az 1940. augusztus 31-i bécsi döntés tényeit a tárgyilagos vizsgálódás szemüvegén keresztül, minden előítélettől és szubjektív indokolástól menten.

A vasrács, amely a külső világtól és ezáltal a „döntés” által megindított szerencsétlenségek tömegének árnyékától elválaszt engem, amely döntés számtalan román és magyar család boldogságát tette tönkre, részre nem hajló és minden hétköznapi felfogástól mentes ítélet magasságába emel engem.

Az avatatlanok kiabálása nem hatol be ide. Tehát vizsgáljuk meg a tényeket.

Mindenekelőtt ezt a „döntést” mi, románok kértük (illetve Gigurtu, Valer Pop, Manoilescu stb.), minden fenntartás nélkül eleve alávetve magunkat az elfogadott bírák döntésének.

Amikor azután jellegének megfelelően, a megfellebbezhetetlen és végleges ítéletet egyszer kihirdették, kiáltoztunk a fájdalomtól, szabad folyást engedtünk az ebben megvalósult igazságtalanság fölött érzett felháborodásunknak és utólagos reparációkat kerestünk saját számlánkra, az ítélet keretein kívül. Beszédes példákkal rendelkezünk éppen azok számára is, akik ebben az ügyben a legérdekeltebbek.

A szöveg például világosan előírta, hogy a közjavak, az összes állampolgárok, – tehát a köztisztviselőkkel bezárólag – a helyükön maradnak mindaddig, amíg az ítélet rendelkezéseinek keretében a leltározást és a magyar vagy román állampolgárságnak meghatározott időpontig való optálását illetőleg a végleges szabályozás megtörténik. Mi ellenben, a kormány rendeletére, annak óhaja szerint, mindent, amit tudtunk, hamarosan kiűritettünk, mielőtt még a magyarok elfoglalhatták volna a bírák által nekik ítélt területet. Előttünk végeláthatatlan oszlopokban vonultak teherautók, vonatok, szekerek, az átadott Észak-Erdély felől, a megmaradt Dél-Erdély felé, megpakva bútorokkal, iskolapadokkal, klinikai felszerelésekkel, leszerelt kórházakkal, fantasztikus változatosságban. Két nappal a döntés után a román kormány áthelyezte a magyar származású állami kishivatalnokokat és csakis ezeket, a megmaradt Délről – a magyar államnak átadott Északra, azzal a rendelkezéssel, hogy negyvennyolc órán belül induljanak el kijelölt helyükre. Élénken él emlékezetünkben a fájdalmas jeleneteknek végtelen sora: a szerencsétlenek csomagjaikkal a hátukon indultak el, miután ilyen váratlanul kellett elválniuk öveiktől, fészküktől, kis holmijuktól és a tűzhelyüktől, ahol egy egész életének a fáradtságával összekuporgattak maguknak vala-

mit, amely életből 23 évet töltöttek a tőlük most ilyen brutálisan szabadulni akaró román állam szolgálatában. Minden utcasarkon találkoztam velük; vasutasok, pénzügyi és igazságügyi tisztviselők, férfiak és nők, akik könnyes szemmel kérték közbelépésemet, hogy ne dobják ki őket az ősz küszöbén állásaikból és családjuk köréből, amely nem követhette őket az ismeretlenbe. Közbelépéseinkre a szolgálatban lévő főnökök ezt a sztereotip választ adták: „el kellett menniük, mert a miniszter úr távirati rendelkezésével áthelyezte őket.” Sőt mi több, egyes hatóságok írásbeli nyilatkozatokat mutattak fel, amelyekben a magyar származású tisztviselő áthelyezését kérte, a nyilatkozatot aláírva. Megengedem, hogy akadtak ilyenek is, akik az Észak-Erdélybe visszatérő magyar uralom gondolatára felforró vérük hangja hívására – siettek, hogy ott egy órával hamarabb boldogabbnak érezzék magukat. De a bécsi szöveg, amelyet aláírásukkal elfogadtak és elismertek a román állam szomorú emlékü képviselői, mindkét félre nézve kötelező közös eljárást írt elő arra az esetre, ha az emberek az egyik vagy másik állam állampolgárságára igényt tartanak. Bírói és az ítélet kötelezettségeinek szempontjából – kétségbe nem vonva a jóhiszeműséget – világos, hogy a román kormánynak határozottan vissza kellett volna utasítania az ilyen áthelyezési kérvényeket, amelyek a román uralom alatt maradt állásból egy másik, magyar uralom alá került állásba való átmenetelt célzott.

De a kérvények közül sokat kikényszerítettek a magyar származású tisztviselőktől abban a pánikban telt légkörben, amely az Észak-Erdély elrablása miatt felindult románok uralma alatt maradt magyarokat körülvette. A hatósági ember, különösen a rendőrség és sziguranca embere, kegyetlenül rámeredt a kisebbségi tisztviselőre, ez pedig aláírt és sírt. A döntés utáni második napon jelen voltam a szomszédos Piski községben a háromszázat meghaladó magyar származású vasutas áthelyezésénél, akiket nagyjából még gyermekkorukból ismertem, minthogy állandó érintkezésben voltam a vasúti személyzetnek ezzel a régi telepével (több mint két évtizedig voltam tiszteletbeli elnöke a C. F. R. mechanikusok otthonának, stb.). Megállapíthattam, hogy ezeket a szerencsétleneket túlnyomó részben kényszerítették az aláírásra s ezek egyhangúan könyörögtek családjaikkal együtt, hogy hagyják őket a helyükön. Természetes volt ezeknek az elkeseredése, amely a szegény, füstös telep csendes utcáit a könnyek völgyévé változtatta. Minden egyszerűségük ellenére tisztában voltak vele, hogy azok az átadott Észak-Erdélyben levő helyek, ahová áthelyezték őket, nem voltak betöltetlenek, így tehát a magyar állam ezt kísérő hozzájárulása nélkül az utcán maradnak. Mint ahogy így is történt. Hónapokkal a döntés után ezek közül sokakkal találkoztam, akik Kolozsvár utcáin nyomorúságban, állás nélkül lézengtek.

A kölcsönös gyűlölet hullámai, amiket az ostoba bécsi döntés kavart fel, elárasztottak minden értelmet, elsötétítettek minden agyat és lehetetlenné tettek minden olyan igyekezetet, amely a megindult folyamatot megállíthatta volna. Anélkül, hogy a megkínzott nép észrevette volna, megkezdődött többek között az áthelyezések kevés intelligenciáról tanúskodó ravasz játéka a román kormány részéről. Ezt a játékot mint azoknak a bűnöknek egyikét fogják majd megbélyegezni, amely annyi család szerencsétlenségét és annyi otthon szétdúlását okozta...

A bécsi döntés után a román „Monitorul Oficial” megkezdte a magyar származású tisztviselők áthelyezési rendeletének közlését, hogy ilyenformán „törvényes” formát adjon a befejezett ténynek (az igazság az, hogy ezeket a tisztviselőket már jóval előbb túlküldték a határon). De, hogy meglegyen a „forma”, a bécsi döntés végrehajtása fölött „örkődő” német–olasz bizottság előtt, a román kormány – amely tudta, hogy ezek az áthelyezések nem felelnek meg a szövegnek – a „Monitorul Oficial”-ban szeptember 10-én, tehát Bécs után megjelent rendeletekkel, 1940. augusztus 16-i dátummal keltezte. Így tehát a román kormány egy döntés előtti keltezést használt, mintha ezeknek az áthelyezéseknek semmi közük nem lett volna az akkor még előre nem látható bécsi döntéshez. Ha a mi nemzeti önérzetünk – túltéve magunkat bármilyen emberi, vagy keresztényi felfogáson, túl a nemzeti sovinizmust határain – elő is írná, hogy együttműködjünk a román kormánnyal, ez a kormány elzárja az utat ezzel az előrekeltezéssel, amely kegyetlenül leleplezi ravaszságát.

Íme a hibák, sőt több mint hibák – bűnök, amelyek keservesen megbosszulták magukat.

A magyar kormány, élén Teleki gróffal, aki tragikusan fizetett hibájáért, amikor önkezével vetett véget életének (a bécsi bukásnál jelenlevő híres kiküldötteink közül egyik sem röpített golyót a fejébe, hogy ezzel pecsételje meg a történelem előtt az ő hibáik folytán keletkezett szerencsétlenséget) reagált ezekre a próbálkozásokra, amelyekkel a hátsó ajtón igyekeztünk valamit megmenteni abból, amit Bécsben elvettek tőlünk. Próbálkozások, amelyekkel saját butaságunkat akartuk helyrehozni.

Csökönnyösen tartva magam a tárgyilagos ítélet vonalán, mentesítve magam a barátaimat, különösen az értelmiségieket fogva tartó szenvedélytől és előrelátva a katasztrófát, amely tényleg be is következett mindkét részen, mellőzve mindent, ami egy azonnali kontroll szemüvegén keresztül befolyásol: alaposan megvizsgáltam a tényállást a helyszínen, mind nálunk, mind pedig Magyarországon, az elragadott Észak-Erdélyben, ahol a bécsi döntés után három nappal és utána is többször jártam. Ezt annak a véletlennek köszönhettem, hogy személyes kapcsolataim és az akkori magyar kiválóságok között iskolatársaim és barátaim voltak.

A magyar kormány ugyanolyan hibásan, a maga részéről a bosszú útján indult el. Teleki gróf az Észak-Erdéllyel frissiben „kiegészített” Magyarország miniszterelnöke, a bécsi döntés után rögtön, ennek a tartománynak fővárosába, Kolozsvárra jött. Ő sürgeti a találkozást és a magyar uralom alatt maradt romára nép vezetői elfogadják, hogy megállapodjanak egy modus vivendi-ben. Dr. Hatieganu volt miniszter, Dr. Dunca volt főispán és mások szertartásosan felöltötték a hagyományos frakkot és elébe mentek a magyar miniszterelnöknek. Teleki gróf magas kultúrájú, de állandóan szentimentális ember, aki inkább érzelmi, mint hideg értelmi vonalon politizált (ez megnyilvánult tragikus végében is) – inkább meleg volt, több mint barátságos, valószínűleg a Bécsben elért magyar sikerektől felmelegítve. Ezt a realitást érezhette Dr. Dunca akkor is, amikor ugyanez a „gentleman” gróf néhány nappal később családjával együtt átrakatta az új határon. Az ő esete jellemző a többi összes esetre, amely abban az időben történt. Ennek az esetnek a felelevenítése folytán olyan tájékoztató forrást fog alkotni a történelmi tények és következtetések tekintetében, amely majd

kedvez a fény behatolásának a történelmi arányú hamisítások sötétségébe. Dr. Dunca ügyvéd, nagybirtokos, Kolozsvár volt román főispánja, hasonlóan sok máshoz, feleségével, gyermekeivel és egy bőrönddel a kezükben megjelent Déván. Ide menekült kiutasítása után, amelyet – a pár pillanattal előbb átélt események hatása alatt – következőképpen mesélt el nekem:

A magyaroktól elfoglalt Kolozsváron történt fogadás alkalmával Teleki gróffal váltott barátságos kézszorítás után a románok azzal a meggyőződéssel tértek vissza otthonaikba, hogy a kormány és az új magyar uralom testvéri megértés és az együttlakó és szomszédos népek közötti békés együttélés szellemében fog haladni és a múltra fátyol borul. Ez a reménykedés rövidéletű volt. A magyar kormány hirtelen változtatott magatartásán és villámgyorsan ütött. Nem lévén más jegyzék, a hatóságok nagy sietségükben a telefonkönyv segítségével számos román családot szólítottak fel, hogy két órán belül hagyják el az országot. Nem szabad egyebet magukkal vinniök, csupán egy kis bőröndöt és egy pokrócot. Telefoncsengés szórta szét a barbár módon sújtott családok közé a megütközést és rémületet.

Közöttük volt Dunca dr. családja is. Ez későn kapta meg a rendelkezést és csak háromnegyed órája maradt az indulásig. A tragikus fordulattól megdöbbenően bolyongott Kolozsvár állomásán a kiűzött románok között, várva bevagonírozására. Egyszerre csak a hatóság egyik képviselője kiragadta a többi köréből: „Uram, önt Teleki gróf kéreti a telefonhoz, aki Budapestről szeretne önnel beszélni.” Először egy nagy kérdőjel, azután a világosság halvány pislogása és remény osont az elszűrült lelkekbe. Visszatérés lenne? Lehet-e majd beszélni azzal, aki a szakadék szélére taszított ezrek sorsát tartja a kezében, hogy ugyanez a kéz az utolsó pillanatban segít? A gyötrő kérdésre lesújtó a felelet: „Dunca doktor úr, azért hívtam önt a telefonhoz, hogy megkérjem, közölje azokkal ott túl, hogyha tovább is folytatják disznóságait (vagy valami ilyesmit) és a mi határainkra dobják a zsarnokian áthelyezett tisztviselők tömegét, akiket nem tudunk elhelyezni, akkor még drasztikusabb megtorláshoz folyamodunk és a magunk részéről még több románt teszünk át a határon.” Teleki gróf lecsapta a készüléket – és Dunca doktor megindult a tehervonat felé, bezárva és összepréselve a marhavagonba a mindenüket elvesztett románok szomorú tömege mellett, hogy azután a tordai alagút mesterséges határánál mindnyájan egy brutális testi motozásnak legyenek alávetve. Értéktárgyakat kerestek, briliánst, pénzt...

Dr. Lupant, a kolozsvári klinika asszisztensét a magyar csendőr egy erőteljes csizmaringással segítette át a határon, eltörte gerince alsó csigolyáit és párhónapos kórházi kezelésre tette alkalmassá.

Körülbelül így bántak az állampolgárokkal és vagyonukkal bizonyos hatóságok – románok vagy magyarok – egy olyan uralom alatt, amelyet alkotmányosnak és törvényesnek hirdettek a civilizált világ előtt. A kormányok és az illetékesek, akik az ezen a meredeken való lesiklásokat védelmükbe vették, amelyek végzetesen vesztek mindkét részből a megtorlások túllicítálására, nagy felelősséget vállaltak magukra e két nép történelme előtt, amelynek annyi könnyét sajtolták ki s leírhatatlan szenvedéseket zúdítottak a szerencsétlen kettévágott Erdély lakosaira.

A felelősek tudatalatti lénye megérzi ennek a felelősségnek esedékességét; innen van a szüntelen igyekezet mindkét részről, hogy saját embertelenségeiket a mások elvete-műltségével igazolják.

Elloptam a szomszédom tyúkjá alól egy tojást, a következő éjszaka – igazi „megtorlás” – ő ellop egy ökröt az istállómból. „Jól van szomszéd, egy ökröt lopsz el?” „Te kezdted.” „De én csak egy tojást loptam el tőled!” A vitát, bármilyen érdekes, a végtelenségig lehet folytatni, de az alapja elvitathatatlan marad: mindketten tolvajok, tehát elítélendők még akkor is, ha az egyik bizonyos mértékig megfontolandóbb mint a másik.

Ennek az elítélése mindkét nép részére egy újjáépítésnek aktusát fogja alkotni. A hibák megállapítása, melyet nyomon követ a felelősek megbüntetése, emlékkövet emel majd az utóbbi években mindkét részen átélt szerencsétlenségek tömege fölé és arra buzdít majd, hogy letérjünk a végnélküli ellenségeskedés útjáról, amelyből sohasem mi, hanem mindig mások húztak hasznat – és induljunk el a másikon: a népek közötti megértés útján, a felsőbbrendűség és az uralom kölcsönös igénye nélkül.”

8.

Nem olvastam még román embertől ehhez hasonlóan kiegyensúlyozott, tárgyilagos színvallást a második bécsi döntés kérdésében. Szinte a szemünk előtt zajlik a kezdetben korrektnek hitt és remélt békebíráóság fölötti dühkitörés és a szemet-szemért, fogat-fogért replikázó indulatok eszkalációja. Nem telik bele sok idő, és már senki sem nevezheti ártatlannak magát ebben a konfliktusban. Az adott és a kapott ütések, az egymáson ejtett sebek azt bizonyítják, hogy Trianon egyáltalán nem oldott meg közöttünk semmit, továbbá a bécsi igazságtételt is fölösleges volt kierőszakolni, ha végül is a második világháború, majd Párizs és az azóta tartó, hol nyílt, hol burkolt kötélhúzás lett a végeredmény.

Dr. Petru Groza / Gróza Péter valójában nem volt akkora történelmi személyiség, mint amekkora az alakja köré szőtt kultusz, legendák és anekdoták nimbusza sejtetni engedné. Börtönnaplója után ítélve viszont kettős kötődésében odáig jutott kultúr-ember, aki a román és magyar nép érdekeivel azonosulva tud és mer pártatlan lenni egy olyan korban, amikor ez a képesség csak nagyon keveseknek adatott meg. Ez az, amivel máig hatóan üzeni tud nekünk a Malmaison alkalmi foglya az 1943-44-es év fordulójáról. A többi: *vanitatum vanitas...*

Vagy olyan tisztaság, büntelenség utáni eredendő vágy, amit Groza barátja, Serestély Béla egy örökszép versében így fogalmazott meg:

SERESTÉLY BÉLA:

A hó, a hó...

A hó, a hó, a hó, a hó...

*Égi szita szitálja lassan
és hull és hull és egyre hull,*

angyalpárnákból lágy pihék
szállongnak szakadatlanul,
égi kezek csak egyre ontják
befödve gyászt és vért és pompát
csak hull és hull, mindegyre hull
s már minden fehér hóba fúl:
a háztető, a rét, a domb,
toronytetőn a fénylő gomb,
a temető, a szántóföld
fehér halotti leplet ölt,
az országút, a híd, a tó,
mind, mind vakító, tiszta hó,
a templom és börtön felett
halld hancúrozni a Telet,
hogypattan csípős ostora,
belé reng kórház, iskola,
a hó mint pajkos, rossz kölk,
a két szemed közé röhög
s mint csintalan, vásott gyerek
veled szünetlen incseleg,
arcodba vág, nyakadba hull
és paskol irgalmatlanul,
szegény, fázós, didergő fák,
mint posztot álló katonák
míg Tavasz-káplár úr nem int,
hóköpenybe strázsálnak kint,
őrizve ők az utakat,
hol csilingelő szán szalad
az ólomszürke ég alatt,
honnan a hó szakad... szakad...

Már napok óta egyre hull
és szünetelni nem akar,
és bitófát és Golgotát
egyforma szűzlepel takar,
és erdőszélen őz nyomát
és tolvajét, ki lopni járt,
fehér leplevel elfedi
a hófehér hó egyaránt,
szekér, ha máma erre jár,
holnapra nincs nyoma se már,
mert szüntelenül hull a hó,
a hó, a hó, a hó, a hó...

*Ó tiszta hó, ó szűzi hó,
veled az Úr lelke izent,
e szűz fehérség jaj de jó
és jaj de jó e szűzi csend!
ó szálljatok lágy hópihék,
nyílj ablakomon jégvirág,
csak így tudom elhinni még,
hogy van egy tisztább, szebb világ,
ahol a könny, a gyász, a vér,
a bűn s erény: fehér, fehér...
Ha jön a kékszemű Tavasz –,
e csélcsap, ifjú, vad kamasz,
úgyis mindennek vége már
és jön a lucskos sár, a sár
s a kék, mosolygó ég alatt
egy csepp fehérség sem marad...
Ó áldott, szűzi, tiszta hó,
mindig így élni volna jó,
bűnt nem tetézve szüntelen,
– fehéren, tisztán, büntelen...*

Utóirat:

A Malmaison épülete megszűnt megtorló intézménynek helyet adni, s hogy le ne bontsák, ma a lehető legcivilibb intézmény: egy éjszakai klub működik benne; termeinek, celláinak rideg, morbid környezetében önfeledten, a múlttal mit sem törődve szórakozik a bukaresti fiatalság....

Csíkszereda, 2013. március 13.

A kettős/többses identitás kényszerű „divatja”

Malmaison foglya sehogy sem nyugszik bennem: hiába tettem pontot múltkori elemzésem végére, további töprengésre késztet egy nemrégiben kapott levél.

Dehel Gábor kolozsvári színművész, rendező és író társ keresett meg Groza-ügyben, mivel úgy érzi, neki is van közölni valója a tárggyal kapcsolatban. Tavaly jelent meg ugyanis hajdani színpadi „játsszótársával”, Bisztrai Máriával készült beszélgető-könyve (*Bisztrai Mária. Prospero könyvek sorozat, Komp-Press, 2011*), aki életéről és pályájáról szóló vallomásában nyíltan tanúságot tett születésének körülményeiről és szülei viszonyáról.

Bevallom, a levél már ennyivel is fölkelte az érdeklődésemet, hát még amikor belenéztem a hozzá csatolt dokumentumba – a könyv számítógépes szövegváltozatába –, és megnyílt előttem egy romantikus külsőségektől egyáltalán nem mentes, de valós és hiteles, a szó szoros értelmében

„síron túli” szerelem igaz története,

a tanulságaival együtt. Bisztrai Mária ugyanis nem csupán visszaigazolta, hanem részletekbe menően kiegészítette azokat a tudnivalókat, amik az ő világra jöttét, gyermek- és ifjúkorát és egész erkölcsi habitusát meghatározták. Ezek szerint édesanyja, Kabdebó Jozefina (Duci) néhai Baracházi Talpasi Kabdebó Gergely, Temes megye egykori főispánja unokája. A nagyapát otthagyja a felesége és Déván újra férjhez megy, bizonyos Kézdiszentléleki Kovács Lajos földbirtokoshoz, s Kabdebó néven viszi magával a lányát is – aki Bisztrai Mária édesanyja.

De hadd valljon a leghitelesebb tanú, az 1923-ban született nyugalmazott színésznő:

Édesanyám és Groza Péter Déván szerettek egymásba. Groza akkor már jól menő ügyvédi irodát vezetett, birtokai, részvényei, szállodái voltak. Saját erejéből gazdagodott meg. Édesapja egyik közeli községben volt pap. Anyám családja akkor még szívesen fogadta az udvarlást. Apám apja háborgott, ellenezte. Ő egész életében engesztelhetetlen maradt. Hallani sem akart rólam. Nehezen értette meg, hogy fia, aki magyar felekezeti iskolába, líceumba, sőt zsidó iskolába is járt, aki Pesten a Pázmány Péter egyetemen és németországi egyetemeken végezte tanulmányait, már másként viszonyul a magyarsághoz is. Apám magyar osztálytársaival élete végéig tartotta a szívélyes kapcsolatot. Például Nagybaconi Nagy Vilmossal, aki a negyvenes években Magyarország honvédelmi minisztere volt. De írókkal is: Bánffy Miklóssal, Tamási Áronnal és még sorolhatnám... Színészekkel is... Szüleim 1912 szilveszterén eljegyezték egymást. Tessék, itt az eljegyzési gyűrű, édesanyám élete végéig viselte. Majd én is...

A gyűrűbe vésve az áll: Berkenye. Mit jelent ez? – tudakolja a joggal kíváncsi Dehel. A magyarázat sem késik:

„Együtt olvasták Gárdonyi Géza Te, Berkenye! című kisregényét, a Pesti Hírlapban jelent meg. Attól kezdve apám Berkenyének szólította anyámat. 1913-ban egyre feszültebbé vált a politikai helyzet, fellobbant a nacionalizmus és a család egy délután betiltotta a kapcsolatot, még hozzá eléggé durván. Addig mindig a szalonban fogadták, kávé, tea, sütemények, likőr – ahogyan akkor jobb házaknál az természetes volt. Azon a napon, tudomásom szerint, nagyanyám be se tessékelte a szalonba apámat, a verandán ültette le, terítetlen asztal, egy tea... És közölte a döntést: „... talán csak nem képzelte komolyan, hogy ebben a helyzetben egy román fajankóhoz adjuk a leányunkat...”

Apám ezt soha nem felejtette el. Képviselőként, Károly király minisztereként, Mihály király miniszterelnökeként, a demokratikus kormány miniszterelnökeként, a Népköztársaság elnökeként olykor megjegyezte: „Mégis lett valami a fajankóból...” Közben minden körülmények között rettentő úri módon viselkedett a családdal. Pedig néha nagyon nehéz helyzetbe kerültek. Segítette akkor is őket, amikor ki akartak telepedni Magyarországra. Pedig nagyon megsebeztek.

Bisztrai Mária meggyőződéssel vallja apjáról: rendkívüli személyiség volt. Írhatnánk ezt akár a gyermeki elfogultság számlájára is, de a beszélgetőkönyv egészének ismeretében nem tesszük, inkább felvillantjuk a továbbiakban azokat a jelentésszerű tanulságokat, melyek egy kivételes egyéniség rendkívüli életsorsából fakadnak. Annak ellenére, hogy a sors és az etnikai előítéletek – a közelgő háborús feszültségek okán is – elszakítják egymástól a szerelmeseket, a kapcsolat időben átnyúlik azokra az évekre is, amikor Groza Péter, az 5+1 gyerekes, mindkét családjához hű apa már nem él. Erre vonatkozóan valószínű, hogy Mária az utolsó hiteles tanú.

Síron túl tartó szerelem volt az – állítja. – A szó legnemesebb értelmében. Apám halála után négy hónapra 1958. június 13-án Anyám hatvanadik évét töltötte. Reggel csengetnek. Kinyitom az ajtót. Hatalmas virágcsokor. Mögötte egy ember. Átadta a csokrot, s egy borítékot... Kérdésemre nem válaszolt, meghajolt, elment. A borítékban egy levél volt, gépirással:

*„B e r k e n y e!
Mi tovább élünk,
Szeretjük egymást és az embereket,
Akarjuk a jót, s álmodjuk a Szépet,
Küzdünk mind azért, ami Nemes
S győzünk rendíthetetlenül.*

B e r k e n y e.

Tíz év múltán, anyám hetvenedik születésnapján – 1968. június 13. – ismét csengetnek, hatalmas csokor mögött egy ember... Gépirásos levél...

„B e r k e n y e!
Újból itt vagyok s fogom a kezéd.
Fogjuk egymás kezét, mint egykor:
Szóltanul s mégis mindent megértve.
Így lépünk
a tér végtelenségének s
az idő örökkévalóságának
birodalmába.
Berkenye, B e r k e n y e!!
Berkenyéd.”

... Miután kineveztek [színház]igazgatónak, jelezték, hogy illene tisztelgő látogatásra utaznom Bukarestbe Fazekas Jánoshoz. Akkor a kormány legmagasabb rangú magyar tagja volt. Talán a minisztertanács alelnöke. Négyszemközt fogadott. Többek között megkérdezte: „Édesanyja megkapta a születésnap üdvözlőleveleket?...” Apám a halálos ágyán diktálta le azokat a sorokat és megkérte, hogy a megadott időpontokban juttassa el hozzánk. Fazekas János nem feledkezett meg ígéretéről. Fantasztikus! De ez számomra azt is jelenti, hogy nagyon becsülhette apámat, anyámat...

Az egymástól eltiltott szerelmesek, valami felsőbb hatalom elrendelte véletlen folytán, egy dévai színházi előadáson évek múltán egymás melletti páholyba kerülnek, olyannyira, hogy Mária édesanyja és Groza könyöke már-már egymáshoz ér. A férfinak ekkor már gyermekei vannak, akikről példásan gondoskodik, de az érzelmeknek nehéz ellenállni.

...Apám átszólt – folytatódik a családrege –: „Szeretsz-e még, Berkenye?” „Jobban, mint valaha...” válaszolta anyám. Néhány nap múlva apám Kolozsvárra utazott – anyám utána!... Anyám nem akarta, hogy apám tartsa el, megélhetési lehetőséget keresett, ami kínálkozott, az nem tetszett neki... Gondolt egy nagyot és jelentkezett a Sétatéri Színházba Janovics Jenőnél meghallgatásra. Úgyesen énekelt, táncolt, árnyaltan mondta a szöveget, ugyanis Déván részt vett, főszerepeket játszott a „hölgyek-urak” műkedvelő előadásában. Janovics direktor meghallgatta és már indulásból operett-főszerepben, címszerepben léptette fel. Ez volt a Pillangó főhadnagy. 1921-ben, valamikor nyáron mutatkozott be. Másnap aláírhatta a szerződést. Primadonna szerepek sorozata következett... Sikere volt, dédelgette a közönség... Ez viszont apámnak nem tetszett, irtózatosan féltékeny volt, de valahogyan megbékélt a helyzettel. Aztán jöttem én, és anyám soha többé nem lépett színpadra... Én, hogy úgy mondjam „áhított” gyermek voltam. Mindketten akartak, de a helyzet reménytelennek tűnt. Akkor elzarándokoltak egy híres kegyhelyre, Máriaradnára, onnét hozták ezt a szobrocskát meg ezt a levelezőlapot, mely a kegyhelyet ábrázolja. Történt ez 1922. augusztus elsején, és én 1923. május 25-én világra jöttem – Isten akaratából... Apám, annak rendje-módja szerint elment a kolozsvári anyakönyvi hivatalba és kiváltotta a keresztlevelet. Anyám vállalta a leányanyaságot és ragasz-

kodott ahhoz, hogy Kabdebó néven iktassanak be. Apám is vállalta az apaságot, és ragaszkodott ahhoz, hogy az ő neve is szerepeljen a keresztlevelemben. Például Svájcban, Zürichben szerzett német–francia diplomáciai szolgálatra jogosító diplomám Groza Mária névre van kiállítva. Apám nem erőltette, hogy ortodoxnak kereszteljenek. Római katolikus szertartás szerint kereszteltek.

Groza Péter egy adott pillanatban válni szeretett volna s rendezni a viszonyát első szerelmével. Végül győzött a réalpolitika s a további öt Groza-gyerek érdeke. Viszont Mária egy percig sem szenvedett hiányt az apai figyelemből. A negyvenes évek második felében Svájcban hivatásos diplomatának tanult, akár csak féltestvére, a később tényleges diplomata-karriert befutott féltestvér, Groza Liviu volt ENSZ-tanácsos. Mária viszont nem élt a felkínált lehetőséggel és lemondott a diplomáciai karrierről. Színésznő szeretett volna lenni. Így írja le döntését és édesapja reakcióját:

Valójában gyermekkorom óta foglalkoztatott [a gondolat], csak nem mertem, addig soha nem mertem bevallani. Bukarestbe utaztam. Apám az irodájában fogadott. Vettem egy mély lélegzetet és bejelentettem: Döntöttem, színésznő akarok lenni! Azt hittem, rám borítja az íróasztalt. Hosszú szünet után szólalt csak meg: „Örült vagy, de szeretem az örülteket. Nem bánom, csak csinálj végre valamit, csak lássalak ismét mosolyogni.”... Az ötvenes évek legelején, mikor államvizsgáztam, gratulált, de volt egy keserű megjegyzése. Azt mondta, hogy valójában örül, hogy pályát módosítottam, mert piszkos munka a politika... Gondolod, ha sejti, hogy elfajul a helyzet, nem beszélt volna le, nem akadályozta volna meg, hogy azzal a végzettséggel, amelyet én szereztem, öngyilkos módon felvételizzek a színiakadémiára?”

„Előttem a példa”

A beszélgetőkönyvben tulajdonképpen a kislány Bisztrai Mária élményei nem csak az apáról, de az általa megismert politikusról is – akit a 17 éves lány akkor még csak „foszlányokban” érzékel – felelevenednek. A kolozsvári családjával magyarul beszélő apa következetesen művelte korábban megszerzett magyar kultúráját, magyar beszédeit, megnyilvánulásait is ő maga írta.

Ott volt előttem a példa – mesélte Bisztrai Mária –, hogy lehetséges magas szinten elsajátítani a „nem-anyanyelvet” is. Igyekeztem is világéletemben, kötelességemnek is éreztem, mégis mindig volt egy akcentusom. És milyen a színészsors? Megtörtént, hogy még hasznomra is vált. Éppen ezért az akcentusért hívtak meg vendégszerepelni a Román Nemzeti Színházba. Egy külföldön nevelkedett, Romániába visszatért lányt játszottam...

A negyvenes évek elejéről, a „kis magyar világ” hangulatáról meg ilyen emlékei vannak:

A hangulatra emlékszem. Örömmámor! Természetesen. Arra is, hogy később már szorongás is megjelent. Nem is tudom, pontosan hogyan éltem meg, miket tapasztaltam, mert emlékeim bizonyára összekeverednek a későbbi olvasmányaimból szerzett információkkal. Természetesen fellobbant a nacionalizmus, elkezdődtek az átvilágítások, számlák kiegyenlítése... a Társulat visszaköltözött a Nemzeti Színházba. Rettentően leromlott állapotban vették át. De Janovics már nem lehetett igazgató. Dr. Kádár Imre sem lehetett igazgató, aki Janovics munkálkodásának folytatója volt, író, költő, drámaíró, fordító, kritikus, rendező és színházigazgató. Motorja, megtartója, egyik legnagyobb, legtekintélyesebb, legeredményesebben tevékenykedő alakja volt a kolozsvári, az erdélyi színháznak. Zsidó származásúak voltak és az akkori magyar törvények szerint nem lehettek vezető művészek. Sok színész is kikerült a társulattól...

Groza ebben a családjára nehezedő, kétszeresen feszült, gyanakvó helyzetben is ájtott Romániából, be-betoppant Kolozsvárra, Máriaékhoz. Mindig náluk szállt meg – a családja voltak.

Apámnak volt egy szobája. Oda nem volt szabad még a takarítónőnek sem bemenni. Én néha belopakodtam, nem nyúltam semmihez, csak ültem az egyik fotelben... Csak ültem. Ma is érzem azt az illatot, a bőrfotel és a szivarjai dohány illatát...

Groza ezeket a kolozsvári útjait rejtett politikai kapcsolattartásra is felhasználta: többek között a román–magyar megbékélésre szólító negyvennyolcas szellemű röpiratot is ő vitte el Dél-Erdélybe Kolozsvárról. Mária egyik meghatározó élménye volt egy váratlan házkutatás:

Ez már '44-ben történt. Magyar hatalom volt, sőt a németek is megszállták Magyarországot. A deportálások is elkezdődtek... Egyszer, átutazóban, rám bízott valamilyen iratokat, egy mappában, azzal, hogy valaki majd érte jön. Én meg sem néztem őket. A mappát íróasztalomra tettem, ott hevert... Mikor a rendőrség és a Gestapo kutatott – egyenruhások, civil ruhások – csak sejtettük, hogy az akció oka apám valamelyik látogatása lehet, de arról fogalmunk sem volt, hogy mit kereshetnek. Az egyik civil ruhás felütötte a mappát is. Beleolvasott... „Itt nincs semmi!...” – lökte félre. Nem tudom, milyen rangja lehetett, azt sem, tudom milyen bűnöket követett el – hiszen hallottunk arról is, hogy agyonverték antifasisztákat kihallgatás közben –, de én annak az embernek örökre hálás lehetek. Mikor befejezték, utolsónak távozott. Az ajtóból visszafordult, magához intett: „Kislány, jobban tenné, ha olyan papírokat nem tartana az íróasztalán.” Akkor az az ember a fejével játszott. Aztán megtudtam róla, hogy kolozsvári volt, ismerte édesanyámat. Sokat járt színházba kisgyerek korától. Az apja színházi alkalmazott volt. Többek között ő hordta ki a szerepeket, mert akkor az volt a szokás, hogy a szerepkivonatokat – nem az egész darabot – eljuttatták a színészhez, hogy ne fáradjon azért be a színházba, inkább maradjon ideje a tanulásra. Ha jól emlékszem, Németinek hívták... A Kolozsvárról elhurcolt zsidók névsora volt...

Amely aztán, ma már senki sem emlékszik, hogyan – eltűnt.

Hányan élnek egy emberben?

Bisztrai Máriát mindig is foglalkoztatta az identitása. Olyan szokatlan egybeesések és egyezések történtek az életében, mint például az a tény, hogy azon az erdélyi magyar főiskolán lett színésznő, amelyet a saját román édesapja avatott fel. A negyvenes évek közepén született erdélyi magyar egyetemek fontosságáról, szükségességéről Groza Péter nem csupán konjunkturalisan beszélt. Lánya így emlékezik:

„Azt akarom, hogy a határok levegővé váljanak... Higgyék el, én pontosan tudom, mi folyik egy kisebbségi ember lelkében. Hiszen magam is voltam kisebbségi” – mondja a ‘45-ben alakult a Bolyai Magyar Tannyelvű Állami Tudományegyetem megnyitóján: bölcsészet, jog, közgazdaság, természettudomány, orvosi és gyógyszerészeti fakultás. Ez utóbbi, helyszűke miatt, végül is nem Kolozsváron, hanem Vásárhelyen alakult meg. Groza ennek a tanévnyitójára is elutazott. „Tudom, hogy román részről vannak – sajnos, különösen úgynevezett értelmiségi körökből –, akik halálosan meg vannak sértődve, hogy magyar egyetemet létesítettünk. Azoknak, akik boldogtalanná akarják tenni ezt a két népet, azt üzenem: vállalom a román nép színe előtt a felelősséget: vállalom azt is, hogy most a román nép árulójának tartanak. A történelem nekem fog igazat adni.”

Sajnos, a történelem azóta se mondta ki a döntő szót, sőt, a kártyákat is jócskán összekeverte, pedig 1946-ban még történt volt egy s más: megalakultak például a csángó-magyar iskolák, megnyílik a marosvásárhelyi Székely Színház, magyar zeneakadémia létesül, egy év múlva pedig Állami Magyar Opera... Ezek egy része ma már (egyeseeknek kényelmetlen) emlék csupán... Mint ahogy emlék egy olyan apa, aki többségi léte dacára nem az erőből politizálást tartotta célravezetőnek, annál inkább a tárgyalásos konszenzust. Sose felejtette el, hogy a többségivé vagy a kisebbségivé válás konjunktúra kérdése csupán, s az egyikből a másikba való „átigazolás” sokszor a pillanat műve.

Az író (akiről később kiderül, hogy maga is kettős identitású) nyíltan fölteszi a kérdést:

Milyen késztetések révén lesz valakiből magyar színésznő, aki anyai ágon örmény, apai ágon román, aki román állampolgárnak született, aztán magyar állampolgár lett, aztán ismét román állampolgár, akinek külföldön szerzett képesítéssel neki-vághatna egy pályának melyen az apai támogatás kétségtelenül előnyös lehet, aki egy ilyen lehetőséget kiséper az életéből?

A válasz:

Igaz, román származású is vagyok és az örmények is nyilván tartanak... De – Isten bocsássa meg nekem – én sem románnak, sem örménynek nem érzem magam. Én magyar vagyok. Erdélyi magyar... Nagyon jó barátaim gyakran lesújtóan nyilatkoztak a románokról, nem fogták vissza magukat a jelenlétemben sem, miért is tették volna,

magyarnak tekintettek. Észrevettem, hogy időnként érzékenyebben érintettek a megjegyzések, érzékenyebben, ahogyan az a „jó magyarhoz” illik. Megkértem őket, mérsékeljék magukat, mert apámat is bántják, ez pedig nekem rosszul esik, de anyámat is bántják, mert szerette apámat...

A bevallás tekintetében, ennyi nyíltság után, most Dehel Gáboron a sor:

Összemixelt bennünket a történelem, és még mindig nem tudom eldönteni, hogy ez a történelem ajándéka vagy átka... A kettős identitás az tény, azzal születik valaki és hordozza... én soha nem láttam apámat. Illetve láthattam, de nem emlékszem. Egyetlen közös fényképünk van. Pólyás koromból. Apám karjaiban ringat és szeretettel, meghatottan néz. Román apámat a család és a társaság a bécsi döntés mámorában kitagadta, sőt, ellene fordultak. Bár bejelentette, hogy a határváltozás ellenére családjával akar maradni. Gépészmérnök volt, szakiskolában tanított. Romániába száműzték. Naszódon kapott állást, ugyancsak szakiskolában. A „sürgés-forgás hősei” arra kényszerítették anyámat, váljon el, másként nem őrizheti meg állását. Engem átkereszteltek reformátussá. A válást lebonyolították. Apám is kapott egy törvényszéki döntést. Az annyira megviselte, hogy önként jelentkezett a frontra, anyám és szülei legnagyobb kétségbeesésére. Tartalékos tiszt volt. Aztán diákjai rövid nekrológban emlékeztek rá: „Szeretett tanárunk, oldalfegyvere tisztítása közben megsebesült...”

Református magyarként nőttem fel, de egyformán zavar, ha igazságtalanul bántják anyámat vagy apámat. És ez az érzés valahonnan nagyon mélyen él bennem. Réges rég azért fohászkodtam, hogy mindig legyen annyi erőm, hogy szüleim közül azt védelmezzem, akit éppen bántanak, hogy minden körülmények között vállaltam őket, és egyiket se tagadjam meg, ne titkoljam származásomat, ahogyan ezt sokan megtették, megteszik – mikor honnét fújt a szél. A „szervek” többször jelezték „te román vagy” apád után, jelezték azt is: rosszállják, hogy minden úrlapban magyar nemzeti-ségűnek vallom magam. Végül is az ismert történelmi helyzet oldotta meg a dilemmát. A bántások döntő többsége anyámat érte. Így az ő oldalához simultam, így teltek el az évek.

A múltat be kell vallani...

Sokáig jó kis szlogennek tűnt a József Attilától vett idézet, amit szinte minden helyzetünkre rá lehetett húzni: ... *Én dolgozni akarok. Elegendő / harc, hogy a multat be kell vallani. / A Dunának, mely mult, jelen s jövő, / egymást ölelik lágy hullámai...* És hittél hitte az ember, hogy ezzel föl is oldott mindent, ami feszültség, konfliktus az életében. Csakhogy a fenti szentencia nem éri be a kinyilatkoztatással: valódi tanulsággá kell válnia – úgy, ahogy az a Bisztrai Mária életében és későbbi színházi munkásságában be is következett. Talán nem tűnnek nagy szavaknak ezek, ha arra gondolunk, hogy Groza Péter legkisebb, hatodik gyermeke bő tizenöt éven át (1969-1985 között) a Kolozsvári Állami Magyar Színházat igazgatja. Az, hogy az ő

személyére esett a felsőbb szervek választása, akár konjunkturális döntésnek is betudható, hiszen kinevezésekor biztosan nyomott valamit a latba mind az apa nemzetisége, mind politikai háttere. Ezek olyan idők voltak: megnézték, ki fia-borja az ember... (Miért? Talán ma másként van? – berzenkedik belülről valaki...) De a fő hangsúly mégis csak a szakmaiságon van. Bisztrai Mária tartós igazgatósága – és ezt eleveníti fel a beszélgetőkönyv egy tekintélyes része – azért lehetett sikeres és értékteremtő, a mind sűrűbben tornyosuló gátak és gáncsok ellenére, mert a fontolva haladás, a nyugodt taktikai lépésenkénti építkezés következetes gyakorlatára épült. A színháznál dolgozók egy pillanatra sem felejtették el – és ebben a direktorasszonynak meghatározó szerepe volt –, hogy egyéni szakmai kiteljesedésük óhatatlanul népszolgálatlalt párosul, amire a kolozsvári színháztársaság mindenkori helyzete és hagyományai kötelezik őket. A színházat éltető közönség – és közösség! – megtartásának erkölcsi parancsa nem egy elvetendő merkantil rögeszme, ahogy azt manapság valakik láttatni próbálják, hanem hosszú távú helyzetfelismerésből fakad. A kisebbségi politizálásban ugyanis vétek lemondani a körületekintésről, az önálló, közösségmegtartó cselekvésről. Amely lehet akár taktikázás, halogatás, hasznos kiegyezés, ha a helyzet úgy kívánja. Csak értelmetlen huszárkodás nem.

Ha kell, ha nem, erőből kakaskodni kimondottan a beszűkült többségi tudat reflexe, amely természetesnek tartja, hogy ha nincsen is igaza, az ő mindent eldöntő súlya folytán mégis csak az ő oldalára billen a mérleg. Ha egy kisebbséget képviselő viselkedik így, annak katasztrofális következményei lehetnek, nem csak az egyén, de a közösség sorsára is. Nem beszélve a helyzet erősen groteszk jellegéről...

Dehel Gábor beszélgetőkönyve a Groza család és a kolozsvári magyar színház közelmúltjába való párhuzamos visszapillantásával szerencsésen átment számunkra egy jókora időszakot a mába, annak többszörösen átszenvedett, átgondolt és kimondott tanulságaival. Ezzel a Malmaison foglyának üzenetéhez mintegy hozzáadódik mindaz, amit a lánya és munkatársai az elmúlt évtizedekben megtapasztaltak. Értékben pedig jelentősen növekednek azok a személyes élményeink, melyek a fentebb megfogalmazottakra „rímelvek”.

E sorok írója alkatánál fogva is úgy próbálta megélni eddigi életét, hogy abban a konfrontációk helyett a megértés és az egyezkedés mondják ki a végső szót. Mondhatni, rajtam eredendően fogott a kisebbségi tudat pszichológiája, és bár igen fontosnak tartom a hovatartozásomat, születésem körülményeiből nem kívánok büszkén erényeket kovácsolni. Azt hiszem, emberi erényeim kell, hogy elsődlegesen beszéljenek, mert az, hogy milyen nyelv szellemében nőttem fel, merőben a véletlen műve. Azon a tájon, ahol születtem s ahol élek – s ez érvényes lehet az egész Kárpát-medencére –, sokféle embert meghordozott a történelem, akiknek sikerült jól összekeveredniük. Családi viszonylatban annyit sejtek, hogy anyai ágon nagyapámék Füzesy családjába valamikori sváb eredetre tekint vissza, apai ágon viszont a nagyanyámék családjának ereiben szinte biztos hogy egy Pop nevű család vérvonala is csörgedez. Amikor tehát túlzott magyarhatnékom támadna, mindig tudatában kell lennem annak, hogy engem, lényem mélyéről egyúttal egy kis román és egy kis sváb is kíváncsian figyel...

Vannak, akik mostanában ismét előszeretettel beszélnek „jó” és „rossz” nacionalizmusról. Ez az „árnyalási kísérlet” nem egyéb, mint menlevelet adni annak a kisebb-nagyobb nemzeti önzésnek, ami könnyen elhatalmasodhat az emberen, ha elhiszi, hogy ő a világ közepe. A „jó nacionalizmus” olvasatomban annyira nonszensz, mint ahogyan „jó gyilkosság” sem létezik. Amennyiben szóba kerül, a konnotációja eleve valami rosszat sugall, a veszélye pedig olyan, mint egy gyilkos lőfegyveré: ha kéznél van, bármikor elsülhet és életet olthat ki...

Csíkszereda, 2013. április 23.

Mi marad utánunk?

(Egy jeles publicista erdélyi leveleit olvasva...)

Érdekes sors jutott az olyan embernek, mint amilyen néhai Hegedüs Nándor, aki alig fél évszázada (1969) hagyta itt az árnyékvilágot, miután cselekvő tanúja – s nem is akármilyen! – volt a huszadik század első felének. Ha végignézzünk mozgalmas életútján, akkor némileg kiábrándító az az egyoldalúság, amivel pályatársai elegyengették földi maradványai fölött a hantot: az Irodalomtudományi Közlemények 1970/1. számában, az Intézet életéből rovatban, valahol hátul közölt nekrológban az Ady-kutatót siratják benne (joggal), s miután irodalomtörténeti érdemeit becsületesen felsorolják, mintegy mellékesen megjegyzik: *„A Holnap-alapítók közé tartozott: mindig büszkén emlékezett erre. Gazdag, munkás életet élt utolsó órájáig. Volt főszerkesztő, több nagyváradi lap tulajdonosa, a bukaresti parlament Magyar-párti képviselője.”*

Holott, alaposabban megismervén a Hegedüs-életmű valódi dimenzióit, ez a melleleg odavetett pár mondat legalább annyit – ha nem többet – takar és jelent, mint az Ady-kutatásban jeleskedés. És nem azért, mintha Adyt helyesen értelmezni, munkásságára értelmesen fényt vetni nem volna dicséretes, egész embert próbára tevő feladat, hanem mert az a cselekvő személyiség, aki élete alkonyán, a társadalmi aktivitás peremére szorulva, szülőhelyét odahagyva törvényszerűen fordult szinte teljes egészében az irodalomtörténet felé, pályafutása delelőjén, hosszú évtizedekig olyan sokoldalú tevékenységet folytatott, ráadásul kézzelfogható eredményességgel, amit a fontosságához mérten legalább ma illik értékelni és értékesíteni.

Hegedüs Nándor azok közé a jó értelemben vett, a legnehezebb körülmények között helyben maradó muszáj-herkulesek egyike, akik a „lehet – mert kell” elve mellett kötelezték el magukat és ez a beállítódás irányította következetesen egész életében.

A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerint *„jelentős közéleti szerepet vállalt a két világháború közötti időszakban. Előbb mint a Városi Tanács tagja Nagyvárad színházi hagyományainak folytonosságáért szállt síkra, majd az Országos Magyar Párt Bihar megyei tagozatának alelnöke és 1928-tól több cikluson keresztül parlamenti képviselője. Pártállástól függetlenül támogatta a romániai magyar baloldali mozgalmakat. A város kulturális életében fontos szerepet játszott az általa létrehozott Hírlapiroda és az azzal kapcsolatos Kölcsonkönyvtár.”*

Egy fehér hollónak számító mai értékelés szerint (Szilágyi Aladár – Erdélyi Riport, 2006. június 1.) *„Hegedüs Nándor annak a zsidó származású, magyar identitását az impériumváltás után is következetesen vállaló, Váradon különösen jelentős értelmiségi rétegnek volt az egyik legtekintélyesebb képviselője, amelyre nem hatott bénítólag a diktátum okozta trauma, amely nem süllýedt el az önsajnálát mocsarába, amely nem szökött a dicső múltba, s a Magyarországra tántorgás útvesztőit sem választotta menedékül... Mindenekelőtt – bár az impériumváltás előtt keveset értett*

románul – az új helyzetben nagyon hamar és nagyon jól megtanulta az állam nyelvét. Közíróként, pártpolitikusként, parlamenti csaták résztvevőjeként a folyamatos, szerteágazó, naprakész tájékozottság jellemezte. A közelmúlt, a ma történéseinek, a román politikum eseményeinek, egyáltalán: a többségi nemzet mentalitásának jobb megértése végett egy történész igényességével tanulmányozta át a román nemzeti törekvések történetét a kezdetektől a jelenkorig. Stúdiumai közben rá kellett döbbennie, hogy mennyire a szűklátókörűség, a realitásérzék hiánya, a hibát hibára halmozás, végső soron mekkora tehetetlenség jellemezte a nemzetiségi kérdés szempontjából a kiegyezés után önállósult magyar bel- és külpolitikát. Hegedüs Nándor vette magának a fáradságot, újból és újból átnézte az utóbbi fél évszázad erdélyi és regáti román, illetve külhoni sajtójának minden, a kérdéskörrel kapcsolatos anyagát, s következtéseit éppen a jogsérelmek elleni hatékonyabb küzdelmet elősegítő önrevízió jegyében fogalmazta meg. Eljutott odáig, hogy legtöbb kortársánál alaposabban ismerte azt a „román közeget”, amelynek mozgásterében cselekednie adatott.”

Kántor Lajos egy tanulmányában idézi Gáll Ernő, az 1957-ben újraindított Korunk főszerkesztőjének emlékezését Hegedüsről: „Elfogultan és elutasítóan néztem mindig Hegedüs Nándor, a Nagyvárad, majd (...) Szabadságra változtatott című másik helyi napilap főszerkesztőjének magas, de kissé hajlott alakjára. Nekem ő és lapja túl konzervatív volt. Sok víznek kellett a Körösön, illetve a Szamoson lefolynia, míg megtanultam becsülni és tisztelni Magyar Párt-i képviselőként vívott kemény parlamenti csatái, karakánsága, majd később ama tudós könyve okán, amelyet Ady váradi éveiről írt”. De elismerő szavakat olvashatni ugyanebben a tanulmányban a kortárs Ligeti Ernőtől („megbízható ember, „elméjének biztonságában, életérzésének fegyelmezettségében” sohasem lehetett csalódn...”), illetve egy 1936-os interjúban is, amit Tamási Áronnal készített a Független Újság riportere, Kovács György a Németh László Magyarok Romániában című tanulmányával kapcsolatos vita ürügyén („Hegedüst Szabó Bénivel együtt a legőszintebben nagyrabecsülöm, és elsősorban ez a kisebbségi politikus jelenti nekem azt a felkészültséget és önzetlen munkavállalást, amelyet az egész Magyar Párt kebelén belül példaképnek lehetne odaállítani. Ha jól érzem, Hegedüs Nándor becsületbeli kérdést csinál a maga részéről abból, hogy egyrészt a Magyar Pártot, másrészt pedig, az erdélyi magyar zsidóságot Németh Lászlóval szemben megvédje. Tiszteletre méltó kiállásnak látom az övét még akkor is, ha nem érthetek vele egyet...”).

Az itt-ott elszórt múltbeli és jelenkori értékelések összegyűjtése és egybevetése fontos feladat, de még fontosabb az életmű kézzelfoghatóan érzékelhető vonulatainak feltárása, megismerése.

Az újságírással magát fiatalon eljegyző Hegedüs szülővárosában, Nagyváradon, a legendás Sas Endre mellett tanonckodott, s 1918-ban már a lap főszerkesztőjeként tevékenykedik. Újságírói vénája a negyvenes évek közepéig gyakorlatilag kiapadhatatlan, akkor is inkább azért hallgat el, mert a sors kihúzza alóla azt a valóságot, amiben otthonosan érzi magát. Leginkább a Nagyvárad (később: Szabadság), a Magyar Kisebbség és a Pesti Napló teremtenek pástot ahhoz, hogy elmondhassa meg látásait, elemzéseit, gondolatait a romániai magyarság kisebbségi létéről, a román–

magyar kapcsolatokról, a történelmi megbékélés módozatairól és etikájáról. Munkásságának ez a része, bár szabadon kutatható, jószerint még feltáratlan és inkább jelzés értékű kiadványokban elérhető: publicisztikai írásaiból 1941-ben rendezett két kötetet sajtó alá Nagyváradon – az *Erdélyi levelek* a Pesti Naplóban megjelent cikkeit, a *Nincs béke igazság nélkül* pedig a Magyar Kisebbség számára készített tanulmányait tartalmazza. A zöm azonban ott rejtőzködik, névtelenül vagy álnéven, a nagyközönség számára gyakorlatilag már elérhetetlen lapgyűjtemények mélyén, igen gyakran azonosításra és feldolgozásra várva. 2006-ban történt a Nagyvárad Ady Társaság részéről kísérlet arra, hogy válogatást adjon közre Hegedüs újságcikkeiből és parlamenti felszólalásaiból (Magyarok a román parlamentben, Ágoston Vilmos előszavával), ami mintegy meghosszabbítja Hegedüs Nándor utóéletét.

Ehhez szeretném hozzáfűzni olvasmányélményeimet azzal kapcsolatosan, hogy sikerült hozzáférnem az 1941-ben Nagyváradon kiadott *Erdélyi Levelek*-hez... A közel 200 oldalas kötet anyagát a szerző, előszava szerint, a Pesti Naplóban éveken át megjelent erdélyi leveleiből válogatta, melyek inkognitóban jelentek meg. „*Minthogy a román lapok sűrűn polemizáltak ezekkel a cikkekkel és követelték, hogy írójukat vonják felelősségre, a román politikai rendőrség szorgalmasan kutatta a szerzőjüket, és bevallom: nem lett volna számomra kellemes, ha felfedezték volna*” – emlékezik Hegedüs. – „*Budapesti cikkeimben igyekeztem tárgyilagosan írni, főleg adatokkal dolgozni és ezeket az adatokat túlnyomórészt éppen az erdélyi románok múltjából merítettem*”.

*

A továbbiakban néhány idézettel, mozaikszerűen kísérem meg összerakni azt a képet, amit a harmincas évek derekán Hegedüs Nándor a román–magyar kapcsolatokról, a románság tudati sajátosságairól az anyaország felé közvetített, s amelyben szikrányit sem vádolható érzéketlen revansizmussal – egész egyszerűen jól dokumentált, mértéktartó és konstruktív véleményt mond.

„Mi nem követjük a hajdani román publicisztika példáját, amely minden politikai pör nyomán, amely a régi magyar időben megesett, a magyar bíróságot gyalázta és a világ előtt meghurcolta. Politikai perekben nem várunk elfogulatlanságot a bíróságoktól, mert hiszen a törvényeket rendszerint az uralkodó hatalom szelleme dirigálja és így azoknak a végrehajtása sem mentes a hatalom szolgálatától. Tudjuk azt is, hogy Ghibu minden külső hatásvadászatot igénybe vett, hogy a szegény magyar újságírókra mennél szigorúbb ítéletet csikarjon ki. Saját személyének pereskedését nemzeti ügyé fújta fel és nem úgy állította fel a kérdést a bíróság előtt, hogy Daróczi Kiss Lajos újságíró a vádlott és Ghibu a főmagánvádló, hanem Daróczi Kiss Lajos a vádlott és a főmagánvádló: a román nemzet.” (*Legyen igazság, 1937*)

„Megtörtént, igen tisztelt Főtitkár ur 1912-ben, hogy a magyarországi román politikusok között viszály tört ki és akármilyen hihetetlen is ma: ennek a viszálynak az elsimítására Stere Constantin személyében egy romániai képviselő és egyetemi tanár

jött ide Erdélybe, hónapokig tartózkodott itt, sőt Budapestre is ellátogatott és a bukaresti kormány megbízásából likvidálta a magyarországi román politikusok konfliktusát, sőt ezt a nevezetes eseményt Budapesten a Vadászkiút szállodában 120 terítékes banketten megünnepelték és itt olyan szónoklatok hangzottak el az ország fővárosában, amelyek valósággal hadüzenet számba mehettek Magyarország ellen... Ezzel szemben mi, romániai magyarok ebben a 17 évben soha hasonló aktussal nem szegtük meg állampolgári lojalitásunkat. Nem vettünk részt semmiféle ellenséges külföldi tanácskozáson, nem irtunk röpiratokat, vagy memorandumokat, nem szónokoltunk idegen fórumokon, nem hívtunk magunk közé magyarországi faktorokat... Nem jegyzett fel ennek a 17 évnek a történelme egyetlen esetet sem, amikor a magyarság zendülést vagy rebelliót csinált volna bárhol is. Törvénytiszteletben olyan messze mentünk el, ami már szinte másképpen is kvalifikálható volna a „lojalitás” kifejezésnél.” (*Levél a Népszövetség Főtitkárához, 1936*)

„A tíz év eredménye bizony nem sok, de ez nem Bethlen György munkájának, hanem a marcangoló időnek a meddősege. Bethlen György maga az utódállamok kisebbségi kormányzását egyik beszédében azzal jellemezte, hogy ebben a politikában „az elvétel elve” dominál. E két szóban minden benne van. E politika idestova húsz éves impériumok alatt Prágától Belgrádig sohasem adott, hanem azt nézte, hogy mit lehet elvenni: földet, iskolát, állást, kenyeret. Bethlen György is tíz évig folyton defenzívában állott, vajon megszerezhetne-e a legnagyobb hadvezér is dicsőséget, ha örökké csak védekeznie kell? És ma az ostrom nem úgy megy a kisebbségek ellen, mint a régi nemzetiségi harcok idején, nem rozsdás, kimustrált mordályokkal, hanem a neónacionalizmus új vakmerőségének és támadó elbizakodottságának, a felelősség megvetésének minden gázrohamával.” (*Erdélyi jubileum, 1936*)

„Nem reklamáljuk magunknak a magyar nevű románokat, de ne csavarják ki románosra a magyarok neveit és ne parancsoljanak reá a névelemzés babonájával, hogy románok legyenek. Ne csináljanak a Szücsből Sucsut, a Bánból Banut, a Bácsból Bacsut és ne tépjék ki őket ezen a címen a magyarságból.

Vannak románok is, akik felemelték már szavukat a nevek játéka ellen, Besszarábiában, amely tudvalevőleg száz évig orosz uralom alatt nyögött, sok románnak „scki” és „ow” végződésű neve van. Ezekről a fajkutató román nacionalizmus kiderítette, hogy oroszok és kezdte őket ezen a réven kinyomni a hivatalokból. Pan Halippa volt miniszter az ellen erélyesen protestált és, kemény szavakkal ostromozta a „lelkek cenzorait,” akik az emberek szívében turkálnak. Fájdalom: az erdélyi román, vezetők között senki sem akadt, aki a lelkek cenzorait megleckéztette volna.

Idegenhangzású nevek mögött éppen úgy dobognak magyar szívek, amint magyar nevek mögül kicsap a magyarok ellen a gyűlölet és türelmetlenség. Románia magyarsága nem akarja nevét megváltoztatni és nem szándékszik magyarságát román nevek mögé bujztatni. De magyar nevével is ragaszkodik emberi és állampolgári jogaihoz.” (*Név és lélek, 1936*)

„Húszezer ember gyűlt össze a napokban az alvinci határban, szabad mezőn, hogy ezt az évfordulót megünnepelje. Maniu Gyula; nagy beszédben emlékezett vissza a múltakra és ecsetelte a „magyar elnyomást.” De ha valaki hallotta ezt a beszédet és az erdélyi román nép régi keserves sorsa után hallotta benne azt, hogy milyen sanyarú világ van Erdélyben ma, akkor bajos volt megtalálnia Maniu beszédében az igazságot. Dicsérte a román nép kitartását és acélosságát a múltban, amely meg tudta szerezni az ismeretlen fiatal fiskális számára az alvinci mandátumot és rátérve az újabb időkre, így beszélt: Nagyromániába eljött közénk a román liberális párt szemete és ahelyett, hogy megengedte volna, hogy szabadon használjuk választójogunkat, amit oly sok szenvedés árán vívtunk ki, meggátolta jogaink gyakorlását akárcsak a csendőrök tették annak idején. Ellopták szavazatainkat és képviselőket varrtak a nyakunkba, akiket soha nem láttunk. És tisztviselőket ültettek ide, akik inkább a saját zsebükért, dolgoztak, semmint a népért.” (Az *alvinci jegyző*, 1936)

„Igaza van Maniunak: mi nem tanultunk a történelemből. Mi nem azt néztük, hogyan intézi el a románokat a cár Besszarábiában, és mit csinál a szultán az örményekkel Anatóliában. Mi mentünk a magunk feje után: szabad emberek szabad országát akartuk.

De ha mi nem tanultunk, ám okultak azok, akik Erdélyben, Bácskában, Szlovenszkóban utánunk jöttek. Amit mind elmulasztottunk ostobaságunkban velük szemben, azt mohón, rohamosan és szenvedélyesen megtették ők velünk szemben.

Pedig sok mindent előreláttak azok, akik prófétai lélekkel érezték meg a dübörgő jövőt. Erdély fiai évekkal előbb már óvtak, intettek, figyelmeztettek bennünket. És amikor látták, hogy a magyar gondolkodás nem tudja a szabadság szeretetét a rabság rendszerével felcserélni, kezdték kirajzolni maguknak aggódo elméjükben, hogy mit is fognak csinálni, ha a katasztrófa csakugyan lecsap. Nem lesz ugyan magyar impérium – vigasztalódtak –, de lesznek magyar intézmények, kultúrvárak, közművelődési bástyafokok és erődítmények, ahol meghúzódhatnak.

Ady Endre írja Ha Erdélyt elveszik? nagy kérdése kapcsán: „Egy fontos erdélyi város, egy különösen nagyszerű ember jóvoltából, kultúrpalotát csinált, különöset és nagyszerűt:

Ez lesz, ha a Sors akarja, a magyar menedék, a dús takaró. Itt fogjuk őrizni magunkat, mi magyarok, akik egymás ellen annyit vétettünk. Ide fogunk verssel, zenével, beszéddel összebújni, ha baj lesz.”

Micsoda naivitás, micsoda álmjárás, minő ködevés! A nagy kultúrpalota Marosvásárhelyen, amiről a költő ír, ma már nem is a magyar társadalomé, nem is Marosvásárhely városáé, hanem egy román közművelődési egyesületé. És követte ezt a sorsot az egyéb kultúrfészkek sorsa. A sas sziklája és az ökörszem bozótfészke egyaránt. Oh be ostobák voltunk!” (*Ostobák voltunk*, 1936)

„Erdély és Besszarábia román közvéleménye, elsősorban az intelligencia ma is zúgolódik amiatt a két súlyos inzultus miatt, amely e két tartomány reprezentánsait a román parlament mindkét házában érte. Az egyik urat: Pop Ghitzu volt alminisztert,

régi erdélyi újságíró és politikust a kamarában megverték, a másikat: Pan Halippa volt minisztert, a besszarábiai román mozgalmak egyik vezetőjét pedig türelmetlen vihar rendezésével hallgattatták el a szenátusban. Mindkettőt el akarták némítani azért, mert szóvá merték tenni azt az elégtelenséget, amely Erdélyben és Besszarábiában a románságot eltölti... Pop Ghitza csupán annyit mert mondani az erdélyi közállapotok őszinte ecsetelése kapcsán, hogy Erdélyt elárasztották a régi királyság jó és rossz elemei egyaránt és az erdélyi románság elhelyezkedése emiatt alig halad előre. Pan Halippa pedig a besszarábiai románság szegénységének és elhagyatottságának felvázolása közben azt állította, hogy az oroszok több vasúti vonalat építettek, mint a 18 éves román uralom. Pop képviselőt ezért ököllel verték le a szószeréről, Pan Halippát pedig hazaárulóként hurrogták le.” (*A lelkek cenzorai*, 1937)

„A román ifjak végigszáguldták Erdélyt a márciusi napok után és a nemzeti megújodást és a szociális szabadságot hirdették főleg és elsősorban a jobbágyság eltörlését. A magyar falvakban is lelkesen hallgatták a román ifjakat. Még a balázsfalvi híres május 15-i román nemzetgyűlésen is százával jelentek meg a magyarok.

A kolozsvári román ifjúság is gyűlésezett, tanácskozott és pontokba foglalta kívánságát a román nyelv érvényesüléséről, az iskoláztatás és a vallásszabadság gyakorlásáról, kimondván, hogy „a többi aktuális kérdésekre vonatkozóan pedig az erdélyi magyar nemzet kívánságaihoz híven csatlakozik és ha ezeket a kéréseket méltányolni fogják, nem idegenkednek Magyarország és Erdély uniójának eszméjétől, hogy így a nemes magyar nemzettel a haza közjava előmozdítására és annak felvirágoztatására mint jó polgárok közreműködjenek”. A pesti román ifjúság felhívást bocsátott ki az erdélyi román ifjúsághoz és a forradalmi magyar törvényhozás testvéri támogatására hívta fel őket: „Kérjük a szabadságot és igazi testvéri egyenlőséget és azt vérünk feláldozásával is segítsük meg”. Móga Demeter román ügyvéd szintén a testvériség mellett tör lándzsát. „Honfi és honfi között sem nemzetiség, sem szabadság ne tegyen különbséget”. Testvéri és magyarbarát érzelmekkel van eltelve a nagyváradi román ifjúság is. Május 9-én bocsátotta ki felhívását Erdély románjaihoz: „Mi magunkat a magyar nemzet nagylelkűségére bízunk, a magyar független minisztériumtól várjuk sorsunk javulását, de saját munkásságunktól is, mert írva vagyon: zörgessetek és megnyittatik...”

Május 15-én zajlott le a balázsfalvi népgyűlés, amelyet Barnutiu nagy szónoklata és 16 pontból álló határozati javaslata tett örökké emlékezetessé. Ezeket a pontokat és ezt a beszédet jó volna sokszorosítani és a magyarok között kiosztani, mindenütt, ahol laknak, hadd lássa mindenki, hogy mit kívántak a románok 90 évvel ezelőtt és mivé zsugorodott ma a román impérium alatt a magyarok számára mindez a valóságban, A jobbágyság felszabadítása, az egyházak szabadsága, az egyenlő adóztatás, a dézsma eltörlése, sajtó- és szólásszabadság, személyes szabadság, esküdtszék, a román papok állami fizetése, román iskoláztatás, a nemzeti privilégiumok eltörlése, alkotmányozó gyűlés egybehívása.

Szinte a történelem iróniája ma, amikor Romániában a magángazdaság román támogatásáról szóló törvény készül, ahol elő akarják írni, hogy a magáncégek milyen túl-

nyomó százalék fajrománt kötelesek alkalmazni, hogy a Balázsfalvi határozatok 4-ik pontja a román nemzet számára teljes kereskedelmi és ipari szabadságot követel, a céhek és kiváltságok megszüntetésével. Ma a románság olyan törvényeket hoz, amelyek a céhek uralmát nemzeti alapon vissza akarják állítani: nyelvvizsgák, korlátozás, nemzeti szelekció útján fosztják meg a magyarságot még attól a lehetőségtől is, hogy fiaink szerény iparosok, vagy szatócsok lehessenek, amint ezt az izzó nacionalista agyak nemcsak elképzelik, hanem ennek a megvalósítását is követelik.” (*Kolozsvári március, 1937*)

„...Egy erdélyi román író lefordította románra a Szegény gazdagok című regényt és két kötetben bőséges előszóval kiadta. A regény román címéül a fő alakot választotta: Fatia Negra néven, úgy, ahogy magában Jókaiban is a híres erdélyi úri rablóvezér szerepel.

Jókai Mór neve éppen olyan homályban él a román közönség előtt, amint például a magyarok nem hallották talán soha Sadoveanu Mihály nevét, aki szintén közel száz regénnyel és népies elbeszéléssel gazdagította és gazdagítja ma is a román irodalmat. A két szomszédos ország kultúrája és irodalma bámulatos sötétségben él a másik nép előtt. Egy-egy politikus neve még csak felhangzik az ajkakon, de az írók és művészek teljesen ismeretlenek.

Éppen a politika közrejátszása folytán, egy-egy magyar író neve akkor bukkan fel a román sajtóban évtizedek óta, ha ezzel is azt lehet bizonyítani, hogy a magyarság milyen ellensége volt a románságnak, Egyes idézetek szinte periodikusan járnak be a lapokat és a román közönség tudatából ki sem lehet vésni azt a hitet, hogy a magyar irodalom is azt a feladatot vállalta mindenben magára, hogy a gyűlöletet és elnyomást szítsa a románság ellen. Most aztán ámulva állapítják meg, hogy íme a legnagyobb magyar regényíró olyan románbarát művet írt, ami dicsőségére válhatna bármelyik román írónak is.” (*Jókai a románok között, 1938*).

Az ehhez hasonló, hálásnak mutakozó tallózásnak rendszerint szigorú határt szokott szabni az a képtelenség, hogy a jobb demonstráció végett az egészet idézzük. De hát a tallózásban se legyünk telhetetlenek. Fenti passzusok talán elegendők felhívni a figyelmet arra, hogy egy tekintélyes életmű megrajzolásához a lexikon-adatok és hivatkozások betűin, mondatain túl, kötelességünk egészséges kíváncsisággal felkutatni és fellapozni azokat a szövegeket, melyeket elődeink nem véletlenül hagyományoztak ránk annyi tárgyismerettel és kor-tanúsággal. Sokszor éri az a vád az utókort, hogy nem tanul, vagy igen rosszul tanul a múltból, a történelemből. Ezért van az, hogy a sérelmeket makacsul megőrizzük ugyan, míg a tanulságoktól érthetetlenül óvakodik az emlékezet.

Csikszereda, 2012 októberében

A rubincsőrű madár

Nicolae Labiş olyan a számomra, mintha bátyám volna, akit már nem volt módomban megismerni. Akiről már csak hallok, olvasok. Akinek, jobb esetben, a verseit olvasom, fordíthatom.

Kölcsönsorok (Pontfix, 2004) c. műfordításkötetemben 4, jobbára ismeretlen, kötetbe föl nem vett versének tolmácsolását közöltem, miközben el kellett ismernem, hogy a 21 évet élt nagy román költői tehetségnek és ígéretnek látható életművének zömét Kányádi Sándor annyi beleérzéssel és rokonszenvvel magyarította, hogy azt bátran magáénak érezheti majd az 50 év múlva felcseperedő magyar olvasó is.

Annak idején, a Kölcsönsorok-ban az alábbi szöveg és összeállítás látott napvilágot Nicolae Labişról:

„Sz. 1935, Poiana Mărului (Moldva), ahol szülei tanítóskodtak; megh. 1956. Gyermekekorában, szülei áthelyezésének, illetve száműzetésének megfelelően többször is lakhelyet változtat. A korán megmutatkozó költői tehetség a moldvai népköltészet és a legjobb irodalmi hagyományok (Creangă, Sadoveanu) szellemében nő fel. Tehetségét az ötvenes évek elején, egy irodalmi versenyen fedezik föl, 1952-ben fölveszik a bukaresti Irodalmi iskolába, ahol nonkonformista magatartásával összeütközésbe kerül az ifjúsági szervezettel, az iskolai fegyelemmel. Első kötete (Primele iubiri – Első szerelmek) az ötvenes évek elején jelent meg, de még életében megtagadta; posztumusz kötete, amely legérettebb munkáit tartalmazza (Lupta cu inerția – Harcba a közönnyel) 1958-ban, nem sokkal tragikus halála után jelent meg. Később nagy számú kiadatlan verse is előkerült...

Ijesztett minden villamos zaja (Mă speria larma tramvaielor...)

Mikor a falut odahagytam,
Lágy tincsek göndörödtek a hajamban;
Még a tenyeremből is ittam,
Káromkodtam bolondul, nevetni tudtam,
S ha néha egy-egy fogadóba tértem,
Tettem, mert falu után vágyott a vérem.
Ijesztett minden villamos zaja, sikoltó fékje
A magas házak, az ég fehérje,
Sehogy se tudtam mire vélni,
Hogy lehet ennyi bűzben és füstben megélni?
Ám a szívem, belül
Mókás harangként gilingelt rendületlenül.

A lányok, akik találkára jönnek,
Csak sutyorognak, ők se tudnak többet,
Vagy lesütik a szemük, s én belátom,
Mekkorát nőttél, barátom!
Kihullottak hajamból az elárvult szálak,
S a villamosok már csak – muzsikálnak.
Kémények ontják kormukat az égnek,
Ijesztenének, de már nem félek,
Hisz mit nekem a füst? – kora hajnaltól, amíg el nem alszom,
Cigaretta pörköli a bajsom.
Istenem, mennyit változott fiad!
Én nem ilyen voltam, mikor elhagytam falumat,
A szívem akkor, ott, belül
Mókás harangként zengett, rendületlenül.
Zavartan szól most, galangol egyre,
Hol csöndet, hol meg vihart jelezve,
Vagy zengő lantnak álcázva kitárul,
Vagy minden ok nélkül összerándul.
És mégis megmaradok lélekben annak
A szénaboglyán hancúrozó suhancnak,
Ki káromkodik s dalol is kedvvel,
Csak most épp trillákra s komoly szavakra figyel fel.
Gyerünk, barátném, a városi ködök
Csillagot gyújtanak a jászol fölött,
S a felszíkrazó éjszakán át repülők szállnak,
Emel a város büszke palotákat.
A zene mintha komorabbá válna,
Keserűbb, mint maradék borom a pohárba'.
Táncoljunk mind a ketten, szépen forogjál!
Gyerekek járkálják így, akik nagyok már,
Rögből sarjadt, eső növelte virágok,
Táncoljunk mind a ketten, járd a táncot,
E furcsa valcert, melyet nemrég tanultunk,
Egymás szívére rettegve bújjunk,
Táncolj remegve, csak rajta, járjad,
Mintha bántottunk volna valakit, úgy járjad!

Eminescunak
(Eminesciene)
– *Befejezetlen* –

Lelkemben össze kéne gyűjtenem
Mindenegy fonnyadt levelet, amit a hársfa ága, királyi mozdulattal susogva elereszt

A hús kövekre, szentséges hársad oltalmában
Szívesen égnék, bűnbánón, mint a tömjén
Tekinteted borongó bronz szemüregei előtt.
Néhány apáca feketében, halovány ködfátyolon át
Köznapi szavakkal szóltak, s egy pillanatig imát mondtak érted.
Túl a temető kerítésén vidám órát ropnak
Egy sírnál, idebent gyászéneket mond egy pópa, s az oly szomorú
Az égi magasságból a gallyakon át
Fény és árnyék szítál
Az utolsó őszi napoktól életre kelt bogarak
Felkúsznak a sírodon nőtt piros virágokon –
Utoljára még bezsonganak a naptól és az illattól, mielőtt
Martalékaul esnének a fehér zimankónak
És mit sem tudnak róla, hogy te piros virágok alatt nyugszol,
Nem tudják, hogy ősz van és nyakukon a vég
Csillámló homok a lehullott levelek alól –
Hány éve már, hogy egyre csak hullnak homlokodra?
Egy pillanat, vagy az örökkévalóság – egyremegy.
Szellemed tovább él a füvek és a lombok felett.
Szomorú vidámságukat hallgatja
A gyertya és a tömjén füstje után epedve
És szomorúan néz a napok elébe – illetlen fekete apácák...
Miért oly költőietlen hamuszürke sírdombod –
Verseid sírja
Te, költőnek és románnak legnagyobb?
Időm lejárt;
Bocsáss meg, öreg barátom, hogy sapkámat nem vettem le előtted,
De homlokom még nem ismert fejfedőt –
Bocsáss meg, hogy nem vettem keresztet
Előtted, éretted.
Csakhogy én, a boldogtalan, semmiben nem hiszek.
Nem hoztam számodra szentelt ágat,
Mert még az este eliszom mindenemet, mígnem összeesem –
És azt képzelem, hogy veled poharaztam.
De fogadd az én határtalan lelkemet, mily szegényes lagzi,
Terítsd magad köré, vagy fölé, kedvedre,
Én vagyok az utolsó költő és a legutolsó paraszt,
Vagyok az utolsó ember és az utolsó költő
Aki rólad dalol
A parasztság utolsó poétája vagyok
S az utolsó költő, aki még rólad énekel.
Elfutok, elfutok, nekem ennyi elég –
Ha még egy percig maradnék, összeroskadok...

Ősz
(Toamna)

Mennyi vágy és mennyi álom,
Lelkek, túl egy rút halálon,
Még egy kis életre vágyva
Kiültek egy nyírfaágra.

A vers
(Poezia)

Minden bár puszta észtánc s indázó képletesség
Avagy áttetsző kristály mely csillámmá szakad,
Hideg lel, vajha télen fagyos erdőbe lépnél
S tüzes farkastekintet makacsul rádtapad.

Ehhez tegyük hozzá azt a verset is, melyet a Kölcsönsorok 2. kötete számára fordítottam:

Mi, nem!
(Noi, nu!)

Volt, aki legyőzte magában
saját hibáját, hazug rettenetét,
De addig hosszú az út, sok a tennivaló,
Hol oázist ringat a messzeség.

Kiégett nemzedékek hullnak el,
Nevetésük hús csillagot ér,
Ki veszti el majd győzelmi hitét
A jelen csalóka ösvényeiért?

Közülünk ki lesz, aki meghal
Mielőtt cserben hagyná a teste?
Ki fogja kitépni majd a szívét,
Ha már túl nehéz a terhe?

Mint rossz-féle szél, mint durva sértés,
A kérdés átsüvít a lelkeken.
– Hallga csak, hallga csak, halljad!
Mert mi nem! Mi sohasem! Mi, nem!

*

1972-ben, a Cartea Românească kiadónál megjelent – Labiş arcképével a fedőlapján – Gheorghe Tomozei szerkesztésében a *Moartea unui poet (Egy költő halála)* című dokumentumkötet, amelyet a tragikusan korán távozott költő sorstársa és jó barátja még 1970-ben állított össze. A könyv, megjelenése óta polcomon, elérhető közelségben, jól látható helyen; puha fehér kötése meg is patinásodott már a sok fogdosástól-nyitogatástól. Többször elolvastam már a rövid életű Labiş földi útjának „filmjét” (ahogy Tomozei nevezi a kötetet) és bár összességében inkább egy teljességre törő monográfiának tudom be, vannak benne a dokumentumirodalom felé mutató, annak módszereit alkalmazó részletek, melyek a maguk puritánságukban is drámai erővel mutatják, hogy Labiş életének gyors kimenetelű végkifejlete olyan, akár az i betűn a pont vagy ama rubincsőrű madár, mely halála előtt, kórházi ágyán tűnik fel egy sírvers-töredékben, amelyet a költő már épp csak lediktálni tud...

*

Nehéz eldönteni: a véletlen vagy a sorsszerűség játszott velem akkor, amikor ezt a nagyon régóta dédelgetett témát – a Labiş sorsán való elgondolkodást – hirtelen, és éppen most elővétette velem. Kell lennie valami végzetességnek abban, hogy öntudatlanul is éppen a költő születésnapján, december 2-án döntöttem úgy, hogy megnyitom Labiş-dossziémat. Csak később, amikor újabb szempontok és támpont után kutattam a Tomozei könyve óta (1972) gyülemlett Labiş-irodalomban, jöttem rá arra, hogy költőnk esetében a halál és a születés közelsége annyira szervesen egymásba játszó, hogy egy pillanatig sem kell közöttük erőszakolt összefüggéseket keresni.

Nicolae Labiş huszonegyedik születésnapja, annak pompázatos, nagyvonalú megünneplése a bukaresti Berlin vendéglőben (akkoriban az internacionalista levegőt árasztó, testvéri szocialista országok importáruit is forgalmazó szórakozóhely magát a „Külföldet” jelentette a bukaresti ifjúság számára; öt évvel a Labiş halála után magam is többször megfordultam a Palota-térről nyíló emeleti csarnokában, cseh és német söröket kóstolgatva...) akár az egész 1956-os, tragikus decemberi eseménysor elindítójának is tekinthető.

Az ünnepelt Labiş válogatott ételeket rendelt, cigányzenekart fogadott, fényképet készíttetett. Kevéssel azelőtt jelent meg első verseskötete (*Primele iubiri / Első szerelmek*), s a komoly összegnek számító honorárium egy részét nagyszabású társas bankettre költötte. A születésnap mulatság még jobban lerongyolta a költő költségvetését, olyannyira, hogy egy hét múlva, december 9-én, amikor kezdetét veszi esti ámokfutása az Írók Házának vendéglőjétől a Capşa, majd a Victoria vendéglőkön át (mely ámokfutás kevéssel éjfél után a 14-es villamos kerekei alatt ér véget és a sürgősségi kórházban folytatódik), már egy vasa sincsen, fogyasztásáért Pobeda márkájú óráját próbálja felajánlani, de váratlanul szerencséje (?) van egy Maria Polevoj nevezetű orosz táncosnővel, aki 15 évvel idősebb Labişnál; a szép, érett nőt megindítja a költő gyermeki fiatalsága, kiegyenlíti a vendéglői számlát, majd meghívja magához az ünnepeltet. A költőnek éppen nincsen lakása, Aurel Covaci nevezetű barátjánál húzta meg magát. Sietve elfogadja a meghívást, de már nem jut el Maria

szobájáig: a táncosnőnek szemtanúként kell végignéznie Labiș balesetét, vergődését a villamos ütközői között, a kerekek alatt, majd segédkezni a kórházba szállításnál... Végül, a költő kérésére, ő az, aki telefonon értesíti Aurel Covaci-ot a történetekről...

Ugye, mennyire regényes és szövevényes mindez?

De ha csak ennyi lenne, még minden világos és egyszerű volna. Ám minél több adat, vélemény, emlékszál került elő Labișsal kapcsolatban, annál nagyobb a zavar és a tétovaság. Szerencsémre, a Jurnalul Național napilap a születésnap emlékezésre tematikus mellékletben foglalta össze a Labiș halála körüli zavarosságok és tisztázatlanságok egész szövevényét, ismerteti dióhéjban a vonatkozó tanúvallomások közötti ellentmondásokat, bőven idézve a Labiș érintő memoárokból.

Szétnézve alaposabban a prérin, azt kell mondanom tehát, hogy Gheorghe Tomozei kötete, bár bizonyos mértékig megmarad a Labiș-irodalom sarokkövének, mert igen sok olyan dokumentumot, vallomást őriz, ami ma már csak ott elérhető, nem elegendő ahhoz a történethez, amit a továbbiakban el szeretnék mondani, szükség van másféle tanúságok szembesítésére is, mert úgy tűnik, egy költőnek nem csak az élete, a sorsa, az érvényesülése jelent legtöbbször sziszifuszi küzdelmet, de halálát is megkísértik a kételyek, a titkok, a nyugtalanító homályok...

Kritikusai közül sokan mintegy a labiși sors kulcsaként értelmezik a címben idézett rubin csőrű madár szimbólumát.

Az Aurel Covaci-nak 1956. december 10-én reggel, a kórházi ágyról lediktált, utolsónak tartott Labiș-versből legtöbbször azt olvassák ki, hogy a költő a kommunista rendszert teszi felelőssé halálát okozó balesetéért, a rendszer pedig ekképpen állt bosszút rajta, engedetlensége, non-konformizmusa miatt.

A vers búcsúversnek mindenképpen szép és főként: visszavonhatatlan.

***

*A rubin csőrű madár
megbosszulta, megbosszulta magát.
Nem simogathatom már.
Összetört
a rubin csőrű madár.*

*De holnap
a rubin csőrű madarak fiai,
szemelgetvén a földeken,
meglelik talán
Nicolae Labiș költő nyomait,
aki már csak egy szép emlék marad.*

(Kányádi Sándor fordítása)

*

Nicolae Labiş nem sokat időzött Bukarestben. Esetében öt esztendő bőven elegendő volt ahhoz, hogy a terebélyesedő, mind jobban elidegenedő főváros ellene forduljon és felőrölje életerőit. Az *Ijesztett minden villamos zaja...* című verse kitűnően visszaadja a természettel összenőtt, szabad lelkületű ember riadalmát a kötöttségektől és a lépten-nyomon rá leselkedő veszélyektől, fenyegetésektől.

Nem véletlenül volt egyik kedvenc poétája Szergej Jeszenyin, akit a költő George Lesnea fordításában nagy élvezettel és gyakran olvasott. Emiatt szoros barátságba került Lesneával. Ugyanazt az idegen közegbe szakadt, bukolikus lelket találjuk meg Labişban is, mint nagy orosz szellemi elődjénél, aki a moldvai költő születésekor már tíz éve halott és tömény irodalomtörténet. Sorsukban még az is közös jegy, hogy mindkettőjük halála mögött a legkegyetlenebb titkos merényletet sejtik kortársak és mai kutatók egyaránt, éppen csak a bizonyítóanyag, a muníció kevés/elégtelen a tényálláshoz.

Egy biztos: amekkora önbizalmat adott a gyermekfővel feltűnt tehetséges Labişnak az a román irodalmi versenyen nyert országos díj, melyet 1951 májusában vehetett át ünnepélyes külsőségek között a bukaresti Hadsereg Színházában, akkora terhet is jelentett életére a gyorsan fellobbanó hírnév.

Az eseményről annak idején beszámoló Scânteia tineretului (román ifjúsági napilap) szerint az ünnepi díjátadáson – amelyen az országos matematikai és fizikai verseny győzteseit is kitüntették – jelen volt Al. Buican, a Köznevelési Minisztérium miniszterhelyettese, Paul Cornea, az Ifjúság Szövetsége Központi Bizottságának titkára, Șt. S. Nicolau akadémikus, a Román Népköztársaság Akadémiájának első titkára és Gr. Moisil akadémikus is. A kitüntetettek nevében a kilencedikes Nicolae Labiş (a Fălticeni-i fiúlíceum tanulója) megfogadta, hogy ő és társai fokozott szorgalommal újabb sikereket kívánnak elérni a tanulásban.

Lucian Raicu irodalomkritikus, Labiş hajdani sorstársa az írófőiskolán, egy 1966-ból származó visszaemlékezésében elárulja, hogy 1951-es sikerét Labiş egy turpissággal érte el: dolgozatához, mely a folklórral kapcsolatos témát tárgyalta, a népköltészeti „példaanyagot” saját gyártmányú, ám hitelesnek tűnő idézetekkel pótolta. A bíráló bizottságnak már csak túlságosan későn esett le a tantusz – amikor Labiş már átvette s meg is köszönte volt a díjat. Amit aztán nem vontak ugyan vissza, de a dörzsölt fiatalemberre ettől kezdve egycsapásra igen sok kíváncsi, reménykedő tekintet szegeződött. Ehhez az is hozzájárult, hogy ez időben küldözgette be (a Viața românească című laphoz) első verseit s kapott rájuk biztató választ. 1951 őszén tizedikes román tanárja ezt írta irodalmi dolgozata fölé: „*Real talent literar.*” Vagyis: tényleges irodalmi tehetséggel bír. (De azt sem felejtí el hozzátenni, hogy a központozás kívánnivalót hagy maga után. Ennek ellenére, az osztályzat: 10-es.)

Könyvében Gheorghe Tomozei egy 1951-es nyári emléket idéz fel, amikor is a fălticeni-i líceum diákjai az akkori írófejedelem, Mihail Sadoveanu neamtí házához is elzarándokoltak. Az idős mester a világ zajától, a közéleti nyüzsgés elől vonult vissza remetelakába, de a kíváncsi tanulók zavartalanul zörgettek a kapuján. Hallván hangoskodásukat, Sadoveanu kinézett az ablakon és kiszólt:

– Kik vagytok?

Az egyik diák kivált a csoportból:

– Fălticeni-i tanulók vagyunk és Sadoveanu bátyónál szeretnénk tiszteletünket tenni.

– Te meg ki vagy?

– Nicolae Labiş a nevem.

– Labiş? No, akkor iszkiri, befelé!

Anekdota lenne?

Meglehet, ámbar nem véletlen, hogy a Labişban többek által felismert kiugró tehetség ápolása végett a gyermekköltőt, minisztériumi engedéllyel, az 1951–52-es tanév második felében áthelyezték Fălticeni-ből a iaşi-i Mihail Sadoveanu középiskolába, s alaposan felkészítették arra a felvételi vizsgára, amit 1952 derekán a bukaresti Eminescu írófőiskolán fényes sikerrel tett le. Labiş egyből a kollégák figyelmének központjába került: mindenki tudta, hogy kivételes tehetség lakozik benne. Barátságát keresték, irigyelték, féltékenyek voltak rá.

Labiş, akit mindenki Laenak becézett, levélben ekként számolt be Văleni-ből Mălini-be költözött szüleinek sorsa alakulásáról: „Pénzre nincs gondom. 350 lejrt adnak havonta ösztöndíj gyanánt. Füzeteket, könyveket, de még ceruzát és tintát is ingyen kapunk. Nincs egyéb dolgom, minthogy ritka könyveket vásárolok az antikvárium-ban. Jól megy sorom. Az iskolai folyóirat versrovatának felelőse vagyok. Nagyon jó tanáraink vannak.” (1952. október 6.)

Fél év sem telik el, s 1953. január 2-án már hosszú és vágyakozó levelet fogalmaz az otthoniaknak, amelyben a január végén esedékes téli vakáció terveit veti papírra. Idősebb íróbarátját szeretné elvinni vadászni a közeli erdőkbe. Leírja szilveszteri mulatságukat az intézetben („banketteztünk és táncoltunk – a leghetetlenebb módon mulatoztunk”), majd elpanaszolja, hogy a tél Bukarestben távolról sem hasonlít az otthonihoz, hiszen még csak hó sincsen, s ha van is, azonnal eltakarítják. Vágyódik a vidéki szilveszteri szokások és hangulat után, kedves gyermekkori emlékeit eleveníti fel szüleinek a legapróbb részletekig, majd mintha a világ legbölcsebb embere lenne, kioktatja őket, hogyan neveljék az otthon maradt húgait, majd felsorolja, mi mindent készül ajándékba vinni a számukra. Végül bocsánatot kér a szokatlanul hosszúra nyúlt és furcsa hangvételű levele miatt, de csak azt akarta ezzel kifejezni, hogy nagyon hiányzik számára az otthon.

Alig egy héttel később elfogja a nyugtalanság és szemrehányó, kurta levelezőlapra ezt firkantja:

„Édes apám! A szerepek felcserélődtek. Korábban én voltam az, aki elhanyagoltam a levélírást, most ti vagytok azok, akik hanyagoltok engem. Meggyőződésem, hogy egy igazgató tennivalói számosabbak Mălini-ben, mint voltak Văleni-ben, de azt hiszem, legalább újév táján válaszolhatnátok a leveleimre... Tudni szeretném, miként telepedtetek meg Mălini-ben, hogy megy sorotok... Néha azt hiszem, hogy egy katasztrófa elsüllyesztette a Bukarest és Mălini közötti utat. Írjátok meg, hogy így történt-e, hogy tudjam, milyen járművet válasszak, amikor hazautazok vakációra...”

A lapot végül, úgy tűnik, nem küldte el, mert hiányoznak róla a postai kezelés nyomai. Az is lehet, hogy időközben már választ kapott gyötrő kérdéseire. Tény, hogy

nem lelte a helyét Bukarestben. Ugyanakkor valósággal habzsolta a nagyvárosi életet. A bohém életmódhoz való hajlama, a költői ihlet és a mámor párosítása rendszertelen életmódot diktált. Nem tartotta fontosnak, hogy lakást béreljen, hol egyik, hol másik barátjánál húzódik meg éjszakára vagy akár több napra. Egyénisége ellentmondásos, szeretett fel- és kitűnni, szerepelni, máskor meg szerényen meghúzta volna magát a közösségben, s e kettősség sokszor egyetlen óra leforgása alatt uralmába kerítette – emlékeznek volt kollégái. George Bădărău a *Nicolae Labiş: Viața și opera. Editura Timpul. Iași, 2001.* c. kötetének előszavában így ír: „Éjjel-nappal ivott. Amikor már nem volt rá pénze, zálogba adta a töltőtollát, az üres pénztárcáját, a karóráját. Megindult azon az úton, ahonnan nincs visszatérés. Valahányszor honoráriumot kapott (amely akkoriban akár az apja tanítói fizetése felét is kitette), sietett itálra költeni vagy ide-oda taxizott Bukarestben.”

Kereste az emberek társaságát, falkában élt, de ott is magányos volt. Hiányoztak számára az otthoni ingerek. Valamit végérvényesen elveszített új életével, de hogy mit nyert helyette, azt képtelen volt felbecsülni, mert mind gyakrabban került össze-ütközésbe környezetével, az egyre merevebb és képmutatóbb társadalmi közeggel.

Gheorghe Tomozei nyomasztó emléket vet papírra az irodalmi főiskola megnyitó ünnepségéről, amelyen Sadoveanu mester is tiszteletét tette. „*Nem néz ránk, úgy szónokolja: – Ha önök közül netán két vagy három író ha kiemelkedik, akkor az jó lesz. Csak úgy dörömböl a szívünk: a fehér teremben több mint 50-en szorongunk...*”

Az ötven közül az egyik Labiş. Akinek a neve már nem ismeretlen. És Sadoveanu, távoztában kijelenti a tanároknak: föltétlenül látni kívánja az alig 16 éves költőt. Ez a kitüntető figyelme a későbbiekben önkéntelenül is megóvjá Labiş attól, hogy élete 1956 előtt végzetes fordulatot vegyen...

*

Nicolae Labiş élete rövid lefutásához a háború utáni időszak erőteljes társadalmi felhajtóereje adja a hátteret. Költőnk genetikailag is olyan alkat, aki gyorsan szeretne beérni. Anyja alig tudja visszafogni, hogy ötéves korára ne tanuljon meg írni-olvasni. Pedig az érdeklődése, az ambíciója megvan hozzá.

1948-ban Labiş 13 évesen lelkesen csatlakozik, legfiatalabbként, az iskola ifjúsunkás osztagához. Egy volt csapattársa, akiből tanítónő lett, így emlékezett a kamasz Laéra: „Ő volt a legkisebb közöttünk és a legfiatalabb. Vasárnaponként mint ifjúsunkások, a falvakat jártuk. Előadásokat, felolvasásokat tartottunk. Nelu sose hiányzott és mindig a saját verseit szavalta. A pártról szóló, háborúellenes versek voltak ezek.”

1949-ben a bukaresti *Viața Românească* című irodalmi folyóirattól, *Labiș Nicolae elvtársnak* címezve, megkapja az első hivatalos választ valamely beküldött versére.

„Tisztelt elvtárs!

Megkaptuk A hegy dalol (Muntele cântă) című versét és örvendüink versíró szándékának. Csakhogy e vers alapján nem tudtunk véleményt alkotni az ön lehetőségeiről, ezért arra kérjük, küldjön még. Kérjük, tájékoztasson életkoráról és társadalmi származásáról. Javasoljuk, hogy versei tükrözzék annak a közegnek a valóságát, amelyben dolgozik.

Elvtársi üdvözléssel

a verskollektíva:

Cristian Sârbu, Miha Dragomir, Eugen Jebeleanu”

(George Bădăraș a Nicolae Labiş: *Viața și opera. Editura Timpul. Iași, 2001.* c könyvében idézi is az „elegánsan” elutasított verset, s azon csodálkozik, hogy a költő 14 éves korához képest meglehetősen érett és formagazdag szövegét miért jegelte a szerkesztőség, hogy végül a Iașiul nou c. napilap legyen az, aki Labiş költői indítását vállalja – igaz, egy jóval gyengébb versével: *Fii dârș și luptă, Nicolae! / Légy elszánt és harcolj, Nicolae!*)

Lucian Raicu, Labiş főiskolai kollégája visszaemlékezik, hogy a moldvai fiatal írók 1950-es értekezletén az alig 15 éves költő magabiztosan és halálkomolyan viselkedett. Úgy mutatták be a nyilvánosságnak, mint valami kuriózumot, s az egyik szünetben az írószövetség jelenlévő vezetősége közvetlenül is szóba kívánt állni vele. Labiş ettől valósággal megtáltosodott, szellemdús párbeszédet folytatva a bukaresti írókkal. Szereplése mindenkit elkápráztatott, különösen, amikor értően és kifejezően Rimbaud-, Verlaine- és Jeszenyin-verseket kezdett felmondani. Abban a történelmi közegben maga volt a Csoda.

Radu Cosașu prózaíró, egy másik főiskolai kolléga egy 1970-es visszaemlékezésben figyelmezteti az utókort: Labiş távolról sem volt angyalian ártatlan, „és mi sem voltunk csecsemők”. Labişnak volt mondani-, pontosabban írni valója. Ennél pusztítóbb erőre nincs is szükség. Az értelem, a valódi líra ereje mindig veszélyes – hangsúlyozta Cosașu –, s aki e területen „vétkezik”, bármikor megvádolható. Labiş nem úgy volt eretnek, hogy fütyült a templomban vagy kiszólásokat engedett meg magának a verseiben, hanem minduntalan kétségbe vonta a dogmát, azt, amely az ateista marxizmust képmutató vallássá változtatta. Labiş nem lehetett konkrétan tetten érni, ezért az ellene mind gyakrabban fellépő erők erkölcsileg próbálták kikezdeni: hogy mulatozik, hogy tiszteletlen az idősekkel szemben, hogy a reakció malmára hajtja a vizet... Cosașu szerint Labiş a legnagyobb természetességgel gyakorolta a kételyhez való jogát és önkéntelenül erre ösztönözte a környezetét is. Valósággal megfiatalodtak mellette...

A (sokszorosítógépen, belső használatra készült) főiskolai lap szerkesztőjeként, komolyan vette a kritika fegyverének használatát s nem átalált a kor egyik tehetséges, vezető lírikusát, A. E. Baconskyt kifaragó paródiákat közölni az *Anii de ucenicie / Inasévek* c. közlőnyben. Akkor figyelmeztették: jó lesz, ha az irodalmi karikatúrák alá

odaírja, hogy amúgy tiszteli Baconsky költészetét, csupán bizonyos dogmatikus vadhajtasait teszi nevetségessé...

Feszültség feszültséget támasztott körülötte. Al. Hoaja, az írófőiskola igazgatója s egyben filozófia tanára elmondja, hogy az intézményben egymást érték az ún. „feldolgozó”, „kicsináló” gyűlések, amelyeken egyik-másik hallgatónak alaposan megmosták a fejét, hogy jó útra tereljék, s előfordult, hogy több napon át tartottak. Egy ilyen gyűlésen Labiş is terítékre került, mint olyan, aki képtelen beilleszkedni a főiskola és a bentlakás szigorú szabályzatába. De meg az is szemet szűrt, hogy olyan, a fiatal írók fejlődésére ártalmasnak vélt szerzőket olvas, amit még csak nem is rejt véka alá, mint Lucian Blaga, Ion Barbu, George Bacovia vagy Malarmé, Rimbaud, Baudelaire, Valéry stb. Kérdések és kritikák egész özönével árasztották el akkor a gyermekköltőt, a közösségi átnevelés intézménye javában működött, úgyhogy Labiş részben maga is meghajolt az észrevételek előtt, ami az intézeti fegyelmet illeti, de kikérte magának, hogy beleszóljanak olvasmányaiiba, gondolataiba. Még dacosabban, ellenségesebben viselkedett, miután megtudta, hogy „kihágásaiért” két hétre megvonták tőle a színházba vagy koncertekre járás jogát.

Ezekből az időkből maradt fenn egy fogalmazványa, ami el nem küldött levélnek tűnik (bár lehet, hogy elküldte, és annak első fogalmazványáról van szó) egy meg nem nevezett, volt barátjához, aki magatartásával úgymond átállt a Labiş ellenségei oldalára. Labiş emiatt megtagad vele minden ismeretséget, nem fogad el tőle semmiféle kioktatást, de hangsúlyozza, hogy nem kérdőjelezi meg tehetségét és költői értékét. *„Nem ismerjük többé egymást. Ez elszomorít, de láthatod, hogy e levél sorai-
ból nem szomorúság árad, mert most erőseknek kell lennünk. Viszontlátásra, te,
akinek a nevét elfelejtettem.”*

Színpadias a sértődése? A szakítás gesztusa? A közösséggel szembeni dacossága? Meglehet, de azt láthatóan jelzik, hogy Labiş mélyen felzaklatják a személyét ért támadások, a méltánytalanságként elkönyvelt konfliktusok, amelyek 1954-től kezdve egyre gyülekeznek az élete fölött. Eltávolítják az Ifjúmunkás Szövetségből (IMSZ) s bár e döntést legfelsőbb szinten nem hagyják jóvá, törlik az 1954 nyarán esedékes varsói világifjúsági találkozó küldötteinek listájáról; annak ellenére, hogy egy időre azért időzik többedmagával Sztálinvárosban (Brassó), később meg Szinaján, hogy kimondottan a feszített életű verseket és dalszövegeket írjon.

A Jurnalul Național 2009. november 31-i mellékletében Stela Covaci, Labiş egykori barátjának özvegye, akit 1989 előtt rendszerellenes tevékenységéért üldöztek, súlyos vádakát fogalmaz meg a költő egykori környezetéről. Szerinte a költő intelligenciája, kimagasló tehetsége sok iskolatársa irigységét és gyűlöletét váltotta ki, a főiskolán tanító személyiségek (Mihai Beniuc, Marcel Breslașu, Gogu Rădulescu, Mihai Gafița stb.) pedig azért fordultak ellene, mert egyikük tekintélyét sem ismerte el, nem fogadta el irányításukat, atyai intelmeiket. A főiskola vezetője úgy véli, Labiş egy tévelygő, akit meg kell menteni s valóságos besúgó-hálózatot szervez az iskolatársakból a költő körül, rendszeresen jelentéseket íratott viselkedéséről. Egymást érték az internátusi szobában tartott házkutatások, majd belekeverték egy nőügybe is: azzal vádolták, hogy egyik kolléganőjét meg akarta erőszakolni.

Labiş egyetlen mentsvára Mihail Sadoveanu maradt. Ion Gheorghe költő, maga is a főiskola növendéke, emlékszik rá, hogy az öreg, impozáns prózaíró, aki előtt akkoriban mindenki hajlongott – ami elsősorban nem a tehetségének, hanem magas társadalmi tisztségének szolt –, hetente megjelent a főiskolán és megkérdezte: „*Labiş i-aişi?*” Vagyis, hogy Labiş itt van-e. Mire Labiş felállt, az idős Mester végigmustrálta, majd leülhetett. Ez így ment egy álló éven át. A Sadoveanu kitartó érdeklődése fogta vissza az iskola vezetőségét, hogy radikálisan lépjen fel a költővel szemben. Alexandru Hoajă állítja, hogy a trükköt Mihai Beniuc-kal és Sadoveanuval együtt eszelték ki, mert az IMSZ-től mind türelmetlenebbül sürgették őket, mikor dobják már ki Labiş a főiskoláról. Mindig azzal mentegetőztek, hogy tehetetlenek, mivel Sadoveanu hetente beállít és megkérdezi, mi van Labişsal... A Mesterhez, úgy látszik, senki nem mert nyúl.

Utólag többen állítják: Labişról titkos megfigyelési ügycsomót is összeállítottak ez azonban mind a mai napig nem került elő...

*

Igaz, hogy Labiş titokzatos, korai haláláról ígértem beszámolót az elején, de mert minden halálhoz az életen át vezet az út, bármilyen rövid is lett légyen hősünk földi pályafutása, végzetének nyomai, előzményei ott rejtőznek az élet hirtelen fordulataiban, történéseiben.

Mondjuk, éppen Nicolae Labiş ama kétségbeesett törekvésében is, hogy mindenáron érett férfiként kezeljék. Ehhez pedig úgy kellett viselkednie, hogy jóval felnőttbbnek látsszon, mint amilyen a valóságban volt. Kortársai állítják: majd minden kilengésében, kivagyji pózában volt egy jó adag e kierőszakolt felnőtté válásból. Mihai Petroveanu költő, az Eminescu írófőiskola hallgatója egyike volt azoknak, akik meghívottként részt vettek Labiş születésnap „fogadásán” a Berlin bárban. Meglepődve tapasztalta ünnepelelt barátjánál azt a körültekintést, amivel a mulatságot megszervezte: válogatott falatokat rendelt, valódi cigányzenekart szerződtetett, mellé egy töltött galambra emlékeztető dizőzt is hívott (aki Petroveanu szerint inkább a testéből, mint a torkából énekelt...), s hogy az ünnepélyes pillanatok megörökítése se maradjon el, hivatásos fényképészt invitált a bankettre. „*Meglepődtem – írja 1970-es visszaemlékezésében Petroveanu –, hogy bár kanmuri volt, a bankett nem fájzott el eredeti hangulatától... Nem tudom, miként viselkedett Labiş más helyzetekben, szűkkörű, kocsmái vagy otthoni ivászatai során... Azon az estén, azon az éjszakán... minden a szabadság és az állattan határai között maradt. Meggyőződésem..., hogy Labiş, bármennyire is lepusztult lett légyen, sose volt képes triviálisnak lenni.*”

Egy évvel korábban, 1955-ben a huszadik születésnapot Labiş egymagában, társak nélkül ünnepelte – legalábbis erre utal az a rövid, hátrahagyott verse, amit belső lelkivilágának, magányosságának jellemzésére azóta is sokat idéznek:

*Húsz éves vagyok és verselek.
Hotelszobában, úgy estére járva
Szeretteimmal üldögélhetek
Megrettenve a kinti tél szavára.
Miért hazudnék, barátaim sehol,
De ablakom alatt ólálkodó szelek...
Barátaim, nektek bevallhatom,
Hogy titeket csak elképzeltelek.
Lakmározom – én húsz éves vagyok.*

(Cseke Gábor fordítása)

Az ilyen és ehhez hasonló magányos lakmározások ellen vágyta a társaságot, csapódott hol ide, hol oda, ahol felnéztek rá, ámuldozva az ő korai istenadta tehetségén. Kevéssel a halála előtt felvették a romániai írószövetségbe. Ehhez viszont meg kellett volna változtatni a szövetség szervezeti szabályzatát, amely előírta, hogy csak az lehet tag, aki kéri felvételét a testületbe és akit néhány régi tag írásbeli ajánlással támogat. Mihai Gafița, az írószövetség egyik akkori tisztségviselője úgy tudja, hogy az írószövetség a balesetre való tekintettel döntött úgy, hogy költői érdemeiért, soron kívül felveszi Labiș tagjai sorába. A kérvényt és az ajánlásokat emiatt később készítették el és tették a dossziéba, szándékosan korábbi dátumozással, hogy találjanak a felvétel időpontjával.

1956. december 9-én Labiș beállított a *Tânăruul Scriitor / Fiatal Író* c. folyóirat szerkesztőségébe (ebből lett később a *Luceafărul* c. irodalmi hetilap), ahol kollégája, Gheorghe Tomozei dolgozott, és letette az asztalára *Marx* c. költeményét; ám azonnal ki is igazította a címet: *Lui Marx-ra (Marxnak)*. Tomozeinek úgy tűnt, hogy valaki már „dolgozhatott” ezen a kéziraton, mert az egyik szakasz mellett, oldalt, vékony vonalak jelezték, hogy valakinek, valamiért feltűnt ez a rész... Mihai Stoian, Labiș egy másik iskolatársa emlékezett rá, hogy pár nappal a baleset előtt beültek az írók vendéglőjébe és Labiș kikérte a véleményét e vers sugallatát illetően: vajon tényleg megkérdőjelezhető benne az ő költői elkötelezettsége? Stoian akkor megnyugtatta... Ezek szerint az a valaki, aki a strófába belekötött, már valahol kitette azt a bizonyos kérdőjelet, s a vers csak ezután került Tomozeihez.

Ez volt az utolsó alkotás, amit Labiș a halála előtt valamely szerkesztőségnek átadott. Szerkesztői megfontolásból a *Lui Marx* végül mégsem a Tomozei lapjában, hanem a *Gazeta literară*-ban látott napvilágot (Tomozei később kiderítette: ott kapta Labiș verse az első „kosarat”), a költő halálát hírül adó nekrológhoz „mellékelve”, két szakaszát viszont egyszerűen „kifelejtették”.

*

Mai megítélés szerint majdnem lehetetlen pontosan újrájátszani Nicolae Labiş halálának közvetlen előzményeit és a történetek folyamatát. Minél több idő telik el ama 1956-os decemberi este óta, annál több a fantáziálás, az összeesküvés elmélet, mindegyre új és még újabb vélemények, elképzelések jelentkeznek. Magyarán: annál nagyobb a káosz.

Pedig az alapidokumentumok elérhetők Gheorghe Tomozei könyvében, és bizonyos mértékig megkerülhetetlenek.

Létezik ugyanis egy rendőri jegyzőkönyv december 10-e 2.40 perces keltezéssel, egy helyszíni rajz a baleset helyéről, egy kórházi bejegyzés és igazolás (Colţea) a Labiş beszállításáról és a felállított diagnózisról, illetve továbbküldéséről a 9-es kórházhoz, egy-egy tanúvallomás a balesetben érintett jármű villamoskalauzaitól, a rendőrség nyomozati jegyzőkönyve, Maria Polevoj és Schwartzman Isac-Grişa szemtanúk vallomásai, végül az ügyészségi jegyzőkönyv a villamosvezető ellen indított eljárás megszüntetéséről. Hogy aztán ezekkel szemben idővel egyre több kétely támadt, az érthető, hiszen már a baleset bekövetkeztekor furcsa hírek terjengtek Labiş körül, egyesek szerint az ügy vészesen „rímelt” Jeszenyin titokzatos öngyilkosságára, amiről később kiderült, hogy szabályosan megrendezett, jól álcázott kivégzés volt.

A különböző vallomások és emlékezések alapján Labiş utolsó napjának menete a következő:

* December 9-én délben az írószövetség étkezdéjében ebédel. Egyetemi hallgató húga szerint ott találkoztak, majd elváláskor Lae azt mondta neki, hogy az orosz táncosnővel van találkája. (Mindenki más azt állítja: Maria Polevoj, a belügyminisztérium táncgyűttesének tagja és Labiş csak a baleset estéjén találkoztak először, Margareta viszont esküszik rá, hogy bátyjától már egy hónapja hallott a kapcsolatokról.)

* Estefelé a költő Aurel Covaci lakására megy, ahol az utóbbi időben lakott, s mert otthon nincs ennivalójuk, telefonon rendel az írószövetségi vendéglőből egy sültet, majd elindul, hogy azt helyben elfogyassza. Tanúsítják: Aurel Covaci és későbbi felesége, Stela.

* 21 óra: Labiş a Capsa vendéglőben tartózkodik; Maria Polevoj, aki akkor érkezett a lokálba, azt állítja, hogy amikor belépett, a költőt már ott találta.

* Éjfél tájban Labiş, több személy kíséretében (köztük van az orosz táncosnő is) a Capsából az Universităţii vendéglőbe tart, de mert azt zárva találják, a Victoria vendéglőt keresik fel.

* December 10-én 2.30-kor a Colţea kórház előtti villamosmegállóban Labiş elüti a villamos, ezt a két kocsiban szolgálatot teljesítő kalauzok egybehangzóan tanúsítják.

* Ugyanebben az időben a sérültet a Colţea kórházban megvizsgálják, onnan átküldik a 9-es kórházba, végül a baleseti kórházba kerül, ahol december 22-én meghal.

A Jurnalul Naţional összeállításában Labiş húga sok érdekes, de a dolgokat inkább érzelmi oldalról megvilágító adalékkal szolgál Labiş utolsó napjairól. A költőt kezelő orvos, Andrei Firică ma már nem él, de fia jól emlékezett arra, hogy apja többször is mesélt neki Labiş balesetéről, s meg volt győződve arról, hogy a beteg menthetetlen: gerincét teljesen széttroncsolta az ütközés, s bár úgy-ahogy összeillesztették, csak

fájdalmát voltak képesek enyhíteni és az életét pár nappal meghosszabbítani. Tomozeinek még alkalma volt szóra bírni a doktort, aki beszámolt arról, mennyire ragaszkodtak a költőhöz a barátai és az ismerősei, és ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy két hétig még életben maradjon. Éppen akkor jelent meg Labiş első kötete, a barátok behozták a kórházba, s Firică doktor is kapott belőle egy példányt: ekkor ismerte meg betegét költői mivoltában is. Az orvos szerint Labiş tudatában volt annak, hogy meg fog halni. Az utolsó napokban 40 fokra szökött a láza, tüdő- és veseszövődmények léptek fel, lélegeztető gépre kötötték. Utolsó kívánsága az volt, hogy adjanak neki oxigént...

Firică doktor egyik asszisztense emlékezett arra, hogy orvosi konzílium vizsgálta Labiş sérüléseit, s az volt az egybehangzó vélemény, hogy azok után ítélve az ütközés rendkívül erőteljes lehetett, amit vagy a villamos nagy sebessége, netán egy gyilkos kéz okozhatott...

A „gyilkos kéz” elmélet különben gyorsan szárnyra kapott a költő halála után. Aurel Covaci és felesége, Stela csak 1962-ben házasodtak össze, de Labiş még élt, amikor már összeköltözve éltek. Stela később papírra vetette Labişhoz fűződő emlékeit, s bennük váltig állítja, hogy a költőt előre kitervelten és rendszeresen figyelték, üldözték. Később őt és a férjét is zaklatták, lecsukták, ellenforradalmi összeesküvéssel, szervezkedéssel vádolták. Emiatt aztán évtizedekig hallgattak azokról a dolgokról, amiket most már nem hajlandó tovább titkolni.

Stela Covaci meggyőződése, hogy a család – mindenek előtt a költő édesapja, de néhány közeli barát is – ismerte az igazságot, mert Labiş elárulta nekik, hogy hátulról szántsándékkal a villamos alá lökték, s a merénylőt is felismerte. De félelmükben a hallgatást választották. Szerinte a húga, Margareta is tudta az igazságot, amit aztán Labiş egyik legjobb barátja és kollégája, a magyar Portik Imre is megerősített emlékirataiban.

Labiş erőteljesen foglalkoztatta a halál gondolata – állítja Stela –, érezte, hogy hamarosan utoléri a vég. 1956. november 30. és december 2. közötti éjszakákon egész versciklust diktált le Aurel Covaci-nak rémálmairól, arról, ahogy meglegyintette a halál szelleme. A többnyire gyorsírással lejegyzett verseket nemrég fedezték föl a suceavai múzeum Labiş-irattárában, Stela Covaci szerint a titkosrendőrség korábban elkobozta, ez a példány pedig most valahogy előkerült. A feljegyzések megfejtésében állítólag két jól képzett gyorsíró is részt vett.

„*Eram în vis cadavru în raclă și în groapă...*”; „*Mă doare totul: visul, cuvântul, somnul, viața și vântul...*” – ilyen és ehhez hasonló sorok adják meg a versek alaphangját. Vagyis: „Álmomban hullá voltam sír mélyén, koporsóban...”; „Minden fáj, az álom, a szó, az alvás, az élet és a szél...” Ez a hangvétel valahogy kilógott abból a költői világból, amely felé a költőt irányítói, a szellemi-ideológiai elvárásokat megfogalmazók taszították volna.

Stela Covaci nem hallgatta el azokat a ravaszul felröppentett meséket sem, amiket szerinte a titkosrendőrség készakarva terjesztett Labiş haláláról. Létezik köztük olyan változat is, hogy Labiş tökrészezen saját maga ugrott a villamos elé. Egy másik állítás szerint Labiş és Covaci együtt italoztak, majd ez utóbbi a költőt a kerekek alá

taszította. Még „indoklás” is született erre, egy titkosszolgálati jelentésben például az áll, hogy Covaci „szerette volna megnyerni Labiş az ellenforradalmi tevékenységnek, és mivel ez nem sikerült, meggyilkolta”. Más elmélet szerint Labiş és Covaci ugyanazt a lányt szerették, és Covaci tettét a féltékenység váltotta ki. Sajnos – állítja Stela Covaci –, akadt, aki ezt az elméletet irodalmi formába öntötte. Az illető nem más, mint a titkosszolgálati kapcsolatairól elhíresült kiadói lektor, majd diplomata, Gabriel Gafița.

*

Érdekes mozzanat Nicolae Labiş életében, hogy egyik legközelebbi barátja a főiskolán tanuló gergyói fiatalember, Portik Imre volt, akit újságíróként tart számon az irodalomtörténet. Barátságuk annyira szoros, hogy Portik egész könyvre való élményt őrzött meg a költőtől, aki minden belső gondját megosztotta vele; legalábbis, szinte mindent...

Portik Imre könyvének címe: *„Hora morții. Consemnări despre prietenul meu Nicolae Labiş”* (A halál körtánca. Feljegyzések Nicolae Labiş barátomról) és azt a meggyőződést osztja, hogy Labiş kényelmetlenné vált a rendszer számára, ezért valamilyen módon el kellett tenni láb alól. A költő egyúttal Portiknak is elmesélte kórházi ágyán, hogy tulajdonképpen mi játszódott le a 13-as villamos megállójának szigetén.

Kórházi látogatásakor Portik Imre ugyanis feltette a kérdést:

„Hogy történhetett veled ekkora szerencsétlenség?... Részeg voltál?”

„Nem, nem voltam részeg. – válaszolt Labiş. – Igaz, hogy ittam akkor este és a délután is, de még csak bódulatot se éreztem.”

„Akkor viszont hogy eshetél józanul a villamos alá?”

„Nem magától történt, valaki meglökött hátulról...”

„Ki volt az, ismered?”

„Nem tudom, ki volt. Nem volt időm hátra tekinteni, mert a lökéstől felemelt kézzel a vagonok közötti rácsozatra zuhantam. Ujjaimmal belekapaszkodtam a rács egyik rúd-jába, de fokozatosan mind lejjebb csúsztam, lábaim pedig a második vagon alá kerültek. Fejem a levegőben lógott, lefelé fordított arccal, láttam, ahogy a sínből sárgás és zöldes szikrák pattannak ki. Ahogy így vonszolódtam, éreztem a hátsó kocsni néhány erőteljes lökését. (...) Mozdulatlanul álltam, amíg a villamos csökkentett sebességgel mellém ért. Látván, hogy túlhaladja a járdaszíget végét, néhány lépéssel utána eredtem, de kettőt se léphettem, mert hátulról a rácsnak taszítottak. Nem akartam menet közben felugrani a villamosra, előbb látnom kellett, hogy ő melyik vagonba száll fel.”

Az a bizonyos „Ő”, akinek felszállásához Labiş igazodni kívánt, nem más, mint az orosz (belügyi) táncosnő, aki hivatalos tanúvallomásaiban – Portik szerint – fontos részleteket hallgatott el vagy másított meg a költő balesetéről. Portik leírja, hogy a baleset után közvetlenül kifaggatta a hölgyet, aki elmondta: „Ő [mármint Labiş] az utolsó előtti volt a várakozók csoportjában és mindenki másnál közelebb állt a

villamoshoz, tisztán láttam, amint a mögötte lévő meglökte és nyugodtan továbbállt, miközben a Költőnek nyoma veszett.” Csakhogy Labiş halála után a nő már nem volt hajlandó mindezt megerősíteni: „Ha valamit is szeretne megtudni tőlem – hangoztatta Portiknak –, menjen az ügyészségre és olvassa el a tanúvallomásomat. Többet nem mondhatok annál, mint ami oda le van írva. Ez az én válaszom az ön felszólítására, és kérem, többé ne zaklasson. Tulajdonképpen nem is ismerem önt. Sose találkoztunk és nem tudom, ki vagy.”

Maria Polevoj hallgatása tartósnak bizonyult az időben, ami csak 1978-as halála után nyolc évvel tört meg, amikor is egy máig ismeretlenségbe burkolózó személy (sajtólevelét Em. B. szignóval küldte be a Flacăra hetilaphoz) részletesen el nem mesélte, mit árult el orosz táncosnő barátnője a tragikus éjszakáról.

Ezek szerint Maria Polevoj volt az, aki a súlyosan sérült Labişet elkísérte a Colțea kórház felvételi irodájáig, majd onnan a többi kórházba. A rákövetkező napokban ágyának esett, nagyon megviselte a szeme láttára lejátszódott tragédia, a Ciocârlia együttesnél lévő munkahelyén sem jelent meg. Maria hibásnak érezte magát ama gesztusáért, hogy meghívta magához a költőt azon az estén, majd magára hagyta a peronon (leplezni akarván, hogy együvé tartoznak és közös az úticéljuk) s így ennek köszönhető a körülmények szerencsétlen egybeesése. Maria halála amúgy öngyilkosságnak bizonyult, nagy mennyiségű altatót vett be, nyomorúságos magányban halt meg.

A sajtólevél titokzatos szerzője azt is elmeséli, miként történt – Maria szerint – megismerkedése a költővel a Capșa vendéglőben, 1956. december 9-én este:

„Az est első részében a Költő egy széken ült Mariával szemben, aztán Maria maga mellé hívta. Furcsa, gunyoros, nagy gyermeknek tűnt a szemében. Hogy megszabaduljon a csipkelődésektől, a társaság kérésére szavalni kezdett, majd boldogan, hogy figyelemmel hallgatják, mind jobban belelendült. Nevetve kérdezte Meritől, látott-e már közelről hűsvér író, költőt és ha igen... akkor biztosan idősebb volt nála! Meri azt kérdezte, hogy lehet az, hogy ilyen magányos. Furcsának találta, hogy egy ilyen vonzó ifjú egyedül üljön és igyon a vendéglőben. Nem vagyok egyedül, itt van... és az üvegre mutatott. Mariának úgy tűnt, hogy csak nagyzol. Akkor árulta el, hogy ő táncosnő és a tánc világából való történetekkel szórakoztatta a költőt. Lenyűgözően mesélt... A nő és az író mindvégig egészen bizalmas hangon társalogtak. A többiek ugratták őket, amitől Nicolae Labiş zavarba jött és elutasította, hogy megigyon velük egy békepoharat. Ekkor történt meg az a bizonyos meghívás Maria otthonába. Hogy a társaság száját befogják, úgy döntöttek, külön-külön távoznak és csak a villamosmegállóban találkoznak. A többiek felkerekedtek egy másik vendéglő felé... Labişnak sem volt nagy kedve elszakadni a vidám társaságtól – nem tudta, mit tegyen, maradjon-e vagy kövesse a nőt –, ezért Maria is velük tartott, míg végül sikerült jóval éjfél után elválni a csapattól... Ha nem kerestem volna fel Mariát azokban a napokban, akkor most semmiről se tudnék, mint ahogy az Együttesnél sem tudtak semmit a Mariával történekről. Nem szabad elfelejteni, hogy Meri a belügy táncegyüttesének tagja volt, ami szigorúbb elvárást feltételezett viselkedésével szemben. Gondolom, érthető, miért nem kívánta, hogy megtudják, s mindenek előtt az

Együttesben, hogy egy lokálban tartózkodott, ivott – mindegy, hogy mennyit – és éjszaka indult haza, egy fiatalemberrel, még ha az maga volt a nagy Labiş. Több hétig tartó idegösszeroppanása után Maria végleg magába temette a történeteket.”

(Furcsa kérdés fogalmazódik most meg bennem: vajon minden költőhalál regényes fordulatokkal indul be és van megáldva? Vagy léteznek kiválasztottak, akiknek még a haláluk is olyan, mint egy megíratlan költemény...)

*

Nem tartozik szorosan a költő halálához, de érdekes újságírói feladat lenne megtudni: mit csinál, mivel foglalkozik ma Portik Imre, aki azóta már tisztes öregember lehet, s ha nem is a száz évet megérték fajtájából, de a megállapodottakéból valószínűleg. Elképzelem, hogy valahol szülőfalujában, Gyergyóremetén készül az újabb nagy találkozásra barátjával, aki 1956 karácsonya óta az égi kocsmákat járva keresi a beteljesülés boldogságát...

Az a fajta újságíró, aki egy ilyen kihívásra azonnal hétmérföldes csizmába ugrik és csapot-papot hagyva megindul feltörni a titok pecsétjét, már nem én vagyok. (Különben is, érdeklődésemre érkezett időközben egy kósza válasz Gyergyóremetéről, miszerint Portik valószínűleg 1992-ben elhalálozott...) Most csak azon tűnődöm, hogy lehet az, hogy 1973-ban az Új Élet folyóirat riportere képes volt szóra bírni ezt az embert, Labiş közeli barátját, hogy felelevenítse, milyen volt a kettejük kapcsolata, majd csak hosszú évtizedek múltán írta meg emlékező könyvét – románul, de székelysége dacára, a médiaprérin magyarul sehol nem mutatkozott (vagy csak én nem voltam elég figyelmes?). Mint kitudódott, könyvét egyenesen Labiş húga szerkesztette és stilizálta, s többszöri kiadói elutasítása után végül egy ismeretlen, Oscar Print nevezetű kiadónál látott napvilágot. Ma már gyakorlatilag hozzáférhetetlen.

Portik Új Élet-beli nyilatkozatába is úgy botlottam bele, hogy a kor erdélyi fotográfiai törekvései után kutatva, több napon át számról számra átlapoztam a hetilap teljes könyvtári gyűjteményét, s az 197/4-es szám vége felé, a 20. oldalon szemembe ötlött a jókora rajzolt cím: Labişsal a Székelyföldön. Aláírás: Portik Imre. Az emlékezést olvasva, gyanakodni kezdtem, hogy Portikot valószínűleg a szerkesztőségben dolgozó Török László bírhatta szóra – a felkérés apropóját már nehezebb kideríteni, ugyanis Labişnak éppen akkor semmiféle kerek évfordulója nem volt –, az írásból ugyanis kitetszik, hogy Török a két bohém, pénztelen irodalmi főiskolás időleges felpártolója és „mecénása” is volt egyben...

Portik se többet, se kevesebbet nem állít annál, mint hogy Labiş, a maga zsenge 21 éve ellenére is a magyarok igaz barátjának bizonyult. Hogy ez mennyire fontos egy költői életmű megítélésében, nem kívánok befolyásolni senkit, az viszont nagy kulturális nyitottságra vall, ha valaki olyan listát vezet a maga kulturális bepótolni valóiról, amelyen olyan nevek szerepelnek egymás mellett, mint Hölderlin, Hegel, Herakleitosz, Kant, Proust, Nietzsche, Descartes, ráadásul még Lukács György is, továbbá számon tart románra fordított Petőfi- és Ady-verseket, s olyan kijelentésre

ragadtatja magát, hogy Madách Ember tragédiáját többre tartja Goethe Faustjánál. Mindezt Portik megtalálta Labişnál, akit sikerült több ízben is meghordoznia a Székelyföldön.

„Mindössze néhány szót tudott magyarul, amit tőlem tanult, de örömlenket, bánatunkat egyaránt megértette. Szülőfalum, Gyergyóremete dombos határát járva egyszer csak megállt, és rugdosni kezdte a burgonyaföldet.

– Nálunk is ilyen rossz a föld. Sokat kell dolgozni rajta, s keveset terem. Mégis, az emberek évszázadokon át helyben maradtak. Nem kerestek jobban termő földet, mert szeretik a helyet, ahol születtek. Sem török, sem tatár nem tudta elűzni őket...

Gyalogszerrel, szekéren vagy rönköket szállító tehergépkocsin utazgattunk, s a látottak alapján a költő arra a következtetésre jutott, hogy a moldvai románok és az erdélyi székelyek lelkivilága sokban hasonlít egymáshoz. Közös vonásokat, lírai árnyalatokat, hangulati motívumokat fedezett fel legszebb székely népballadáinkban (amelyeket tőlem hallott utazásaink közben) és a román epikus népköltészet egyes alkotásaiban.”

Portik Imre ezután részletesen elmeséli, hogyan melegedtek össze a Lövétéről származó Török Lászlóval, aki akkoriban a Romániai Magyar Szó hírlapírója volt. Portik már korábbról ismerte, s 1953 nyarán azért kerekedtek föl őt meglátogatni, mert a két írófőiskolás diáknak időnap előtt elfogyott az ösztöndíja, s az éhség arra kényszerítette őket, hogy rendre bekopogjanak ismerőseik ajtaján. Sehol sem volt szerencsájük, egyedül Török Lászlót találták otthon...

„Bemutattam neki költő barátomat, akiről már azelőtt is többször beszéltem vele, s miután néhány szót váltottunk, hirtelen mit sem törődve az ünnepi hangulattal, így szóltam:

– Lacikám, hagyjuk a beszélgetést, előbb adj valami ennivalót, aztán majd diskurálhatunk.

Laci egy kicsit meglepődött, és előszedte, ami harapnivaló egy legénylakásban akadt. Az ablakpárkányról az asztalra került a félbarna kenyér, s valahonnan szalonnát és paradicsomot is elővett. Míg mi ettünk, Laci felöltözött és mellénk ült.

– Most már beszélgethetünk – szóltam Lacinak, mikor megüresedett az asztal. Elmeséltük neki, hogy s mint jutottunk az ő kenyérére... Nem osztottuk be az ösztöndíjunkt. S hogy ne maradjunk éhesek, Laci meghívott egy közeli kerthelyiségbe, ahol bőséges vacsorával és borral traktált. Borozgattunk, s közben Labiş verseket mondott szép zengésű, dallamos hangján. Vendéglátónk elválásunk előtt meghívott, látogassuk meg máskor is, s még valami pénzt is nyomott a zsebembe, hogy legyen még néhány lejünk, míg megkapjuk az ösztöndíjat...”

Labiş halálának évében, 1956 tavaszán jártak együtt utoljára a Székelyföldön. A Gyilkos-tótól a Békási-szoros felé haladva betértek egy fogadóba, ahol csíki favágókkal hozta őket össze a sors, s Labiş úgy beszélgetett el a legényekkel, akik a vendég kedvéért még énekeltek is dalaikból, hogy Portik tolmácsolt nekik. Labiş ez a találkozás arra a lakodalomra emlékeztette, melyen 1954-ben, Maroshévízen vettek részt Portikkal, egy magyar lány és egy román fiú esküvőjén; az esemény később versírára ihlette a költőt. Így született meg a *Lakodalmi köszöntő* című verse...

Ennyiből állt Labiş életének közvetlen magyar vonatkozása, s bár a halálhoz vezető úton mellékszálnak tűnik, örvendek, hogy általa némileg „meghosszabbíthattam” a költő életét.

*

A Jurnalul Național említett 2009. november végi összeállítása Labiş halálának körülményeiről, külön fejezetben taglalja Ion Gheorghe költő meglátásait, aki néhány eredeti adalékkal árnyalja a korabeli történesek mögöttesét. Nem csupán azt meséli el – amire már hivatkoztam –, hogy Sadoveanu volt a költő védőszelleme, aki ebbeli minőségében cinkosokra is talált az Eminescu főiskola vezetőiben, hanem számos egyéb árulkodó elszólását az utókorbéli politikának.

Ion Gheorghe visszaemlékszik arra, hogy Kínába kinevezett román kulturális attaséként, a Labiş Pekingbe látogató hűgának elmesélte, milyen elejtett megjegyzést hallott Nicolae Ceaușescu szájából egy hivatalos rendezvényen:

„Ami az írókat illeti, nehogy megismétlődjék az, ami Labişsal történt.”

Visszaemlékszik továbbá arra, hogy miután véget ért a Bellu temetői gyász-szertartás, a bejáratnál vállon veregette őt egy ismeretlen civil, mondván: *„Ha ez a fickó nem hal meg, az egész bandátokat elviszi az ördög....”* Amiből szerinte az következik, hogy a szekuritáté az egész Labiş-nemzedékre vadászott, miközben a fő vadat sikerült kilőnie...

Ion Gheorghe meggyőződése, hogy az ellenséges erők ma is üldözik e nemzedék tagjait, akik tanúságot tehetnének Labiş üldöztetéséről és haláláról. Szavai szerint „a Labiş-ügy maga a románság története, titkait a szekuritáté irattáraiban őrzik, az új hírszerző szolgálat lerakataiban, akik továbbra is az utolsó emberig figyelik azokat, akik Labişet ismerték.”

Egy 2004-ben elhunyt román költő, A. I. Zăinescu, aki élete nagy részét a hatalom közelében, különböző közéleti megbízatásokban töltötte (vezető szerkesztő volt ifjúsági lapoknál, egy időben a KISZ propagandaosztályának vezetője, elnöki tanácsos stb.), de lehetőségeihez mérten igyekezett szolidárisnak maradni költőtársaival, akikkel együtt indult, élete alkonyán megosztotta Ion Gheorghéval egy élményét, ami évtizedek óta nyomta a lelkét.

„Amikor Ion Iliescu az ifjúsági szervezet első titkára volt, az alábbi párbeszéd zajlott le köztünk:

– Iliescu elvtárs, mi legyen a Labiş-dossziéval?

– Semmisítsétek meg, égessétek el, mert szégyenletes...”

Zăinescu utólag, annyi év után azt sajnálta, hogy akkor szót fogadott és nem mentette át a halálra ítélt ügycsomót...

*

Az ilyen és effajta tanúvallomásoknak se végük, se hosszuk. Ötven év is eltelt a tragikus esemény óta, de még mindig akadnak olyanok, akiknek éppen most jut eszébe valami, eddig kimondatlan részlet, vagy csak most engedett föl bennük a félelem ahhoz, hogy megszólaljanak. Van, aki emlékszik arra, hogy a baleset előtt közvetlenül Labiş zártkörű baráti esküvőre volt hivatalos, ahol az emelkedett hangulatban, hajnal felé hazafias nóták is elhangzottak, köztük olyanok is, melyek a királyság időszakát idézték. Nosza, befűjták őket, Labiş felhívták a központi bizottsághoz, utána pedig mélyen maga alatt volt; hát még, amikor azt is megtudta, hogy törölték abból a névsorból, melynek tagjaitól gyermekirodalmi alkotásokat rendeltek meg, hivatalosan, jó pénzért.

Pár éve előkerült egy kórházi ágyon firkantott cédula, Labiş kézírásával: *„Uraim, ne higgyék azt, hogy ez egy baleset volt vagy hogy ittas voltam. Se egyik, se másik! Meguntam az egészet. Elvégre éppen most nem kellene hazudnom. Nincs mit keresnem köztetek. Senkit sem szerettem, de nem is gyűlöltem. Eléggé közömbös voltam ahhoz, hogy többé mégse jelenjek meg az ezutáni találkozókön. Szellemidézéshez ne szólítsatok. Nem megyek el. N. L.”*

A baj csak az, hogy a legtöbb „szenzációs” adalékra csak közvetett, kései bizonyítékok utalnak. A balesetnél jelenlévők egymásnak ellentmondó részletekről számoltak be. Egyesek szerint Labiş egyedül várta a villamost, mások által két fiatal lány kísérte, akik bakalódtak vele a járdaszigeten, volt, aki látta, hogy egy ismeretlen személy meglökte, más viszont nem látott semmit, de azért tanúskodott...

Labiş húga, Margareta (Marga) többször is elmondta, hogy a költő egyszer szerette volna neki és édesapjának megmutatni a Capşa vendéglőt, ahol ő maga oly szívesen időzött. Bementek, végigjárták a termet, a folyosókat, a bárt, a konyhát... Leültek egy asztal mellé, s Labiş észrevette, hogy egy távolabbi asztalnál ülő személy merően figyel. Egy idő után Lae felállt, apját és hűgát kézen fogva odalépett az illetőhöz és így szólt: *ő az én megfigyelő szekusom. S ha annyira kíváncsi vagy, ő az apám meg a hűgom...*

Létezett-e egyáltalán ama bizonyos „rubincsőrű madár”? Mert hogy vers maradt róla és utána. Labiş rövid életéből és már-már könyvtárnyi irodalomra rúgó halálából az maradt meg számomra tanulságnak, hogy csak a mű, a leírt gondolat, az újraalkotott világ az, ami a halálunk után szigorúan reális és hiteles marad. A többi hangulati játék, benyomás, tünemény, körülöttünk élők véleménye, szempontja, látószöge, spekulációja. Magunknál senki jobban nem láthat saját bensőnkbe; ez a kizárólagos jogunk, minden próbálkozás és ügyködés dacára még mindig megmaradt.

Kérdés: újabb ötven év múlva, mi lesz vajon tartósabb – a versei, vagy a halála köré szövődött legenda? Ha csak egyetlen verse is fennmarad, az már a halhatatlanság maga. Azt hiszem, Nichita Stănescu 1970-es vallomása sok mindent sejtet arról, miféle értékrend fűződött Labiş személyéhez még életében. Nichita, bár két évvel volt idősebb Labişnál és majdnem annyira legendás alakja a román költészetnek, mint a korán elhullott gyermekpoéta, emlékezésében nem titkolja Labişsal szembeni kínzó féltékenységét.

Labiş életének utolsó tavaszán Stănescu hallotta verset mondani a költőt. Az őz halálát (Moartea căprioarei) szavalta – lényegében akkor ismerkedtek meg.

„Akkor azt hittem, nem lehet csodálatosabb költeményt írni ennél... imádtam és gyűlöltem ezt a verset. Bármit megadtam volna azért, hogy én legyek a szerzője. Pokolian szerencsésnek tartottam őt. Bárkivel képes lettem volna összebarátkozni, de vele soha. Nagyon szépnek láttam, pedig nem volt az. Nem tudtam soha fogalmilag rögzíteni szavaltáról alkotott személyes benyomásaimat és ettől nagyon nyugtalan lettem... Amíg ő élt, nekem egy versem se jelent meg. Ő decemberben halt meg, én pedig következő év márciusában debütáltam...”

Csíkszereda, 2009 decemberében

A Gazda halott!?

Már nem emlékszem, sírtam-e akkor, de hogy meg voltam rendülve, az egyszer szent. Hogy is ne lettem volna, amikor egész környezetünk, iskolától az otthonig tele volt tapétázva a nagy Sztálin portréival, gondolataival, szellemére utaló szimbólumokkal? Rajzkészségemet azzal próbálgattam egy-egy kósza papírlapon – de olykor tankönyveim margóján is – lemérni, hogy Sztálin-portrékat rajzoltam ceruzával, lehetőleg profilból, mert úgy könnyebb volt elkapni a lépten-nyomon kifüggesztett, jóváhagyott arcélet a dús bajusszal. Igaz, iskolas gyermek voltam, de nem láttam környezetemben senkit – pontosabban nem emlékszem ilyen jelenetre, hogy valaki örömtáncot lejtett volna a hírre, hogy meghalt a Generalisszimusz. 1953-at írtunk, március 5-ét. (Te jó ég – azóta úgy lepergett hatvan év, mint egy!)

Akkoriban még nem voltam újságolvasó, nincsenek emlékeim arról, miként jelentkezett a megrendítő esemény a korabeli sajtóban, mi volt az, ami átjöhetett a szigorúan ellenőrzött sajtó szűrőjén. A napokban régi fotókat, nyomtatványokat gyűjtő jó barátom megajándékozott néhány újság példányával a negyvenes-ötvenes évekből. Közöttük az egyik az Ifjúnunkás című hetilap 1953. március 11-i száma.

(Ez az az esztendő, amikor az Ifjúnunkás Szövetség Országos Hetilapjaként meghatározott lapot a hatodik évfolyam kelős közepén megszüntetik, s 1957-es újraindításakor már könnyebben kezelhető, tabloid formában jelenik meg. A szóban forgó szám még lepedőnyi 4 oldal...)

A lapszám bal felső sarkában ceruzával írták fel: *Cam. Cult. Valea*, ami azt jelenti, hogy a példány a *tekerőpataki kultúrotthon* (Căminul Cultural Valea Strâmbă) tulajdonát képezte, de látszik rajta, hogy soha nem volt befűzve valamilyen gyűjteménybe, hanem négyrét hajtogatva, az időbe belesárgulva várta feltámadását, amely ím most általam – elérkezett.

Egy letűnt világba lépő időutas kíváncsiságával hajtogattam szét a lapot... Elsőnek is megpróbáltam visszalépni abba a tudatállapotba, amiben akkoriban lehettem, hogy ne a mai eszemmel ítéljem meg a nagyrészt szövegekből tákolt lapösszeállítást.

Mindjárt meg is állapítottam, hogy az eseményről nem ebből az újságból szereztem volna első kézből tudomást, hiszen az Ifjúnunkás korábbi száma épp aznap jelent meg – tehát semmiképpen nem számolhatott be róla! –, amikor vezérünk, Sztálin az „utolsó csepp véréért” is feláldozta a munkásosztály, a világforradalom ügyének... (Ebben egy szemernyi gúny sincsen, hiszen egy héttel később, amikor már az újság a halál és a gyász, a temetés és az ezzel járó ceremóniák négy oldalra bezsúfolt krónikáját és dokumentumait hozza, a következő Sztálin-idézettel vigasztalja olvasóit: „Ne kételkedjenek abban, elvtársak, hogy... kész vagyok odaadni a munkásosztály

ügyének, a proletárforradalom és a világgkommunizmus ügyének minden erőmet, minden képességemet és ha kell, minden csepp véretem, az utolsó cseppig.”)

Olyan hát ez a szám (megjelenési dátuma: 1953. március 11.), mint egyfajta enciklopédia, amelyben mindenki megkapja a magáét: a lapot irányító szervek viszontláthatják azokat a szövegeket, amiket jónak láttak a szovjet vezér halálával kapcsolatban a Nép tudomására hozni (nem többet, de nem is kevesebbet), az olvasó pedig egy helyen hozzáfér mindahhoz, amit vele el akarnak hitetni.

Egy hatvan éves lapszám olvasata

Az *első oldalt* a nyomda egy kb. 1 cm vastagságú gyászkerettel fogta körül, a belső oldalakon csak a *Joszif Visszárionovics Sztálin* teljes szélességben húzódó neve került gyászkeretbe. Összesen két kép teszi „mozgalmasabbá” a betűtengert: az első oldalon a közismert, „szembenézős” Sztálin elvtárs fogad bennünket, kifogástalan parancsnoki ruhában, A Szovjetunió Hőse aranycsillagával, de hajadonfőtt (ez az arcképe szerepelt azokban az években valamennyi tankönyvünk fedőlapja után közvetlenül), a *harmadik oldal* jobb felső sarkában pedig egy gyászszalagos Sztálin-portré előtt tisztelgő fiatalok látszanak, a következő aláírással: „A bukaresti Állatorvosi Intézet vörös-sarkában a hallgatók gyászörséget álltak Sztálin elvtárs gyászkeretes képe előtt. A román hallgatókkal együtt Gin-Du-Nam és Csoj-Ben-Szen koreai ifjú hallgatók is örséget álltak.” Az akkori idők mentségére hozható fel az a tény, hogy a nyomdatécnika korabeli romániai színvonala, ellátottsága miatt még ezt a képmennyiséget is túlméretezettnek ítéldhetjük, hiszen míg a Sztálin-portré még csak-csak, addig a gyászoló ifjak és az ő vörös sarkuk szinte kivehetetlen, haszontalan helypocsékolás.

Az első oldal vezető anyaga, amely tudatja a szovjet kommunista párt valamennyi tagjával, a Szovjetunió valamennyi dolgozójával a lesújtó hírt, nem más, mint egyetlen nagy vigasztaló szöveg, amelyből az derül ki, hogy még egy ilyen nagy veszteség is tuti, hogy megerősíti a kommunistákat, az embereket, összébb tereli erőiket.

A portré alatti orvosi jelentés – az egyik legtárgyilagossabb az anyagok közül. A szöveget jegyző népes orvoscsopórt – valamennyien derék akadémikusok és egészségügyi minisztériumi vezetők, akikről az ember feltételezi, tudják, mi a dolguk – annyira komolyan veszik a feladatukat és az olvasóközönség orvosi tudásszintjét, hogy mindenféle diagnosztikai műszavakkal teletűzdelt helyzetjelentésükben elmondanak tücsköt-bogarat a halál beálltának körülményeiről, amit végül is úgy lehetett csálhatatlanul felismerni, hogy „*a légzés felületes és lényegesen szaporább lett, az érverés percenként elérte a 140-150-et, az érverés teltsége csökkent. 21.50 órakor J.V. Sztálin a növekvő szív-, ér- és légzési elégtelenség következtében elhunyt.*” Az orvosi jelentés alatt még két igen fontos, magas szintű határozat kapott helyet: egy *párt- és kormánydöntés* arról, hová kerüljön a felravatalozott koporsó (természetesen a Vörös Téren levő mauzóleumba, Lenin szomszédságába!), illetve arról, hogy Leninnek és Sztálinnak, illetve a Kreml falánál eltemetett forradalmi vezetők maradványai részére Panteont emelnek, „*a Szovjet Ország nagy emberei örök dicsőségének emlékművét.*”

Ezzel át is fordíthatunk a 2. oldalra...

Pedig az első oldal csak amolyan bemelegítőféle volt az olvasónak, hogy szegről-végről elmélyülhessen az emberi mulandóság örök problémájában, különös tekintettel a Joszif Visszárionovics Sztálin halálára. Ha a szovjet párt és kormány levelet intézett tagjaihoz és dolgozóihoz, akkor ugyanezt a Román Munkáspárt tagjai és a Román Népköztársaság összes dolgozói is joggal várták el pártjuk, kormányuk és nemzetgyűlésük részéről.

Csak hogy az *Ifjúmunkás Szövetség Központi Vezetősége* sem ült tétlenül, papír és ceruza ott is villámgyorsan előkerült, s a szövetség minden tagja, a népköztársaság egész dolgozó ifjúsága részesülhetett abból, ami nekik kijárt: a szomorú haláleset fölötti elmélkedés és önösszeszedés buzdító soraiból. Ez utóbbi levél (üzenet, felhívás, nyílt levél – a műfaj nincs leszögezve, úgy hogy akármelyik lehet ezek közül, sőt, ezeken túl is) természetsszerűleg rövidebb a felnőtt társadalomnak szóló gyászlevélnél, de a kettő együtt becsületesen kiteszi a gyászkiadás második oldalának a teljes bal felét. A másik fél oldalon, felül, a Pravda témába vágó vezércikkének fordítása kapott helyet (*Sztálin halhatatlan neve örökké élni fog*), amely az eddig már olvasott gondolatokat, jelszavakat, megállapításokat rakja új rendbe és változatokba, miként a kaleidoszkóp forgatásával a benne kirajzolódó ábrák is ugyanazon mozaikdarabokból raknak ki új és új szimmetrikus alakzatokat. Aki ezt a cikket elolvassa, újólág megerősödhetik ama hitében, hogy meghalt ugyan a Vezér, de a szelleme oly eleven, annyira behatolt a pártba és a tömegekbe, hogy a címben leszögezett állításhoz egyetlen percre sem férhet kétség.

Borisz Polevoj tudósít

Végül az oldal jobb alsó sarkában, mintegy a keret által szembetűnően kiemelve, Borisz Polevoj szovjet-orosz író, az *Egy igaz ember története* című, akkoriban igen divatos és sokat idézett, megfilmesített, népszerűsített stb. regény szerzőjének tárcája olvasható a Pravda 67. számából (*Sztálin velünk van!*), amely lényegében helyszíni tudósítás kíván lenni a nagy gyász mozzanatairól és dimenzióiról. Néhány idézettel ízelítőt adunk abból, hogy mit látott az ünnepezt író azokban a megrendítő órákban Moszkva utcáin, színhelyein.

„Besötétedett. Hideg este ereszkedett Moszkva utcáira és tereire. Kigyúltak a fények, de a forgalom nem ült el, emberáradat hömpölyög a város központja felé. Utcáról utcára nő az áradat, majd két hatalmas folyamra szélesedik. A Szakszervezetek Házának kapujában egyesül és megtölti a márványfolyosókat. Milyen meleg, szívből fakadó szavakat lehet itt hallani, a gyászoló emberek között!

– Ha lehetett volna meghosszabbítani az életét, én habozás nélkül odaadtam volna az enyémet. – Csak te? Sok millió ember megtette volna. (...)

A szovjet emberek búcsúzni jöttek. Ki ne jött volna el, hogy lerója utolsó kötelességét a nép boldogságának megteremtője iránt? Férfiak és nők, aggok és gyermekek, katonák és tábornokok. Minden korú és foglalkozású emberek. Egy fiatal anya karján

viszi göndör hajú leánykáját. A ravatalhoz érve magasra emeli a gyermeket. Az anya azt akarja, hogy gyermekének egész életére emlékeztetőbe vésődjenek Sztálin vonásai (...)

Magas, szikár, görnyedt hátú háborús veterán közeledik. Már rég leszerelt, régóta a békés munkának szentelte magát, de a harcias bajusz és a katonai zubbony elárulják a volt harcost. Mellén kitüntetések csillognak. A koporsó előtt elszántan kiegyenesedik – a veterán utoljára üdvözlő generalisszimuszát. Kemény vonásain két nagy, hívatlan könnycsepp gördül le.

A koporsót elborítják a virágok. A fal mellett koszorúk hatalmas tömege. Számuk óráról-óra növekedik. A teremben a gyászfátyolos csillárok alatt friss virágok illata árad szét. És ma tanúja voltam, hogyan járult egy kicsiny, de drága csepp a virágok hatalmas tengeréhez: az emberáradattal egy hároméves kisfiú lépett a terembe. Egyik kezével ijedten szorongatta édesapja kezét, a másikban egy szál virágot tartott, egyetlen vörös dália, ami talán az ablaka alatt virágzott. A ravatalhoz közeledve kérdően nézett apjára, majd kivált a menetből, apró léptével a koporsóhoz ment és félénken letette a virágot.

Ott fekszik most egy gyermeki szívnek ez a kis ajándéka az SZKP Központi Bizottságának és a szovjet Kormánynak a koszorúi mellett. (...)

A koszorúk feliratai a népek határtalan szeretetét tanúsítják a nagy Sztálin iránt.

A díszőrséget állandóan váltják. Részt vesznek benne a moszkvai pártaktíva képviselői, munkások, kolhozparasztok, tudósok, írók, a minisztériumok vezetői, a Szovjetunió Legfelső Szovjetjének és a szövetségi köztársaságok Legfelső Szovjetjeinek képviselői, a Szovjetunió Hősei, a Szocialista Munka Hősei, a Szovjet Had-sereg marsalljai és tábornokai, a haditengerészet admirálisai. (...)

A szovjet ember bárhol dolgozott, a szovjet föld bármily távoli vidékén élt, mindig érezte a sztálini gondoskodást, a sztálini szeretetet, az irányító sztálini kezet.

És íme, most, az Oszlopcsarnokban elvonuló mélységesen gyászoló emberáradatot követve, különös erővel érzed, hogy a szovjet emberek vezetőjük halálát nemcsak a nemzet, az emberiség fájdalomának tekintik, hanem mindegyikük saját személyes fájdalomának érzi; elvesztették azt az embert, aki a legdrágább volt számukra, aki legközelebb állt hozzájuk. (...)

És bár valamennyien nagy fájdalmat hordozunk szívünkben, a munkalendület – március hónap első napjaiban – számos moszkvai vállalatban megnövekedett, emelkedik az ésszerűsítő javaslatok száma. Az ország minden részéből ugyanazokat a híreket hozza a távíró, a rádió. A párt Központi Bizottsága és a Szovjet Kormány felhívására és buzdítására népiünk, harcos és alkotó népiünk, páratlan erővel magasztos emlékművet emel vezetőjének – a kommunizmus művét. (...)

...Éjfél van. Az emberáradat éppen olyan végtelen, mint nappal, mint tegnap.

A díszőrséget ismét Joszif Visszarionovics Sztálin harcostársai és tanítványai veszik át: G. M. Malenkov, L. P. Berija, K. J. Vorosilov, N. Sz. Hruscsov, N. A. Bulganyin, L. M. Kaganovics, A. I. Mikoján, M. Z. Szaburov, M. G. Pervuhin, M. N. Svernyik elvtársak.

...Éjszaka három óra. A szovjet emberek egymásután haladnak el J. V. Sztálin koporsója előtt.

Mikor Sztálintól búcsúzunk, különös erővel érezzük, hogy örökké élni fog...”

Az ilyen mesterművekre mondjuk azt, hogy „cseppben a tenger”. És hát el is hinném a szerzőnek (akiről nekünk tudni illik, hogy Kolozsváron is járt, méghozzá nem is egyszer: 1967-ben íróküldöttséggel érkezett, s akkor mesélte el, hogy 1944 őszén a kolozsvári szovjet parancsokságon dolgozott elhárító tisztként, alezredesi rangban), csakhogy kezembe került ám egy másik szovjet-orosz írónak 1955-1963 között írt műve is (*Vaszilij Grosszman: Pantha rhei, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989*), amely ha nem is az esemény hevében, de meglehetősen időbeli közelségben osztotta meg olvasóival a Sztálin hirtelen halála okozta nagyszabású felbolydulást.

Vaszilij Grosszman nem hisz a könnyeknek

Érdeemes a két beszámolót egymás tükrébe állítani.

„És március 5-én váratlanul elhunyt Sztálin. Ez a haláleset valósággal belerobbant a járási bizottság által gerjesztett népharag és népszerűtetet gépiessé vált lelkesedésének gigantikus rendszerébe.

Sztálin terven kívül hunyt el, az irányadó szervek utasítása nélkül. Sztálin Sztálin elvtárs személyes utasítása nélkül hunyt el. A halálnak ebben a szabadságában, kiszámíthatatlanságában volt valami dinamitszerű, az állam titkos lényegének ellentmondó. Az elmékben és szívekben zűrzavar támadt.

Sztálin meghalt! Egyeseket elfogott a szomorúság – egyik-másik iskolában a tanítók letérdepeltették a nebulókat, és térdén állva, könnyeket ontva olvasták fel nekik a kormány közleményét a vezér elhunytáról. A hivatalokban és üzemekben rendezett gyászgyűléseken sokan hisztériás rohamot kaptak, zokogás, eszelős női kiáltások hallatszottak, volt, aki elájult. Meghalt a nagy isten, a huszadik század bálványa, és a nők zokogtak.

Mások viszont örültek. A falu, amely Sztálin vaskezeének súlya alatt sínylődött, megkönnyebbülten sóhajtott fel.

A légerek több millió lakója ujjongott örömében.

... A fogolyoszlopok koromsötétben vonultak ki munkára. A tenger zúgását túlharsopta az őrkutyák ugatása. És egyszerre csak mintha sarki fény ragyogott volna fel a sorok között: Sztálin meghalt! A sok tízezer fogoly suttogva adta tovább egymásnak: ‘Megdőglött... megdőglött’, és a sokezernyi ember suttogása úgy zúgott, akár a szél. Sötét éj borult a sarkvidékre. A Jeges-tengeren azonban megtört a jég, és a tenger bömbölt.

Jó néhány olyan tudós és munkásember akadt, aki e hír hallatán a szomorúságot összekötötte azzal a vággyal, hogy örömében táncra perdüljön.

A pánik már akkor kitört, amikor a rádió közölte a jelentést Sztálin egészségi állapotáról: 'Légzés... vizelet... pulzus... vérnyomás...' A bálványozott uralkodó hirtelen felfedte elaggott, gyenge testét.

Sztálin meghalt! Ebben a halálban benne rejlett a sztálini állam természetétől annyira idegen szabad váratlanság eleme. Ez a váratlanság arra kényszerítette az államot, hogy megrendüljön, mint ahogy megrendült az 1941. június 22-én rászakadó váratlan katasztrófától is.

Emberek milliói akarták látni az elhunytat. Sztálin temetésének napján nemcsak Moszkva, hanem a megyék, a járások is a Szakszervezetek Háza felé igyekeztek. A vidéki teherautók oszlópa több kilométernyire nyúlt. A forgalom egészen Szerpuhovig megbénult, később pedig a Szerpuhov és Tula közti országúton is.

Sokmillió tömeg hömpölygött Moszkva központja felé. Az emberfolyamok a fekete, jeges folyókhoz hasonlóan összeütköztek, széttörtek a kövön, gépkocsikat törtek-zúztak össze, vaskapukat téptek le csuklópántjaikról. Ezen a napon ezrek pusztultak el. Az a nap, amikor a cárt megkoronázták a Hodinkán, elhomályosult a földi orosz isten – a goribeli cipész ragyás képű fia – temetésének napja mellett.

Úgy tűnt, hogy az emberek az igézettség állapotában, a keresztényi, buddhista misztikus eleve elrendelés szellemében rohantak a pusztulásba. Mintha Sztálin, a nagy pásztor gyűjtötte volna össze elbóklászó juhocskáit, miközben holta után a véletlenség elemét kihagyta iszonyú tervéből.

Sztálin harcostársai, akik ülésre gyűltek egybe, a moszkvai rendőrség és a hullaházak jelentéseit elolvasva, összenéztek. Zavaruk azzal a számukra új érzéssel függött össze, hogy nem kell rettegniük többé a nagy Sztálin csillapíthatatlan haragjától. A Gazda halott volt."

Még mielőtt tovább lapoznánk az 1953-beli Ifjúmunkás Sztálin-féle gyászkiadásában, annak is 4 lepedőnyi oldalában, nézzük meg jól, hogy a két idézett író között miért akkora – ráadásul kibékíthetetlen – a szemléletbeli különbség. Elvégre mind a kettejüket hosszú időn át úgy tartották számon, mint a szocialista realizmus irodalmi alkotói irányzatának a markáns megtestesítőit, akik műveikkel hitelesítették a pozitív kicsengésű, előremutató, optimista írások alkotása iránti pártos elvárásokat.

Mind a két író cselekvően részt vett a második világháború nagy ütközeteiben, a szovjet hadsereg Berlinig tartó hősi menetelésében: Borisz Polevojról már elárultam, hogy elhárító tisztként követte az orosz csapatokat és Kolozsváron is járt (és azon kívül még mennyi helyen!), Vaszilij Grosszman pedig, Ilja Ehrenburggal együtt a legnépszerűbb haditudósítókként mindegyre a frontvonalban tartózkodtak 1941-1945 között. Csakhogy látnunk kell: Polevoj arra használja tapasztalatait, hogy háborús publicisztikai cikkgyűjteménye mellett (*Belgorodtól a Kárpátokig, 1945*) megírja kanonikus művét egy Alekszandr Mereszjev nevű vadászpilóta hősies akaraterejéről, aki egy légi ütközetben elveszítette mind a két lábát, de óriási önfegyelemmel, műlábbal is képes lesz repülön végigharcolni az egész háborút. Az író, akit első könyvéért (*Egy tetves emlékiratai, 1927*) Gorkij is lelkesen megdicsért, „igaz emberéért” Állami Díjat kapott, akkoriban az elképzelhető legmagasabb szellemi kitüntetést a

Szovjetunióban. Életútja egyenes volt tehát: a háború kitörésétől kezdve haláláig (1981) a Pravda különtudósítója maradt. Nem mellesleg, Polevojót bízzák meg azzal is, hogy Budapestről a Pravdát ekszkúzív tudósításokkal lássa el a hírhedt Rajk-perről...

A Vaszilij Grosszman bejárta szellemi kalandozás ennél jóval tekervényesebb és lépten-nyomon vargabetűket kénytelen leírni. Grosszman egyidős Polevojval, ámde tőle eltérően, ő orosz-zsidó család sarja s egy idő után szinte törvényszerűen elérkezik oda, hogy önazonosságát felvállalva, lakkozás nélkül ábrázolja az oroszországi zsidóság tragédiáját a sztálini korszak idején. Amíg viszont idáig ér, ő is megírja a maga heroikus művét (*Sztyepan Kolcsugin, 1937-1940*), amelyben a forradalom előtti bányászsors kegyetlenségének hiteles rajzát nyújtja. A háború az ő számára fokozatos kijózanodást, eszmei katarzist jelent: élményei ráébresztik arra, hogy a szovjet hadsereg sziszifuszi hősiességét az ország vezetői többször is gyáván elárulták, az orosz nép valódi háborús veszteségeit nem is annyira az ellenség, mint inkább egy eszelős diktatúra és terror okozta. Az *igaz ügyért* című regénye még csak szordínós szintézise e meggyőződésnek, de máris ferde szemmel nézik az irodalmi ítések és a közélet hangadói, eközben viszont ő már dolgozik két, később maradandónak ítélt, de csak a kelet-európai rendszerváltásokkal egyidőben napvilágot látó munkáján: a *Pantha Rhei* című esszén és az *Élet és sors* című nagyregényen, amelyben le-mészárolt zsidó édesanyjának kívánt emléket állítani, mintegy vezeklésképpen; a befutott író ugyanis megmenthette volna édesanyját, amennyiben Bergycsevbe, a keleti jiddis fővárosnak nevezett helységbe idejében vonatjegyet küld és elmenekíti onnan, de ezt annak idején elmulasztotta.

Nagyregénye és az esszé is érthetően fennakadtak a szovjet ideológia szűrőjén és kalandos úton jutottak el külföldre, ott is jelentek meg elsőként. Oroszul majd csak 1988-tól kezdve láthattak napvilágot. Nem egy kritikus a regényt a huszadik századi „Háború és béké”-nek tartja. Amíg ez a kérdés így vagy úgy eldől, annyi máris bizonyos: az 1964-ben elhunyt Grosszmann merész és ugyanakkor naiv előfutára volt mindannak, amit aztán *Borisz Paszternák* és *Alekszandr Solzsenyicin* képviseltek és véghez vittek az egyetemes orosz irodalom rehabilitációjáért. Olasz nyelvű megjelenésekor az *Il Giorno* például ekként üdvözölte a regényt: „Az emberiség és finomság, amellyel Grosszman 350 000 ember halálát rekonstruálja Sztálingrádnál, Tolsztojt idézi; a pátosz, ahogyan a szolidaritásról, a barátságról és a méltóságról értekezik, Dosztojevskijt idézi; a szelídség és érzékenység, amellyel az egyszerű életet magasztalja föl, Csehovot idézi.”

Nem csoda hát, hogy a kétféle szemlélet meredeken szembekerül egymással: miközben Polevoj végig kitart hivatalosított és példaként beállított pályafutása és pártos írói eszményei-szabályai mellett, addig Grosszman önvizsgálata eljut a bajok gyökeréig, s ő lesz az, aki elsőként fogalmazza meg azt a ma is széles körben és sokat hangoztatott álláspontot, hogy a fasizmus és a marxizmus kétpólusú szélsőséggént egálban állnak egymással. „Mivel nemcsak a szovjetunióbeli holokausztnak lehetett első számú közlétezője, hanem a hadi tollforgatók közül elsőnek ér Treblinkába is, ahol az eltüntetett nyomok ellenére korán megérzi az *Endlösung* masszív méreteit

(erről is elsőként számol be), hamar eljut ahhoz a következtetéshez, amely ellen máig is éppúgy tiltakoznak bizonyos kelet-európai politikai körök, mint új-új (igazából nagyon régi) balos nyugati egyetemi zárványok: hogy a náci és a szovjet totalitarizmus tükörképe egymásnak, s erkölcsileg semmi különbség nincs köztük. Mindegyik a születési körülményeik miatt irtott ki embermilliókat. A marxizmus nem egyéb, mint osztályrasszizmus” – állapítja meg az író bemutató esszéjében Gy. Horváth László a Nagyvilág 2001/6. számában.

Csak hogy e gondolatokról, tapasztalatokról, kételyekről az 1953-as újságot olvasók még nem tudhatnak semmit (vagy szinte semmit), s ha valaki belőlük valamit is a fülükbe súgott volna, hogy más meg ne hallja, ma is úgy érzem, nem hittek volna a fülüknek, mert a Polevoj és a Grosszman tudósításai azért annyiban mégis csak közösek voltak, hogy a hit tartományába utalták a nagy vezérhez való viszonyulás tömegjelenségeit, a nagy gyász nem egyszer tragikomikus, groteszk külsőségeit.

Gyászgyűlések, gyászfogadalmak, gyászüzenetek

Ama gyászkiadású, kopott Ifjúnunkásban, a 3. oldalon csupán három cikk zsúfolódott össze azzal a szándékkal, hogy mindent, de abszolút mindent elmondjon a J. V. Sztálin emlékére tartott gyászmegemlékezésekről.

Az elsőben, a lap bal felső sarkában (*Gyásznagygyűlés a moszkvai Vörös-téren J. V. Sztálin emlékére*) az Agerpres által idézett TASZSZ-jelentés olvasható a temetési szertartásról, amit enyhítési cézzal „gyászgyűlésnek” neveznek, ámde a szövegből kissejlik, hogy bármiként nevezzék is el a történeteket, végül is csak temetésről van szó, mégpedig olyanról, amelyet régóta nem látott a világ:

„J.V. Sztálin koporsóját ágyútalpra helyezik – írja az újság. – A gyászmenet lassan halad a Vörös-Tér felé. Végig vonul az ősrégi város központi utcáin – annak a városnak az utcáin, amelyet Sztálin elvtárs géniusza alakított át...

A főváros dolgozói, a Lenin és Sztálin megteremtette nagy szocialista hatalom fiai és leányai, fájdalomteli szívvel hajtják le fejüket a szeretett vezető koporsója előtt...

A Kreml toronyórájának mutatói a 12 órához közelednek. A Kommunista Párt és a szovjet kormány vezetői a ravatalhoz mennek, felemelik J. V. Sztálin koporsóját és karjukon viszik a Mauzóleumba. A koporsót elhelyezik V. I. Lenin koporsója mellé. E percben eldördül a tüzérség dízsorüze...

Az ország valamennyi vasútvonalán megálltak a vonatok. Mozdulatlanul állnak az utcákon a gépkocsik.

Félbeszakították útjukat a hajók, megálltak a gépek az üzemek műhelyeiben, az emelődaruk a munkatelepeken. A gyász csöndjét csak a tüzérségi sortűz, a gyárak és üzemek, a mozdonyok és hajók szirénáinak bűgása szakítja meg...

A Vörös-tér felett repülőgépek keringenek, a Mauzóleum épülete előtt elvonulnak a harcokban megedzett Sztálin generalisszimusz által győzelemre vezetett Szovjet Hadsereg katonái. Megadják a végtisztességet minden idők és népek legnagyobb hadvezérének.”

(Ez a stílusban mutatósan megnyilvánuló magasztosság az, ami három évvel később megrendíti az egész népi demokratikus béketábort, de talán még azon is jóval túlrad a meg hasonlítás hulláma: a páratlan végtisztességgel elhelyezett Sztálint egyszerűen eltávolítják nagy harcostársa mellől és könnyörtelenül beindul teljes dehonesztálása.)

A gyászgyűlésről szóló riport alatt *A Szovjetunió népeinek nagy gyásza* címmel jókora beszámoló adja tudtul, hogy 1924 óta (Lenin halálának éve) nem volt ekkora gyásza a szovjet embernek, mint most. A szavakból összeállított gyászpanoráma ismeretlen szerzője előbb ellátogat a tifliszi Sztálin mozdonyjavító műhelybe, ahol a gyászoló dolgozók arra emlékeznek, hogy a nagy vezér valamikor itt szervezte a munkásokat, amikor Tifliszben (Tbiliszi) élt. De hangot kap a Fő Türkmén Csatorna építőinek gyásza is, akik sztálini útmutatások alapján a karakumi sivatagot csak azért is, a lesújtó gyással is dacolva, gazdag termőföldre fogják alakítani. A Szovjetunió Tudományos Akadémiának mélyfeketébe öltöztetett márványtermében a tudósok mély fájdalommal emlékeztek meg a „legnagyobb tudós” távozásáról, aki felmerhetetlen segítséget nyújtott kutató munkájukban. De gyászgyűlés volt a moszkvai Sarló és Kalapács fémipari üzemben, a moszkvai ZISZ-gyárban, a Dinamó gyárban, a szovjet írók szövetségében, és táviratokat, üzeneteket, leveleket fogalmaznak, küldözgetnek milliószámra az ország és a párt vezetésének, egymást öt percenként váltó díszőrségeket állnak a Szovjetunió minden zege-zugában. A riportba eközben bőszéggel beszüremkednek azok a „valóságkelemek” is, melyek a Borisz Polevoj már ismertetett különtudósítását igyekeztek hitelessé tenni (pl. a gyermekét felemelő anya a nagy halott előtt), továbbá azok a gondolatok és megállapítások (még hozzá szó szerint), melyek a gyász különböző dokumentumaiban is helyet kaptak már.

(Arra mindenképpen jó volt ez a fajta szerkesztési elv, hogy aki csak egyetlen cikk elolvasására szánta el magát a négy oldalba zsúfolt anyagokból, az is részesüljön minden szükséges információból és az ezek köré kanyarított, sugalmazásra szánt felemelő gondolatból.)

A 3. oldal jobb oldali három hasábján a *Gyászgyűlések hazánkban* című összeállítás kapott helyet, s mindenek előtt a bukaresti Sztálin szobornál történt gyászgyűlés (most fedezem fel végre, milyen felemelő, komoly és előremutató ez a terminus!) történéseit foglalja össze, egészen odáig, hogy a résztvevők végighallgatják a moszkvai ceremónia rádióközvetítését, a bukaresti téren összegyűlt százezrek az éteren át állnak kapcsolatban a szovjet nép szíve dobbanásával, s ezek a szívhangok szépen összeadódnak valahol, s ebből lesz aztán az a világméretű szolidaritás, amelyből mind a szónokok, mind az újságírók bőven merítenek. Miként alább is olvasható:

„Dolgozó népiünk gyásznapiát élt át. Amikor hétfőn Moszkvában utolsó útjára kísérték a legemberibb embert, Lenin legnagyobb tanítványát: Joszif Visszárionovics Sztálint, hazánk dolgozó népe is tisztelgett a szovjet nép és az összes békére vágyó népek nagy halottjának. Háromperces mozdulatlan vigyázzállásba merevült dolgozó népiünk, hogy gyászolja Őt, aki milliók atyja lett... Lenin halála óta ilyen világot átfogó gyászunk még egyszer sem volt...”

És tudomást szerezhettünk a resicai Sovromutilaj-petrolier műhelyeiben dolgozók tisztelgéséről, a gyászoló Sztálinvárosról (igen, Brassóról van szó), ahol egy sztahánovista elmondta, hogy a szomorú esemény dacára, sőt, azt ellensúlyozandó, ünneppélyesen megfogadják: az öt éves tervet négy év alatt teljesítik! Na, és Bákó tartomány dolgozói se maradhattak ki az összeállításból (hogy miért éppen ők nem, és mégis, miért maradt ki más, ezt örök titok fedi, mert nem lelni rá semmilyen ésszerű magyarázatot).

A negyedik oldal

Gyász – minden vonalon Csönd. Adózás. Főhajítás... Na, és a világ? És az ifjúság? Ők hogy éreznek, ekkora gyász idején? Róluk szól a *negyedik oldal*...

Idáig jutva, kissé elbizonytalanodtam: nem vagyok meggyőződve ugyanis arról, hogy érdemes-e ennyire részletekbe menően felidézni az akkor elhangzottakat-leírtakat. Sokan lehetnek olyanok, akik úgy érzik: ami eddig történt, nem egyéb gondolati egy helyben topogásnál, a lényegét summásan kellene elintézni, hiszen mindenki tudja, akkoriban sokat hazudtunk magunknak, minek azt még egyszer elővenni, kiteregetni, részletezni, egyáltalán komolyan venni? Az egész történet amúgy is régen volt, talán igaz se volt...

Pedig Sztálin elvtárs igenis, létezett, az öt körülvevő, ma már nehezen érthető misztikus rajongással, hosszannával és öröklétre való berendezkedéssel együtt, amelynek a méreteit csak akkor tudnánk felbecsülni, ha türelmesen végigélnénk újra a kor irányított tájékoztatását, amikor minden jelentéktelen részlet felidézése, rögzítése, többszöri kombinálása egy és ugyanazon célt szolgált: megfeledezni a lényegről, az összefüggésekről. Hányan gondoltuk, tudhattuk 1953-ban, hogy tulajdonképpen nem egy szentet, egy szuperembert gyászol a szovjet birodalom, hanem egy különösen kegyetlen, gátlástalan Gazdát, aki egy egész rendszert és ideológiát gyúrt maga alá és elhitette a fél világgal, hogy a szájából kihulló szavak aranyat érnek...

Az Ifjómunkás 1953. március 11-i számának negyedik oldala ehhez is nyújt némi adalékot, mindjárt a J. V. Sztálin temetésére érkezett külföldi kormányküldöttségek c. hír révén, amely egyszerűen felsorolja, kik tették tiszteletüket a Nagy Temetésre a szovjet fővárosban a temetés alkalmával.

A kínai küldöttséget Csu En-láj, a Kínai NK Állami Közigazgatási Tanácsának elnöke és külügyminisztere vezette, a román küldöttség élén Gherghe Gheorghiu-Dej, a RNK minisztertanácsa elnöke állt. A csehszlovák elvtársak csoportját Klement Gotwald, a Csehszlovák Köztársaság elnöke vezette, a mongolokét I. Cedenbal miniszterelnök, a lengyelekét Bolesláv Bierut, a minisztertanács elnöke, a magyarokét Rákosi Mátyás miniszterelnök, az NDK-s küldöttséget Otto Grotewohl miniszterelnök. Finnország küldöttségét Urho Kekkonen miniszterelnök vezette, a bolgár küldöttek élén Viko Cservenkov miniszterelnök állt. Az iráni kormányt a munkaügyi miniszter képviselte, Afganisztánt egy herceg, Törökországot egy külügyminisztériumi főtitkár, Nagybritanniát, Újzélandot és Ceylont egy füst alatt a moszkvai

angol nagykövet, Franciaország, az Egyesült Államok, India, Burma, Svájc, Ausztrália, Libanon, Egyiptom, Dánia, Norvégia, Ausztria, Svédország, Kanada, Pakisztán, Tájföld és Hollandia kormányai a szovjet kormány mellett állomásozó diplomáciai testületeiket bízták meg azzal, hogy országaikat a temetésen képviseljék.

Egy másik cikkből (*A népi demokratikus országok vezetői díszőrségben Sztálin elvtárs koporsójánál*) megtudjuk azt is, hogy a külföldi vendégek közül kik voltak azok a személyiségek, akik odaálltak Sztálin koporsója mellé, mintegy vállalva a sztálini örökség egészét. A fentebb felsorolt küldöttségvezetők mellett ott volt még Rokoszowski, Lengyelország marsallja, Walter Ulbricht, a Német Szocialista Egyeségpárt főtitkára, Palmiro Togliatti, az olasz kommunisták főtitkára, Dolores Ibrarurri, a spanyol kommunisták főtitkára, Harry Politt, a nagybritanniai kommunisták főtitkára, Koplenig, Ausztria KP elnöke, Vile Pessi, Finnország KP főtitkára, Pietro Nenni, az Olasz Szocialista Párt titkára.

„Éjjél felé az emberáradat még mindig nem csökkent – áll a cikkben. – A díszőrségben ekkor Tevoszján kohászati ipari miniszter, Zaszjatko szénipari miniszter, Bescsev közlekedésügyi miniszter, Fegyin, Solohov, Mihalkov, Tyihonov, Leonov, Gladkov, Virta, Versigora írók, Rajzen, a Szovjetunió népművésze, V. Kuznyecov külügyminiszterhelyettes, Sevcenko, a Szovjet Szakszervezetek Központi Tanácsának titkára, Joszif Visszárionovics Sztálin rokonai és barátai álltak.”

Az *egész világ gyászolja Sztálin elvtársat* cím alatt a lap igen röviden összefoglalja azoknak a részvéttáviratoknak és üzeneteknek a lényegét – pontosabban a feladóit –, amelyek előzőnlötték akkoriban a szovjet hatóságokat és amelyek ilyenkor protokollárisan is elvárhatók. De szó van azokról a megemlékezésekről is, melyek Csehszlovákiában, Angliában, Olaszországban vagy éppen Argentínában a nagy halott személyiségének szóltak. Külön ismerteti a cikk a Béke Világtanács akkori Nemzetközi Sztálin-díjas elnöke, Frederic Joliot Curie Párizsból küldött levelét, illetve az ENSZ közgyűlésének elnöke, Lester Pearson üzenetét.

Az Ifjúmunkás Sztálin-féle gyászkiadása az utolsó három hasábon a román ifjúságnak az eseménnyel kapcsolatos úgynevezett gondolatait, érzéseit és mindenek előtt feladatait fogalmazza meg, az „ismétlés a tudás anyja” elv szigorú respektálását szem előtt tartva, csokorba gyűjtve mindazt az ideológiai örökséget, amit a továbbiakban is, még egy darabig a Sztálin névvel fémjeleztek, de amit nagyon hamar kikezdett az idő, s ahogy az lenni szokott, újabb szlogenekkel helyettesített. Jelszavakban mindig is gazdagok voltunk...

Temetés – halál nélkül

Egy temetés akkor ér véget, amikor az utolsó sírásó is helyére teszi a szerszámát, a sír mellől behordják az immár fölöslegessé váló kellékeket – az emelő rudakat, a kötelet –, a sír ott domborul a friss hantokkal feltornyozva, koszorúk és élővirág csokrok tömkelege alatt, a gyászoló gyülekezet pedig elvonult a torra, ahogy illik, hogy közös

étkezéssel és koccintással még egyszer megemlékeztek az eltávozottról, utána pedig hagyja békében nyugodni s lelkét elvegyülni az odatúliaké közt...

A Gazda – vagyis Sztálin – halálával nem ez történt. A fél világ annyira görcsösen ragaszkodott ahhoz, hogy márpedig Sztálin örökké élni fog, hogy nem halhatott meg igazán, és nem is a nyirkos földben a helye az Atyuskának, hanem közöttünk, élők között, szellemével mintegy felügyelvén bennünket, ne legyünk annyira elárvultak. Ez a görcsös ragaszkodás annyira összezavarta a természet rendjét, hogy később akkor sem sikerült megtisztítani a közszellemet a sztálinizmus kártékony hatásától, amikor már legfelsőbb párthatározat is született erre nézvést. Láttuk, hogy a tetemét szőrén-szálán kiebrudalták a Mauzóleumból, mondván, hogy a nagy Lenin mellett immár nincsen neki helye, annyi vér és gonosztett tapad a kezéhez – annak ellenére, hogy végül is, a második világháborút sikerült megnyerni, a csapatokat sikerült Berlinig győzelemre vinni, a teheráni és jaltai konferenciákon sikerült a Szovjetunió világpolitikai érdekeit és érdemeit érvényesíteni. Egyre több hang szólalt meg azzal kapcsolatban, hogy a háborút is jóval kevesebb veszteséggel és rövidebb idő alatt lehetett volna lefolytatni – s talán még el is lehetett volna kerülni –, amennyiben Sztálin bízta a népében, a hadsereg hűségében, ha nem keres mindenütt összeesküvést, árulást és spiontevékenységet, ha nem tekinti párttűtőknek azokat, akik arra figyelmeztetik, hogy a fegyverkező Németország halálos veszélyt jelenthet az elbizakodottságában terpeszkedő szovjet hazára.

Ezzel kapcsolatban az egyik első bátortalan, de határozott, tisztázó szándékú hang a háború poklait megjárt és annak valóságát addig is viszonylag becsülettel feltáró *Konsztantyin Szimonov* íróé, akit 1965-ben felkértek, értékelje egy előadásban a szovjet háborús memoárirodalmat. A jeles prózaíró Sztálin 1945-ös győzelmi pohárköszöntőjéből indult ki (*Az orosz nép egészségére*), amelyben a generalisszimusz beismerte, hogy 1941-42-ben a kormány nem kevés hibát követett el, s ezért nagy volt a veszély. Másutt az ilyen kormányt egyszerűen elcsapta volna a nép, de az orosz nép ezt nem tette meg, mert bízott kormányában és inkább vállalta az emberfeletti áldozatokat.

Egy pohárköszöntő visszája

„Vitathatatlan, hogy e szavak számos hiba nyílt beismerését és az 1941-1942-es esztendő legválságosabb pillanatainak igazságos értékelését is tartalmazzák – fejtegette Szimonov. – Ezek a szavak önbírálatot is tartalmaznak, mert amikor Sztálin a ‘kormány’ szót használta, ezen magát szokta érteni... De mindennek megvolt a visszája is, amit szerintem általában figyelembe kell venni, amikor Sztálin szavait és tetteit értékeljük. Sztálin ezzel a pohárköszöntővel korántsem a háború menetének igazságos és kritikus megítélésére szólította fel az embereket, köztük a történészeket. Ellenkezőleg, ő maga mint legfőbb bíró, miután értékelte a történelemnek ezt a szakaszát s ezen belül saját viszonyát az orosz néphez – úgy, ahogyan ő értelmezte ezt a viszonyt –, mintegy kitette a pontot, s lehetetlenné tett bármiféle bíráló megítélést a továbbiakban. A pohárköszöntő szavai látszólag arra buzdították az embereket, hogy

mondják el a szigorú igazságot a múltról, a valóságban viszont az az eltökélt szándék húzódott meg e szavak mögött, hogy egyszer és mindenkorra lezárja a múltat, s ne engedje meg a további elemzést. Nem nehéz elképzelni, milyen sors várt volna Sztálin életében arra, aki e híres pohárköszöntőből vett idézetekkel felvértezve megpróbálta volna konkrét történeti anyagra támaszkodva részletesen kibontani Sztálinnak azt a megjegyzését, hogy a kormány nem kevés hibát követett el, vagy mint a háború tanúja és részvevője személyes emlékeivel próbálta volna szemléltetni ezt a megállapítást. Amikor ezt mondom, szeretném hangsúlyozni, milyen nehéz – még az írókénál is sokkal nehezebb – helyzetbe kerültek akkor mindazok, akik különféle katonai beosztásokban fontos szerepet töltöttek be a háború idején, és akiknek volt mit mondaniuk róla. Amikor a háborúról szóló mai memoárirodalmunkat értékeljük, figyelembe kell vennünk, hogy erőnek erejével késleltetett termést hozott, és csaknem egy egész évtizedet veszített, mégpedig a legértékesebb évtizedet, ha az emlékezet frissességére gondolunk.”

Amikor Szimonov a történelmi bírálatban mértékletességre és objektivitásra, de határozottságra törekvést szorgalmaz, Sztálin már több mint tíz éve halott. A cikk azonban, amit az előadás alapján fogalmazott, továbbra sem jelenhetett meg a cenzúra miatt, s csak 1987-ben látott napvilágot! Vaszilij Grosszman tehát távolról sincs egyedül megkésve kiadott ködoszlato, leleplező könyveivel.

Megszólalnak az „Arbat gyermekei”

Az 1960-as évek számos íróit sarkallnak arra, hogy tapasztalataik alapján szembenézenek a sztálinizmus tragikus következményeivel. *Szolzsenyicin Iván Gyenyiszoicsa* is ekkor születik meg, s később pedig nagyszabású leleplező művei (*Rákosztály, Gulág szigetcsoport*) miatt száműzték a Szovjetunióból, ahová majd csak 1994-ben tért csak vissza. *Dugyincev* közel harminc éven át írja *Fehérruhások* c. nagy munkáját, amely csak a nyolcvanas évek végén jelenhet meg. Ugyanez a sors vár *Anatolij Ribakov* orosz-zsidó író *Az Arbat gyermekei* című regényfolyamára, amelyben Sztálin félig-meddig főszereplőként áll az olvasó elé és leplezetlenül demonstrálja a súlyosan sérült, paranoiás személyiség kártékony szerepét a legfelső hatalmi struktúrában. Ribakov könyve pillanatok alatt bestseller lesz, mindenki róla beszél, magyar nyelvre is azonnal lefordítják s két részben közli a Budapesten szerkesztett Szovjet Irodalom folyóirat 1988/7-8. száma.

A nyolcvanas évek végének romániai ideológiai szűrője szinte lehetetlenné tette, hogy külföldön kiadott sajtótermékre előfizethessen a halandó ember. Kivételt csak a szovjet sajtóval tettek. A Szovjet Irodalomnak, bár nem egyszerű mutációja volt, hanem önállóan szerkesztett laptársa a Szovjetszkaja Lityeraturának, szintén megkegyelmeztek, így (sajnálatos) megszűnéséig sikerült hűséges előfizetőjévé válnom s a tisztulási folyamatról, a „peresztrojjáról” első kézből tájékozódni, amikor nálunk még szentségtörés volt a közbeszédben erről akár említést is tenni. A lap azt a gyakorlatot követte, hogy a számok hátlapján időről időre felsorolta, milyen

olvasmányokkal lepi meg a közeljövőben a nagyközönséget. Az előzetesben egyszer csak feltűnt Ribakov regénye, *Az Arbat gyermekei*. Attól tartottam, hogy az írásmű merész és közvetlenül politizáló hangvétele miatt valahol, valakik majd megpróbálják visszatartani a kérdéses lapszámot, ahogy ez nem is olyan ritkán elő-előfordult, de aggodalmam ezúttal feleslegesnek bizonyult; a két puha kötésű folyóiratot hamarosan agyonolvasta a család és közeli ismerőseim. A regény általános fogadtatására jellemző, hogy az orosz íróársadalom, az olvasókkal ellentétben, jóval tartózkodóbban nyilatkozott róla, mindenáron megpróbáltak valamilyen fogást találni rajta, kisebbiteni az érdemeit, belekötni valamibe, mert az nagyon zsenánsnak hatott, hogy annyi sok évvel a sztálinizmus hivatalos elítélése után is a szovjet íróársadalom zöme félt úgymond a szarvánál fogva megragadni a bikát. A Szovjet Irodalomban való közlés élén egy Valerij Murzakov nevezetű kritikus írása (*Történelem és alkotói koncepció, Szovjetszkaja Kultura, 1987. december 19.*) áll, amely azt kéri számon a szerzőtől (elismerve a regény népszerűségének és olvasmányosságának jogosságát és tényszerűségét), hogy miért nem a történelmi hűséget tette meg az alkotás alapkövéül, mert így az olvasótábor nagy része majd azt hiszi, hogy az általa bemutatott irodalmi igényű Sztálin ábrázolás egybevág a valósággal. *„Az olvasó figyelmét mindenek előtt Sztálin személyiségének az elemzése, értelmezése köti le, s ezáltal sajátos torzulás megy végbe szemléletében: a szerző művészi elgondolását, az általa kitaláltakat szinte dokumentumként, megfellebbezhetetlen igazságként fogadja el (különösen, amikor Sztálin gondolatainak, titkos törekvéseinek rekonstruálásáról van szó). Ebben rejlik a szerző álláspontjának gyengesége, sebezhetősége.”*

Amikor aztán az olvasó a regény végére érne, újabb célzatos kritikai eligazítást kap, ezúttal egy összeállítás formájában (*Olvasói levelek és kritikák Ribakov regényéről*). Kedvező jel, hogy a kor legjobb írói elismerik *Az Arbat gyermekei* előremutató voltát és megírásának szükségszerűségét, ugyanis a múlttal nem csupán elviekben kell leszámolni, hanem a lehető legapróbb kérdésekben is... Vannak olvasók, akik attól félnek, hogy a kemény bíráló, a gyökerekig ásás megingathatja a rendszer tagadhatatlan eredményeibe vetett hitet, az emberek könnyen kiönthetik a fürdővízzel együtt a gyermeket... Egy odesszai író így érvel: *„Túl gyakran hallani még ilyen hangokat: De hát minek ez az igazság? Minek háborgatni a holtakat? Elégedjenek meg azzal, hogy a személyi kultuszt elítélték. És azok közül, akik így beszélnek, és akik őket némán hallgatják, senki sem gondolkodik el azon, hogy milyen erkölcstelen ez az álláspont...”* Ugyanabban a lapban (*Lityerturnaja Gazeta*) egy történész kandidátus felteszi a kérdést: *„Miért kell az összes tévedést, nehézséget, és áldozatot Sztálinnak felróni? Sztálinnak, aki egy alacsony műveltségi fokon álló népet irányított a nemzetközi porondon folyó ádáz osztályharc körülményei közepette, amikor a világ imperialista burzsoáziája a szó szoros értelmében szorongatta az országunkat. Mehetett ez áldozatok nélkül? De okosak vagyunk így utólag! Elfeledkezünk a körülményekről.”* A sokféle szempontú megközelítést egy türkmén kritikus véleményével zárom: *„Mindannyiunkhoz szól együtt és egyenként, mintha csak megszabadítana bennünket az erős hatalom béklyóitól, a félelem szülte szeretettől. Hogy a bűnöket*

eltitkoljuk, mindannyiunkban ott ül a magunk kis Sztálinja, s vele is harcolnunk kell. A regény egyebek között erről is szól.”

Filmszakértők értetlenül állnak ama jelenség előtt, hogy a nyolcvanas évek végén nagy port felvert regény felhajtó erejét miért nem aknázták ki a filmes szakma, 2004-ig ugyanis, amikor az első komolyabb orosz filmfeldolgozás készült sorozat formájában, sok-sok év elvesztegetődött s némileg a téma leadott eredeti hőfokából is. Ezt az időeltolódást a kritika már a könyv megjelenésekor jelezte: Az Arbat gyermekei igazából megírásakor érte volna el a katartikus hatás maximumát...

Sztálin kontra Lenin

A letűnt szocialista rendszernek – s különösen a szovjetunióbeli gyakorlatnak – bő, egyre gyarapodó irodalma van. Úgy tűnik, ez a téma lassan parttalanná válik. Igaz, hogy az elején Sztálin halálától indultunk el, egy régi újságpéldány fölfedezése kapcsán, és most már ott tartunk, hogy a szovjet valóságot feltáró vagy éppen csak feltárni szándékozó munkák egész vonulatán rágjuk át magunkat. Minél több írás kerül a kezembe, annál bizonyosabb vagyok benne, hogy nem árt néhány hiteles írást közel engednünk magunkhoz, már csak azért sem, mert mi is benne éltünk évtizedekig abban a közegben, amit a szovjet mintájú proletárdiktatúra jelentett egész nemzedékek számára a második világháború után, egészen az 1989-es rendszerváltásig.

Martin Amis: Koba, a rettenetes című könyvét olvasom megrendülten – és olykor berzenkedve. A neves angol regényíró, akinek ugyancsak író apja (Kingsley Amis) másfél évtizeden át hithű kommunistának vallotta magát, e könyvében megpróbál leszámolni a nyugati világ szovjetbarát illúzióival, s ha éppen szó szerint nem is, de a sztálini „Művet” elemezve, sok vonatkozásban a hitleri „Teljesítmény”-nyel rokonítja, odáig menően, hogy személyiségi jegyeikben, életrajzi vonatkozásaikban, sőt, szexuálpatológiai furcsaságaikban is mindegyre érintkezési pontokat vél felfedezni köztük. E meglepő, de nem minden alap nélküli hasonlítás, amennyire felkavaró – hiszen válogatott dokumentumokra és tényekre épít –, annyiban sántít is, hiszen a két teljesen más történelmi gyökerű jelenséget s az ezeket generáló személyiségeket a közös platform, az „egyik olyan, mint a másik”, „egyik se jobb a Deákné vásznánál” szemlélet egyszerűen csak elutasítja, kiiktatja, ad acta teszi. Jó volna, ha ennyivel megszabadulhatnánk a közelmúlt kísértő lázálmaiktól, de sajnos, a történelem nem így működik. Hitler náci ideológiája és hatalmi ambíciója egy teljesen öntörvényű, semmihez sem hasonlítható globális eszelősséget hozott létre, a sztálini demagógia pedig a szovjet társadalom kegyetlenül kettős könyvelésének tragikumába fullad.

Bármekkora traumát okozott is a szerző életében apjának pálfordulása, s ez óhatatlanul elfogulttá teszi Martin Amis hangvételét és ítéletét, a valóságban nincs és nem is lehet egyenlőségjel, nincs fifti-fifti, a holokausz holokausz marad, annak minden iszonyatával és szörnyűségével, az osztályharcos népirtás pedig egy forradalmi kísérlet eltorzulásának és kudarcának lázalma és végtelen bűnlajstroma. Mindkettővel külön-külön, az állásfoglalás józanságával kel szembesülnünk.

Amis könyve a sztálini színjátékot állítja pódiumra, s hosszan elidőzik Lenin és Sztálin ellentmondásos, végül ellenséges feszültségbe torkoló kapcsolatán. Ő még úgy tartja, hogy az elvszerű forradalmár Lenin szellemi és erkölcsi örökségét Sztálin minden elképzelhető ravaszsággal valósággal „lenyúlta”, s amikor Leninre rálöttek, majd később agyvérzés érte, a „tanítvány” mindent elkövetett, hogy a beteg akár fel se gyógyulhasson, később pedig dokumentumok hamisításától se riadt vissza, csakhogy szemléltetni tudja: Lenin őt jelölte ki örökösévé...

„A Kommunista Párt rövid történeté-t Sztálin 1938-ban terelte át a nyomdán – a terror első enyhülése idején A Rövid történet, amely részint kommunista katekézis, részint ‘négerrel’ íratott önéletrajz, végül is több tízmillió példányban jelent meg, és az egész szovjet kultúra alapköve lett. A népszerűsége talán nem is volt teljesen hamis vagy kierőszakolt. Hisz végső soron a Rövid történet volt a legkézenfekvőbb útmutató a letartóztatás elkerüléséhez. Mostanra, 1938-ra szinte mindenki halott volt már, aki máshogy emlékezett az eseményekre. Ez volt a terror egyik rejtett célja: tabula rasává változtatni a múltat...

A Rövid történet szerint Sztálin többé-kevésbé egyedül vezette a forradalmat (és nyerte meg a polgárháborút) – miközben Lenin munkatársként segített neki, Trockij pedig gonoszul hátráltatta. Az igazság azonban az (‘különös, de cáfolhatatlan tény’, ahogy Isaac Deutscher írta), hogy Sztálin egyáltalán semmilyen szerepet nem játszott az októberi forradalomban. Sztálint kortársai szinte egyöntetűen úgy írják le ebben az időszakban (a polgárháborúban aztán bőszen kivirult), mint ‘szürke, színtelen, közép-szerű alakot’, ‘szürke foltot’(a ‘gyűlölet csillogásával sárga szemében’ – Trockij), vagy mint ‘szimpla, kisvárosi politikust’ (Lev Kamenyev). Ezeket az értékeléseket rendszerint úgy idézik, mint amelyek az előrelátás hiányáról árulkodnak, vagy arról, hogy Sztálin milyen ragyogóan tudta leplezni magát. Ugyanakkor világos, hogy Sztálin 1917-ben valóban ennyi volt: egy szürke folt sárga szemmel (néhányan ‘tigris-szemeket’ emlegetnek). Ugyanakkor Sztálin már ekkor is visszataszította a társait... Olyan alakkal állunk itt szemben, aki egyszerre anonim és hajlamos a sértődésre. Más szóval, amint nem kellett óvatoskodnia, előbukkant a vadállatias énje. A szürke foltot felváltotta a sárga szempár...

Nem árt, ha foglalkozunk egy kicsit azzal a meghökkentő telefonbeszélgetéssel, amelyet Sztálin és Lenin felesége, Krupszkaja folytatott 1922. december 22-én, s amelyben Sztálin egyebek között (a pártban elterjedt pletyka szerint) ‘szifilisz kurvának’ nevezte Krupszkáját.

Fontos az időzítés. Lenin és Sztálin viszonya – miután összekülönböztek Grúzia ügyében – ekkor volt a legrosszabb. Másfelől négy nappal korábban a Központi Bizottság Sztálint bízta meg Lenin gyógykezelésének felügyeletével. Tizenhárom nappal később írta Lenin a „Végakarátát” (‘Sztálin túlságosan durva’ s a többi). De Leninnek csak márciusban tettek említést erről a bizonyos telefonbeszélgetésről, a végső, halálos szélütése előtti napon.

1922. december 22-én Sztálin megtudta, hogy Krupszkaja állítólag megszegte a Leninnel kapcsolatban adott orvosi utasításokat. Ahogy ő maga írta (Kamenyevnek

küldött levelében): Sztálin tegnap a legdurvább sértéseket vágta a fejemhez egy rövid feljegyzés miatt, amit Lenin az orvosok engedélyével diktált nekem. Nem tegnap lettem a párt tagja. Az elmúlt harminc év során soha egyetlen durva szót nem hallottam egyetlen elvtársam részéről sem. Mi magyarázhatja Sztálin viselkedését? A 'rövid feljegyzést' Lenin Trockijnak küldte, és megdicsérte benne azért, hogy keresztülhúzta Sztálin számításait (a külkereskedelmi monopólium kérdésében). Sztálin szemében ez a Lenin–Trockij szövetség bizonyítéka volt. De miért fejezte ki épp ilyen formában a dühét? Hisz ez nyilvánvalóan megbocsáthatatlan durvaság volt, ráadásul Sztálin úgy őrzöngött, hogy Krupszkaja (aki egyébként tudvalevően higgadt ember volt még akkor is, amikor haldokló férjét ápolta) állítólag hisztériás rohamot kapott (az idegei, írta Kamenyevnek, 'már-már felmondják a szolgálatot'). Amikor Lenin értesült az incidensről, ami végül is elkerülhetetlen volt, azonnal cselekedett, és pedig, szintén elkerülhetetlen módon, annak érdekében, hogy eltávolítsa Sztálint a vezetésből és megfossza minden tekintélyétől. Ezután, március 7-én következett be az utolsó szélütés. Még tíz hónapig élt ezután, de beszélni nem tudott; Sztálin pedig megmenekült...

Krupszkaja teljesen komolyan beszélt, amikor azt mondta, hogy ha Lenin életben marad, akkor végül ő is csatlakozott volna az összes többi régi bolsevikhoz Sztálin kivégző pincéiben. Lenin, mikor beszámoltak neki a telefonbeszélgetésről, azt írta Sztálinnak: „Nem szándékozom elfelejteni, amit ellenem tesz valaki, és mondanom sem kell, hogy amit a feleségem ellen tesznek, azt úgy tekintem, mint ami ellenem is irányul.” Pontosan ezen egyetlen alkalommal Sztálint úgy elragadta a hég, hogy elárulta egy mély titkát: hogy gyűlöli Lenint. Oly mértékben, amennyire Sztálin hasadt vagy „megkettőződött” személyiség volt, egyik fele éppoly tisztán és szenvedélyesen gyűlölte Lenint, ahogy egész lényével gyűlölte Trockijt.

Krupszkaja, ahogyan azt Lenin kérte tőle, nem sokkal férje halála után a Központi Bizottság elé terjesztette a 'Végakaratot'. Sztálin ekkor felajánlotta lemondását. De addigra eltelt egy év, s a politikai erők annyira átrendeződtek, hogy Sztálin taktikai felajánlását elutasították.

A szövetségese, a leglojálisabb segítője mindvégig az agyérelmeszesedés volt. A betegség előbb legyengítette Lenint, aztán félig háttérbe szorította, aztán elnémította, s végül, kritikus ideig tartó habozás után, elpusztította – s egész idő alatt háborzongatóan engedelmeskedett Sztálin igényeinek.”

Magyar írók és a Szovjetunió

Kindler József professzor Sztálinul c. tanulmányában részletesen foglalkozik a sztálinizmus természetét feltáró művek elemzésével, s többször is elismerően hivatkozik Martin Amis munkájára. Szerinte sajnálatosan tünetértékű az a mód, ahogy a harmincas évek egyes nagy írástudói (pl. H.G. Wells, Bernard Shaw, Jean Paul Sartre, Bertold Brecht, Lion Feuchtwanger) áldozatául estek a szovjet propagandának s ezzel kapcsolatban az „írástudók árulását” emlegeti, majd – igaz, névtelenül – odaszúr egy magyar írónak is („Az egyik legnagyobb, akkortájt erősen baloldali kötődésű, magyar költő és író meghívásra, 1934-ben a Szovjetunióban járt, de nincs tudomásunk arról,

hogy Amis apjához hasonlóan, mint volt kommunista, később önkritikusan szólt volna életének erről az időszakáról. Tartsuk észben: 1932-34-ben volt a nagy kikényszerített ukrajnai éhínség, amikor a parasztokat megfosztották élelmüktől és a tőlük elkobzott gabonát exportálták. Az éhség áldozatainak számára vonatkozóan csak becslésekkel rendelkezünk: legalább ötmilliónyian voltak.”)

Jó, ha máris tudjuk: az 1934-ben a szovjet írók kongresszusára hivatalos vendégként utazó *Illyés Gyuláról* van szó, aki amikor megérkezett Moszkvába, megtudta: a kongresszust jó két hónappal elnapolták, s ő pedig a szovjet államot beutazva folytatásos útirajzban tudósította a magyar sajtót tapasztalatairól...

Az 1934-es, első szovjet írókongresszusra, amit azért is rendeztek, hogy a világ haladó szellemű, többnyire baloldali érzelmű íróvendégei előtt demonstrálhassák az első kommunista állam sikereit és felsőbbrendűségét, a Szovjetunióban élő és tevékenykedő Kun Béla javaslatára két magyar író is felkerül a meghívottak listájára: az egyik, mint már említettük, *Illyés Gyula*, a másik a szintén erősen baloldali kötődésű *Nagy Lajos*. (Ismert irodalomtörténeti tény, hogy ez a döntés mély sebeket ejtett *József Attila* hiúságán, aki akkor a leginkább elhivatottnak érezte magát egy ilyen misszióra; mint utólag kiderült, a kommunista mozgalomhoz közvetlenül kötődő személyek – amilyen költőnk is volt akkoriban – nem is jöhettek szóba, hogy utólag ne lehessen őket elfogultsággal vádolni...)

A két fiatal, első visszhangos sikerei után már túljutott író ugyanazzal a vonattal, útítársakként kerekedtek fel a nagy kalandra, amelyhez mindegyik a saját vérmérsékletének és írói eszményeinek megfelelően viszonyult, és bár sokszor még a hotelszobát is megosztották egymással, útirajzaikban nyoma sincs a másik jelenlétének, úgy tűnik, mintha mindegyikük magányosan bolyongott volna – többé-kevésbé jóindulatú vendéglátó kalauzok segítségével – a nagy szovjet valóság labirintusában. Csak találgatom, hogy mire szolgálhatott ez a nagyfokú diszkréció, s *Illyés* útirajzát olvasva egyre inkább az a benyomásom, hogy mindegyik írónk erősen szerette volna megóvni saját integritását, önálló látásmódját, erre pedig az bizonyult a legjobb módszernek, hogy kölcsönösen kizárják egymást a másik látóköréből, mintha a másik a világon se volna.

A kritikusok szerint *Nagy Lajos* az, aki kritikusabb, határozott kifogásokat megfogalmazó útirajzában (amely végül is befejezetlen maradt: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Szabadság* c. lapjában jelent meg s mind a jobb-, mind a baloldal elégedetlen és csalódott volt vele kapcsolatban), *Illyés Gyula* a mértéktartóbb, s a már induláskor magára vállalt objektivitását és jóhiszeműségét végig megőrző munkáját (*Oroszország 1934*) *Zilahy Lajos* Magyarország című lapja közölte 1934. szeptember 12–október 10. között. Hatása a *Nagy Lajos*énak pontosan az ellentéte: a baloldal elismerően köszönti, a benne megfogalmazott fenntartások és kritikák ellenére (még a szovjet fél sem talált benne semmilyen kivetnivalót), a jobboldal pedig nem lát benne „láztató”, „propagandisztikus” törekvéseket.

Akkor viszont minek köszönhető a mai fanyalgás, az író mindenáron való utólagos elszámoltatása azért, amit a maga korában a lehetőségekhez képest a legnagyobb tisztességgel elvégzett? Jellemzőnek érzem azokat a sorokat, melyeket a szerző az

útirajz 1974-es újrakiadása elé írt, mintegy kimondatlanul is vitába szállva azokkal, akik kétségbe vonták írói tisztességét.

„Az 1934-ik esztendő a Szovjetunió történelmében a föllendülés, a nagy újjászerveződés, a béke s jólét meggyökeresedésének, reményének korszaka volt; nem a személyi kultusz és a pörök, hanem az új alkotmány, a boldog helybe jutás előestéje... Kínálkozó lett volna, hogy e közvetlen hangra törekvő beszámolók, ezek a gyanútlan monológok háttéréül odafessük azokat a hatalmas horizontdíszeleteket. Nem tettem... Egy szóra odavarázslódnak.” Majd odébb a célirányos szándéknyilatkozat, amihez mindvégig tartotta magát: „Oroszországi utamon nem annyira a rendszer érdekelt, mint az emberek.”

Mit látott Illyés Gyula a Szovjetunióban?

Ha alaposan számba vesszük az Illyés-féle utazás földrajzi kiterjedését, akkor elégedettek lehetünk az általa nyújtott képpel: a Szovjetunióban való tartózkodása kb. 6 hete alatt az első hetet a moszkvai utca közvetlen valóságában bolyongva tölti, s csak azután kezd célirányosan, vendéglátói segítségével felfedező utakat tenni egy modern golyóscsapágy gyár telepén és a körülötte felépített lakónegyed szociális intézményeiben (*„Azt természetesen nem tudtam megítélni, hogy ez a gyár nem kivételes jelenség-e? Hogy a többiek is ilyenek-e? Nemigen illett bele abba az általános képbe, amit eddig a városról, illetve az utcáról alkottam magamnak.”*). Amikor végighordozzák a vadonatúj, korszerű csarnokokon, így szól kísérőjéhez: *„- Köszönöm. Gépet már eleget láttam. Embereket szeretnék látni. – Kérlek. – Meghajolt, karjait széttárva. – Parancsodra. Hányat mutassak be?*

Nyolc kemény tenyeret szorítottam meg, nyolc nevet halottam, nyolc olajos arcba pillantottam.

– Csupa makulátlan gentleman... Első kategóriájú szovjet polgárok.

– Miért, hát több kategória van?

Nyikoláj Pavlovics nem ismerte pontosan a kategóriák rendszerét. A nyolc kitűnő gentleman közül az egyik, egy kis fekete szemű púpos, segített neki.

– Öt kategória, azaz ötféle ellátás van. Az elsőrendű ellátásúak közé tartozik minden fizikai munkás, mérnök, specialista, elismert művész és tudós. Az ő fejadagjaik a legmagasabbak és legolcsóbbak. Kenyérből például két fontot kapnak. A második kategóriába tartoznak a hivatalnokok, nyugdíjasok, családtagok, tanítók, nevelők. Általában nyolcvan százalékát kapják annak, amiben az első kategóriájúak részesülnek, tekintettel arra, hogy nem végeznek olyan erős testi munkát. A harmadik rendű ellátás csak elvben van meg. Ide még nem osztottak be senkit. A negyedik kategória az elsőnél is kedvezőbb. Ez a külföldi specialistáké, akikkel szőrmentén kell bánni. Mindenből bőven kapnak, amennyi csak kell, de áraik jóval magasabbak. Az ötödik kategóriába tartoznak a főbb állami tisztviselők, népbiztosok, osztályvezetők, katonatisztek ezredestől fölfelé... Olyan arcot vágsz, mintha nem tetszene.

– Csak folytasd.

– ... Szóval a tábornokok, gyár- és trösztvezetők, felsőbb pártalkalmazottak. Számuk az egész országban körülbelül harmincezer. Mennyiségben annyit kaphatnak, mint a külföldiek, de drágábban. Megjegyzem, ezek fizetése elég alacsony. Egy gyárigazgató 600 rubelt kap. Mellesleg Sztálinnak is annyi a fizetése.”

Nem hagyja ki az alkalmat és fölkeresi a Moszkvában és annak környékén élő, kis létszámú rokonnépek képviselőit (mordvin, vogul, zürjén stb.), ellátogat egy munkáscsaládhoz az új lakótelepre, részt vesz egy ortodox misén, szóba áll egy vallási vezetővel, felfedezi az éjszakai élet szovjetországi hangulatát, s meggyőződése, hogy Moszkva jobban kifejezi a szovjet valóság sajátosságait, mint Leningrád (amely Európára hajaz), de azért beszámol az ottani élményeiről is: a meglátogatott Arzenál fegyvermúzeumban viszontlátja az oroszok zsákmányolta negyvennyolcas trófeákat, ellátogat a gumigyárba, Rosztovba utazik, majd a sztyeppet is megismeri, kolhossal ismerkedik, érdekli őt az utcagyerekek problémája is, átnevelő intézetbe látogat, a Fekete-tengerig, Krímig jut s végül, nem várva meg az írókongresszus megnyitását, hazautazik Budapestre. Azt hiszem, Illyés Gyula nem szorul védelemre, az alább összeállított szemelvénygyűjtemény önmagában is jelzi, hogy objektivitásához hű maradva milyen mélységekig ismerhette meg a szovjet hétköznapiakat egy szervezett, irányított szándékú utazás körülményei között az a jóhiszemű író, aki nem szentenciákat, hanem biztos jelzéseket küld az általa látottakról, átéltekről.

(1) „Lelki szemeim előtt, egyéb hasonlatok között úgy áll az orosz nép, mint a jegenye, amelyre az a zöld élősdű növény települt, s ősszel is diadalmas zászlóként lobog rajta. Minél magasabbra nő a fa, annál jobban kérkedik és virul az a zöld fagyöngy, annál több nedvet szí magába. Le kell kopasztani a fát is, ha az ezer meg ezer finom kacs halálos öleléséből meg akarja szabadítani az ember. Erre azonban még a kommunisták sem mernek vállalkozni. Tűrnék, sziszegnek a kis ablakcskák előtt, fogcsikorogva rángatják a lábukat, mint aki rókapadba lépett. És igyekeznek titokban, álutakon, egyéni összeköttetések révén elérni valamit. A gyárak, mint tudjuk, központi irányítás alatt állnak, de a valóságban lassanként függetleníteni kezdik magukat, és a központ megkerülésével, közvetlenül egymással lépnek összeköttetésbe, ha valamire gyors szükségük van. A kormányzat ezt helyesli is, el is ítéli. Nemrég hoztak például rendeletet a „komázás” ellen, de ugyanakkor nem fogadják el a termelésben hátramaradt gyár igazgatójának azt a kifogását, hogy a központtól nem kapott kellő időben elég nyersanyagot. Tetszett volna erélyesebb lenni! Vagy élelmesebb! Hány ingyenélőt tart el az orosz nép? Minden forradalom rengeteget tart el, a kezdetén rendszerint még többet, mint az előző rezsim. A forradalmakat leggyakrabban ezek buktatják meg. Mert ők dolgoznak; lázasan összebonyolítják azt is, ami rendben volt.”

(2) „Zsúfolva közeleg az autóbusz a Tverszkáján, azaz új nevén: az ulica Gorkavón. Rövid utunk van, gyalog is megtehetnénk, de mivel épp előttiünk áll meg, hamar beállunk a sorba és fölfurakodunk. ‘Vigyázz a zsebedre’, figyelmeztet újra, nem tudom már hanyadszor, egyik új ismerősöm. A tolongásban egy pillanat alatt elsodródunk a

kalauznő előtt, aki a bejáratnál ül, s nem is mozdul el onnan. Nem váltottunk jegyet. A szokás ilyenkor az, hogy az ember a jegy árát a szomszédja markába nyomja, s megkéri, juttassa el a kalauzig. Kézből kézbe vándorol a pénz, s kézből kézbe vándorolva érkezik vissza a jegy is. Így váltanak jegyet azok is, akik a kocsi elején levő kijáratnál kivételesen felszállhatnak: a terhes nők, aggastyánok, rokkantak, gyermekes anyák. Eddig társaim váltották mindig a jegyet, most rajtam a sor, aprópénzem azonban nincs. Átadok egy tízrubelest legközelebbi szomszédomnak. 'Négyet a Vörös térig.' Tőlem a kalauzig legalább harmincan függnék, hajladoznak a kapaszkodókon. Egy ideig figyelem a kék bankjegy útját. Eltűnik a szemem elől. A közönség – nyugat-európai szemmel –, valljuk meg, nem a legbizalomgerjesztőbb. Tíz rubel sem kis pénz. Legfeljebb odalesz, nyugtatom meg magam, a kötelességnek eleget tettem. Nem vádolhatnak bennünket jegycsalással, melyet különben itt nem is ismernek. Eltelik tíz perc, mindjárt megérkezünk. A jegy s a visszajáró pénz még nem érkezik. Harminc ember közül csak egynek kell némán maradnia, elárulnia a láncolatot, amit a sűrű tömegben, föl- és leszállásban, a kocsizájában észrevétlenül megtehet. Ha mást nem, tapasztalatot nyerek, gondolom. Valóban gazdagabb lettem egy tapasztalattal. Ebben a pillanatban valaki megpöccenti a vállam: s kényeszerű mozdulattal hátrafordulva, fején át kezembe nyomja a pénzt és a jegyeket. Ha akar-nám, se tudnám zsebre vágni. Leszállás után kíváncsiságból megszámolom, mennyi érkezett vissza. Pontosan kilenc rubel negyven, egy kopejka sem kallódott el az úton. Társaim érdeklődésére elmondom kis megfigyelésemet, melyet jellemzőnek tartok. Hosszasan tudom csak megértetni velük, mi itt a jellemző. Hogy nem veszett el útközben? Hogy valaki ne adta volna tovább? – Nem, arra még sohasem volt eset. Hivatkozom a zsebtolvajokra.

– A lopás, az más, és ez is más. Az ilyen pénzt még a tolvajok is továbbadják, eszükbe se jutna ezt elemelni. Itt bizalomról van szó.”

(3) „- Ki fenyegeti önöket?

– Minden oldalról fenyegetnek. Nem szerveznek-e a környező államok, újabban már Németország is egyre-másra elszakadási mozgalmakat Ukrajnában? Nem szít-e Anglia állandóan ellenforradalmat a Kaukázusban, hogy alkalmat és ürügyet leljen a bevonulásra, azaz a bakui-batumi petróleumforrások megszerzésére? Nem vonulna-e Japán egész az Uralig, ha hagynák?

– Erre oktatják a katonákat?

– Erre és a marxizmusra. A vidékről bevonuló újoncok ott kapnak szocialista nevelést, de persze másra is kioktatják őket. A falvakban a leszerelt katonák az új rendszer legkitűnőbb képviselői Tetőtől talpig átalakulnak.

Megkérdézem, lesz-e háború. Feltétlenül lesz, hallom, méghozzá iszonyú. A mai hadifelkészültséggel pár nap alatt országokat lehet megsemmisíteni.

– Egyszóval, ha lesz is, legfőlőbb egy hétig tart.

– Azt már nem! A világtörténelem minden háborúját azzal kezdték, hogy csak egy hétig tart. A háború sokáig fog tartani. Tán még tovább, mint az utolsó.”

(4) „A ‘hozzáértők’, a nyugati típusú versolvasók és az írók nagy része is Paszternákot becsüli legtöbbre; olyasféle költő, mint Ady – Ady forradalmisága nélkül. Abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy a kitűnő költővel, aki állítólag még azt a szót sem írta le, hogy ‘szovjet’, Ehrenburg társaságában kétszer is találkozhattam. Műveit az állam adja ki, a legutolsót is huszonötezer példányban. Műveiből egyetlen példányt tudtam szerezni, azt is ajándékba. Moszkvában szépirodalmi könyvet alig lehet kapni.

– Igen – világosított fel Paszternák –, az első nap elkapkodnak mindent. Rengeteg könyvtár van, rengeteg olvasó.

1929-1933 között Gorkij műveiből 19.963.000 példány jelent meg. Mind azonnal elkelt.

Az olvasók nemcsak olvasnak, bírálják is. A gyárakban egy-egy újonnan megjelent könyvet éppúgy megtárgyalnak, akár a kormány intézkedéseit.

Solohov legújabb könyvével, a Feltört ugar-ral a Szovjet kongresszus kiküldöttei külön ülésen foglalkoztak.

– És mit szólnak az ön könyveihez – kérdeztem Paszternákot –, azokkal még egy munkásgyűlés sem foglalkozott?

Paszternák szerény ember. Nehezen válaszol:

– Tavaly a Szamarkandi Kultúrbizottság húszezer harmonikát és az én összes műveimet igényelte..”

(5) „1928-ban észrevétlenül, de nem kevesebb megpróbáltatással és veszéllyel megindult egy második forradalom. A proletárság vagy annak élcsapata: a párt vagy annak teoretikusai öt év alatt végigfuttatták a parasztságot a hitük szerinti fejlődésnek azon az útján, melyet egy korszak alatt kellett volna megtennie. Azt állítják, ez alatt az idő alatt a kalapács nem ütött le a sarlóra, vagy csak akkor, ha a sarló is fegyverré egyenesült. A kalapács, mondják, traktorokat gyártott, 1933-ig több mint kétszázézet! Ezeknek a szuszogó, nehéz gépeknek kellett a vidéken pótolniuk a késést. Ezek tépték föl a kis parasztföldek még friss mezsgyéit, a magántulajdon vidéki jelképeit, s boronálják ma is hatalmas kolhozokba a falvak határait. A parasztság a gyors iram után pihegve és álmélkodva állt az új földeken. Meghajszolták, az bizonyos. Sokszor nagyon is csak „tényezőnek” tekintették és nem népnek, ahogy ezt Sztálin is odavágta a túl buzgó agitátoroknak, akik kivonultak a falvakba, hogy a parasztokat a földek egyesítésére, a közös gazdálkodásra, kolhozok felállítására rábeszéljék. Sok helyütt nemcsak a földek, az igavonó állatok, de a tyúkok és kacsák, sőt a galambok kollektivizálására is rábeszéltek. A parasztok a nehéz fejükkel nemigen értették a dolgot, és kiegyenesítették a sarlót. „Igen, túllőttünk a célon – mondták a rábeszélők –, tévedtünk” – ismerték be őszintén és nyugodtan, olyan nyugalommal, mintha egy fizikai kísérlet során ejtett tévedésről lett volna szó. Azt hiszem, nem éreztek büntudatot...

A parasztot mindenki lenézi. Lenézi a polgár, az arisztokrata, a kereskedő, a hivatalnok. Megveti az is, aki belőle származik.

Kifejezhetetlenül lenézi, aki belőle él. Akik esetleg szeretik, azok sem őket szeretik, hanem a célt, amelyre fel szeretnék használni. Tegyük föl, hogy az orosz munkásság szerette őket. Bizonyos, hogy a célt jobban szerette náluk is, különben kíméletesebb lett volna...

Minden faluban lángolt a harc. Napirenden voltak a verekedések, a gyilkosságok, a merényletek. Akár a polgárháború idején Komoly polgárháború volt ez is.

A kulákok most már semmi gabonát nem szolgáltatottak be. Ami volt nekik, azt elrejtették. Inkább maguk is éheztek, de nem adták ki.

Szörnyű esetek fordultak elő.

A gazdag parasztek nem vetették be a megahagyott földet, és erre beszélték rá a szegényeket is. Sok helyen sikerrel. Nem egy járásban kitört az éhség. A kolhozokban közben keresték a munkásokat, de senki sem jelentkezett.

Uljánovszkban egy kulák felesége az éhségtől és rémülettől tébolyultan rohant a Gépéuhoz. A férje baltával agyonverte a saját apját, mert az egy kis rágni valót akart kikaparni magának a trágyadomb alá rejtett búzából. Mire a Gépéu kérkezett, a férj fölakasztotta magát. A titkos veremben harminc mázsa búzát találtak.

Ugyancsak az egyik uljanovszki kolhozból, ahová hasztalan várták a munkásokat, eltűnt egy tehén. A nyomozókat figyelmeztetik, hogy az egyik házból, egy kulák asszony házából, akinek a férje elvándorolt, friss vérszag terjeng. Behatoltak, a tehenet nem találták, de ott találták az asszony három gyermekét átvágott torokkal. Az anya eltűnt. Nem adták meg magukat.

Seregestül küldték világgá a gyermekeiket. Nemsokára ők maguk is útra keltek: deportálták őket. Ezrével küldték Szibériába, ahol – így mondták nekem, akiktől érdeklődtem – külön falvakat, külön kolhozokat rendeztek be nekik; ott úgy élhetnek, mint bárhol a kolhozisták. Egyik ismerősöm, aki onnan jött, azt állította, hogy azok a kolhozok már példásan működnek. Vasútépítésre is sokat beosztottak, rendes napszámosfizetéssel. Sokat egyszerűen csak kitiltottak a faluból. Ljubov Voroncova Luganszkban tízes-húszas csoportokban látta őket a Don partján éhezve, fázva heverni; ugyanakkor, midőn a vagongyárba munkásokat kerestek. Nem, nem mentek dolgozni a szovjetnek, inkább éhen haltak. Rá lehet ismerni bennük minden idő és fajta elvadított parasztjára. De vajon el kellett-e őket így vadítani? Szükséges volt-e ez a kíméletlenség? Nem volt-e más út?

– Milyen más út lehetett volna? – kérdezte ellenvetésemre Novgorodban egy magas pártfunkcionárius.

– Hát milyen az a szocializmus – kérdeztem én is –, melyet nem lehet békés szóval megértetni?

– Megértetni? – csodálkozott rám – Hát meg lehet értetni egy kapitalistával, hogy adja át a vagyonát, hogy kommunista legyen?

Egyszerűen, úgy bántak el velük, akár annak idején a kapitalistákkal.

– De csak a kulákokkal! Hisz ma is vannak vidékek, ahol a paraszteknek csaknem fele egyéni gazdálkodást folytat. A beavatkozásra csak ott került sor, „ahol a szegény-paraszságot még egyszer fel kellett szabadítani a rajtuk basáskodó gazdag parasztek alól. Főleg a Kaukázusban és Ukrajna némely vidékén.”

Az Illyés Gyula által követett írói módszernek köszönhető, hogy ez a műve ma is épp úgy élvezhető, elfogadható és érvényesnek tekinthető, mint megszületése pillanatában. Nem a hit, nem a szeretet vagy a gyűlölet oldaláról közelíti meg a valóságot, hanem a megértés szándékával. És ez az, ami emberileg-művészileg átsegíti őt az időn.

Miért hallgatott Nagy Lajos?

Miután az Illyés Gyula-féle oroszországi útirajzon áthajszoltam magam, próbáltam megszerezni egykori utazótársa, Nagy Lajos torzóban maradt munkáját, hiszen az összevetésből meggyőzőbb képet alakíthatnánk ki mindkettőjükről, de nem sikerült elérnem. Elfogadom: nincs Nagy-féle útirajz, akkor viszont nosza, vegyük elő azt a kritikát, amit Nagy Lajos írt a Nyugatba (1934, 23-24. szám, Figyelő) Illyés Gyula Oroszország (Nyugat kiadás) című könyvéről. Ezzel mindjárt elénk is tárul a két író utazásának a forgatókönyve: közös indulásuk Bécsből, országjárásuk egészen addig, amíg Illyés haza nem utazott. Nagy Lajos utána még beutazta a csuvas köztársaságot, végigutazta az orosz írókongresszust is, s hazaérkezése után egy-két hétig hű is volt ahhoz az elhatározásához, hogy megtartja magának szovjetunióbeli élményeit, viszont aggódó kíváncsisággal várta, mihez kezd Illyés azzal a sok jegyzetanyaggal, amit mindvégig szorgalmasan lejegyezgetett, olyan élményekről, melyek őt, Nagy Lajost valósággal lebénították? Érdemes végiggondolni az író némasági fogadalmának indítékait, illetve azt a mozzanatot, ami annak megváltoztatására sarkalta:

„A magam elhatározását könnyűnek találtam: vendég voltam, írói megbecsülés alapján hívtak meg, udvariasan, sőt szeretettel bántak velem – néhány zökkenőtől eltekintve – tehát csak is az elismerés hangján írhatok az országról, annak gazdasági és társadalmi életéről; az azonban, amit láttam, nem nyerte meg föltétlen tetszésemet, sőt gyakran kínos zavarba ejtett; ez részint a megvizsgált objektum hibája lehet, részint a maga teljességében igazán csak most felismert abból a lelki minőségemből fakad, hogy minden harc számára «untauglich» vagyok, – már pedig Oroszországban még mindig folyik a harc. Pontosabban: még ott is folyik. Illyés Gyula azonban kijelentette, hogy ő megírja tapasztalatait. Készült is szorgalmasan, minden iránt érdeklődött, megnézett mindent, aminek csak közelébe fért s jegyzeteket csinált. Mind ezt megtettem magam is eleinte, addig, amíg úgy nem láttam, hogy elég volt, levizsgáztam előttem az ország s levizsgáztam magam előtt önmagam is. Ettől kezdve leginkább csak a Tretjakov képtárba jártam el s az állatkertbe. Képeket, állatokat, fákat és tájakat néztem csak szívesen. Társadalom és ember! – ezekről jobb tekintetemet az üres messzeségbe vetni, vagy fölnézni a kék égre, a felhőkre, éjszaka pedig a csillagokra. El sem tudtam azonban képzelni, hogy mi a csodát fog írni Illyés barátom, a költő, mindarról, amit együtt látunk, hallunk, olvasunk, értékelünk s a legkülönfélébb módokon tudomásul veszünk.”

Egy ilyen vallomás azért is kétélű, mert szándéka ellenére is jobban leleplezi a vallomástevőt magát. Amit Illyésről állít, azzal nincs vitám, de mihelyt megtudom, hogy a vádaskodó tulajdonképpen egy olyan utazáson vett részt, amelyen mint a tipikus rossz tanuló, sokáig oda se figyelt a leckére, sőt, egy idő után már „az órára se ment el”, hanem az iskola „mellé járt” (lásd képtár, felhők, csillagok stb.), véleménye egyből hitelét veszti. Milyen lehet ezek után az az útirajz(torzó), amit aztán mégis csak kiírt magából 1934. október 6–1935. május 12. között – miért is? – nincs rá nevének nevezett magyarázat, csak a bizonyítási kényszer felerősödése gyanítható, hiszen morálisan mindvégig elégedetlen önmagával, azzal, hogy íróként megfutott a szakmai köteleesség elől.

Azt viszont *Hammerstein Judit* 2007-es tanulmányából (Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban, *Új Nautilus*) tudjuk meg, hogy a *Tízezer kilométer* torzóban maradása az írás kedvezőtlen fogadtatásának és még inkább a szerző baráti körének – élén József Attilával – köszönhető, akik első pillanattól kezdve úgy látták, hogy Nagy Lajos írása nagy károkat okozhat a Szovjetunióknak és egyáltalán a szocializmus ügyének. A szerző ezért nem csak hogy felfüggeszti sorozatának közlését a Bajcsy-Zsilinszky-féle Szabadságban, hanem az eredeti kéziratot is megsemmisíti. Úgy jellemzi saját művét, mint amelynek szerzője megmarad „szimpla utasnak s nem jutok túl a rideg tények rideg leírásán, – legföljebb hogy a kettős csalódás hangján reagálok a tényekre... Úgy látom, hogy a valóságot jobban ábrázolja a költő kitalálása, mint a tanúvallomáshoz való szinte kínos ragaszkodás. Hogy a nem följegyzett anyag, tehát az, amelyik intuícióból született, gyakran hitelesebb a följegyzetnél, mely önmagában darabos, száraz, az olvasó lelkébe alig átültethető halmazat, mely alig-alig akar életre kelni.”

Nem mondja ki, illetve dicsérőleg említi, de a sorok között mégis érezni lehet a rivális hangjának kaján karcosságát: bezzeg, Illyés hozzákölt a valósághoz, ezért lesz annyira sikeres, míg ő, a pusztá tények bajnoka, csak kritikát vált ki olvasóiból... Ugyanez a burkolt vád olvasható ki a recenzió dicséretnek szánt, alábbi passzusából is: „Elzárta minden érzékszervét a külvilág elől, bizonyára nem juthattak el hozzá sem biztatások – írd így, írd úgy! –, sem tilalmak – ezt ne írd, azt ne merd megírni! –, hanem írói szemmel, írói szemlélettel tekintette át még egyszer egész emlékanyagát s oly attitűddel vetette papírra azt, hogy közben még a saját érzései felett is a tárgyilagos bíró módján tartott ítélszékét.”

Hát ezt a módszert nevezi aztán az utókor illyési megalkuvásnak, kompromisszumnak. E vád Hammerstein Judit tanulmányától sem idegen: „Úgy tűnik, minden óvatosságát és tehetségét latba vetve olyan művet akart írni, amellyel egyik politikai meggyőződést sem sérti meg. Óvatosabb és simulékonyabb személyiségének megfelelően mesterien kiegyensúlyozta a dicséretet és a bírálatot: ki-ki megtalálhatta benne a szája ízének megfelelőt. A negatívumokkal csínján bánt, úgy fogalmazta meg őket, hogy belesimuljanak a szövegbe, a lelkesedésének pedig úgy adott hangot, hogy közben rajongónak se tekinthessék. Mindkét esetben tudatosan elkerülte, hogy a látottak kapcsán a hazai viszonyokra tegyen bíráló megjegyzéseket. Végül is egy olyan ország képét rajzolta meg, amely sok hibát követ el ugyan, összességében elég

szép és szerethető. Hogy mindeközben maga mit gondolt róla, a műből nem nagyon derül ki. Okkal lehet feltenni a kérdést, vajon miként vélekedett Illyés utólag arról, amikor Vas István tanúsága szerint így csattant fel közelgő orosz útból Babits Mihállyal beszélgetve: 'Nem írom meg az igazat!'.,

Hogy mire gondolhatott, illetve hogy egyáltalán elhangzott-e az idézett megjegyzés, immár sose derül ki. Mint ahogy bármiként igyekezne is az író ember, az igazi igazat sose tudja senki megírni, mert az egészen egyszerűen leírhatatlan. (Cáfoljon meg már, aki tud...)

„Vigyenek magukkal néhány bombát...”

Tíz valahány évvel később, más történelmi konstellációban, közvetlenül a pusztító második világháború után, a kezdődő hidegháború hajnalán az Illyés Gyula vállalkozásához hasonló kalandot él át az amerikai *John Steinbeck* és a magyar *Robert Capa*, akik közös vállalkozásban elhatározták: közvetlenül a vasfüggöny lehullása után meglátogatják a Szovjetuniót, s egyikük útirajzot, a másik fotóriportot készít élményeiről. Negyven napon át tart szeszélyes utazásuk a romokban heverő, minden erővel talpra állni próbáló országon. A két művész objektív: nem kíván ítélni, csak objektíven láttatni, megmutatni – elsősorban a nyugati olvasóközönségnek –, hogyan él ez a sokat próbált nép a kommunista recept szerint berendezett országban. Mindenkit meghallgatnak, beszereznek minden elképzelhető engedélyt. Nem rámenősködnek, de nem is hunyják be a szemüket. Jártak Moszkvában, Sztálingrádban, illetve az akkori ukrán és grúz tagköztársaságokban. A Capa által készített képek remekül egészítették ki Steinbeck finom realista megfigyeléseit. Jellemző az az életkép, amit az indulásuk előtti hangulatról festenek.

„Attól a pillanattól kezdve, hogy kiderült, a Szovjetunióba készülünk, tanácsokkal, intelmekkel, figyelmeztetésekkel halmoztak el, többnyire olyanok – ezt meg kell jegyezni –, akik sosem jártak ott.

Egy idős asszony elborzadva jósolta meg, mi vár ránk:

– El fognak tűnni, el fognak tűnni, amint átlépik a határt!

– Ismer valakit, aki eltűnt? – kérdeztük a pontos tájékozódás kedvéért.

– Nem ismerek – felelte –, személyesen nem ismerek ilyet, de rengetegen eltűntek már.

– Lehet, hogy így van, nem tudjuk – válaszoltuk erre –, de mondana csak egyetlen nevet, valakiét, aki eltűnt? Ismer valakit, aki ismer valakit, aki eltűnt?

– Ezrek tűntek el – ismételte meg a hölgy.

És egy férfi, akinek összevont szemöldöke és csúfondáros arc kifejezése elárulta, hogy ő aztán ismeri a dörgést, egyébként ugyanaz a férfi, aki két évvel korábban a normandiai megszállás teljes haditervét előre elmondta a Stork Clubban, kijelentette:

– Bizonyára jól állnak a Kremlnél, különben nem engednék be magukat. Nyilván mindkettőjüket megvásárolták.

– Tudomásunk szerint nem vásároltak meg minket – feleltük. – Semmi mást nem szeretnénk, csak beszámolni arról, amit ott látunk.

Emberiünk sanda pillantást vetett ránk. És hisz, amit hisz, mert nyilván úgy véli, aki két éve olvasni tudott Eisenhower gondolataiban, az most is jól tudja, mit gondol Sztálin.

Egy idős úr fejét csóválva intett minket:

– Megkínozzák magukat, úgy bizony; sötét börtönbe zárják, megkínozzák. Kicsavarják a karjukat, és addig éheztetik magukat, amíg hajlandók nem lesznek bármit vallani, amit ők akarnak.

– Miért? – kérdeztük. – Mi értelme lenne? Mi célt szolgálhatna?

– Mindenki ezt csinálják – válaszolta ő. – Hiszen épp a minap olvastam egy könyvben, hogy...

Egy jelentős üzletember azt mondta:

– Hallom, Moszkvába mennek! Vigyenek magukkal néhány bombát, és dobják le a vörös gazemberekre!

Fuldokoltunk a tanácsokban. Megmondták, milyen ennivalót vigyünk magunkkal, ha nem akarunk éhezni; milyen kommunikációs csatornákat hagyjunk nyitva; miféle titkos módszerekkel csempészhetjük ki az anyagainkat. És éppen az volt a legnehezebb, hogy megmagyarázzuk nekik, mi csak arról szeretnénk hírt adni, milyenek az oroszok, hogyan öltözködnek, milyen szokásaik vannak, miről beszélgetnek a parasztok, és mit tesznek az emberek azért, hogy újjáépítsék az ország lerombolt részeit. Ezt megmagyarázni volt a világon a legnehezebb. Ráébredtünk, hogy ezek szenvednek heveny oroszkórban – s hogy ez a betegség megengedi, hogy bármiféle képtelenséget elhiggyenek, míg a tényekről tudomást sem vesznek. Végül persze azt tapasztaltuk, hogy az oroszok viszont amerikaikórban szenvednek, ami ugyanaz a betegség. Rájöttünk, hogy miközben szarvat és farkat növesztünk az oroszokra, ők ugyanúgy szarvat és farkat növesztenek ránk.

– Az oroszok, na hiszen! – mondta egy taxisofőr. – Azok mind együtt fürdenek, férfiak és nők, anyaszült meztelenül.

– Ne mondja!

– De bizony! Nincsenek erkölcsaik.

Faggatózásunkra aztán kiderült, hogy a taxis igazából egy finn szaunáról olvasott. Mégis az oroszokra haragudott meg miatta...

Úgy mentünk a Szovjetunióba, hogy a legnagyobb mélységgel voltunk felszerelve, amelyet valaha is össze-hordtak egy helyen. És rögtön ki is jelentjük: ha ebben a munkában bármely szóbeszédet lejegyzünk, azt szóbeszédnek fogjuk nevezni.

Capa körülbelül 4000 negatívval jött haza, én több száz oldalnyi jegyzettel. Törtük a fejünket, hogyan kellene megírni ezt az útirajzot, és miután jól meghánytuk-vetettük, úgy döntöttünk, azt írjuk le, ami történt, minden nap, minden tapasztalat, minden látvány történetét időrendben, a tematikus csoportosítás szándéka nélkül. Azt írjuk le, amit láttunk és hallottunk. Tudom, a modern újságírás legtöbb művelője ezzel ellentétes elveket vall, de talán éppen ez okból jelent majd megkönnyebbülést a könyvünk. Ez történt velünk. Nem az orosz történet, hanem csak egy orosz történet.”

Az Orosz naplót így is sok támadás érte a maga idejében – azzal vádolták a szerzőket, hogy lefeküdtek a szovjet propagandának... A könyv ma is olvasható, élvezhető, igazságtartalmát azóta se kezdte ki az idő, pedig a ma már halott Gazda akkor még élt...

„Már köhögünk?!”

De vajon, ma halott-e egészen? Hiszen még 1988-ban sem volt tiszta, ráadásul a peresztrojka diadalmas előretörésének korszakában, hogy mi lesz az örökséggel. Reform menti-e meg a szocializmus ügyét vagy a végső leszámolás, a beismerés, hogy vakvágányra szaladt a szerelvény?

Mihail Gorbacsov, a ma is ünnepezt és elismert nagy rendszerváltó, a katalizátor a nyolcvanas évek végén mondhatni fáradhatatlanul igyekezett a zűrzavarba süllyedt szovjet életforma minden területén átlátható rendet teremteni. Egymást érték a megbeszélések, parttalannak tetsző, nyílt és szabad viták, a puskaporos hangulatú értekezletek, amelyeken a párt- és állami vezetők, nem egyszer maga Gorbacsov elvtárs asszisztált és adta meg az alaphangot, szította a viták parázsát.

1988. június 28. – július 1. között a szovjet kommunista párt 19. országos pártértekezletét tartotta, amely a kongresszusoktól eltérően tisztázó munkaülésnek bizonyult a szovjet társadalmat érintő legfontosabb kérdésekről. A vitán felszólaló szovjet alkotók állásfoglalásaiból a Szovjet Irodalom folyóirat 1988/11. száma válogatást közöl, amelyből kiolvasható, hogy mennyire érett meg az őszinte és teljes körű szembenézésre a lenini-sztálini időkkal a szovjet közvélemény, illetve az ideológia hangadói. Az első benyomásunk mindjárt az lehet, hogy a nagy keleti birodalomban még az építmény renoválása folyik, méghozzá roppant erővel, így a novemberi évfordulóra készített lapszám egyrészt még Lenin alakját, szóhasználatát, a lenini szófordulatok szintaxisát idéző és elemző tanulmányokból áll – bár ezek között nóvumnak számít, hogy éppen Buharin addig mellőzött emlékirataiból idézik föl Vlagyimir Iljics, majd Majakovszkij alakját és jelentőségét –, másrészt a pártértekezleten elhangzott hozzászólások közlésével a lap utat tört a további tisztázó vitákhoz. (Hogy mennyire élnek vele a résztvevők, az egy teljesen más kérdés.)

Az értekezleten *Vlagyimir Karpov* (a szovjet írószövetség akkori vezetőségének első titkára) veszi számba a szellemi nyitást jelentő művek egész sorát, amelyeket úgy értékel, hogy előőrsei a mostani tisztázó vitáknak. Határozottan elégedetlen a kritikával, amely szerinte túlfontoskodja szerepét, lovak elé fogva a szekeret és zűrzavart, a rágalmazás légkörét bátorító gesztusaival a letűnt időket hozza vissza. „*A forradalom után a különböző fogyatékosságokat éveken át a kapitalizmus csökevényeivel, a múlt örökségével magyaráztuk. Most rádöbbenünk, hogy saját csökevényeink is vannak szép számmal; egy részük – az intrikák, a feljelentések, a rágalmazás, a hazugság – a sztálini évekből maradt ránk. Abban az időben sok mindent azért írtak le, hogy megsemmisítsenek többnyire becsületes, annak az időnek a hangadóival és talpnyalóival szemben védekezni képtelen embereket. Amikor a mostani rosszindulatú,*

minden érvelést nélkülöző epés cikkeket olvasom, ugyanezt a besúgó, rágalmazó hangnemet érzem, a szándék ugyanaz: kompromittálni, megsemmisíteni” az embert. (Taps.) E cikkekből szinte teljesen hiányzik az irodalmi elemzés, hiányoznak az érvek, szerzőik minden erőfeszítése arra irányul, hogy embereket politikailag kompromittáljanak, címkéket aggassanak rájuk. És ha meg is tudjuk érteni e fogyatékoság hordozóit – mert így nevelték őket, s a lelkük mélyéig ilyenné váltak –, semmiképpen nem érthetjük meg a szerkesztőségeket, amelyek jóváhagyásával ez a már a mi időnkől visszamaradt, ezerszer elátkozott csökevény helyet kap a sajtóban. (Taps.)...”

A lapok, szerkesztőségek szerepe egyik fő motívumként a továbbiakban is felbukkan más hozzászólásokban. Mihail Uljanov, az oroszországi színművészeti szövetség vezetőségének elnöke (mellesleg, vezetőségekből és szakmai fórumokból nem volt hiány a szovjeteknél!) a szovjet irodalom iránt támasztott eszmények és elvárások kritikájával áll elő az értekezleten: „...Bár kérve kértük önmagunktól, hogy az eszmeiséget művészi szinten fejezzük ki az életben, ott mégis az időszerűséget tartották inkább érdemnek. Kit érdekelt a művészet, ha az időszerűt oly nagyra becsülték, hogy kitiüntetést adtak érte, az ember pedig gyöngé volt, és beleegyezett. Természetesen, voltak mélyenszálló, tehetséges alkotások is, nem ezekről beszélek. Ezek igen nehezen törtek maguknak utat... Vajon, a legutóbbi években előfordult-e valamikor az, hogy mindenki tiltakozott volna, mindent elemzésnek vetett volna alá s a kivezető utat kereste volna abból a zsákutcából, amelybe a személyi kultusz politikája és a pangás politikája juttatott bennünket? Akkoriban látszólag minden világos volt: ez a nép ellensége, ez az ország hőse, ez kulák, ez aktivista, ez fehér, ez vörös. Minden világos. Most próbáljon meg az ember eligazodni: ki a „fehér”, ki a „vörös”. Bonyolult dolog ez. (Taps.) Szokatlan időket élünk, ami sok embert megijeszt. Vannak zavartak, vannak haragosak, vannak olyanok, akik arra várnak, hogy eljőjjön az ő órájuk, amikor odacsaphatnak a népnek, amelynek módfelett kinyílt a szája. Reményt keltő és nehéz helyzetben vagyunk ma.”

A szónokkal Mihail Gorbacsov pártfőtitkár nyílt párbeszédet folytatott az értekezleten felvetett kérdésekkel kapcsolatban. Nem dorongolta le a hozzászólót, de úgy vezette a beszélgetést, hogy a szónokiasságtól eljussanak a valódi elemzésig. Uljanovnak még egy, a végére tartogatott megállapítását érdemes idézni: „A személyi kultusztól nem lehet nyugodtan beszélni. A nép hitt Hruscsovnak, az ötvenes-hatvanas évek enyhülésének, aztán pedig újra visszavetette a brezsnyevi pangás, a korrupció, a rendszeres vesztegetések, a tudatlanság meg az általános elvadulás, ami a szégyenletes kitiüntésdiben fejeződött ki, nos a nép legyintett, és mindenfélével foglalkozott, csak hogy lekösse magát. Ezekben az években öltött hatalmas méreteket az alkoholizmus, amelyet ráadásul még mindenféleképp ösztönöztek is. Mi jöhet hát a harmadik csalódás után, ha nem nyerjük meg ezt a nehéz csatát? Gyermekeink, unokáink, déd-unokáink sohasem bocsátanak meg nekünk. Nem akarom, hogy valamikor keserűen és félelmetesen így ítéljenek rólunk Lenin szavaival: A forradalmi háborúról mondott forradalmi frázis tönkretette a forradalmat. (Taps.)”

Jurij Bondarevet, az orosz írószövetség vezetőségének első helyettesét azért nem idézem, mert bár értem aggodalmát, hogy a nagy tisztogatás közben a fürdővízzel

együtt repül a csecsemő is, de állásfoglalásának általános hangvétele a tabuk oldalára áll, konzervatívan őrizni kívánja a tipikus szovjet értékeket a modernizmussal szemben. Nem kínál megoldást, előrelépést, a kritikus hangokkal hadakozik.

Genrih Borovik a Szovjet Béketanács elnökeként kért szót és általános ideológiai kérdésekben helyenként fején találta a szöveget, mint pl. itt: „A nyilvánosság segít nekünk abban, hogy leckéket vegyünk a saját történelmünkéből, többek között propagandánk történetéből is. Arra gondolok, hogy propagandánk hajlamos a hisztériára. Hisztérikusán dicsértük a kukoricát, aztán ugyanolyan hisztérikusán szidtuk. Hisztérikusán becsméreltük az építészeti díszítőelemeket, aztán ugyanolyan energikusan kritizáltuk a jellegtelen, arc nélküli házakat. Próbáljunk meg higgadtan eligazodni azon, mikor élt át a nép történelmünk során tragédiákat, mikor volt a történelmünk hősie, és mikor fulladt bohózatba. Tanuljunk. Én úgy vélem, a hisztéria és a gyűlölet nem illenek az átalakításhoz, nem jellemzőek rá. Nem illik hozzá a „nem vagyok illetékes a dologban”-álláspont, a butaság, sőt a vak hit sem... Nálunk sokan képesek nagyon gyorsan alkalmazkodni bármilyen változáshoz, és nagyon gyakran névbitorló módon az átalakítás szerzőinek, hű támogatóinak, harcosainak mondják magukat. Vannak az átalakításnak ilyen önjelölt élharcosai balról is, jobbról is...”

Grigorij Baklanov, a Znamja főszerkesztője a sajtó nevében veszi fel a vitabeli kesztyűt és a nyilvánosság szentsége, mindenhatósága mellett kardoskodik:

„Az emberek történelmük során sokszor harcoltak olyan energiával és szenvedéllyel az elnyomatásukért, ahogy csak a szabadságért szabadott volna küzdeniük. Amikor a harminchetes perek folytak az Oszlopcsarnokban, és az emberek plakátokkal felvonulva, követelték a kivégzéseket, még nem gyanították, hogy hamarosan velük is ugyanígy fognak elbánni. Aki ma a nyilvánosság ellen harcol, az a rabságáért küzd. Amikor majd beszélni akar, nem fog szót kapni Miféle szocializmus volna ez nyilvánosság nélkül? A némák szocializmusa? Nos, elvtársak, ha már ittunk egy kortyot a szabadságból, mindjárt félre is nyeltünk? Már köhögünk? (Mozgolódás a teremben).”

A szovjet rendszer nehézkességét teszi felelőssé azért, hogy az idejében megszületett tisztázó alkotások csak sokat késve juthattak el az olvasókhoz: „... *Alekszandr Tvardovszkij* nem érte meg poémája megjelenését. Bek, akinek a regényét most nyomtattuk ki, és aki mindenkinél mélyrehatóbban beszélt az adminisztratív rendszer lényegéről, meghalt, mielőtt műve megjelent volna. Szuszlov megígérte Grosszmannak, hogy regényét kétszáz év múlva sem fogják kiadni. Most megjelent. Mindhárman rákban haltak meg, és a rák gyors lefolyású volt. Az orvosok megmagyarázhatják önöknek, mi okozza a gyors lefolyású rákot. Bulgakov sorsát ismerik. Irodalmunk nem torzult el annyira, mint amilyennek bemutatni igyekeznek. Irodalmunk méltó a tiszteletre.”

Borisz Oljnik, a szovjet és az ukrán írószövetség vezetőségének titkára, maga is Állami- és Sevcsenko-díjas költő, sürgeti a mindenfajta kultusszal való végleges leszámolást: „Épp a feledékenységek talaján üti fel fejét a dudva, s a burjánzó gaz között észrevétlenül kisarjadhatnak egy új kultusz mérgező hajtásai. Hogy ez soha többé ne ismétlődjen meg, kérem és javasolnom kell: adják ki végre a sötét időkről szóló ‘Fehér könyvet’, amely gyorsírói pontossággal nemcsak Sztálint leplezné le, ha-

nem azt is tisztázná, milyen mértékben bűnösök környezetének egyes tagjai. Nemcsak az áldozatokat kellene nevükön nevezni, hanem azokat is, akik a törvénytelenégeket kiagyalták és végrehajtották. (Taps.) Mivel köztársaságunkban az üldöztetések már 1937 előtt elkezdődtek, nyilvánosságra kell hozni az 1933-as éhínség okait is, amelynek során ukránok milliói veszítették életüket. Nevezzék meg, kiknek a bűnei miatt következett be ez a tragédia. (Taps.)... Végezetül leplezzék le név szerint a hóhéroknak „anyagot” szállító besúgókat. Ha ezeket a neveket felfedik, megelőző csapást mérünk azokra is, akik az ilyenféle piszkos munkára ma még csak készülődnek. (Taps.)”

Ez még „csak” irodalom

Így álltunk tehát 1988-ban, amikor egymás után jelennek meg a már emlegetett, késleltetett, ám hatásukban mégis korszakalkotó művek: a *Pantha Rhei*, *Az Arbat gyermekei*, a *Fehérruhások*, a *Tűz van!* (Valentyin Raszputyin), a *Vesztőhely* (Csingiz Ajtmatov) és a többi. Ám ez az a pillanat, amikor még csak vermonti remeteségéből, de az oroszországi valóságot mindig összevont, éles szemmel figyelő Szolzsenyicin is gyakrabban megszólal. Őszerinte a glasznoszty csak porhintés, a szovjet rendszert nem lehet helyrehozni, kiigazítani..

Alekszandr Szolzsenyicin egyidős a forradalommal. E jelképesnek is tekinthető életkezdés ha nem is predesztinálja, de feljogosítja arra, hogy mindenre elszánt lelkiismerete és bírálója legyen. A Nobel-díjas író tekervényes, sok megpróbáltatással kirakott életútja során a totális tagadásig jut. 1945-ben tüzerhadnagyként azért tartóztatják le, mert egy (elfogott) magánlevélben barátjának Sztálint bíráló sorokat vetett papírra. Nyolc évi raboskodás következik, majd kazahsztáni száműzetés. Ezalatt rákbeteg lesz, kórházban kezelik. A Gulágok világát bemutató, világhíressé váló kisregényét, az Ivan Gyenyiszovics egy napját Nyikita Hruscsov legfelső engedélyével közli a szovjet irodalmi sajtó. Ekkor 1962-t írunk. Hruscsovnak jól jön ez a könyv ahhoz, hogy igazolhassa a Sztálin deheroizálására tett addigi lépéseit. A rendszer mindenért Sztálint tette felelőssé, de a Gulágok maradtak...

De azért a Nobel-díj már sok volt, még ha csak az Iván Gyenyiszovicsért is kapta... Szolzsenyicin nem mert kiutazni, hogy átvegye. Félt, hogy nem engedik haza. A külföldi propaganda persze, jól meglovagolta az egész kérdéskört... Amikor aztán Szolzsenyicin újabb művei (Rákosztály, Gulág szigetcsoport) megszülettek s sorra jelentek meg külföldön, nyilvánvalóvá vált: az író nem túlkapásokat bírált bennük, hanem az egész rendszert. Azt bizonyította, hogy az átnevelő táborok eszméje már Lenin, Trockij és Dzserdzsinszkij terveiben megszületett mint a megsemmisítendő osztályelemek elleni harc hatékony eszköze. Különösen a Gulág szigetcsoport e posztulátumnak a nagyszabású bizonyítása. Talán már nem is irodalom, hanem azon túlmutató, monumentális adatbázis, egy olyan Jelentés, amit nem lehet semmilyen művészet átlényegítő, szublimáló palástja alá rejteni. Szolzsenyicin, aki a totális bírálatot jelentette a Szovjetunió számára – miközben keresve se lehetett volna oroszabb oroszot találni az országban a Nobel-díjas, sokszorosan meghurcolt írónál –

szinte törvényszerűen lett kegyvesztett és száműzött: az amerikai Vermontban telepedt meg, s onnan küldte időnként haza látteleiteit a felbomló haza állapotáról. Elutasít mindenfajta erőszakot, még ha forradalmi hevületből is történne az, s a tolsztoji hagyományokhoz visszanyúlva, az erkölcs világmegváltó erejét hangsúlyozza.

Nemrégiben, annyi évtized után magam is visszatértem a „szolzsenyicini” gyökerekhez: az *Iván Gyenyiszovicshoz*, *A krecsetovszkai állomáson történt-hez*, *a Matrjona házához*, *Az ügy érdekében-hez*... Az írónak azokhoz az elbeszéléseihez, melyek a sokat ünnepeelt kisregény farvizén maguk is nyilvánosságra kerülhettek. Mint a nagyközönség egyik alázatos tagja, jóformán csak ezt láthattuk az íróból s valami olyan erőteljes vágy áradt belőlük a szabad élet és az értelmes emberi lét felé, ami csak sokat szenvedett, megfélemlíteni próbált, ám törhetetlen ember sajátja. Talán mégis van valami igazság Lukács György ama megállapításában, hogy az Iván Gyenyiszovics egy napja a szocialista realizmus igazi mintapéldánya? Hiszen a Szolzsenyicin-féle elbeszélésekben (lásd: *Húsvéti körmenet, Európa, 1994*) minden együtt van: a gyanakvás légköre, a visszaélések, a rendszer bírálata, de a háttérben valahogy mindig felsüt a nap; hol erősebben, hol gyengébben, de feltétlenül és kikerülhetetlenül. Az élet, a szépség, a remény himnusza valamennyi. Ez az, ami ha főbe is vágja az embert, végül csak segít neki a feltápáskodásban.

Az is igaz, hogy ez még „csak” irodalom. Amely hat, de nem győz meg sokakat arról, hogy gyökeres változtatásra van szükség. Hogy Oroszhonnak meg kell találnia a huszadik század elején elveszített iránytűjét. Hogy pontosan mikor és hol veszett el, ki látta utoljára, erről még sokat fognak vitázni a jelek szerint. Szolzsenyicin is csak addig volt képes eljutni, hogy figyelmeztetett: a glasznoszty maga, bármilyen határozottan és erőteljesen haladna előre – mint vajban a kés –, csak arra jó, hogy az összeomlani készülő betonépítmény romjai agyonütéssel veszélyeztessék az emberiséget. A széthullás, a szétfejlődés csak a térség nacionalizmusait korbácsolja fel, az eddigi látszategyetértés egy pillanat alatt elillan, s maradnak a viszály, az elégtételért lihegő bosszúállás szellemei.

Szolzszenyicin 1966 áprilisában, az akkori húsvét első napján kelt írói „fotográfiája” (*Húsvéti körmenet*) az önmaga létéből kifordult, elfajzott, lealjasított körmenetről ennek az összeomlásnak a víziószerű előrevetítése:

„Nincsenek imádkozók, viszont egyszerre meglódul a pityókás népség! Ahogy a raktár betört ajtaján nyomakszanak befelé, nekiütközve a kő keretnek, hogy mielőbb megkaparinthassák a zsákmányt, lökdösődnek, tolakszanak az áradás örvényeiben a lányok-legények – de miért? Maguk se tudják. Hogy megbámulják a papok hókuszpókuszait? Vagy csak az a dolguk, hogy tolakodjanak? Körmenet imádkozók nélkül! Körmenet keresztet vetők nélkül! Körmenet sapkában, cigarettával, táskarádióval a nyakban – ennek a publikumnak, de legalább az első soroknak is feltétlenül rajta kell lenniük a képen. Így lesz teljes!

Az oldalt álló öregasszonyok keresztet vetnek, s azt mondja egyik a másiknak:

– Az idén jó, nincsenek fuligánok. Ni, mennyi a rendőr...

Hát erről van szó! Az idei jó év! Mi lesz ezekből a milliókból, akiket mi nemzettünk, mi neveltünk, s akik a nép zömét teszik ki? Mire jók a gondolkodó elmék felvilágosult erőfeszítései és reményteljes jóslatai? Mi jót várhatunk a jövőtől? Csakugyan: majd egyszer megfordulnak, és mindnyájunkat eltaposnak. Azt is, aki ránk uszította őket.”

Hiába a nagy formátumú író minden erőfeszítése, viszonylag hosszúra nyúlt élete, tisztánlátása, kritikai hitele, Szoltsenyicin sem tudta megváltani elveszettnek látszó világát. Haláláig, amit végül is nyugalommal elfogadott és várt (a Spiegel készített vele utoljára interjút, s amikor a riporterek további hosszú alkotó éveket kívántak, így tiltakozott: „Nem... Ennyi elég volt...”), többször is kénytelen volt átélni a paradoxont: a Gazda halott ugyan, de csontkeze, szelleme nem ereszt...

Csíkszereda, 2009 –2013.

Ellenállások Damoklész kardja

Gondolatok a Megyecsinálók (Sarány István–Szabó Katalin. Státus Kiadó, Szemtanú Könyvek, Csíkszereda, 2001) digitalizált szerkesztése közben

I.

Egy olyan könyvet vehetünk most szabadon a kezünkbe, melynek megszületését egy egyszerű, több évtizedes évforduló hívta életre, de tanulságai, a történéseiben rejlő fenyegettetések változatlanul Damoklész-kardként függenek ma is az erdélyi magyarság fölött.

Látszatra egy helyi zendülés emlékeinek, mozzanatainak és belső rugóinak a fel elevenítésével indult a szerzők kalandja, akik egymástól függetlenül, talán ugyanannak a küszöbön álló, harminc esztendő megemlékezés zsurnalisztikus kényszerének engedelmeskedve fordultak az 1968-as romániai területi-közigazgatási átszervezés rendhagyó eseménye, a csíkszeredai megyeünnepelés felé.

A könyv előszavának alapjául szolgáló, erősen távolságtartó és mondhatni, tudományosan objektív írás már 1997 áprilisában megjelenik a Társadalmi Szemlében (Gagyi József: *Az új elit a Székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után*), mintegy „feldobva” a témát, a figyelem központjába emelve azt. Ez az első eset, amikor az 1968 februárjában történekről tágabb társadalmi-politikai összefüggéseiben történik említés; hogy ez mennyire indokolt, az a következő hónapok publicisztikai közleményeiből kiviláglik.

A Gagyi-féle fölvázolást ugyanis még ugyanannak az évnek a végén, az 1998-ra kiadott Hargita Népe Kalendáriuma folytatja a maga populárisabb eszközeivel: „*Forradalom*” Csíkszeredában – új megye jött létre 1968-ban címmel heves vitákat kiváltó dokumentum-összeállítás lát napvilágot, az akkoriban pályája felfelé ívelő szakaszát járó Sarány István újságíró szerkesztésében, majd ezt követték a Hargita Népe napilapban, 1998 februárjának folyamán azok a közlemények – zömmel az eseményekben részt vevő személyiségek emlékezésein alapulva –, melyek tovább mélyítettek egy-egy részletet, szempontot, közvetlen tanúvallomást. (A könyvhöz mellékelt jegyzék alapján ezek: János Pál: *Az igazság jogán*, Erőss István: *A megye születése* – Hargita Népe, 1998. február 12.; Bartalis Imre: *Nem a csomortániak voltak a kezdeményezők*, Pataki Imre: *Mit mondtunk Bukarestben?* – Hargita Népe, 1998. február 18.; Szenté Sándor: *Szervezett tüntetés volt, szervezőkkel*, Sarány István: *Hogyan készültek a felvételek?* és *Nem tudom, megérte-e?* – Hargita Népe, 1998. február 26.)

Ezzel párhuzamosan látott napvilágot az akkor még alig néhány hónapja útjára indított Székelyföld folyóirat 1998. februári számában Szabó Katalin dokumentum-

riportja, *Megyecsínálók* címmel (a szerző szerint a címadó „keresztapa”, a lap akkori fiatal szerkesztője, György Attila prózaíró), amely végül nem csupán a majdani riportkönyv embrionális magját, de szellemiségének és struktúrájának egészét is alapvetően meghatározza, máig frappánsnak és kifejezőnek tartott címét köztudatba emelte.

2.

De ekkor még mindig csak előkészületekről, a téma iránti személyes fellángolásról, részfeladatok kidolgozásáról beszélhetünk. Szabó Katalin könyv megjelenése után közvetlenül megtartott bemutató találkozókön többször is beszélt vállalkozásuk történetéről, ma így emlékezik vissza munkájuk előzményeire:

– Akkoriban még nagyon kezdő újságíró voltam, éppen csak hogy megvettem a lábam a Csíki Tévénél, ahol bedolgozói minőségben, Székedi Ferenc főszerkesztő javaslatára olyan feladatot kaptam, ami nagyon a kedvemre volt: a város régi épületeiből kiindulva, egyfajta televíziós „visszajátszásban” megörökíteni a helytörténet érdekes vonatkozásait. Elsőként a mai Városháza épületének történetét próbáltam körbejárni, a második Visszajátszás-riport viszont már a megyésítésről szólt, mert éppen az évforduló hónapja következett. Az egyik Csíki TV-s operatőrrel ismét felkerestem az interjúalanyok egy részét, de még másokat is, akiket korábban nem sikerült valamiért elérnem – tehát a televíziós anyag nem fődte teljesen a Székelyföldes anyagot, s az interjúk is külön készültek. Éppen ezért később a könyvhöz ezeket az interjúkat is fel tudtam használni kiegészítésként, s például a televíziós anyagban telefonon megszólaltattam Király Károlyt is, aki a Székelyföldes anyagban nem szerepelt, de akit azt hiszem, Sarány István külön megszólaltatott... Pár évvel később, egy közös utazásunkon pontosan Sarány fejéből pattant ki az ötlet, illeszteniék össze, amit a témában külön-külön felgyűjtöttünk s adjuk ki kötetben. Ő, aki mindenképpen pontosabb, akkurátusabb, igényesebb, tudományosabb s tapasztaltabb is volt nálam, megszerkesztette a végső változatot, a Státus könyvkiadó pedig sikerrel pályázott a kiadására, így jelent meg végül a *Megyecsínálók* a Szemtanú Könyvek sorozatban, 2001 tavaszán.

3.

A könyvvé szerkesztés csak látszólag volt egyszerű feladat: a szerzők előtte újabb és újabb nyomokon mentek végig, új adatokra bukkantak. Szabó Katalin például meglehetősen későn – már-már az utolsó pillanatban – jutott el Orbán István néhai rajoni néptanácsitkár özvegyéhez, aki Zsögödben élt, s megpróbált nála az iránt érdeklődni, nem maradt-e a férje után bármiféle dokumentum, személyes feljegyzés.

– Erzsike néni azonnal mondta, hogy hát persze, hagyott valamit az ura, ott van a hideg szobában, ha leveszem a dobozokat a szekrény tetejéről, mert ő már gyenge hozzá, biztosan megtalálom – meséli ma Szabó Katalin. – Levettem, megtaláltam. És úgy éreztem, Orbán István kimondottan számomra hagyta hátra pár napig vezetett,

1968-as naplószerű feljegyzéseit... Megjegyzem, ezután még sokszor volt hasonló érzésem, más esetekben is, hálistennek – hogy úgy mondjam – hihetetlenül sokan számítottak rám... Kölcsönkértem a dokumentumot, beírtuk, visszaadtuk. Bár Orbán István csak a tüntetést megelőző napokról vezetett feljegyzéseket, mégis hitelesen, egyértelműen világított rá sok mindenre. Alátámasztotta például azt a sejtésemet, hogy az apparátus tagjai saját felelős állásaikat is féltették, így érdekükben állt részt venni a szervezésben... Én személy szerint rendkívül lényegesnek tartottam ezt az írást.

4.

A könyv egyik igen nagy erénye az, hogy sok szemtanút szólaltat meg, anélkül hogy befolyásolná az olvasót, kinek is higgyen. A válaszok, a nézőpontok összevetése – amellett, hogy valamennyiük háttérében remek jellemrajzok bomlanak ki – nem az abszolút igazságot, nem is egyik vagy másik tábor igazságát világítja meg; mindenk előtt az érdekekre és a szűkebb vagy tágabb szempontokra vet éles fényt. Szintezsinté, hogy senki sem titkol semmit. Akiknek rejtegetni valójuk van, azok a hatalom magasabb polcain foglalnak helyet. A megyecsínálók csíki zendülése vérbeli nekifeszülés: a demonstrálók érzik, tudják, hogy igazuk inkább csoportérdek, hogy egy nagyobb összefüggésrendszerben kisebbségben maradnának vele, igazi elhanyagolható mennyiségként, de most ahhoz a ponthoz értek, amikor elszánták rá magukat, hogy történjék bármi, a végsőig kitartanak mellette. Ráadásul helyi vezetőik is erre biztatják őket... A történelemben volt Csíknak néhány ilyen sorsfordító, katartikus pillanata: elég ha csak Madéfalvát vagy Csíksomlyó példáját emlegetjük. Ezekre a „mintákra” már-már fanatikus beleérző képességgel érzékenyek a térség emberei: a végső ellenállás élményének génjeit így vagy úgy, magukban hordozzák.

Ami a könyv vallomásaiból kirajzolódik, az mégis inkább a felszín. Érdekes lenne megtudni – igaz, már a gondolat maga is kész abszurdum –, hogy a helyzet felügyelésére kiküldött, különböző szintű és kompetenciájú megfigyelők, manipulátorok stb. milyen reális konklúziókat vontak le az események menetéből, a közvetlenül kitapogatott, megtapasztalt közhangulatból, a „csíki virtus” komolyságáról. Gondolom, mindezt a kötet szerzői is szíves-örömet felgöngyölítették volna, ha csak a legkisebb felfejteni való szálát is a kezükben tartják.

Nem vagyok híve az összeesküvés-elméleteknek: ahhoz, hogy egy konspiráció tökéletesen és kellő diszkrécióval működhessék, olyan fokú szervezettségre van szükség, amilyenre talán csak a fantázia világában találhatnánk példát; az életben a legjobb összeesküvők, falazók és zavarkeltők olykor bosszantóan nagy luftokat képesek rúgni, s ezek végül is leleplezik őket... Botorság lenne azt hinni, hogy a múlt század hatvanas éveinek Romániájában, annak is a székelyföldi beltenyészetében olyan tökéletesen mentek volna a dolgok, hogy egy feltételezett, sikeres összeesküvés máig felderíthetetlen maradjon.

Hivatkozik viszont a könyv, a szemtanúk beszámolójára alapozva nagyfokú hatósági készültségre, szervezett megfigyelésre, csapatösszevonásokra, ami mind azt jelzi,

hogy az eseményeket az ellenőrzés akkori lehetőségeinek és módszereinek szintjén a kellő korlátok között tartották. Bármilyen történt volna a megengedett „kilengéseken” túl, a megtorlás egészen biztosan nem késlekedik. Erre több résztvevő is hivatkozik, akik nem egyszer saját fizikai létüket sejtették (érezték?) veszélyben amiatt, hogy akarva vagy akaratlanul az események élére sodródtak. Számosan hangsúlyozzák: eszük ágában sem volt felelősséget vállalni, több tízezer ember véleményét képviselni, de ha már ők lettek a kiválasztottak, cselekedniük kellett...

A szerzőknek, akik ma is úgy tartják, hogy még a lehető legszerencsésebb pillanatban sikerült szóra bírni az események szemtanúit, megadatott az a lehetőség, hogy kellő távolságból mind a tüntetéstől, mind az 1989-es rendszerváltástól, a higgadt elemzéshez elengedhetetlen objektivitással mérhették fel a lehetséges következmények egy részét, ugyanakkor a hiteles szemtanúk egy tekintélyes része még élt és tanúságot tehetett. Szabó Katalin szerint az ő riportanyai általában örvendtek a megkeresésnek, szívesen meséltek az eseményekről, hősöknek érezték és tartották is magukat – s talán részben – az adott korban, helyzetben – azok is voltak. Volt, aki különösen kiemelte, talán kissé el is túlozta a saját fontosságát, de az egymás mellé sorolt vélemények nagyjából elvégezték a megfelelő korrekciót.

A könyv törzsanyaga – összegezve mai benyomásainkat – teljesítette azt a küldetését, amiért életre hívták, papírra vetették. Ennek ellenére, a „csíki lázadás” negyvenedik évfordulójára, 2008-ban új, addig nem ismert dokumentumok kerültek napvilágra az eseményekkel kapcsolatosan: fiatal történészek a CNSAS irattárában kutatva, rábukkantak a csíkszeredai küldöttség és a legfelső pártvezetőség, Nicolae Ceaușescu órákon át tartó „tárgyalásainak” gyorsírást jegyzőkönyvére (*Novák Csaba Zoltán – Olti Ágoston: Udvarhely vagy Csíkszereda? Harc a megyeszékhelyért* [Egy csíkszeredai küldöttség Nicolae Ceaușescunál 1968-ban], Székelyföld 2008/7., 85–111.)

5.

Az ominózus jegyzőkönyv, amely aztán egy, a korszakot jellemző átfogóbb dokumentumkötetbe is bekerült (*Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1965-1974. Összeállította Novák Csaba Zoltán. Pro Print, Csíkszereda, 2011. 201-213. l.*), a fordítást is elvégző Novák Csaba Zoltán jóvoltából itt újraolvasható, s egyúttal, e pillanattól kezdve megtalálta a maga természetes helyét e könyvben. E néhány oldalas, sűrű szövésű, az akkori társadalmi-politikai zsargonban megfogalmazódott, némiképp személytelen szövegből tulajdonképpen mindegyre a könyvben foglaltak „ellensúlya” rajzolódik ki. A korabeli pártkancellária által hitelesnek kinevezett jegyzőkönyvet viszonyítási pontnak tarthatjuk ugyan, de teljes szöveghűségéért ma már senki sem vállalhat a felelősséget. Számos esetben bebizonyosodott ugyanis, hogy a gyorsírást lejegyzések áttételekor is történtek szándéktalan, de még inkább szándékos elhallgatások, sminkelések, szövegszűrések, összevonások, kellemetlen vagy oda nem illőnek vélt részletek kiiktatása, átfogalmazása. A hatalom is szerette érvényesíteni – jövőbe kacsintó számításból – a maga szempontjait, saját gyártmányú jegyzőkönyveiben a számára fontos „lényegre” koncentrált. Az ilyen és hasonló,

feltételezett torzításokat leszámítva, a bukaresti látogatás jegyzőkönyve azért jelentős mégis, mert eloszlat egy sor olyan fabulációt és állítást, amire a riportereknek nyilatkozók a törzsanyagban erősen ellentmondásosan utalnak, viszont nem találnak semmiféle visszaigazolásra. A dokumentumból számomra nyilvánvalóvá vált, hogy a látogatásnak – a pártvezéreken kívül – volt néhány vezérszónoka (Orbán István, Pataki Imre, Munteanu Ovidiu, János Pál), rajtuk kívül a többiek inkább csak jelenlétükkel asszisztáltak, mintegy számszerű, fizikai súlyt adva az elhangzott érvelésnek. A csíkszeredai helyzetet vázolókat is érezhetően sokkolta a hatalom általi rendkívüli fogadtatás és figyelem enyhe abszurditása. Amit a pártfőtitkár előtt elmondanak, az látszólag nem éppen arról szól, amiért Bukarestbe utaztak. Szempontjaik rendre kicsorbulnak, meghaladottakká válnak, mihelyst azok a párt- és állami vezetők vázolta érvekkel szembesülnek. Ilyenkor az ember azt várná, hogy a székelyföldi állapotok alaposabb ismerői, pl. Fazekas János minden erejével a konfliktus feloldására törekedjenek. De az ő fellépése, akár csak a Ion Gheorghe Maureré félrevezető, figyelem elterelő és mintha nem is a tűzoltásról, inkább a tűz szításáról szólna. Az eszmecsere így szinte-szinte állóháborúnak tűnik, amelynek a végén nem lehet tudni, kié lesz az igazság, kinek az oldalára billen el a mérleg, de a pártfőtitkár, sokat tapasztalt taktikusként, láthatatlanban, előre kicsikarja a küldöttekből az ígéretet, méghozzá több ízben is: bármi legyen a döntés, azt mindkét fél zokszó nélkül elfogadja. A küldöttek pedig fejet hajtanak: egyesek közülük nagyon remélik, hogy felutazásuk nem volt hiábavaló, mások viszont szervilizmusuknak adnak hangot, gondolván, hogy már így is túlfeszítették a húrt. Többször is közbekotyog például – mintegy kéretlenül – Kedves Sándor néptanácsi vezető (akiről többen is állítják, hogy a szekuritatenak dolgozik és aki hátulról a tüntetések hevét szította, s most mégis a térséget mélységesen elkötelező ígéreteket tesz) szinte-szinte az antik kórus szerepét játszva, a pártfőtitkár szentenciáit megerősítendő:

„Kedves Sándor elvtárs:

Főtitkár elvtárs, a csíkszeredaiak tettükkel fogják bizonyítani, hogy jól végzik dolgukat.”

Majd:

„Kedves Sándor elvtárs:

Ceaușescu elvtárs, a nép azt kérte, hogy jöjjön ön oda.”

Mindkét replika elkötelező jellegű. Mintha csak a jövőendő Hargita megye élő lelkiismerete jutna általuk szóhoz. Utánuk már csak a pártfőtitkár szólhat érdemben. És az uralkodói döntés, az ígérethez híven, még azon az estén megtörtént. A viszály almája visszakerült a csíkszeredaiak kezébe. De a pártvezetőség már jó előre tudta: a rebellió méregfogát végérvényesen kihúzták. Maradt viszont a csíkiak és az udvarhelyiek nem szűnő egymásnak feszülése.

6.

Sarány–Szabó könyvének megjelenése után két évvel a szerzőknél idősebb újságíró, Zöld Lajos, akit a *Megyecsínálókban* nem egyszer idéznek, visszaemlékezéseiben (*Kölcsönkért élet, kamatra. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003*) összefüggő, elemző beállítással részt szentel a csíkszeredai zendülésnek. Úgy gondolom, érdemes bővebben kitérnünk az általa látottakra, mert megerősítik abbeli sejtésünket, hogy a konfliktusra mindenek előtt vezetői tekintély- és haszonszerzés okán volt szüksége a hatalmat szolgáló és jelentő rétegnek.

*

Visszaemlékezésekben, cikkekben, elbeszélésekben „megyecsínálásnak” becézik az eseményt.

(Leghitelesebbnek Sarány István és Szabó Katalin szöveggyűjteményét tartom, amelyre érdemes lett volna nagyobb kiadói gondot, szerkesztői munkát fordítani. Esetleg javított változatban újra megjelentetni.)

Az eseményt az utcákon, tereken, hivatali szobákban nekem szerencsém volt személyesen is megélni. Ezért merem a leghatározottabban állítani, hogy ez az általam „vidám forradalomnak” becézett hajcihő, egyéni érdekből fakadó, a párt és Ceaușescu melletti szimpátia-tüntetés volt és semmilyen körülmények között sem szabad „székely felkelésnek” minősíteni, ahogy például Király Károly barátom is totalitárius diktatúra elleni népi ellenállásnak” titulálta. Ezt a „népi megmozdulást” a rajoni párt- és állami apparátus aktivistái, gazdasági, művelődési és társadalmi szervezetek vezetői felülről szervezték: megmaradásukért, magasabb pozícióba jutásukért és az ezzel járó nagyobb javadalmazásért.

...Amikor meghallottam Székelyudvarhelyen, hogy a csíkiak mozgolódnak a megyeközpont Csíkszeredába helyezéseért, a félnyolcas autóbusszal én is odautaztam. Nem volt erre megbízatásom, de megint hátára vett a kíváncsiság és a megérzés, hogy itt valami szokatlannak lehetek a szemtanúja. A mai vasúti feljáró környékén egyszer csak vidám sokaság vetült recehártyámra. Az emberek hármas, négyes sorokban igyekeztek valamelyik vállalatból a központ felé. Kacagtak, kiabáltak, hogy „Udvarhelyre nem megyünk, aszalt szilvát nem eszünk!” Egy kicsi emberke szabályos időközönként beordította, hogy „Éljen hős vezérünk, a Párt!” Csöppnyi bajuszának szálai is felálltak az igyekezettől. „Éljen a Párt!” – visszhangozta a tömeg. Nézek az autóbusz-vezetőre, hogy mi ez? Bosszús sercintés volt a válasz: „Ebből bizony nem esznek az agyagosok” – és dühösen beletaposott a gázba.

Ettek.

A katolikus templomnál már özönlött a nép a szomszédos utcákból. Felgyorsított léptekkel igyekeztek az egykori CFR-palotából pártszékházzá avanzsált épület elé. Szó szerint ugyanazokat a jelszókat skandálták, ugyanúgy, minden csoport élén egy agitátor gesztikulált és ordibált, mintha előre megírták volna a népi megmozdulás forgatókönyvét. A rajoni pártszékház előtt már több ezerre szaporodott a pártot éltető lelkes tömeg. Enyhe tél volt, tíz órára már megcseppentek az ereszek is, néha a Nap is kibújt a felhők közül. A nagyon lelkes jelszók közé már egyéb is keveredett:

néhány dühös kiáltás az első titkárnak kinézett Branis elvtárs feleségének a bugyogójáról. Hogy „húzzon dinamót, ha fázik Csíkszeredában!” És egyebek, amelyek már nem bírják el a nyomdafestéket, ugyancsak Branisné alsóneműjéről. És hogy „Éljen a párt!” Ezt a szlogent általában minden kényesebb bekiáltáshoz hozzáfűzték. Végül is Branis Lászlót nevezték ki a Csíkszereda székhelyű Hargita megye pártbizottságának első titkárává. Nem is ült sokáig, mert az első adandó alkalommal hazament Marosvásárhelyre.

Én a művelődési ház igazgatóját, Salló Istvánt kerestem fel. Régi ismerős volt. Gyakran hívtuk az Ifjúmunkáshoz, hogy székelj csodabogarat bámuljunk. Olyan lelkesen és okosan tudott a székelők történetéről, népművészetéről beszélni, hogy meg is tapsoltuk. Amikor pedig a szülőföldszeretet emberi értékmérőjéről beszélt, hogy „kutyabetyár, aki elhagyja és inkább haljunk meg!”, bennünk is felforrt a vér a megfutamodást illetően. „Szervusz, Pista!” – örvendtem meg a kapaszkodónak, és hogy „mire jó mindez?” Éles volt a pillantása, válasza pedig hegyes, mint egy jól célzott köpés: „Nem látja az újságíró elvtárs, hogy történelmet csinálunk? Megye-központot akarunk az ősi juss okán!” Nemsokára magas hölgy rángatta ki kezéből a kagylót, Pista pedig nem hagyva magát: „Mindenki a rajonhoz!” A hölgy pedig így: „Bandikám, nem érted, hogy kapus sem lehetsz a kütyösöknél, ha nem jösztek!” És így folyt tovább a telefonálgatás. Vágni is nehéz füstben, sűrű indulatokkal. Barátom lokálpatrióta felbuzdulását később megbocsátottam és „szervusztok” maradtunk. Csak azt nem értettem meg soha, hogy miért éppen Salló Istvánnak kellett az elsőők között kitelepednie Magyarországra? Hiszen az ég keserves világán senki, fél ujjal sem nyúlt hozzá. Amilyen fennjáró, minden lében való kanalizálás felkent szaktanácsadója volt Csíkszeredának...

Amikor a tömény füsttől és a plafonig csapó megyecsínáló lelkesedéstől fulladozva kimentem újra a térre, a szónokok sorra követték egymást a pártbizottság székházának a balkonján. Általában a szocializmus történelmi jelentőségű győzelméről, Románia napfényes jövőjéről, a kommunizmus hajnaláról beszéltek. Egyik közülük tüsszögni kezdett és zsebkendője után kapkodott, ezt is lehurrogták, mert a nép általában nem szereti, hogy hősei taknyoljanak. És tovább folyt a skandálás a már említett jelszavakkal és beköpésekkel. Így a székház első emeletére mentem, ahol ugyanolyan tömény füstben, és magas hőfokon folyt a telefonálgatás. Igaz, itt éppen ellenkező irányba: a Központi Bizottság felé, forró vonalon. „Tovarăşul Secretar General! Itt szó sincs pártellenes, főtitkárellenes tüntetésről! Tessék meghallgatni... Nyissátok ki az ablakokat!... Itt éppen Nicolae Ceauşescu éltezik!... Ha szembenézünk a tényekkel és azokat kommunista szellemben értékeljük, a csíkszeredaiak azt akarják, hogy itt legyen a megyeközpont és ne Székelyudvarhelyen...” Még tartott a diskurzus hasonló hangnemben és meghatódott vigyázzállás-szerű pózban, amely a telefonáló igenlésével ért véget: „Holnap reggel ott lesz a delegáció a központnál! Rövidesen küldjük a névsort is. Mi vagyunk a helyzet urai, Főtitkár elvtárs!” Nem esküdnek meg rá, hogy Király Károly volt a telefonáló, de hogy ott sürgött és fontoskodott az irodában, az biztos. És az is, hogy a pártért és a munkásosztályért való hosszas, lelkes harcának köszönhetően ő lett az új Kovászna megyei pártbizottság első titkára...

A pártbizottság pincéjében berendezett jókora gyűlésterem is tömve volt. Füst, csípős emberszag terjengett a levegőben. A pártaktíva pattogó forradalmi dalokat énekelt, hogy „Elvtárs a csákányt jó mélyre vágd!...” és: „Éljen a párt, élén hős vezetőjével, Nicolae Ceaușescu elvtárssal!” Itt már helyénvalónak tartottam az éljenezést, mert az aktíva jó része valóban meggyőződésből énekelt és hitt a kommunizmus ragyogó holnapjában. Amikor megláttam régi barátomat, Kató Vilmost, megörvendtem, hogy milyen kicsi a világ. Összeöleleztünk és savanyúan mondta: „Ugye, ezt jól megcsináltuk?” Megnyugtattam, hogy egyet se búsuljon, amíg a tömeg a pártot és a főtítkárt élteti, nincs az a milicista vagy katona, aki a tömegbe merne lőni. De azért kár volt kinyitni Pandóra szelencéjét. Vili értetlenül nézett rám, hogy milyen Pandóraszelenecéről beszélek? Mondtam, hogy a nép hangulatáról, amely olyan, mint a tenger vize: szellő is felborzolja, de jaj, ha jön a vihar! Vili megígérte, hogy egy hátsó ajtón kilop a székházból, de neki, „aki megfőzte, egye is meg!”-alapon barátaival kell maradnia. Nevetve nyugtattam, erre semmi szükség, ahol bejöttem, ott ki is tudok menni, a tömeg csak ellenszenvének ismerős alakjait hurrogtatja le, a neki szimpatikus embereket megéljenezzi. Ahogy az egyik Bereczki nevű orvost – ha igaz a bekiáltó szava –, aki egy kórházi ágyért ötszáz lejt vesz el, durván lekiabálták, a másikat dr. Bajkó Barabást megéljenezték és azt mondták neki, hogy „Halljuk, halljuk!” Ahogy később őt is lehurrogták. Megköszöntem barátom jóakarátát és kimenet azon gondolkodtam, hogy ehhez a vidám, békés karcfalvi aktivistához inkább illene a postalgalamb tenyésztése, a békebíró szerepe, mint a pártpropaganda. Valószínű, éppen jó kedélye, népszerűsége miatt nem léphetett később sem a közrendi aktivistánál magasabb fokra a párthierarchia létráján.

(Kint a téren tovább tartott a herce-hurca. Már néhány részeg kiabálás is belevegyült a vidám éljenezésbe, most már Szabó elvtárs viselt dolgairól, annak pereputtyáról. Aztán megint Branis elvtársnő bugyogója foglalkoztatta a csíki forradalmárokat. Ilyenkor mitugrasz emberke ugrott fel a kultúrház oszlopainak a talapzatára, hogy „elvtársaim őrizzük meg méltóságos nyugalunkat!” Őt kiröhögték és ezzel ki is fogták a szelet a harag vitorláiból. A ruhagyári asszonyok csoportjába vetődtem, ahol éppen egy alacsony, kövér embert szorongattak. A fehérnépek hátukat összevetve nagy hórúkkolással élőfal közé szorították a bőrkabátost, már taknya-nyála folyt és félni kezdtem, hogy a lelkét is kileheli, ha tovább tart a kegyetlen játék. Mondom egy nagydarab varrónőnek, aki átkarolta az aktivistát és súlyosan gügyögött neki, hogy apuskám, megyeközpontot akarunk! Felfogod te, hogy mi az? Fényképezőgépet magasra emelve kiáltottam a nőnek, hogy rögvést hagyja abba a viccelést, mert még temetés lehet a vége és lelkén szárad az elvtárs halála. A nő felém villantotta haragját és megfenyegetett, hogyha nem fogom be a pofámat, én kerülhetek a helyébe. Mosolyogva mondtam: ha akarja, összekapaszkodhatunk, látom, mindene megvan. Így eleresztette próbababáját, akit közös erővel penderítettünk át a pártbizottság vaskerítésén. És már énekelték is az asszonyok, hogy „átdobták a szart a kerítésen”. Új barátnőm kíváncsian nézegetett, hogy ki fia-borja vagyok, és cseppet sem lelkesedett mesterségemért: „Még csak az hiányzik, hogy kiírjon az újságba!” Megígértem, hogy

erről szó sincs, csak azt a szegény ördögöt sajnáltam. Megnyugtató, hogy egyet se búsuljak érte, mert azt a rosszasa nélkülünk sírba viszi.

*

Minél többet tud meg az ember az 1968-as csíkszeredai eseményekről, annál többre kíváncsi. Többek között arra is – de erre, úgy sejtem, ma sincsen válasz –, mi vette rá a döntőbíróként fellépő pártfőtitkárt, hogy végül is Csíkszeredát kiáltssa ki „győztesnek”. Egyszerű számítás volt a részéről? Megérzés? Ezáltal vásárolta volna meg a székelyek lojalitását? Láthatta, hogy az udvarhelyi nép – a csíkitól eltérően – nem vonult idegesen az utcára, nem szervezett forradalmat, amiből azt a következtetést vonhatta le, hogy könnyebb lesz velük felhajtani a keserű poharat...

7.

1968. február 23-án, immár a Csíkszereda központtal diadalmasan megalakult Hargita megyében megjelenik a Hargita című napilap első száma. Ettől kezdve ez az első számú fórum, mely hírt ad – a korszakra jellemző sajtóviszonyok keretei között – a megye történéseiről, a változásokról.

Néhány ígéretes, a romániai magyar kisebbség és a székelyföldi magyarság életében távlatot nyitni látszó esemény – mint amilyen például a pártfőtitkár tanácskozása a magyar nemzetiségű értelmiségiekkel (1968 júniusában) – egyike volt az az 1968 augusztus végi székelyföldi látogatás is, amelynek során Nicolae Ceaușescu, némileg megkésve, de ígéretéhez még mindig híven felkereste a csíkiakat (közben nem feledkezve meg a sepsiszentgyörgyiekről, illetve a székelyudvarhelyiekről sem!), s a minden alkalommal jól szervezett népgyűléseken lelkesítő ígéreteket vázolt fel a székely vidékek gazdasági-társadalmi fejlesztéséről, a székelyek életkörülményeinek javításáról. Népszerűségének további növelése végett minden alkalommal magyar nyelven is elköszönt az őt megéljenző székelyföldi vendéglátóktól, biztosítva őket afelől, hogy a párt helyesen oldotta meg a nemzetiségi kérdést. A „*veni, vidi, vici*” jegyében lezajlott székelyföldi körút a csehszlovákiai szocialista intervencióval kapcsolatos különutas román függetlenségi politika egyik bizakodó pillére volt, majd az 1968 őszén megalakított Romániai Magyar Nemzetiségű Dolgozók országos és megyei tanácsai feltették a koronát a kitűnően levezényelt színjátékra: olyan kijelentések hangzottak el és olyan szervezési keretek születtek néhány hónap leforgása alatt, melyekre hosszú éveken át hivatkozni lehetett az elvek különösebb csorbulása nélkül.

Hargita megyében, s különösen Csíkszeredában tehát felfelé ívelő minden: a tervezés, a lendület, a bizakodás, a hangulat. Nyilvánvaló, hogy az új, felelős közigazgatási struktúrák új káderek tucatjait-százait vonzzák. A megyei lap hasábjain konstruktív viták zajlanak, fantáziadús elképzelések látnak napvilágot a megye fejlesztésének optimális lehetőségeiről és távlatairól. Ha csak a Hargita megyei sajtó megteremtését említjük, már azzal is új nevek, új arcok, új szellemi identitások homályosítják el a

rajoni állapotokat és szemléletet épp hogy levedlett csíki társadalmat. A munkaerő lekötésére tervezett gyárak, vállalatok ugrásszerűen megnövekedő számú munkahelyeket és lakásokat ígértek mind Csíkszeredában, mind Székelyudvarhelyen. Míg ez utóbbiban a megyei létforma nem okozott gyökeres demográfiai változásokat, addig a szűk keresztmetszetű Csíkszereda csak moldvaiak beözönlő tömegével tudta pótolni jócskán megugrott munkaerő-szükségletét. A változás pár éven belül szembezőkö lett: a megyeszékhelynek kikiáltott város nem csak hogy gyökeresen népesebb lett, de megnövekedett népességében az idegenből betelepülő elem.

Ez az, amit ma leginkább a korabeli „megyeccsinálók” szemére hánynak azok, akik általában minden jelenvalóval elégedetlenek, mert pontosan képesek megállapítani – a jelen tapasztalásai alapján –, hogy valamit egy évtizedekkel korábbi pillanatban elszúrtak...

Nem nehéz ma egymás mellé állítani, összehasonlítás céljából, a csíkszeredai és a székelyudvarhelyi valóságot.

Az előbbi, lépten-nyomon látható módon jócskán kiforgatták egykori valójából: az álmos és szűkecske kisvárosból fantáziátlan, de biztosan terjeszkedő, fejlődőképes urbánus település vált. Eltűnt patriarchális, földszintes, már-már földhözragadt jellege, odalett girbe-gurba, megszokott vidéki központja és helyette megjelentek a mindenünnen ismert, jól-rosszul megépített univerzális lakódobozok. Méghozzá nem is kis számban. Hogy a felsrófolt munkaerőlétszám ne az ingázók tömegeit duzzassza már-már irreálissá (egy időben majdnem annyian ingáztak munkahelyükre a fiatal megyeszékhelyre, mint ahány állandó lakosa volt a városnak), hanem letelepedéshez, családalapításhoz, gyarapodáshoz való fészket nyújtson a város új lakóinak. Akár csak szerte az országban, a hasonló fejlődési ívű településeken. Ez a város ma is él és lélegzik, növekszik, keresi a formáját, annyi évvel a rendszerváltás után. Nosztalgiái természetesek és érthetőek, beépülnek a csíkszeredaiak kollektív tudatába. Ma már kissé állampolgári divat is visszasírni az egykori Virág (Kossuth?) és Hargita utcák eltűnt fővonalát, a mai piac környékét, pedig lassan már azok sem élnek, akik otthonukat a buldózerek alatt látták egyé válni a földdel. De ha egyik napról a másikra hirtelen vissza kellene igazítani mindent, a megyésítés előtti állapotokhoz, csak maga a szándék is hirtelen legalább olyan arányú ellenzéket mozgósítana, mint annak idején a megyésítés.

Az igazság a lépésvétés körül inkább ott van, hogy az 1968 utáni évek felhajtó lendületét a helyi elit nem volt képes olyan mértékben alkotó-teremtő mederbe terelni, hogy 1976-ban, amikor Ceaușescu pártfőtitkár és kísérete ismét Hargita megyébe – és természetesen Csíkszeredába – látogat, meggyőzhessék a vendégeket: a vidék ténylegesen elindult a felemelkedés útján. Tehetetlenül hagyták, hogy urbanizációs ütemet, városrendezési terveket, iparszervezési elképzeléseket, demográfiai irányelveket stb. szabjon nekik az, akit pár évvel korábban (inkább csak jól megfontolt, furfangos számításból) felkértek, legyen a város „védőangyala”. És az is lett, még-hozzá kamatostól – ezt ma már le sem lehet tagadni.

Székelyudvarhelynek ellenben nem volt hová sietnie. Őt inkább csak a Csíkszeredával történő szüntelen vetélkedés ambíciója hajtotta, megmutatni, hogy ha nem

is lett megyeszékhely, de megáll a saját lábán, akár a megye fennhatósága nélkül is! A vesztés, ám elsőként municípiummá lett város alapvető tartása, lelki profilja lényegében ma is ezt a fensőbbeséges magabiztosságot árasztja magából. Állam az államban, annak számos hatásköre híján, szüntelenül munkálkodó rivális, készen az alkalmas pillanatra, amely egyszer talán csak eljön. Ő a megyésítés „bezzeggyereke”, aki úgymond „megúsztá” azon áldások nagy részét, amiben a győztes Csík-szereda részesült, de nincs mit kezdenie vadon termett előnyeivel, amiket elsősorban nem a tudatos építés és fejlesztés révén, pusztán csak egyszerű stagnálásával ért el.

8.

Az írásom címében, illetve első mondatában emlegetett Damoklész-kardot ezek után illene legalább egy percre megvillantani a napfényben. Hogy mindenki észrevegye: nem csupán az 1968-as csíki ellenállók fölött lógott kettős élével, hanem azóta is a helybeliek életének „padlásán” himbálózik, bár látszólag belepte a pókháló és az idő pora.

A jelek szerint a Székelyföldön élő lakosság – szándékosan nem írtam székelységet, mert a kifejezés, a térségben élőkre vonatkoztatva inkább csak mítosz és illúzió – továbbra is választás előtt áll, hiszen sem 1968-ban, sem az utána következő évtizedekre kivetített eseménysorban nem ő választott – ellenállt ugyan valaminek, kifejezte indulatát, háborgását, hogy másfelől szintén idegen akaratban és ígéletben nyugodjék meg.

Közel egy esztendeje, különféle megközelítésekben, ismét napirenden Románia közigazgatási átszervezése. Az eddig ismertetett, nem egyszer hajuknál előrángatott elképzelések heves ellenzést, különvéleményeket váltottak ki – és nem csak a Székelyföld vonatkozásában. Mivel pedig nem egy vagy két verzió kerül forgalomba, mint annak idején, az egypártrendszerben, hanem ahány nyilatkozó, annyi „licenc”, szinte nem is érdemes megjegyezni őket, csak arra ügyelni, hogy rosszabb ne legyen a mostaninál.

Közép-európai társadalmi haladásunk jellegzetes rákfeneje, hogy ami új, az rendszerint kaotikusabban, fejetlenebbül és elstietettebben működik a már bejáratott, még oly korlátozott sikeres gyakorlatnál. A tervekben különben is egy, a tartományi megoldásra hajazó, de annál gépiesebb és hagyományellenesebb változat látszik minden felülemelkedni, amely szinte teljesen feloldja, magába szippantja a Székelyföld eddigi sajátos törekvéseit, elképzeléseit, tradíciókra épülő projektjeit. Nehéz lesz abban bízni, hogy egy újabb hórúkkal, egy suf niból előhúzott népi demonstrációval (ami a rendszerváltás óta mint politikai harci eszköz erősen devalválódott, ha nem éppen visszájára fordult!) hárítani lehet a potenciális veszélyt. Mikro-regionális, ún. széki érdekekre tagozódva, a közös gazdasági-politikai platform megteremtése és megszilárdítása nélkül mindenfajta ellenállás csak karikatúrának és elhanyagolható, természetes, múló immunreakciónak hat. Komoly aggodalomra ad okot azt tapasztalni, hogy a széki tagoláson edződött székelyföldi gondolkodás közeledése, összeforrása távolról sem történt meg, s ha mutatkoznak is itt-ott biztató jelek, a más-

más megyéhez tartozó Csíkszereda és Sepsiszentgyörgy közeledése például nyilvánvalóbb és egyértelműbb, mint az egy megyén belüli Csíkszereda és Székelyudvarhely közötti, sokszor már-már értelmezhetetlen *modus vivendi*.

Ám ne fessük az ördögöt a falra. E dokumentumkötetet forgatva arra figyeljünk, nehogy új, ránk telepedő „őrangyalok” mellett kötelezzük el magunkat és a jövőt.

Csíkszereda, 2012. november 1-6.

Atlanta árnyékában

(Szász János)

Nem tudom, hogy halhatott meg. Egyszer csak megszűnt létezni. Pedig előző nap még írt, még telefonált és zsörtölődött. Úgy tűnt, hogy minden nyavalyája, álmatlansága, csöklátása, magányossága stb. stb. ellenére elpusztíthatatlan.

Nem igaz. Ez így nem igaz.

Az ember egyszer csak végleg kikopik az életből.

Szász János sokfelé figyelő, sok hangszeren játszó, mindenben figyelemre méltót alkotó írástudónk volt. Élete 1927-től 2006-ig volt kiszabva; ahhoz kevés, hogy az ember mindent elmondjon, ami általa elmondható, de ahhoz éppen elegendő, hogy életmű maradjon utána.

Jánost már csak idősebb korában ismertem meg igazán, pontosabban, amikor már kikopott az intézményi életből. Amikor aktív nyugdíjasként szabadúszott a bukaresti szerkesztőségek között. Nem paktált le sem egyikkel, sem másikkal. Mindenik lapot ismerte, hiszen valamennyinél dolgozott egy adott időszakban és minőségben. Egyiket ezért értékelte, a másikat azért. Pragmatikus emberként viszonyult a problémákhoz, látszott rajta, hogy sokféle helyzetben és szinten próbára tette az élet. Először akkor kerültem vele érzelmileg is kapcsolatba, amikor egyszer nagyon megharagudtam rá. Annyira, hogy az elsősorban nekem fájt...

1.

Mintegy két héttel a romániai rendszerváltás bekövetkezte után hirtelen arra ébredtem, hogy a Romániai Magyar Szónál kiszabott mindennapi munkám mellett egy román hetilap szerkesztője, mindenese leszek. Azaz, mindent elkövettem azért, hogy ez ne legyen így, de ehhez gyorsan talpra kellett állítani, majd útjára indítani azt a ma is névtelen, világra sose jött kiadványt, ami előtt pedig, ha azokban a napokban valóban megszületik, nagy jövő állt volna.

Az első, az általános, az 1989 december végi lelkesedést követő román–magyar súrlódásokat észlelve, Szilágyi N. Sándor nyelvészprofesszor – akkoriban a Kritérium lektora és bukaresti lakos – percek alatt meggyőzött annak a fontosságáról, hogy a románságot anyanyelvén szólítsuk meg s úgy próbáljuk tudatosítani benne azt, ami bennünk, kisebbségi életünkben, hagyományainkban sajátos. Egy értékszempontú, tényekkel és dokumentumokkal érvelő kiadvány sokkal többet tehet, mint bármilyen nyilvános vita vagy ökölrázás – érvelt. Igazat adtam neki, csak azt nem tudtam elképzelni, miként szerkeszthetnénk mi, magyar napilap igájába befogott emberek, akik a románt második nyelvként tanultuk s bármilyen jól, mégis csak hézagosan értjük, beszéljük, egy olyan lapot, amit román szellemiségüként érzékel majd a román olvasóközönség.

Sanyi szerint az apró lépések taktikájával szinte minden megoldható, kezdetnek ismer néhány kétnyelvű értelmiségit, akik szívesen besegíthetnének, a legfontosabb, hogy nekivágjunk.

És aztán nekivágtunk.

Addigra már javában ébredtek, szervezkedtek az addig szinte már nem is létező romániai nemzetiségek, sorra alakultak a semmiből kisebbségi szervezeteik: a török-tatároké, lipovánoké, ukránoké, bolgároké, görögöké, örményeké, majd a cigányoké; tehát éppen ideje volt összehangolni cselekvésüket.

Az 1990 eleji, ideiglenes állami struktúrában Király Károly volt az, aki az államfő helyetteseként a kisebbségi kérdést energikusan magához ölelte. Hallván lapalapító szándékaink felől, azonnal tervezgetett: mi lenne, ha ez a lap, aminek nagyon vonzó címet kellene adni, valamennyi romániai kisebbség közös fóruma lenne? Találkozót is összehívott evégett, melyen a kisebbségek lelkesen fogadkoztak: napokon belül érkeznek majd hozzánk az anyagok – történelmi összefoglalók, irodalom, publicisztika, fotók. Minden, ami csak kell.

Fordítókat hajtottunk fel s nekiláttunk az első számok összeállításának. A magyar vonatkozású szövegeket könnyen összehordtuk, egyikét-másikat éppen a Magyar Szóban megjelent dokumentumokból, tényfeltáró beszélgetésekből válogattuk. Fotó, karikatúra is került jócskán, s már csak a lapot jegyző, tekintélyes személyiségre kellett rátalálnunk és ügyünknek megnyernünk. A címadást a majdani főszerkesztőre (igazgatóra? – amilyen titulust óhajt, annak kereszteljük, csak már lenne kit!) bíztuk volna. A politikában, az etnikumok közti kapcsolatokban jártas és tapasztalt, román irodalmi körökben is ismert és elismert Szász Jánosra gondoltunk hirtelen, aki nyugdíjasként ugyan, de az újjászületés lehetőségétől felajzva mindjárt igent mondott a felkérésre.

És itt vége is a történetnek: mert kis idő múlva elvetéltünk.

János az utolsó pillanatban visszalépett, egészségi okokra hivatkozva, mi meg hoppon maradtunk, az elkészített tükrökkel, a lefordított anyagokkal egy jókora dossziében, nyomdai leadásra készen, pár nap múlva akár a kefelevonatokkal is dolgozhattunk volna, ha... Ha...

A megtorpanás miatt az addig lelkesedő segítőtársak máról-holnapra csalódottan elfordultak tőlünk, lassacskán lemorzsolódtak, a román–magyar közhangulat hirtelen megromlott, beütött a marosvásárhelyi „lovagi torna”, s mi maradtunk a máig tartó csalódással. Szilágyi Sanyi sokáig nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy ennyire balekok voltunk, sőt, idealisták. Az a példa lebegett a lelki szemeink előtt, amikor Moldáviában, a peresztrojka hajnalán a legnagyobb sikere éppen ama orosz nyelvű lapnak volt, amely kizárólag moldáviai problémákkal foglalkozott, s egészen Moszkváig, sőt jóval távolabb is népes olvasótábor vonzott magához, az orosz olvasók rettentően kíváncsiak voltak arra, milyen nép a moldován, hogyan gondolkozik, imádkozik, milyen az irodalma, a gondolkodásmódja, a történelme, a logikája?

Nekünk ezt a kíváncsiságot nem sikerült kiprovokálnunk.

2.

János akkor egy ideig távol maradt az RMSZ-től. Érezhette, hogy valamiben nem úgy viselkedett, ahogy az logikusan és jogosan elvárható lett volna tőle. Amúgy becsültem benne ezt a tartózkodást. És amikor 1994 táján jelentkezett, hogy állandó jegyzetrovatot indítana napilapunkban, merthogy felesége, Anemone halott, és teljesen kiürült a magánélete, szabad ideje pedig annyi, mint a pelyva: Én szívből örvendtem megtérésének. Hiszen a neve azóta még jobban megpatinásodott, személyisége méltó lett az élő klasszikusokéhoz, munkabírása újjáéledt.

(Volt ebben azért némi pszichés motiváció is: élettársa elvesztése után mélydepresszió tört rá, orvosi kezelésben is részesült, s állítólag kezelője terápiás tanácsaira hallgatva a munkát választotta, mint amibe majd beleöli a bánatát... 1994 nyarán írt verse, amely aztán hétvégi mellékletünkben is megjelent, jól illusztrálja a csillapodni vágyó lélek erőfeszítéseit:

Szász János: A kezed

*Madarak röpködnek körülöttem
mint Assisi Ferenc körül,
örvendenek hogy madarak lehetnek
és aki szereti őket, örül.*

*Mint a Szent Márk-téri galambok
a Campanella alatt,
burukkolnak és fel-felszállnak
körülöttem a madarak.*

*Állok immár alkonyi fényben
de végre mégsem egyedül.
Egy madár és még egy madár
a vállamra ül...)*

A közéletnek és a hétköznapiaknak hamarosan nem volt olyan eseménye, jelensége vagy megnyilvánulása, amelyhez ne fűzött volna érvényes, megfontolandó, állásfoglalásra készítő, bölcs gondolatokat, véleményt vagy akár csak kérdést. Egyre jobban izgatta – akárcsak bennünket – a romániai magyar érdekvédelmi szervezet, az RMDSZ szétszakadásának veszélye, a belső torzalkodások, a megosztottság, a sérített hiúságok kurucos aknamunkája, s e véleményének nem egyszer hangot is adott... Én most mégis egy saját vezércikkkel érzékeltetném ezeknek a hónapoknak, éveknek a közhangulatát, mert János mindezen túllépve, a továbbiakban egy olyan bravúrra szánta el magát, amelyet félig behunyt szemű cinkosságunkkal sikerült is keresztülvinnie.

*

Érzékenyek vagyunk

Érzékenyek – és idegesek. Érzem magamon; tudom.

Csak úgy vibrál mostanában körülöttünk a levegő, mintha egymást próbálnánk elszámoltatni valami nagy, közös sikertelenség okán, s lennénk egymás kéretlen revizorai, mások fedője alá kukkantói, bírái, megszólói.

A szándékokkal ma sincsenek bajok: mint mindig, a legjobbak. Kétség nem férhet hozzájuk. Csak a siker, az elismerés késik. Természetesen az eredménnyel együtt.

Mert a jószándékok is lehetnek ám tehetetlenek: hullámtörőknek csapódók, a lehetetlenség faláról visszapattanók, önmagukba bicsaklók.

Fáj a meg nem értés, a nyilvános beolvasás, ugyanakkor oly könnyen fekszik mindenkinél a sértés, az odamondás szelleme. A „bika” eleresztésének a mámora. Ebben aztán csodára demokratáknak érezzük magunkat. Félre rangot, pozíciót, tekintélyt, kort, végre kimondhatjuk azt, ami a szívünkön.

A kimondás démona hajt bennünket, mint egy leállíthatatlan motor. Mert tudunk ám, amit tudunk! Még hozzá első kézből. De legrosszabb esetben is, legalább második kézből. Szóval, nincsen pardon, aki nincs mellettem, az ellenem van.

Szólnak az ágyúk, fegyverropogás vesz körül, mesterlövészek bemért golyói tompán csattanva érnek célt, s egyetlen, végső sóhajt engedélyezve döntögetik a homokzsákokként összeroskadó „kiválasztottakat”. Összetartás, összetartás, hajtogatja megszállottan az, aki már mintha előre, távlatosan látná, mint egy jövőképben, miként megy szét, mállik, hull darabjaira minden, ami nemrégén még együvé tartozott, közösségi meleget sugárzott.

Valóban megvesztünk volna? – kérdezzetjük a szolgálatos vátesszel együtt, vajmi ritka nyugodt perceinkben. A világ romlott meg körülöttünk, vagy mi lettünk túlságosan érzékenyek, minden zajra, disszonáns hangra vagy személyiségborzoló gondolatra, véleményre, megjegyzésre összerezzenők?

Tény, hogy a körülöttünk áramló valóság is beláthatatlanabb, csatateresebb, mint amihez szokva voltunk. A piac ún. szabadsága magával hoz mindenféle engedelmet, önkontrollvesztést, amit elnéző, atyás szóval átmenetnek keresztelünk el. Ha azt mondjuk: átmenet, akkor látszólag mintha minden meg lenne bocsátva. Tudjuk, hisszük, hogy egyszer véget ér mindaz, amiben most fulladozunk, vergődünk, és valahogy még mosolyogni is kedvünk támad. Ám ha nagyon bele vesszük magunkat a bozót sűrűjébe, az ellentmondások liánjai közé, akkor már csak a vicsorgásokat látjuk, az összeszaladó homlokráncokat, csak a kiszólásokra áll a fülünk, a bántást érzékeljük, nem az aggódást; azon rágódunk, hogy mindenkit a más főztje érdekel jobban, de hogy mi készül a saját fazekában, azzal kevésbé törődik. Alig kinyílt toleranciánkat leszárította a huzakodás aszálya, alig-alig tudjuk végighallgatni a másikat, már az első mondatokból tudni véljük, hogy mi következik. Mindenki mondja a magáét, s miért is ne, amikor nincsen tiltva, hallgattunk eleget, ha kellett, ha nem, nem mérlegeljük eléggé szavaink súlyát, de minek is, hogyha meghalt a cenzúra, egyik szó olyan, mint a másik, elvégre mindegyik benne van a szótárban, s különben is, félre a tabukkal, a tilalomfákkal, hát nem ezt akartuk valamikor?

Vajon, tudjuk-e még, mit is akartunk? Vagy már kényszerpályákra sodort bennünket a kiprovokált védekezés, az állóháború, a ne maradjunk senkinek adósai jegyében fogant ambíció?

A hangulat, mondom, pocsék. Olyan, hogy vajmi nehéz vele bölcs gondolatokra, mérlegelt elképzelésekre jutni. Csak támadni és védekezni. Csak ütni és kapni. Csak fizetni és megfizettetni. Mindenben okságot, jól megcsomózott szövevényt, sakk-helyzetet keresni.

Jó lenne gyógyír, terápia, jótékony hidegzuhany ezen állapotra. Hogy végül ne a kényszerzubbonyok divatja jöjjön fel egünkön.

Érzékenyek vagyunk, de szót kell értenünk. Érzem magamon; tudom!

Cseke Gábor

(RMSZ, 1994. június 15.)

3.

Amíg Atlantához érünk, – és egyáltalán kiderül, mi közünk nekünk és Szász Jánosnak az Elfújta a szél egyik meghatározó helyszínéhez, – el kell mesélnem, hogy miként próbált János – talán 1990-es megfutamodását ellensúlyozandó – kétnyelvű, magyar–román folyóiratot indítani Bukarestben, s hogyan fulladt bele az érdektelenségbe a szándéka mindjárt az első szám megjelenése után.

A történet ideje ugyancsak 1994, a felfelé ívelő hiperaktív szakasz kellős közepe. János rendületlenül küldi napi jegyzeteit, miközben kósza hírek szállnak arról is, hogy titokban lapkészítésben sántikál. A híreket fotóriporterünk, Székely Sanyi hozza-viszi, aki elvállalta a futárszolgálatot is, hogy valamivel több fizetést vehessen fel hó végén, minden reggel egy tiszteletpéldánnyal és némi román sajtótermékekkel felpakolva, elvillamosozik Szász János lakásáig, ott bekopogtat, kap egy kávé-t vagy egy üdítőt, amíg János még egyszer átfutja és borítékba csúsztatja az éppen soros kéziratát (amit igazából csak egyetlen gépírónőnk, Mandel Lenke tud kifogástalanul kisilabizálni, s amíg nálunk dolgozik, addig ő a Szász János hiteles előolvasója). Várakozás közben Sanyi olykor megsimogatta a kíváncsian körülötte lábatlankodó, idős házőrző kutyát, Lexit, meghallgatta János motyogását, majd tarisznyájába süllyesztette a küldeményt és visszatért a szerkesztőségbe. Néhány keresetlen tömondattal mindig vázolta előttem, éppen mi hír a Szász-portán. Egyik nap éppen azt: Szász János kétnyelvű újságot akar indítani.

Hiszem, ha látom – kajánkodtam, és szentül hittem, hogy Sanyi biztosan valamit félrehallott. Csakhogy pár nap múlva megérkezik, kézirat formájában a „látlelet” is, a bizonyíték, hogy a füles nem volt éppen alaptalan...

De ez a kézirat már nem is csak a szándékról, hanem egyenesen a kudarcról szól:

Nem lesz román hetilapunk

Sajnos.

Ahhoz, hogy megindíthassuk, alapítványt kellett volna létesíteni, hogy a törvény-széken bejegyeztetve, annak alapján lapkiadási engedélyt kapjunk. Arra gondoltam, felkérek öt román és öt magyar értelmiségit, mert legkevesebb tíz embernek van joga alapítványt létesítenie. Román alapítók: Ion Caramitru, Mircea Dinescu, Alexandru Pippidi, Dinu Giurascu, Ștefan Augustin Doinaș.

Ám Kolozsvárott három magyar értelmiségit leszámítva (köszönöm bizalmukat) olyan ellenállásba ütközöm, hogy óhatatlanul arra kellett gondolnom: ha ezt se vállalják, vajon írnak-e majd a lapba? Oly módon nem lehet lapot szerkeszteni, hogy legkevesebb három szám ne legyen nagyjából készen. S minthogy én bizonyos mértékben párhuzamosan képzeltem el a román és a magyar szerzők dialógusát, s minthogy most erről le kell mondanom, kérdésessé vált magának a lap megszületésének értelme.

Igaz, sok fiatal erdélyi magyar értelmiségi följájlotta közreműködését, de a bucaresti piacon nincs mód eladni a már négy, fiatal szerzőktől írott lap mellett még egyet. S mivel én a hetilapot a piacon szántam volt eladni és nem a parlamentben és a szenátusban ingyen osztogatni, a lap efféle változatáról le kell mondanom.

Ehrenburg írja emlékiratában, hogy amikor a hatvanas évek elején Moszkvában Picasso-kiállítás nyílt, tízezres tömeg ostromolta meg a Manezs-termet, hogy bejusson a múzeumba. Az igazgató arra kérte Ehrenburgot, menjen ki az erkélyre, és próbálja megnyugtatni a tömegeket.

Ehrenburg kiment és azt mondta:

– Moszkvaiak, én negyven éve várok erre a kiállításra, várjanak maguk még egy órát! Hát akkor várjuk ki mi is azt az órát.

Szász János

Ui. Kedves Szilágyi N. Sándor! Köszönöm támogató cikkedet, de látod, még várni kell. Lehet, te megéred azt az órát, amikor lesz román hetilapunk, én azonban nem, addigra már a fű alól szagolom az ibolyát. Sebj – erőst remélem – te éppoly jól fogod szerkeszteni, mint én szerettem volna. A hatszázezer lejt pedig odaadom a mozgássérülteknek.

Ugyanakkor Tóth tanár úrnak üzenem Fenyédre: köszönöm meleg és támogató szavait a lap ügyében, de hát láthatja, mi az ábra... (RMSZ, 1994. június 14.)

4.

János mindvégig hallgatott sikertelen próbálkozásáról. Megírta ugyan, de szóban nem verte nagydobra a kudarcos kalandot. Én sem faggattam, – némi kárörömmel gondoltam arra, hogy legalább most már ő is megkóstolta, milyen az, ha valakit kikoszarznak, felültetnek és magára hagynak, még oly nemes és jó szándékában sem támogatnak. Az egy évvel későbbi események azonban azt igazolták, hogy nem aludt ki benne a gondolat, a lapalapításba fektetett ambíciói nem hagyták nyugodni. Nem egészen egy év múlva, 1995 májusában az alábbi híreket olvashattuk a Románia Magyar Szóban:

„Máj. 20-án jelent meg Szász János bukaresti író román nyelvű /Foaia/ és magyar nyelvű /Fórum/ lapjának próbaszáma.”/Romániai Magyar Szó (Bukarest), máj. 19./

„A Foaia és a Fórum kiadója a Concordia 112 Alapítvány, amelynek célja: hallassa hangját a gyűlölet és az uszítás ellen.”/Romániai Magyar Szó (Bukarest), máj. 22./

„A Fórum /Bukarest/ szerkesztői: Halász Anna, Marosi Ildikó és Majtényi Ildikó, főmunkatársak: Lászlóffy Aladár és Szász János. A Foaia /Bukarest/ igazgatója Szász János, szerkesztői: Maria Dinescu, Alina Mungiu, Anamaria Pop. Mindkét lap a próbaszámon feltüntette: rendszeres megjelenése szept. 1-jétől.

A Fórum próbaszámában olvashatjuk Kós Károly és Kemény János beszélgetését, amint egy hajdani tévériportban felidéztek az Erdélyi Szépmíves Céh történetét, a helikoni találkozókat Kemény János marosvécsi kastélyában, Bánffy Miklós alakját és Kós Károly munkásságát. Ugyancsak a Fórumban található – többek között – egy részlet Borsi Kálmán Béla A román társadalom az 1850-es, 60-as években című írásából, továbbá egy felsorolás arról, hogy milyen sokan éltek és dolgoztak Bukarestben, többek között: Méliusz József, Szemlér Ferenc, Sütő András, Szilágyi Domokos, Hervay Gizella, Majtényi Erik, Szász János, Robotos Imre, Földes László, Huszár Sándor, Beke György, Bodor Pál, Domokos Géza, Ágoston Hugó, Kovács János, Kacsir Mária, Lőrinczi László, Halász Anna, Horváth Andor, Vajnovszky Kázmér, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Kovács Albert, Marosi Barna, Marosi Ildikó, Dános Miklós, Mag Péter, Dankanits Ádám, Dimény István, Cseke Gábor, Szőnyi István, Szobotka András, Balogh Péter, Román Viktor.”

Megjelent tehát a lap, méghozzá román és magyar változatban egyaránt, ami nem fordítást jelentett: a magyar verzió a magyar alkotók szemléletét tükrözték, a román pedig a románokét, s a közös szándékban valahol békésen találkoztak. A lapokat előbb egy, a János csöppnyi udvarán tartott, tavaszi sajtótájékoztató keretében mutatták be, majd pár hétre rá a magyar kultúra bukaresti intézete is helyet adott egy bemutatónak.

„Bukarestben a magyar Kulturális Központban jún. 12-én bemutatták a Concordia 112 Alapítvány által kiadott Foaia román és Fórum magyar lapot. Megjelentek a szerkesztők és a lap igazgatója, Szász János, aki elmondta, ezek a lapok a román–magyar barátság jelképei akarnak lenni, amellet olyan újságok, amelyeket mindenki szívesen olvas.” /Romániai Magyar Szó (Bukarest), jún. 15./

Már mindenki a lapbemutatóról beszélt, de még senki se látott semmit a készülő lapból. Véletlenül jutott a fülembe, hogy János bent járt a főszerkesztőknél, aki megígérte, hogy a Fórumot a nálunk működő számítógépes tördelő vonalon állítják össze; hozhatja a kéziratokat. Az utolsó pillanatban a főnök behívott magához engem és megkért, hogy régi barátságunk fejében vállaltam el a Fórum tördelésének irányítását, természetesen munkaidőn kívül, a részletekben pedig Szász Jánossal egyez-

tessek. Nem vitás, hogy annak idején, 90-ben kitolt a lapunkkal, de mi mutassuk meg, hogy vele ellentétben úriemberek vagyunk! – hangzott a főszerkesztői nógatás.

Másnap János, mintha mi sem történt volna, joviálisan beállított, egy mappával a hóna alatt. A lapról még halvány elképzelése is alig volt, illetve egy-egy facér, gyűrött kézirat, meg némi illusztrációk, de fogadkozott, hogy a következő napokban még hoz anyagokat, addig is találjuk ki a tördelővel a leendő lap grafikáját s mindenek előtt szedessük ki a már kész anyagokat és végezzük el a szükséges korrektúrát. Szóval, a szerkesztőség szerint mi lettünk volna, ő csak a főszerkesztő szerepét játszotta el, aki dirigál ugyan, de amikor cselekedni kell, se nem oszt, se nem szoroz. Mindaddig, amíg a szeme láttára be nem tördeltük valamennyi oldalt, az elképzelést és a döntéseket ránk hagyta, akkortól kezdett igazából főnökösködni, amikor már minden együtt volt, és nyomtatott oldalak kerültek a kezébe. De akkor aztán bírált, vágott, cserélt és belemászott mindenbe, abba is, amibe nem kellett volna. Hallgattunk, időnként megpróbáltuk jobb belátásra bírni, de végül teljesen a maguk mentére hagytuk a dolgokat. Amikor az első próbapéldányok megjöttek a nyomdából, egy-egy doboz csokival és egy csokor virággal letudta a fizetséget, s a továbbiakban ugyanaz a szorgalmas Szász János maradt, akivel korábban is volt dolgom: láthatatlanul, otthonról küldözgette, négybe hajtogatott miniszteríven apró betűs, makacsul lefelé hajló kézírásos sorait.

A lapkísérlet, pénz és struktúra hiányában egyszeri próbálkozás és kimondott sajtótörténelem maradt.

Akárcsak az az „atlantai kaland”, ami 1995 februárjában-márciusában bolygatta meg az RMSZ házatája körül az állóvizet, s amelynek főkolomposa ugyanaz a Szász János volt...

Most már nem halogathatom az atlantai közjáték ismertetését, de mielőtt belevágnék, annak politikai előzményeit és hátterét érdemes, ha vázlatosan is, kitérgetni.

5.

1995. február 8-án a Romániai Magyar Szóban figyelemreméltó hír jelent meg arról, hogy amerikai közvetítéssel román–magyar párbeszédet terveznek a közeljövőben, az egyesült államokbeli Atlanta városában.

A hír annyiban volt váratlan, hogy az ilyen típusú párbeszédnek korábban, egy-két év távlatában nem csak hogy eredménytelenek voltak, de a magyarság és a romániai magyar érdekvédelmi szervezet szempontjából kockázatosnak és kétélű fegyvereknek bizonyultak. Ahelyett, hogy közelítették volna a két fél álláspontjait, vállalhatatlan kisebbségi kompromisszumokat és visszalépéseket próbáltak kikényszeríteni. Elég, ha csak a hírhedt Neptun-vitára gondolunk.

Az amerikai Carnegie Corporation által támogatott Project on Ethnic Relations (PER) nem először próbálkozott közvetítőként azzal, hogy a válságkezelésben jártas szakemberek részvételével egy asztal mellé ültesse a románság és az erdélyi magyarság képviselőit. Így kezdeményezésére 1992 januárjában Bukarestben, 1992 júniusában Neptunfürdőn, 1993 februárjában Geryensee svájci városkában, 1993 júliusában

pedig ismét Neptunfürdőn került sor tanácskozásra anélkül, hogy említésre méltó eredményt értek volna el, sőt a legutolsó kerekasztal tanácskozás hosszan tartó belső vitákat, máig is érezhető feszültségeket szült a magyarság körében.

Az akkor Neptun-vitaként elhíresült és rövid időn belül boszorkányüldözéses hangulatot gerjesztő, megosztó veszekedés a magyarság soraiban megrendítette az egész közvéleményt, lapunkat is határozott állásfoglalásra kényszerítette. Az RMSZ akkor a megértés pártjára állt és határozottan szembehelyezkedett a kirekesztéssel. Úgy véltük: csak azért, mert Markó Béla, Frunda György vagy Tokay György magánemberként, a szintén magánemberi minőségben jelen lévő vezető román politikusokkal az 1990 márciusától egyre romló román–magyar kapcsolatok enyhítésén és konstruktív megközelítésén töprengett – pontosabban eszmét cserélt –, túlzás ezt árulásnak, lepaktálásnak nevezni, hiszen ha valaki békét és megegyezést akar, akkor nyilván, nem betonozhatja be magát egymással szemben álló lövészárkok sáncfalai mögé.

A Neptun-vita során a PER egyesek szemében vörös posztó volt, a behódoló megalkuvásra való buzdítás szorgalmazója, akinek semmi sem drága, s csak egyetlen célt követ: hogy minden áron kiegyezést hozzon létre, akár súlyos kompromisszumok árán is a két fél között, hogy aztán a békebíró szerepében tetszelegjen (ahogy azt világpolitikai ambícióiban mindig is szívesen tette...). Másfelől, a magyarság józanabb, pragmatikus képviselői reális lehetőséget láttak az elmozdulásra, a kiegyezésre és egy konstruktív együttélésre, ha elfogadják az amerikai civil szervezet által felajánlott közvetítést és logisztikát.

Mivel az 1995 eleji felhívás amerikai helyszínre – Atlantára – szólt, s a meghívottak között olyan személyiségek szerepeltek, mint: Markó Béla szövetségi, Tőkés László tiszteletbeli, Takács Csaba ügyvezető elnök, Tokay György akkori képviselőházi frakcióelnök, Frunda György és Csapó József szenátorok, valamint dr. Kelemen Árpád (marosvásárhelyi) egyetemi tanár, a várható esemény gerjesztette hangulat a magyarság körében jóval toleránsabb volt, mint Neptunfürdő esetében. Igaz, hogy Tőkés László, aki korábban a PER akcióit mindenestől elutasította, most is megpróbált – legalább formálisan – akadékoskodni, de alapvetően elfogadta a meghívást és ezzel maga is helyet foglalt az „egyezkedők” táborába, hiába próbált minduntalan választóvonalat húzni maga és a már megbélyegzett „neptunosok” között.

Egy nappal a hír megjelenése után az RMSZ vezércikke érthetően rámutatott e kettősségre, idézve Tőkés László magyarázkodását:

„Noha a román politikai elit kisebbségpolitikájával és a PER közvetítő tevékenységével kapcsolatos eddigi tapasztalataink azt sugallják, hogy a tervbe vett kerekasztal több csapdával, mint előnnyel járhat az RMDSZ, illetve a romániai magyarság számára – mindazonáltal úgy vélem, hogy vállalni kell ezt a kockázatot, mivel a Carter, az Egyesült Államok volt elnökének jelenléte által is megtisztelt és nemzetközi békéltető szolgálata által hitelesített, nyílt és előfeltétel nélküli kerekasztal találkozó kivételes lehetőséget nyújt arra, hogy a romániai magyarság ügyét a legszélesebb nemzetközi közvélemény elé tárjuk.” Tőkés László püspök egyébként az atlantai megbeszélések sikerének az előfeltételei között említi többek között azt, hogy az RMDSZ

határolja el magát a PER-folyamat múltjától, a megbeszélések idején egységes álláspontot képviseljen a belső önrendelkezés és az autonómiaformák tekintetében, illetve hogy a hatalom és csatlósai szüntessék be az RMDSZ, illetve annak politikai személyiségei elleni támadásokat, a rágalomhadjáratot... (Gyarmath János, 1995. február 9.)

Az RMDSZ külpolitikai tanácsadó testülete február 9-én Kolozsváron egyeztető ülésen próbálta leszabályozni a küldöttség majdani tárgyalásainak technikai részleteit. Ezalatt érkezett a váratlan hír, hogy a korábban ismertetett román tárgyalóküldöttségen túl (Viorel Hrebenciuc kormányfőtitkár, a Kisebbségi Tanács koordinátora, Traian Chebeleu nagykövet, elnöki tanácsos és szóvivő, Liviu Maior tanügyminiszter, Ovidiu Șincai, Adrian Năstase tanácsadója, Radu Vasile parasztpárti szenátor, Nicolae Taran, a PSZP parasztpárti szenátor, Gabriel Andreescu és talán Dinu Giurescu történész, egyetemi tanár), a kormány nyomására a Román Nemzeti Egységpárt (PUNR), mely a vásárhelyi eseményeket kiprovokáló Vatra utódszervezete, szintén képviseltetni fogja magát.

Takács Csaba, az RMDSZ ügyvezető elnöke így adta elő a történeteket az RMSZ tudósítójának:

„A PER igazgatóhelyettese, Livia Plaks szerint, akit az új fejleménnyel kapcsolatban megkérdeztünk, a román kormány hangsúlyos igényére lesz jelen a küldöttségben a PUNR meg nem nevezett képviselője. Ekkor a tanácskozásunkon viszont már azt tárgyaltuk, hogy ez esetben egyáltalán menjünk vagy ne menjünk Atlantába. Levelet küldtem a PER igazgatójának, Allan Kasoff úrnak, hogy miért nem tartják be az előzetes megállapodást. Az igazgató úr még azon este válaszolt: sok érvel, de kevés elfogadható magyarázattal. Mert mi kihangsúlyoztuk, olyan egyeztetésen látjuk csak a részvételt eredményesnek, ahol a tárgyaló felek közvetíteni tudják egymás felé az álláspontjaikat. A PUNR jelenléte azonban, eddigi egész politikája a példa rá, a kormányt is nehéz helyzetbe hozza s mindenképpen megkérdőjelezi részvételének jószándékát az atlantai kerekasztal-találkozón... Tudatában vagyunk annak, hogy amennyiben nem utazunk el Atlantába, ez politikai elszigetelődéshez vezethet. De gondoljuk meg: azzal ülünk le tárgyalni, aki tegnap kijelentette, hogy a magyarokat deportálni kell? És miről tárgyaljunk: erről és ne az oktatásunk helyzetéről, kulturális autonómiánkról, és egyáltalán a romániai magyarság ügyének rendezéséről?” (RMSZ, 1995. február 11-12.)

Itt lépett be a képbe Szász János, aki e perctől kezdve, önként ajánlkozva átvette az atlantai folyamat tudósításának az irányítását. Mi szívből örvendtünk, hogy egy nagy tapasztalatú, gátlások nélküli, széles látókörű íróember kötelezi el magát az eseménnyel kapcsolatban. János annyira szívügyének tekintette biztosítani a tárgyalások eredményességét, hogy gyakorlatilag éjjel-nappal megkísérelt jelen lenni az RMDSZ-küldöttség taktikai megbeszélésein. Az első ilyen tárgyalásra akkor került sor, amikor

Markó Béla – aki azokban a napokban Angliában járt – visszaérkezett Bukarestbe, bekapcsolódván a PUNR-s részvétellel kapcsolatos döntéshozatalba.

Szász János az alábbi tudósítást küldte a hazaérkezéséről és az utána rögtönzött, éjfélbe nyúló kupaktanácsról:

A vég kezdete

* Markó Béla hazaérkezett Londonból * Éjszakai döntés * A küldöttség elutazása az Otopeni reptérről *

(1995. február 13.)

(Bukarest – riporterünktől) ** Szombaton, február 11-én, 17.30-kor pontosan érkezett Bukarestbe a londoni járat, amelyen Markó Béla, az RMDSZ elnöke visszatért a fővárosba néhány napos londoni látogatása után. A zsúfolt csarnokban Niculescu Tóni elnökségi kabinetfőnök és Markó Béláné várták, valamint számos fotóriporter, újságíró, köztük magam is. Az elnök fáradt volt, mint később vallotta, „meghordozták a vendéglátók”.*

– Londonban előadást tartottam az Országos Liberális Klubban. Értekezésem valójában az RMDSZ autonómia tervezetét ismertette. A zsúfolt terem egyértelműen helyeselte a hallottakat. A nemzetközi közvélemény és a jelentős politikai körök világszerte egyetértenek törekvéseinkkel... Siettem vissza, mert ma este el kell döntenünk, megyünk-e Atlantába vagy maradunk.

A bukaresti C 31-es tévétársaság (CNN) riporterének kérdésére a szövetségi elnök ezt válaszolta:

– Eredeti megállapodásunk szerint a PER-rel úgy szolt, hogy a PUNR képviselője nem vesz részt a kerekasztalon. Utólagos, meghozzá kormány-nyomásra Emil Roman úr is részt vesz állítólag a román küldöttségben. Ez olyan helyzetet teremtett, ami arra kényszeríti az ügyvezető elnökséget, hogy döntsön: e körülmények között is vállalja az atlantai utat?

Markó Béla akkor még nem tudhatta, hogy kora délután távirat érkezett a székházba, amelyben a PER közli: Románia kormánya elfogadta, hogy az RNEP képviselője megfigyelőként vesz részt, hozzászólási jog nélkül az atlantai értekezleten.

Az elnök a székházba sietett, ahol futó ebéd-vacsora után megkezdte az előkészületeket az utazásra. A gyűlésterem asztalán ott sorakoztak a vízummal ellátott útlevelek, egy-egy dossziényi dokumentáció, emlékeztető, sajtókivonat, egyéb okiratok. Sorra befutottak a küldöttség tagjai, de a döntéshozó értekezlet előtt még megkérdeztük Frunda Györgyöt, miért látja fontosnak a részvételt.

– Már a kolozsvári ülésen elmondtam – jelentette ki –, hogy az RMDSZ reálpolitikája nemzetközi támogatásnak örvend. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy jogos követeléseink nem csak az erdélyi hagyományoknak, hanem a nemzetközi gyakorlatnak, valamint Románia alkotmányának és többi törvényeinek is megfelelnek. A további

támogatás és politikai céljaink elérésének feltétele a dialógus. Ezért tartom több mint fontosnak a részvételünket.

Az éjszakába nyúló tanácskozáson megszületett a pozitív döntés.

Másnap reggel fél hétkor a küldöttség a reptérre érkezett. Riporterünk a küldöttség néhány tagjához kérdéseket intézett.

– Nem gondolja-e, hogy az atlantai értekezlet a romániai, kormányerőre emelt nacionalizmus és szociálsovinizmus hosszú folyamata végének kezdetét jelenti?

Tőkés László tiszteletbeli elnök: – E kérdés annak is függvénye, hogy milyen szándékkal ülnek a felek az asztal köré. Ha erre a kifejtésre nézve semmilyen pozitív akarat nincsen, igen kis esély van a dialógusra. Különböző nagy változások vannak a román közvéleményben, olvastam Alina Mungiu vezércikkét az Expresben és fantasztikusnak tartom. Olvastam továbbá Andrei Cornea cikkét a 22-ben, az is nagyon jelentős. A vég kezdete elkezdődött az Európa Tanács parlamenti ülésén, amikor Botica szenátor kénytelen volt szégyenkezni amiatt, ami történt. Én közben arra gondoltam, hogy miattunk nincs miért szégyenkeznie, mert lényegében a román nemzeti érdekeket is védjük. Hovatovább az a meggyőződése, hogy a romániai szélsőségesek a román nemzeti érdekek legnagyobb ellenségei. Persze nem vagyok olyan optimista, mint ez a kérdés, amit feltettek, de kétségtelennek tartom, hogy új folyamat indult meg és lépéshátrányban nem mi vagyunk...

Csapó József szenátor: – Remélem, hogy sikerülni fog...

Takács Csaba ügyvezető elnök: – Ha Atlantában is kiderül, hogy ez a folyamat megindult, az RMDSZ is mindent megtesz azért, hogy ez beteljesedjék.

Riporterünk észrevette a tömegben Viorel Hrebenciucot, a kormány főtitkárát, és odanyújtotta riportermagnóját, mire ő kijelentette: – Nem adok interjút...

Ennek ellenére megkérdeztük, hogy legalább jó kedvvel indul Atlantába? – Hát nem látja, milyen vidám vagyok? Nagyon jól ismerem az RMDSZ érveit és pszichológiáját, s bár itthon akadozik az utóbbi időben a megértés, remélem, hogy Atlantában sikerülni fog.

Majd Traian Chebeleu elnöki szóvivőt vettük észre, akitől az iránt érdeklődtünk, milyen lelkülettel utazik a tengeren túlra.

– Több nemzetközi értekezleten részt vettem már az RMDSZ-szel s remélem most is, ha csak egy centiméternyit, előre tudjuk vinni a román–magyar megértést, a kisebbségi jogegyenlőség ügyét...

A küldöttségek átestek a vámvizsgálaton, s pontban reggel 7.10-kor a frankfurti járat elindult, ahonnan is az Atlantába repülő gépre szállnak át.

Bukarest, 1995. február 12., reggel.

6.

Miután a frankfurti járat az atlantai „csapattal” a fedélzetén eltűnt a láthatáron, az RMSZ különtudósítója (egészen pontosan: Szász János) fogta magát és a továbbiakban ismét saját lakásáról irányította az akciókat. Akkoriban már faxkészülék is

volt a telefonjára szerelve – Németországban élő lányától kapta úgymond, és annyira örvendett neki, hogy alig várta, amíg születik néhány közölhető sora, azt máris nagy előszeretettel faxolta le a különböző szerkesztőségeknek. Az üzenetküldésnek és a sajtókommunikációnak ez az akkoriban hatékony eszköze volt a János fő fegyvere ebben az egész atlantai történetben, s a küldöttség elindulása utáni órákban, kis időközökkel, mindjárt három sajtóanyagot is faxolt a szerkesztőségnek; az első Szász János nyílt, tanácsadó levele volt Markó Bélához, amelyben megírja azt, hogy szerint mire kellene ügyelni a megbeszélések sikere érdekében a magyarok tárgyaló-küldöttségének. A levélnek gyakorlati haszna minimális volt, hiszen amúgy sem érte volna utol a már az Egyesült Államokban tartózkodó küldöttséget, arra viszont jó volt, hogy az olvasók előtt bizonyíthassuk: lapunk nem csupán beszámol az eseményekről, hanem abban alakító, patrónus szerepet is vállal. A másik két anyag tulajdonképpen külföldi diplomáciai visszhangok voltak, ezeket János külföldi ismerősei jegyezték le illetékes körökben.

Nem hagyhatjuk szó nélkül
Levél Markó Bélának Atlanta előtt
(1995. február 13.)

Kedves Béla,

Szívesen elmentem volna veletek Atlantába, no de még RMDSZ-tag sem vagyok, ám tudok angolul, és ismerem a terepet. Szeretném figyelmedet a következőkben néhány amerikai reáliára felhívnom.

1. Az amerikai külpolitika, a politikai osztály meglehetősen informálatlan a kelet-európai kérdésekben, történelemben. Így hát ha fognák a „román labdát” a történelmi sérelmekről, el kell nekik mondani, hogy a román–magyar viszony valójában és alapvetően 1848-49-ben romlott meg, elsősorban Kossuth középnyemesi (és nem románellenes) előítéletei miatt, s hogy volt a magyar forradalmároknak több olyan híve, pld. Teleki, aki a szabadságharcot a román–magyar összefogásra alapozta. Iancu átállása Bécs oldalára császári manőver volt, s az akkori testvérharc folyamán romlott meg a román–magyar viszony. De a régi bajok rekriminációja aktuálpolitikai manipulációként elfogadhatatlan kiindulási pont a dialógusban.

2. Az amerikai szociológia és politológia a kisebbségi kérdést etnikai kérdésként kezeli, s bár elfogadja a multikulturális valóságot (magában Amerikában is), valójában az egészet az amerikai minta (az olvasztótégely) szerint szemléli. Föl kell hívni a figyelmüket, hogy Románia nem emigráns állam, a magyarság nem bevándorlóként jött Romániába, hanem 1100 éve él Erdélyben és kapcsolt részeiben. Az amerikai etnikai kisebbségeknek érdeke a kettős folyamat: a beolvadás és az etnikai sajátosságok megőrzése, míg a romániai magyarság számára a beolvadás egyenlő az önfelszámolással. Mi nem vagyunk a messzire szakadt amerikai görögökhöz vagy

lengyelekhez hasonló közösség, hanem egy eleven nemzet eleven nemzetrésze, akik történelmi okok miatt kisebbségként élünk Romániában.

3. Az amerikaiak keveset tudnak a nemzetállamról, ők Amerikát egységesnek és szuverénnek tudják, hiszen az „olvasztótégely” és a nemzetállam eszméje ötvözhetetlen. Hangsúlyozandó lenne, hogy mi nem azért vagyunk a nemzetállam ellen – melynek a XIX. században és a XX. század első felében megvolt a maga nemzetvirágoztató szerepe –, mert román, hanem mert az állam nemzeti jellegének fenntartása a legfőbb kerékkötője annak, hogy Románia minél zökkenőmentesebben integrálódjék az európai struktúrákba. Nyomatékosítani kell, hogy a romániai magyarság érdekei egybeesnek az integráció folyamatával és megszilárdulásával.

4. Nem Funarra kell hivatkozni, hanem a funarizmusra, annak agresszív sovénnationalista, következésképpen fasiszta jellegére. Szavunkat nem csak azért emeljük fel ellene, mert a funarizmus magyarelles; ha mondjuk elsősorban zsidóellenes lenne, akkor is harcolnánk ellene a demokrácia nevében, mert minden agresszív, xenofób sovénnationalizmus törvényszerűen az emberi jogok semmibevevése, a demokratikus szabadságjogok eltörlésére, teljhatalomra törekszik. A funarizmusban ott feszül a fasiszta zsarnokság minden veszedelme.

5. A kormánypárt koalíciója a szélsőséges jobboldallal napnál világosabban bizonyítja, hogy az SZDP nem szociáldemokrata, hanem szociálszovinizta vezetés alatt álló párt. Amíg az RNEP és az NRP a kormánykoalíció tagja, a nemzeti kérdés rendezéséről beszélni merő demagógia.

6. Erdély nem határkérdés számunkra. De nyilvánvaló, vannak regionális hagyományok, ezek eltüntetése egy egységes nemzeti kultúrába veszélyes és ártalmas. A bécsi döntésért nem mi vagyunk a felelősek, a kétoldalú atrocitásokért sem. Képzeljük el, ha a mai sziúindianok Bill Clintonon kérnék számon azt, hogy Custer generális becsapta és halomra gyilkolta őket.

7. Vigyázzatok! Az amerikaiak nem kedvelik a hosszan beszélőket. Kedvelik viszont azokat a szónokokat, akik egy tréfás, élces, vicces példázattal indítanak vagy/és zárnak. A humor, a vicc náluk Mark Twain óta hiánycikk.

Megkövetlek, ha okoskodásaim feleslegesnek bizonyulnak, s ti már rég számba vettétek mindazt, amit pontokba szedtem.

Jó utat kívánok, neked és az egész küldöttségnek sok sikert.

*Ölel régi barátod,
Szász János*

Bill Clinton elnök a kerekasztal jelentőségéről
(1995. február 14.)

(Atlanta * különtudósítónktól) Az atlantai találkozó előestéjén felhívtuk a Fehér Ház sajtóirodáját, s a Romániai Magyar Szó nevében kérdést intéztünk Bill Clinton amerikai elnökhöz az atlantai román–magyar megbeszélések jelentőségéről. A követ-

kező választ kaptuk: „A közép-európai biztonság és stabilitás jelenleg a legfontosabb világpolitikai kérdések egyike, amelynek próbaköve a román-magyar megbékélés. Remélem, hogy Atlantában a kis lépések politikája a döntő lépések előkészítésének bizonyul. A tolerancia és az észszerű kompromisszumok mindig eredményre vezetnek. Sok sikert kívánok az atlantai értekezletnek, s örvendének annak, ha éppen az Egyesült Államokban nyújtanának kezet egymásnak románok és magyarok.” (John G. Saxon)

Klaus Kinkel Atlantáról

(1995. február 14.)

(Bonn * különtudósítónktól) A német sajtó hangsúlyozottan felfigyelt az atlantai találkozóra. A televízió, a rádió híradásai, a nagy és vidéki lapok hasonlóképpen felhívták a német közvélemény figyelmét az atlantai kerekasztal világpolitikai jelentőségére. Ennek az érdeklődésnek a szemmeltartásával fordultunk Klaus Kinkel német külügyminiszter kabinetirodájához egy, a Romániai Magyar Szó által megfogalmazott kérdéssel, nevezetesen: milyen jelentőséget tulajdonít az atlantai román–magyar értekezletnek? A következő választ kaptuk: „Németország nagy jelentőséget tulajdonít a közép-európai stabilitásnak, amelynek köztudottan kulcskérdése a román–magyar viszony, a térség kisebbségi kérdésének demokratikus rendezése. A pozitív szlovákiai folyamatot most már a romániaiak is kell követnie. Még nem késő, hogy a megbékélés létrejöttön, megkössék a román–magyar alapszerződést, rendezzék a kisebbség egyenjogúságát. A folyamat meggyorsításában lehet nagy szerepe az atlantai román–magyar kerekasztalnak, mely diadalra viheti a józan eszt, a realizmust, melyre az európai integrációs folyamatnak oly nagy szüksége van” – hangsúlyozta a német külügyminiszter. (Gabriel Jakob Meder)

Ami érdekes az egész történetben, az a két európai, önkéntes tudósító: **John G. Saxon** és **Gabriel Jakob Meder** felbukkanása volt a lap hasábjain. Engem személyesen zavart az, hogy a John Saxon könnyen azonosítható Szász János névvel, s rögtön egy fiktív figurát gyanítottam mögötte, viszont a másik fickó felbukkanása leszerelte gyanakvásomat. Valószínűleg, főszerkesztőnk fejében is fészket rakott némi kétség, de kételyeinkről nyíltan nem beszéltünk, egyszerűen örvendtünk az exkluzív tudósításoknak és az atlantai kerekasztalt üdvözlő politikai személyiségek megnyilatkozásának. Ráadásul, a továbbiakban John G. Saxontól olyan beszámolók érkeztek, melyek alapos helyszín- és tárgyismeretről árulkodtak, és minden további nélkül akár hihető is lehettek – nem csak az olvasók szemében...

Atlanta, kerekasztal és Szerelmesek Napja

(1995. február 15.)

(Atlanta * különtudósítónktól) Az amerikai sajtó mindinkább és mind tüzetesebben foglalkozik a ma megkezdődött román–magyar kerekasztallal. Az analisták úgy látják, hogy a szemináriumra azért volt szükség, mert a romániai nacionál-sovinisza erők mindinkább megmakacsolják magukat abban, hogy megtagadják a romániai kisebbségektől az egyenjogúságot. Függetlenül attól, hogy azt állítják: Romániában a nemzeti kérdés rég meg van oldva, mindenki tudja, és erre adatok – nem csak az RMDSZ-éi – állnak rendelkezésre, hogy Romániában megoldatlan a kisebbségi iskolakérdés, az anyanyelvű demokrácia, valamint az RMDSZ által javasolt autonómia-tervezet, amire a legagresszívebb a hivatalos válasz. Az amerikai sajtó elemzői viszont nagyon jól tudják, s erre amerikai gyakorlat van, hogy az autonómia nem országdaraboló erő, hanem egyszerűen a decentralizálás, a demokratikus kezdemény egyik serkentője. Az Amerikai Egyesült Államoknak óriási tapasztalata van e tekintetben, és függetlenül attól, hogy Románia egységes, miközben Amerika föderatív állam, az autonómia kérdése nem a formákon, hanem a lényegen múlik.

Az amerikai sajtó különben azzal is tisztában van, hogy a nacionál-sovén erők Romániában ellentámadásba lendültek, példa erre a nemrég érkezett hír, hogy a romániai parlamentben hivatalos okmányokat fogadtak el, melyekben elítélik egyfelől az RMDSZ álláspontját a nemzetállam kérdésében, valamint a vádlottak padjára ültetik Markó Béla elnököt londoni előadásáért, amelyben azt állította, hogy hetvenvalahány éve Romániában állandó beolvasztó politika folyt. A régi csatabárdok előásása nem szolgál semmire, s köztudott, hogy e jelenségek között veszélyes analógiákat vonni, mert a történelmi körülmények ma mások, mint 50-60 évvel ezelőtt. De a lényeg mégis csak az, hogy Romániában rendezni kell a kisebbségi kérdést, és bármiként is sorakozik fel a mérsékelt nacionalizmustól az agresszív nacionalizmusig a romániai sovén erők serege, a kérdés megoldása nem pusztán belpolitikai jellegű, hanem nemzetközi, illetve a világbéke és biztonság tartozéka. Az ma már közhely, hogy a közép-európai béke és biztonság kulcskérdése a román–magyar viszony, ezen belül a romániai erdélyi magyarság, valamint a román többség közötti viszony rendezése.

Az Atlantába érkezett küldöttségek részben pihenéssel, részben városnézéssel töltötték az utolsó órákat a kerekasztal megkezdése előtt. Atlanta, mint már megírtam, most politikai lázban forr, rengeteg új építkezést lehet megtekinteni, újonnan már elkészült igen szép és igen modern épületeket, de a régi Atlantának is sok a látványossága. Természetesen, a sajtó megostromolta a küldötteket.

A találkozó február 14-én kezdődik, ez jelentős nap az Egyesült Államokban, a neve Valentine's Day, s tudnivaló, hogy Szent Bálint a szerelmesek védőszentje. Ez a nap Amerikában is, akárcsak angol nyelvterületen a szerelmeseké, amikor az egymáshoz ragaszkodó párok kártyákat küldenek egymásnak, megajándékozzák egymást. Természetesen, a politikában nem létezik szerelem, de még szeretet sem, de talán jó jelnek tarthatjuk, hogy a román–magyar értekezlet éppen e szívderítő napon kezdődik.

(John G. Saxon)

Markó Béla az első napról

(1995. február 15.)

(Atlanta * különtudósítónktól) Azt hiszem, mint ahogy a hírügynökségek erről már tájékoztatták az RMSZ olvasóit is, mindenki tudja: az atlantai kerekasztal kezdése előtt annyi volt az újdonság, hogy tudomásunkra hozták: a sajtó képviselői nem vehetnek részt az értekezlet munkálatain. Érdekesebb volt Jimmy Carter szóvivőjének kijelentése a volt elnök közvetítő jellegéről, mely annyiban áll, hogy a felek szótértésében segédkezzék. Erre az árnyalati tisztázásra azért volt szükség, mert nyilvánvaló, hogy Romániában a konfliktus még nem fegyveres, s eddigi közvetítő tevékenységétől elütően Jimmy Carternek természetesen a dialógus elősegítő szerepére van szüksége.

A sajtót ugyanis bejárta az a hír, hogy Corneliu Coposu, a kereszténydemokrata nemzeti parasztpárt elnöke kijelentette, miszerint pártja küldöttje azért nem vesz részt a megbeszéléseken, mert Romániában nincs olyan jellegű etnikumközi feszültség, amelyben a felek között közvetíteni kellene. Az a hír is megérkezett, hogy Románia legnagyobb példányszámú lapjának igazgatója vezércikket írt az itteni találkozóról, amit mint Erdély, sőt Románia végét értékelte. A világ minden tájáról érkezett tudósítók körében e kijelentés előbb derűt, majd megütközést keltett, hiszen napnál világosabb, hogy e találkozásnak tanácskozási jellege van. Itt dialógus folyik, amely, mint minden építő szándékú párbeszéd, nem járhat katasztrofális következményekkel. Sőt!

Sajtótudósítók körében erősen fontolgatják, mi okból zárták ki az újságírókat az értekezletről. Az ideérkezettek többsége úgy véli, hogy mint az az Atlantába érkezett romániai politikusok szűkszavú nyilatkozataiból kiderült, az értekezleten jelen lesznek olyan erők is, amelyek bizalmatlanul, gyanakvással néznek a dialógus elébe. Meg kell mondanom azt is, hogy a sajtóban, jórészt tájékoztatlanságból, néhány olyan információ is megjelent, miszerint Romániában nem etnikumközi feszültség, hanem súlyos és fenyegető konfliktus lenne. Ehhez tudni kell, hogy a szenzációkereső amerikai sajtó mindig túloz. A sajtó java része viszont a valóságnak megfelelő feszültségről beszél. És azt nyomatékosítja, hogy Romániában a kisebbségi oktatás, a nyelvi demokrácia, az önrendelkezés kérdése még rendezésre vár. Az önrendelkezést illetően az amerikai társadalom csakis saját tapasztalatai alapján ítélezhet: köztudott, hogy az Államokban a helyhatalmi struktúrák kizárólag az önrendelkezés alapján működnek. Az amerikai eleve ellensége minden központosításnak, s bár elismeri a központi kormányzat, valamint az elnök szerepét, váltig ragaszkodik az államok, a helyi hatalom önrendelkezési jogához. Az amerikai tapasztalat szerint a kettő egyeztetése oly harmóniához vezet, ami a demokrácia garanciája.

Furcsa és megütköző visszhangot váltott ki, hogy a román szenátusban határozatilag elítélték Markó Béla londoni előadásának bizonyos passzusait, vagyis nem bírálták, hanem hivatalosan megbélyegezték a szenátort hangoztatott véleményéért, ami alighanem páratlan a parlamentarizmus történetében. Éppen ezért fölkerestük a Hyatt

szállóban Markó Béla urat s arra kértük, nyilatkozzék a Magyar Szó olvasóinak elítéléséről, valamint a megbeszélések első napjáról.

– *Megállapodtunk abban, hogy a sajtónak részletes tájékoztatást nem nyújtunk, csak általános helyzetről számolunk be. Elég éles viták voltak, sorra vettük a legfontosabb kérdéseket, elvi problémákat. Vita volt az autonómia kérdéséről, hasonló elvi kérdésekről, arról a belpolitikai kontextusról, melyeket otthon visszhangzóan tapasztalunk. Elkészítettünk egy problémalistát, melyen szerepel a kisebbségi törvénytervezet, az oktatási törvénytervezet, más törvényhozási problémák, más területeken megnyilvánuló jogsérelmek. Szinte teljes a lajstrom. Szerdától kezdve a munkálatokat Jimmy Carter vezeti. Atlantában gyönyörűen süt a nap, remélem, a Carter Center gyűléstermében legkevesebb szétoszlanak a felhők.*

– Az otthoni támadásokról is szóljon néhány szót...

– *Furcsállom, hogy a szenátus határozata véleményemért ítél el, s e támadásra akkor kerül sor, amikor az RMDSZ egy jelentős képvisellete dialógust folytat Atlantában. Vagy talán éppen ezért történt az egész?* – fejezte be rövid nyilatkozatát Markó Béla. **(John G. Saxon)**

1995. február 14., késő este

A fehér limuzin titka * Romániai hírek * Ha szükséges, Jimmy Carter Romániába jön

(1995. február 17.)

(Atlanta * különtudósítónktól) A szigorú hírzárlat ellenére, amit a PER vezetői a Romániai Magyar Szó olvasói számára ismeretes okokból indokoltnak tartanak, az atlantai újságírók megtudták, hogy Carter volt elnök a második napon 40 perces előadással nyitotta meg a kerekasztal munkálatait. A résztvevők betartják a megállapodást, és részletekkel nem szolgálnak a sajtó számára, annyi kiszivárgott mégis a zárt ajtók mögül, hogy a román küldöttség tagjai meglehetősen feszült hangulatban szólnak fel, s általában megismétlik azokat az állításokat, melyekről tegnapi interjújában Markó Béla beszélt. Viselkedésük nem arra vall, hogy kötetlen vélemények cseréje folyna, hanem mintha a kerekasztal arra szolgálna, hogy döntéseket hozzon, s méghozzá a román fél hátrányára. A megállapodások ellenére az RNEP képviselője egyszer mégis felszólalt, bár nem mondott jelentős dolgot. Egyébként az a kósza hír járja, hogy megérkezett Atlantába Gheorghe Funar és helyettese a pártelnökségben, de erre semmi bizonyíték.

Egy sajtóirodák által közölt hír szerint a legnépszerűbb romániai napilap tulajdonos-igazgatója az RMDSZ-t hevesen támadó cikksorozatot közöl lapjában, ami annál furcsább, mert Ion Cristoiu úr eddig ellenzékiiségéről volt ismeretes. Kollégái furcsállják: éppen, amikor a dialógus létrejött, akkor támadja az RMDSZ-t, akár vélt vagy valós hibáiért, ami ebben a pillanatban teljesen lényegtelen. A nagy sajtóügynökségek bukaresti híreiből kitetszik, hogy a román politikai osztály különböző ürügyekkel

szembefordul a dialógussal, s Atlantát harmadik bécsi döntésnek bélyegzi. Megrökönyödést keltett, hogy az ellenzék vezére, Emil Constantinescu professzor maga is beállt az értekezlet destabilizálói közé és megfenyegette az RMDSZ-t, hogy amennyiben nem ismeri el a nemzetállamot, kizárják a konvencióból.

Megkérdeztük a romániai magyarok küldöttségének egyik tagját, nem érzik-e magukat elszigeteltnek, s azt a választ kaptuk, hogy a szövetség megszokta a nemtelen támadásokat, jók az idegei, és nem esik pánikba; izolációról szó sem lehet, hangoztatta a küldött, hiszen magunk mögött tudjuk a román többség demokratikus közvéleményét, nem szólva a romániai magyar és a magyarországi, a nemzetközi közvélemény támogatásáról... Holnap különben sajtóértekezlet lesz, ahová beengedik a sajtótudósítók is. Telefonkapcsolatba léptünk Jimmy Carterrel is, aki ugyan kijelentette, hogy bizakodó, de érdemben nem volt hajlandó nyilatkozni, mondván, hogy a kerekasztal értekezleten mindent elmondott. Bocsánatot kértünk a zaklatásért. **(John G. Saxon)**

A továbbiakban Szász János „visszavette” magához a váltóbotot tengeren túli barátjától, s eredeti telefoninterjút készített a hazafelé készülődő RMDSZ-elnökkel..

(Telefoninterjú Markó Bélával) – Hajnali öt órakor kezdtem hívni Bukarestből az Atlantai Hyatt szállót (0014045771234) és kértem a 443-as szobát, de csak az üzenetrögzítő válaszolt: „Köszönöm, hogy felhívt, de a szoba lakója nem tartózkodik itt. Kérem, keresse később...” Mintegy két és fél óra múlva sikerült.

– Milyen kilátás nyílik a szobából? A költőt megihleti-e?

– *Egy ronda felhőkarcolóra.*

– Itt elterjedt egy mese, holmi fehér limuzinról, amely téged és Tőkés Lászlót furikáztatott, míg a többiek egy kisbuszban szorongtak...

– *A PER egy mikrobust és egy személygépkocsit bérelt a küldöttségek számára. S mivel Tőkés meg én már nem férünk be a mikróba, hát beültünk a kocsiba, amely valóban fehér volt és valóban limuzin, hiszen kiskocsi Amerikában nincs.*

– És ebből sütöttek itthon pecsenyét. Jellemző. Mondj valamit a második napról.

– *Folytattuk, most immár a megállapított téma-lajstrom szerint, és nagy viták közepette az égető kérdéseket átbeszéltük. Végül az a döntés született, hogy otthon folytatjuk a dialógust, a megbeszélte témakörök szerint.*

– Nem azért mondom, de ennyiért kár volt odautazni. De azt is mondhatom: ennyiért érdemes volt több ezer km-t utazni, ha vitapartnereinknek nem volt jó Brassó...

– *Mondjam tovább... Született egy határozat, miszerint az összes résztvevők lépéseket tesznek otthon az utóbbi hetek feszültségének csökkentésére. Körülbelül ennyi.*

– Mondd és Erdélyt nem adtátok el?

– *Megpróbáltuk, de az amerikaiaknak nem kell.*

– Carter volt elnök úgy hallom, 40 percig beszélt. Mit mondott?

– *Valóban, hangsúlyozta, a mi problémáinkra oda kell figyelni és csak dialógus révén kell megoldanunk őket. Jelezte, hogy igényli a folyamatos tájékoztatást, és megígérte, bármikor számítani lehet szolgálataira, addig menően, hogy ha szükséges, eljön Romániába. Többet nem mondhatok a hírzárlat miatt.*

– Mikor indultok haza?

– Holnap, a sajtóértekezlet után, itteni idő szerint du. 5-kor.

– Jó utat!

Ezután megszólalt az üzenetrögzítő orrhangja: „Köszönöm, hogy felhívott...” Bár lenne benne köszönet! (Szász János)

Az utolsó nap Atlantában

(1995. február 18-19.)

(Bukarest-Atlanta) Olvasom a friss *România liberă*-ban, hogy az atlantai találkozóról a világ személyiségeinek nyilatkozatai a magyar lobbizóknak köszönhetők. Minden voltam már életemben: osztályellenség és kém-, tolvajgyanús, és házasságszédelgő, végre öreg fejemmel lobbizó lettem.

Lobbi annyit tesz, mint befolyásos érdekcsoport, lobbizó tehát az, aki egy ilyen csoportnak a tagja. Valóban több napja, éjszakáról éjszakára, kivilágos kivirradtig ülök a könyvekkel bélelt nappaliban és vasszínű, tárcsás telefonomat gyötröm. Lobbizó társaim skót juhász Lexi kutyám és szénfekete kölyökmacskám, ők a tanúim és a tanácsadóim. Egyébként egyedül ülök itt és várom, néha félórát, hogy a nemzetközi telefonoskisasszony felvegye a kagylót, betűzőm családnevemet és bemondom az atlantai, kilométer hosszúságú telefonszámot.

– Halló, mondom, itt Bukarest, Románia, Európa, a romániai magyar napilap...

A Hyatt Szálló kompjutere nem hajlandó kilökní se Markó Béla, se Tőkés László, se Frunda György nevét, mire fel az egyszerű Markót követelem, azt viszont olasznak hallja az atlantai diszpécsernő, és megkérdi, vendég-e az illető vagy a szálloda személyzeti állományának tagja... Azután itt vagy amott kezd csengeni a telefon, de senki se veszi föl a kagylót. Csak nagysokára sikerül a kapcsolatteremtés. Kétszer is.

De ma este, harmadikra már nem. Ezen az éjszakán az órák össze-vissza vertek, a huzalok összegubancolódtak, a kompjuterek dadogni kezdtek és semmi jóra nem múlt az idő, mert a már két földrészen is nekem szurkoló telefonosok buzgalma ellenére (köszönet a segítségért!) végül kiderült, hogy az RMDSZ küldöttsége már kiment a reptérre. Megpróbáltam odatelefonálni, de állandóan foglaltat jelzett, egy robot ismételte végtelenül, hogy hívjam vissza őket 5 perc múlva. Mire felvették a kagylót, a gép már felszállt.

Lobbi? A *România liberă* cikkírója azt is megjegyzi, hogy a magyarok intelligensek. Vajon vonatkoztatható ez a kutyámra és a macskámra is? A telefont ugyanis meglehetősen régen feltalálták, igaz, használatához nálunk felé sziszifuszi türelem kell, de mint tapasztaltam, a tengeren túli kompjuterek se jobbak a deákné vásznánál. Sőt, a szállodai diszpécserök is megérik a pénzüket, mert amikor megkérdeztem az atlantai kisasszonyt, vajon az általam keresett urak nem hagyták-e el a szállodát, pillanat, mondta, és a kompjutere azt válaszolta, hogy igen. Hát miért nem mondta ezt egy órával ezelőtt? Mert nem kérdezte – íme a szolgáltatás dicsőségére valló válasz és a mi kiszolgáltatottságunk fájdalmas bizonyítéka.

Amit e napokban csináltunk, azt gyakorta művelik az angolszász s általában a nyugati világban, s annyit tesz: rendszeres hírközlés valamilyen tárgykörrel. Éppen ezért hálával tartozunk George Nash New York-i ügyvédnek, Serge Huzum párizsi filmoperatőrnek és Vera Medrea hélibroni tanárnőnek áldozatos segítségükért, nélkülük nem sikerült volna a „hírtakarás”. A lobbizáshoz és az intelligenciához ugyanis egy telefonkönyvecske is szükséges és néhány barát, akinek nem felejtettük el a telefonszámát. Lobbizás? Vajon ki fogja fizetni a telefonszámlát?

Azt hallottuk, hogy a parlamentben Adrian Năstase házelnök felbőszülten hamisítványoknak nevezte Carter, Clinton, Ballardur és Kinkel nyilatkozatait. Akadt önsorainkban is lelkiismeretes kételkedő. Rendelkezésre bocsátom mindenkinek azokat a magnószalagokat, amikre a telefonon közvetített üzeneteket fölvettem. Fölajánlottuk különben a nyilatkozatokat és egyéb információkat a Rompresnek, Mediafaxnak, Evenimentul zilei-nek, mindhárman visszautasították azokat. A pozitív hozzáállásokra nyilván, nem volt szükségük. Erőst remélték, hogy a kerekasztal kudarcba fullad. Sőt Ion Cristoiu egyenesen Románia végóráját hallotta ütni Atlantában, illetve Anton Uncu a 3. bécsi döntésnek tartotta az Egyesült Államok elnöke által világpolitikai eseménynek nevezett értekezletet. Mit mondanak vajon ma reggel, amikor világgá röppen, hogy a dialógus sikerrel járt, hogy folytatása lesz, s az RMDSZ által megjelölt kérdésségeket a további tárgyalások napirendi pontjaiként fogadták el? Most talán Jimmy Carter ország-világ előtt kijelentette: ha szükség van rá, akár Romániába is eljön, jószolgálatai véghezviteléhez, talán elhiszik a nem descartes-i kételkedők, hogy a volt elnök első nyilatkozata is hiteles.

Most valahogy úgy lesz, hogy Európa légiterében két gép úszik el egymás mellett, az egyik hazahozza az RMDSZ küldöttségét Frankfurtból, a másik engem visz a Majna parti városba. Csakhogy én nem repülök tovább Atlantába. Minek is? Atlanta csendes, újra csendes... Jó éjszakát! (Szász János)

E furcsa, személyes és helyenként megrendítő műhelyvallomással Szász János tulajdonképpen elvarrta az egész atlantai legendakör szabadon maradt szálait. Az általa emlegetett kételkedés reális volt, akciójával az RMSZ a gyanú középpontjába került, hogy netán fiktív információkkal operált, de ezt senki sem tudta bizonyítani, sőt, Szász János utolsó cikke szabályosan lehetetlenné tette, hogy a történetek visszajátszhatók legyenek. Elvégre a megjelent információk semmi olyan elemet nem tartalmaztak, melyek egyik vagy másik kancellária számára – még ha ténylegesen nem is nyilatkoztak Atlantáról a valóságban – vállalhatatlanok lettek volna, s ezért már csak diplomáciai megfontolásokból sem vallották volna be az esetleges szemfényvesztést.

Számomra nem csak akkor, de ma is annyira zseniálisnak és kedvesnek tűnik János egész, mesterien felépített médiaoffenzívája, hogy büszke vagyok rá, amiért egy ilyen vad sajtótörténeti kalandban magam is cselekvő cinkos lehettem.

Csakhogy úgy tűnik, némi hiba csúszott a számításomba, mert az atlantai kaland ezzel még nem ért véget.

A „végjátékra” egy hónap múlva, 1995 márciusában került sor, amikor is úgy tudtuk, hogy János Nyugat-Európában utazgat, németországi lánya költségén, el is búcsúztattuk telefonon keresztül, s egy szép napon az alábbi fax érkezett aláírásával a szerkesztőségbe:

„Az egyenjogúság oszthatatlan” – Gerry Adams, a Sinn Fein elnöke nyilatkozik lapunk munkatársának...

Hát ez remek! János eljutott Írországba! – ujjongtunk. Ez akkora szenzáció volt a számunkra, a meglepetésről nem is szólva, hogy majd elolvadtunk a kézirat elolvasása után.

Pedig hát Szász János ugyancsak megjárta magát a nagyvilágban, járt keleten is, az oroszoknál, de élt hónapokat is, az Egyesült Államokban, amikor ösztöndíjasként, a hatvanas évek végén egy egyetemi campusban, a saját bőrén tanulmányozhatta az „átkos imperialista rendszer” ellentmondásait. Ekkoriban terjedt el az az anekdota, hogy miután hazajött és az amerikai levelei, illetve naplója nyomán írt útirajza, az *Amerikából jöttem* írószövetségi díjat kapott, számos román író társa értetlenül szisszent föl: – *OK, hogy visszajött Amerikából, ez még hagyján. De miért kell egy ilyen ostoba tettért még díjat is adni?*

Szóval, nem volt miért kételkednünk János forrásaiban, éppen csak az anyagi helyzetét illetően volt némi aggályunk, úgy ítélvén meg, hogy saját költségén nehezen futotta volna mindjárt angliai, írországi utazásra. De hát – nyugtattuk magunkat –, ott van a németországi lánya, biztosan ő áll e kaland háta mögött...

Tény, hogy rendre lehoztuk nem csak első tudósítását, de a többit is, ami a témában érkezett. Amelyek azért voltak rendkívül érdekesek, mert a tényszerű valóságon alapultak – a világpolitikában akkor tört meg a jég, s az atlantai román–magyar egyeztetés után a Clinton-kormányzat vállalta azt, hogy elismeri a Sinn Fein addig terrorista szervezetnek tartott politikai mozgalmát, s ezáltal beemeli őt a tárgyalásos politikába (a britek nagy bánatára)...

„Az egyenjogúság oszthatatlan”

*Gerry Adams, a Sinn Fein elnöke nyilatkozik lapunk munkatársának
(1995. március 13.)*

(Limerick, március 8) Garry Adams-szel valójában kétszer találkoztam, egyszer a párt székházában, de csak néhány percre, mert sürgősen vidékre kellett utaznia. Akkor inkább ő kérdezett... Újabb találkát beszélünk meg másnapra, de amikor beértem a székházba, azt az üzenetet hagyta hátra, este nyolcra vár Limerickben. A buszközpontba siettem, déli egykor már indult is velem a „zöld agár” az ország egyik északnyugati városába. Sík tájon, mintha a mi Mezőségünkön hajtott volna át a kényelmes távolsági busz, itt-ott középkori vártemplomok szegélyezték az utat. Messze behavazott dombok fehérlettek. Egész Írországból kutya idő járja, miközben

már a rózsák bimbóznak, zölden lánkol a gyepek és a földeken zsenge zölden terül el az őszi búza. Három órás út vezet Dublinból a Shanon öbléhez közeli, 35 ezer lelket számláló kisvárosba, amelynek egyeteme van, s mint később megtudom, műegyetemi kara mellett nemrég megnyílt a humán tudományok fakultása is, egyelőre angol nyelvet és irodalmat, európai történelmet tanítanak. Istenem, harmincötezer írnek egyetem, de kétmillió magyarnak fityisz! A helyi pártszervezet székházában kiderült, ma este nyolckor gyűlés lesz Limerick Inx-ben, Adams telefonált, jöjjenek oda, utána beszélgethetünk. Jenny Shapkind, a helyi pártszervezet titkára visz ki a kocsián, jó három mérföldes út, ostornyéllámpákkal és nyomjelző, foszforeszkáló sávokkal ki-világítva. Megint havazik... Jenny bocsánatot kér a zord időjárásért. Ha ilyen hosszú utat megtettem, igazán süthetne a nap. Sütt is, az elegáns, egycsillagos szálloda gyűléstermében, ahol vagy hatszáz ember várt Adamsre, főként fiatalok. De fiatal a helyi Sinn Féin vezetőségének másik két tagja is, Cyril Cuxton és Ludwig Malone, akik velünk kocsiztak a szállodáig. Cuxton nyitja meg a gyűlést, írül beszél, majd átvált angolra. Másodiknak Malone beszél. Utána Adams következik. Jenny hallgat. Ki hallott még hallgató párttitkárról?

Szétnéztem a teremben, ahol azért százszámmal láttam meglelt férfiakat is, kit zakóban, kit kihajtott inggel. A teremben jókedv és derű uralkodott. Ki kávézott, ki üdítőjét iszogatta, a gyűlés előtt sokan csöndesen iszogatták barna malátasörüket. A kérdések és válaszok után Adams a hadifoglyokról, a börtönökben megkínzottokról beszélt. Köztük a limericki Eddie Butlerről, aki sok társával együtt 20 éve ül börtönben. Az angol kormány mindent megtesz, hogy közbűnözőkként kezelje a politikai foglyokat. A diszkrimináció a börtönökben is érvényes. Fellim O'Hadmaill tavaly december 15. óta alig 20 mp-et beszélgethetett feleségével, mert a család welsziül beszél és még telefonon se hajlandók angolul megszólalni! 1992 novemberében az angol kormány határozatot hozott, hogy a hadifoglyokat áttelepíti a családjaikhoz közeli börtönökbe, de eddig csak 4 foglyot irányítottak át, s azokat is a fegyverszünet megkötésének másnapján. A harcnak nincs vége. Késő éjszaka tértem vissza a városba, amelynek főutcája fényárban úszott, mint bármelyik világvárosé.

– Adams úr, kétmillió romániai magyar szurkol önöknek évtizedek óta. Egyébként az ír–magyar kölcsönös rokonszenv még 1848-ból származik. Gratulálunk a győzelemükhez!

Adams: – *Még nincs itt a béke, ez még csak fegyverszünet. Az angol kormány mindent megtesz a békétárgyalások elhalasztásáért. Nyolcszáz éve elnyomnak bennünket, ráérnek.*

– A legújabb szenzáció, hogy Clinton elnök jövőre Észak-Írországra látogat.

Adams: – *Ez annak köszönhető, hogy az Egyesült Államokban élő több millió ír hihetetlen nyomást gyakorol a kormányzatra, s ha Clinton újra indul az elnökválasztásokon, szüksége van az ír szavazatokra. Egyébként is lehetetlen helyzet, hogy a dél-afrikai változások után, miközben a palesztin kérdés rendeződőfélben, a csodálatos nyugati világ kellős közepén továbbra is kettészakítva éljen egy nemzet, még hozzá katonai megszállás alatt, valójában gyarmati sorban. A maguk harca az egyenjogúságért része ennek a mi harcunknak, jóllehet más eszközökkel folyt és folyik, és más*

körülmények között. Az egyenjogúság oszthatatlan, ez az, amit a konzervatív angol kormány oly nehezen képes megérteni, és alighanem ez a helyzet a mai romániai kormányzattal is. A maguk küzdelme okkal váltott ki nemzetközi visszhangot, nemhiába, hogy Atlantában Jimmy Carter vállalta a kerekasztal-beszélgetés vezetését. Amerika fél attól, hogy Közép-Európában egy második Bosznia fejlődhet.

– A Sinn Feinnek nemcsak az angol kormány, hanem az ír unionisták és saját szélsőségei ellen is küzdenie kell. Utóbbi minden etnikai mozgalom velejárója, de alighanem minden politikaié is.

Adams: – A Sinn Fein nem csak nemzeti mozgalom, bár első célunk az egységes, független ír köztársaság megteremtése. A Sinn Fein társadalmi párt is, mi szocialisták vagyunk, célunk elérni egy szociálisan igazságos társadalmat. Mi demokrata párt vagyunk, demokrácia híján nincs szociális igazság, de kétséges az államegység és a függetlenség értéke is...

– Átszöktem északra, Belfastba...

Adams: – Miért szökött?

– Mert nincs angol vízumom, és külföldi állampolgár vagyok. Láttam az utcán a szegénységet, és Belfastban is, ahol még mindig angol járőrök róják az utcákat.

Adams: – Látja a plakátunkat: „Békét az angolok visszavonulása révén!”... Mit mondhatok egyebet, mint azt, hogy szégyen e század végén, hogy Európa legnyugatibb szigete idegen megszállás alatt álljon. Minket már rég nem az izgat, hogy mit tett velünk Cromwell, hogyan ürítették ki Írországot 150 évvel ezelőtt, és hogyan érték amerikai partra a Nagy Éhség koporsóhajói, miként ölték az angolok halomra az íreket 1913 húsvétján. Az angol néppel semmi bajunk, nyelve óhatatlanul a miénk is lett, az ír művészek, írók, tudósok az angol szellemiség legnagyobbjaihoz tartoznak. De a briteknek ki kell vonulniuk országunkból, mert az nem az övék. A Malvin-szigetek juhait ellen nehezen futott ki az angol flotta, de ellenünk hiába vetették be a legmodernebb és legravaszabb fegyvereket. Igaz, nekünk is voltak s még vannak fegyvereink, de mi csak védekeztünk. Nekünk fájt istenigazából, hogy bombáink ártatlan embereket öltek, de Isten előtt mondom, nem volt más választásunk.

– Az angol kormány el akarja nemzetközileg szigetelni a Sinn Feint, s vannak olyan hangok is, hogy a béketárgyalásokon a Sinn Fein ne vehessen részt. Az elszigetelés nálunkfelé is dívik.

Adams: – Az angol kormány az íreket általában, a Sinn Feint kiváltképpen másodrangúnak tartja. Az elszigetelés hiú álom. Nemsokára irodánk nyílik Washingtonban.

– Mint segíti a Sinn Fein a volt IRA-harcosokat, hogy visszataláljanak a normális társadalmi életbe?

Adams: – Az IRA-harcosok sohase voltak közönséges emberek. Ez volt taktikánk egyik fő vonása. Ezért nem tudott az egész Intelligence Service a maga komputer-kopóival a nyomunkra bukkanni.

– Volna kedve Erdélybe, Bukarestbe látogatni?

Adams: – Most, a béketárgyalások előkészítésekor, majd ha megkezdődnek, aligha lesz időm erre. Egyébként szívesen. Addig maguk meglátogathatnának bennünket.

– Adams úr, köszönöm önnek a beszélgetést.

Búcsúzól két könyvével ajándékozott meg. Várják a fényképészek, filmesek, tévések. Már itt az éjféli, de zajlik a nagyüzem.
Másnap reggeli hír: az angol királynő Észak-Írországra látogat.

Szász János

Kaland Belfastban

(1995. március 15.)

(Dublin, március 9) Tegnap Limerickből a Sinn Fein egyik aktivistája átvitt kocsival megint Belfastba. De ahogyan megérkeztünk...

Az úton a Sinn Fein áldozatairól beszélt. Theresa Clintont, egy aktivista feleségét royalista különítményesek ölték meg otthonában, s egy IRA-önkéntest, Martin Dokertyt bombatámadás érte egy dublini bárban. Paul Kinsells angol fogdában halt meg betegen. Mindez az utóbbi három hétben, a Sinn Fein kongresszusa után. Egy volt IRA-önkénteshez mentünk Belfastba, láttam, hogy az utcán sokkal több az angol katona és a rendőr, mint tegnapelőtt. Az IRA-s közölte velünk, hogy megtudta, holnap vagy holnapután látogatóba érkezik az angol királynő, óriási razziák vannak városszerte: vissza kell mennem a lehető leghamarabb Dublinba. Vannak-e nálam iratok? – kérdezte. Nincsenek, mondtam, tudatosan otthon hagytam őket a dublini szállodában. Jól tettem, monda. Lefényképezett, átment a másik szobába és néhány perc múlva egy fényképes személyivel tért vissza, a név benne: Patrick Callan, Dorset Street 79. Menjek a buszállomásra s az első járáttal utazzak Dublinba. Hazaérve az igazolványt égessem el. Elmagyarázta, hogyan érek a buszterminálhoz, le akartam írni, nem engedte, jegyezzem meg, nem bonyolult. Ittam egy pohár Fantát, azzal elbúcsúztam az IRA-stól s vezetőmtől is.

Jóformán ki sem léptem az utcára, máris igazoltattak. Két sarok után ismét. Nyájasak, udvariasak voltak az angol katonák, de akinek nem volt igazolványa, azt azonnal a rabomobilba tuszolták. No, szép kis sors várt volna rám a britek börtönében. Éhes voltam, de nem mertem egy árva banánt se venni, mert még nem ismertem az aprópénzt, s féltem, hogy ezzel elárulom magamat.

Könnyen megtaláltam a terminált, jegyet váltottam, egy óra múltán indult a járat. Vettem egy Timest, nem mertem ír lapot venni, talán gyanúsak találják. Kétszer igazoltattak a várócsarnokban. Már kivert a hideg verejték. Végül beszálltam a „zöld agárba” és elindultunk. A határon ismét igazoltatás. Egy nőt és egy öregembert leszállítottak a buszról. Némán és angolul számoltam a másodperceket... Sikeresen átjutottam a határon. Nyugodt lehet Őfelsége Erzsébet királynő, Patrick Callan, azaz Szász János nem vet rá bombát Belfast belvárosában. Hazaérve elégettem az igazolványt. Nem hiába harcolt évtizedekig az IRA, jól megtanultak irathamisítani. A dublini terminálban megvettem az Irish Independent-et, olvasom, Martin (és nem Alister, ahogy a múltkor hibásan írtam) McGuinness, volt IRA-főparancsnok rövide-

sen tárgyalni kezd a dublini ír kormány képviselőjével. Égett papírszag a szobában, ismét romániai magyar vagyok, három és fél órán át ír szabadságharcos voltam.

A friss lapok szerint az angol kormány erőst reméli, hogy Gerry Adamst, aki rövidesen az államokba utazik, Clinton elnök nem fogadja a Fehér Házban. Fölhívtam John Saxon munkatársunkat, aki néhány óra múlva visszahívott. Beszél a Fehér Ház sajtóirodájával és megtudta, hogy a Házhoz közel álló körök szerint az ír pártvezér fogadása több mint valószínű. A tegnapi esti, BBC által rendezett talk show-n részt vevő politikai személyiségek még reménykednek abban, az amerikai támogatás nem vezethet odáig, hogy az északírországi lakosság elnyerje önrendelkezési jogát. Anglia elvesztette világbirodalmát s most úgy ragaszkodik a tenyérnyi Észak-Írországhoz, mint hajdan Indiához. No, de India is megment...

Szász János

Jöhet az RMDSZ?

(1995. március 17.)

(Dublin, március 12) Gerry Adams, a forradalmi Sinn Fein elnöke megérkezett Washingtonba. A dublini unionisták visszautasították Clinton elnök meghívását, akiket az amerikai elnök ugyancsak meg akart vendégelni a Fehér Házban a Szent Patrick napján rendezett fogadáson... Az angol kormány felhívta a Fehér Ház figyelmét, hogy miközben az amerikai kormányzat kétmillió dolláros fejdíjat tűzött ki a pakisztáni terroristákra, akik megöltek két amerikai diplomatát, ugyanaznap meghívták Gerry Adamsot Washingtonba. A Fehér Ház szóvivője kijelentette, hogy a pakisztáni terroristák és Gerry Adams között semmiféle párhuzam nem vonható. A rágalom az uralkodó többség örök fegyvere: Jelcin is a csecsen banditák ellen küldte háborúba az orosz csapatokat.

John Saxon figyelemreméltó tudósítást küldött Washingtonból. A Fehér Házhoz közel álló körök szerint nem volna akadály, hogy Clinton elnök fogadja Markó Bélát, az RMDSZ elnökét egy, a szervezet szélesebb küldöttségével egyetemben. Ehhez azonban az volna szükséges, hogy az amerikai magyarok nyilvánosan támogassák az RMDSZ programját és lobbijuk útján ráhassanak Clinton elnökre. Az már csak formaság volna, hogy valamelyik magyar szervezet hívná meg a romániai magyar politikai szervezetet és állja az utazás költségeit. Saxon okkal nem érzi magát felhatalmazottnak arra, hogy e tekintetben bármilyen lépést is tegyen, de beszélt egy washingtoni magyar személyiséggel, aki megerősítette a Saxon által hallottakat. Ugyanő jegyzi meg, hogy ezek a körök összefüggést látnak a között, hogy Clinton elnök évek óta nem hívja meg Ion Iliescut a Fehér Házba és aközött, hogy az amerikai kormányzat és maga az elnök meggyőződése: a romániai magyarokat hátrányosan kezelik Romániában. Saxon beszélt Niall O'Dowddal, az Irish Voice hetilap főszerkesztőjével, aki a Sinn Feint és a Fehér Házat kötötte össze közvetítésével, s aki szerint semmi

akadálya nem volna annak, hogy a romániai magyarok szervezete Washingtonba látogasson. Csak kezdeményezni kell, a terep most kedvező s az is marad.

Nelson Mandela üdvözölte a tényt, hogy Gerry Adamst fogadja az amerikai elnök, hasonlóképpen nyilatkoztak félhivatalos német kormánykörök, a kurd felszabadulási szervezetek párizsi irodája, a PFSZ egyik szóvivője. A tegnapi Times-ban a lap washingtoni tudósítója arról ír, hogy amennyiben Amerikának részben csatlakoznia kellett Aristide haiti elnökben, Gerry Adamsben nem csak mint politikusban, hanem mint nagy műveltségű értelmiségiben is bízik a Fehér Ház.

Azt is megértük, hogy a „tojásfejűeket” nem becsmérő mosolyban, hanem tiszteletben és megbecsülésben részesítik. Változik a világ? (Szász János)

*

János a fenti tudósításokban valósággal brillírozott. Hozta a mindennapok érdekességeit, a helyi színeket, a politika löporfüstjét, az élmény személyes báját, ugyanakkor bevetette régi kapcsolatát, John Saxont is, aki ismét bennfentesként tudott meg kulisszatitkokat a szövetségi külpolitikáról.

Aztán világjáró munkatársunk egyszer csak váratlanul otthon termett. Mintha csak el sem ment volna...

Nem ellenőriztem le az utólagos pletykákat, de állítólag valójában el se hagyta az országot, sőt magát Bukarestet sem: nyugati, lányához tervezett utazása csak terv maradt, idegállapota váratlanul megromlott és némi, rohamnak minősített áramkötés után beutalták a 9-esnek nevezett bukaresti zöldfedelűbe. Visszanézve a szerkesztőségbe érkezett faxait, valószínűleg otthonról küldte el fantázia szülte tudósításait, s rendhagyó módon most azért emlékszem életének és pályafutásának erre a nem túl jellemző és érdemdús epizódjára, mert a szabad újságírás, a világot bejáró érdeklődés utáni olthatatlan vágy utolsó, sajátos fellobbbanását láttam meg felcsillanni átverősdijében, amivel fikciósan, a négy fal közül ki sem mozdulva is elhihetően és irigylésre méltóan tudósított a világpolitika távoli helyszíneiről...

Csíkszereda, 2009 márciusában

Szülői apokrif

1.

Időről időre kezembe kerül apám 1932-ből származó egyetemi jegyzete: csinos, békebeli füzet, nem túl vastag, finom kockás papíron, fekete tintával, gyöngybetűkkel, elegáns ceruzarajzokkal.

Ez volt az öregem. A szabadkézi precizitás maga.

A füzetet valamikor én loptam a kisebbik fiam, Péter polcára, hogy valahányszor a kezébe kerül, lássa, milyen a pontosság, a matematikai igényesség.

Amit én valahogy mindig vágytam, de képtelen voltam hozzá igazodni. Ezért nem is lett belőlem matematikus.

Aztán a füzet valahogy mégis rám maradt. A fiam nem vitte magával új, önálló élete helyszínére, de azért a biztonság kedvéért elhelyeztem a füzetben egy emlékeztető cédulát, hogy tudjam: az az övé, s most meg lapozhatom kegyelettel. Egyébre nálam úgy sem jó...

Pedig apám a felsőbb matematika professzora volt előbb egy középiskolában, s hamarosan a kolozsvári egyetemen. Pályája utolsó évtizedeiben közgazdasági matematikát, valószínűségszámítást, gráfelméletet tanított – a matematika amolyan alkalmazott, modern időkbe mutató ágait művelte. Tudását nem az egyetemről hozta, hanem menet közben, önképzéssel szerezte. Hatalmas szakkönyvtárat gyűjtött össze, a legtöbb benne orosz nyelvű szakirodalom: dolgos éveiben ez volt a divat: a szovjet tudomány látta el a népi demokráciákat olcsó szakirodalommal. Sokszor remek, amerikai, angol, német, francia alapmunkák fordítását bagóért lehetett megvenni.

(Tizenöt évvel ezelőtt néhány szakembernek felkínáltam: válogassanak kedvükre az apámtól ránk maradt könyvtárból, ne essen a tűz martalékául. Akkor már világos volt: a gyerekek, de az unokák közül se karolja már senki fel a matematikát, ráadásul az orosz nyelvvel semmire sem mennek... Kiment divatból... A megkérdezett szakemberek néztek, nézegettek, aztán megadták magukat: pár könyvet leszámítva számukra minden kínaiul hangzott...)

Az első osztályban, a kezdeti számtanórák után lelkesen mentem haza, s újságoltam fűnek-fának: a matematikánál nincs könnyebb a világon! Ezt arra alapoztam, hogy elnéztem, amint a tanító néni felírta a táblára a számokat, amiket hol össze kellett adni, hol meg ki kellett vonni. Én az egészből annyit tudatosítottam magamban, hogy az egyik leírt szám után odapirkáljuk a plusz jelet, majd egy másik szám következik, utána az egyenlőségjel, eredményként pedig egy harmadik szám – mindegy, milyen, a fő, hogy álljon ott valami.

Meg se fordult a fejemben, hogy a két összeadott szám között mennyiségi egymásra hatással van dolgom. Ilyen laza szellemben végeztem el a legelső, összeadásokból és

kivonásokból álló házi feladatokat, s nagyon meglepődtem, amikor másnap szekundát kaptam a leckémre.

A tanítónő ráadásul még ismerte is apámat, tudta, hogy hivatásos matematikus, bűnöm így kétszeres súllyal esett a latba.

Otthon alig mertem elővenni az intőt, bár még mindig nem értettem, hol hibáztam. Hiszen a formát betartottam: megvoltak összeadandók és volt számszerű végösszeg is...

Apám se igen értette az elején, hogy én mit nem értek. De mire megértette, addigra én is kapiskálni kezdtem, milyen banánhéjon csúszhattam el. Attól kezdve szorongva néztem föl a matematikára, mint olyanra, ami jócskán fölöttem áll. Megtanultam, mert nem akartam még egyszer az öregem előtt szégyenben maradni, de egyáltalán nem szerettem.

Középiskolás voltam már, amikor pár éven át önállóan is megjelent Erdélyben a magyar nyelven kiadott Matematikai és Fizikai Lapok, apám főszerkesztésében. A korrektúrát rendszerint haza hozta, s egy idő után megbízott vele, hogy végezzem el helyette egy egyszerűbb részét, ha nagyon elfoglalt volt. Tulajdonképpen ekkor kezdtem először szerkeszteni. Nekem kellett vezetnem, öcsém segédletével, a feladatmegoldók rovatát. Némi gyakorlat után, végül már mi bíráltuk fölül, hogy a beküldött megoldások helyesek-e vagy sem.

Az egyetemi évektől kezdve megszabadultam a matematika nyűgétől. Ez egészen addig tartott, amíg felnőtt fejjel nem kezdtem el érdeklődni – némiképp apám hatására – a matematikatörténet, a matematikai gondolkodás, a játékelmélet iránt.

Majd megismertem a talányos örmény-román matematikus költőt, Ion Barbut (a valóságos neve Dan Barbilian volt), aki 1921 után, külföldi tanulmányai közben jön rá arra, hogy egyúttal a művészet szerelmese is. Kezdeti verseit egy idő után átjavítja, kiegészíti, kiemel belőlük elemeket s újakat illeszt a helyükre, mintha csak képletekkel dolgozna. (Egy példa: „Réten a bús csimpolya s az úton a síp még / Hol halkan, hol erősen mindenki jaját mondja” – áll az első változatban, majd a javítottban: „Rétnek hervadt csimpolya, vagy úton a síp még / Hol halkan, hol erősen bánat hányadát mondja”.) Verseiben megteremti a matematizált költészet furcsa, elvont világát – nem túl sok versét azóta is elemzik, vitatják, képletekre bontják...

Egy nyáron, nem is olyan régen, apám könyvei közt matatva ért utol a kísértés: versben megfogalmazni a matematika élményét.

Így sikerült.

határértékek

*egy négyzetben élni rejtett háromszögekkel
trapézokkal és téglalappal titokzatosan
átváltozó és mindig önmagát hordozó
alakzatban a matematika gyémánt törvényei szerint
amelyek jóval nagyvonalúbbak az egyet tudó
egyet fűjő apánál mesternél feljebbvalónál*

*a biztonság levegője árad mint fenyvesekből
az ózon a négyzög fölött a felhők is
pontos alakzatban érkeznek s oszlanak szét
egyenlőség szimmetria arányosság bizonyíthatóság
örök hangulatában pontként vagy átlóként
netán segédvonalként egy ábra mélyén
két dimenzióban adott határértékek közt
amelyek egytől a végtelenig terjedhetnek
de sose titokban sose a tudunkon kívül
egy négyzet sík mezejében a négyzetre emelés
örömeivel*

2.

Apám 1982 első felében, akkor Párizsban élő Zsóka testvérem meghívására – már özvegyen – két hónapra Párizsba utazott. Indulás előtt egy héttel feljött hozzánk Bukarestbe, hogy legalább addig megszabaduljon nyomasztó csíkszentkirályi magányától. Ideges volt, valami betegség is bujkált benne, de nem akart orvoshoz menni. Nyaki idegfájdalmai voltak s attól félt, rég álmodott utazása meghíúsul majd emiatt. Szorongva tettem fel a Bukarest–Párizs gyorsvonat hálókocsijába, de úgy látszott, magától az utazás élményétől helyreállt a lelki egyensúlya, ami testi állapotára is kihatott: kölcsönösen mosolyogva intettünk búcsút egymásnak. Párizsban nem csak lányával, hanem kisebbik fiával, Tamással is találkozott, aki valamivel korábban vándorolt ki Kanadába, s apámnak sokat jelentett viszontlátni (legalább még egyszer) távolra szakadt gyermekeit. Amikor aztán nyáron megtért Párizsból, nem sokat mesélt élményeiről, de azt ígérte, hogy majd papírra veti őket. Sietett haza, falusi házába, ahol nyáron a legkellemesebb tartózkodni. Várták félbe hagyott ügyei, tanítványai, a szomszédok, anyám friss, rég nem látogatott sírja a szentkirályi temetőben... Még további hónapokon át noszogattam, míg végre szavakba öntötte mindazt, amit az akkori sajtóviszonyok között nyilvánosan elmondhatott az „átkos”-nak titulált Nyugatról – még ha Párizsról is van szó. Az Előrének ígérte a cikket, az oldalt szerkesztő kolléganőm minden további nélkül zöld utat adott neki, s megjelenése után apám még mintegy két hónapot élt. Minden, ami alább olvasható, egyszerre végérvényesen múlt időbe került...

Utólagos tanulmányút a fény városában

Először úgy volt, hogy negyvenöt évvel ezelőtt tanulmányútra megyek Párizsba. Egykori professzorom és diplomadolgozatom irányítója, Theodor Angheluță, a kolozsvári tudományegyetem matematikai intézetének vezetője szeretne volna, ha tanulmányaim további elmélyítését párizsi professzorok vezetésével folytatnám. Az ösztöndíjak

száma azonban nagyon kicsi volt, s meleg ajánlása ellenére az akkori körülmények között nem juthattam hozzá, családunk anyagi erejét viszont jócskán meghaladta, hogy intézményes támogatás nélkül vágjak neki a nagyvilágnak. Közben kitört valamennyiünk sorsdöntő, tragikus eseménye, a második világháború, következtek a nehéz idők, nélkülözés, családi gondok, majd a felszabadulás utáni sokirányú építés korszaka, ami alól mi, értelmiségi fiatalok különösképpen nem vonhattuk ki magunkat. Demokratikus államunk támogatásával és saját erőnkre támaszkodva kíséreltük meg behozni továbbképzésünk terén is a háború okozta lemaradást; személy szerint alapos önképzéssel pótolni a „párizsi tanulmányutat”.

Így történt aztán, hogy a negyvenöt évvel ezelőtti remények most, nyugdíjas koromra váltak valóra, természetesen egészen más körülmények között, aminek következtében nyilvánvalóan egészen más célokat tűztem magam elé a mintegy két hónapos párizsi tartózkodásom idejére. Az eltelt negyvenöt év alatt oly sok minden történt, a hírközlés, a mass média olyan irányú fejlődésen ment keresztül, hogy egy idegen város, egy idegen ország „sok ismeretlenjét” személyes élmény nélkül is tudatközelbe hozta. Mindebből következett, hogy – már csak a nagy időbeli (vagy ha úgy tetszik, életkorbeli) eltolódás miatt is mást kerestem és találtam a „fény városában”, mint amit fiatalabb énem látott volna (illetőleg szeretett volna látni), különösen, ha azt is hozzátesszük, hogy itt-ott a régi Párizstól elválaszthatatlan, irodalmilag is megörökített látványosság időközben nyom nélkül eltűnt, helyet adva egy-egy új, modern létesítménynek. Hiába próbáltam volna például betekintést nyerni a világváros lakosságának évszázadokon keresztül élelmiszerekkel ellátó „Párizs gyomrá”-ba (ahogy Zola a Les Halles vásárcsarnokot, a világviszonylatban is mintaszerű élelmezési központot maradandóan elnevezte és amely 1936-ban már tizenkét, vasvázás óriácsarnokból állt), mert egy 1969-ből származó döntéssel elhatározták a vásárcsarnoknak a városközpontból való kitelepítését. A kitelepítés megtörtént, a Les Halles helyén azonban hosszas pénzügyi és politikai huzavona után csak egy évtized múltával, 1979-ben alakult ki a modern időknek megfelelő óriási bevásárló és szórakoztató központ, a „Forum”, elegáns kirakataival, éttermeivel, mozikkal. A környék rendezése még most is folyik, hórihorgas toronydaruk forgolódása jelzi a merész terveket megvalósító munkálatokat.

Mindez a Gare de l'Est (Keleti pályaudvar; ide érkezik többek között a vasúton utazó romániai turista) épülete elől kiinduló Boulevard de Strasbourg folytatását alkotó Boulevard de Sébastopoltól nyugatra terül el. Átellenben, a keleti oldalon, a Rambuteau utcán haladva, hamarosan újabb „csoda” áll: a Georges Pompidou művészeti és kulturális központ, a párizsiak nyelvén a Centre Beaubourg (az előtte elterülő tér neve szolgált az elnevezés alapjául). A mindhárom dimenzióban monumentális épülettömböt első ízben meglátva, inkább holmi olajfinomítóra vagy óriási gépszerkezetre gondol az ember. A Centre Beaubourg azonban olyan kulturális intézmények szálláshelye, melyekre méltán büszkék a párizsiak. Itt találjuk a modern művészetek állami múzeumát (a legfelső két emeleten), egy hatalmas könyv- és folyóirattárat, ezenkívül az akusztika és a zene koordinálásával foglalkozó kutatóintézetet, valamint az ipari tervezés központját. A nagyközönség számára elsősorban az első

kettő jelent maradandó élményt: a modern művészetek múzeuma, közel kétezer festménnyel, szoborral és egyéb műalkotással vázolja fel a huszadik század művészetét, a könyv- és folyóirattár – amely minden különösebb formalitás nélkül igénybe vehető – több mint 300 000 kötetet, mintegy 200 000 diapozitívot, 15 000 mikrofilmet, 10 000 hanglemezt, 2500 térképet bocsáthat az olvasók, kutatók rendelkezésére. Jólesően állapítottam meg, hogy Brancsi egyszerű szobrász-műhelye, ismert alkotásainak kicsiben megtervezett vázlataival és egyéb munkáival, szerszámaival, az alkotó művészt jellemző tárgyakkal közvetlenül a Pompidou-központ gigászi épülettömbje mellett, a modern művészetek múzeuma szerves részeként tekinthető meg (a központ földszinti csarnokába belépő látogatót a bejárattól kezdve feltűnő „Vers libertate Brancusi” feliratú nyílak igazítják el).

A Centre Beaubourg kiállítási termeiben barangolva hozta tudomásomra az egyik teremőr, hogy térfogatát tekintve az épületbe a Panthéon mintegy tizenkétszer beleférne. Ez a közlés adta meg a lökést ahhoz, hogy másnapi programomba a híres párizsi diáknegyed (Quartier Latin) és e negyed legmagasabb pontján, Genovéa dombján (ami különben a Szajna bal partjának is legkiemelkedőbb pontja) álló Panthéon meglátogatását iktassam be. Persze, ide mindenképpen eljöttem volna, hiszen a négy és fél évtizeddel ezelőtti megvalósulatlan párizsi utam végcélja is a Panthéontól nem messze levő Sorbonne egyetemen tanító világhírű matematikusok előadásainak meghallgatása lett volna.

A Panthéon-térről tucatnyi lépcsőn megközelíthető épület valóban oly monumentális, hogy már-már hitetlenkedve mosolyogtam a Centre Beaubourg teremőrének megjegyzésére. Pedig úgy igaz, ahogy mondta, a két épület méreteinek ismeretében rövid számítással igazolható. Környezetéből kiemelkedve, a dombtetőre épített Panthéon valódi méreteinél nagyobbnak tűnik. Az eredetileg Szent Genovéa (Párizs védőszentje) templomaként emelt épület a történelem folyamán többször cserélt gazát: hol Isten háza volt, hol a Haza nagy fiainak síremlékeit őrizte. Első ízben a nagy francia forradalom idején lett Panthéon, utolsó ízben pedig 1885-ben, Victor Hugó halálakor nyilvánították újból Panthéonná. Belülről viszont csalódást keltett: a falakat körben hatalmas freskók és vásznak (legtöbbjük Genovéa életéből vett jeleneteket ábrázol) borítják, a falak közötti, mintegy 8000 négyzetméternyi üres térségnek csak a közepén, a nagy kupola alatt sorakozik pár síremlék és szoborcsoportozat. Valamivel maradandóbb emléket hagytak a Panthéon kriptájában látott sírkamrák (Jean-Jacques Rousseau, Voltaire, Victor Hugo, Emile Zola, Jean Jaurés). A kriptából kijövet azonban még egyszer megálltam a 83 méter magas kupola alatt és azonnal rátaláltam a Panthéonnak számomra (és a megismerés, a világról alkotott képünk pontosítása számára is) fontos szerepére: a múlt század közepén, hála a kupola tetőpontja nagy magasságának, itt végezhetette el Foucault francia fizikus a Föld forgását közvetlenül bizonyító híres ingakísérletét.

Amint már említettem, a Panthéon környéke több mint hét évszázada a diákoké. S ez a tény az egész negyed hangulatára rányomja bélyegét. A negyedet átszelő Szent Mihály útja (Boulevard Saint Michel, vagy diáknyelven a „boul' Mich”) széles gyalogjáróin rengeteg fiatal (a világ, minden tájáról) siet előadásra, illetve előadásról jövet

leülnek egy kávéra vagy sörre az egymást érő kávéházak elé kirakott asztalokhoz. A közibük vetődő idegennek ugyanakkor az az érzése, hogy Párizs valamennyi könyvesboltja is a latin negyedben található, olyan sűrűn sorjáznak egymás után. A kirakatokban látható könyvekről arra is következtetni lehet, milyen fakultások vagy intézetek környékén járunk éppen. Az egyetem a maga teljességében azonban ma már nem szorítható be a latin negyed határai közé, a Szajnának a bal partján, az Austerlitz-híd és a Szent Lajos szigetének csúcsát átszelő Sully-híd között, a Saint Bernard rakparton végighaladva a nagy területű, XIII. Lajos idejében kialakított „orvosságfüvek királyi kertjéből” kifejlődött híres botanikus kert (Jardin des Plantes) után modern épületcsoportban székel a messze földön ismert egykori borrházak helyén a Pierre és Marie Curie nevét viselő, a természettudományok, különösképpen a kémia és fizika oktatását, fejlesztését szolgáló egyetemi város(rész). A zárójelben levő „rész” annak a jelzésére szolgál, hogy az egyetem más irányban is terjeszkedett: déli irányban, a város határát jelző periférikus autópálya mentén, korszerű, jól felszerelt Cité Universitaire (egyetemi város) épült, kényelmes szállást, sportolási lehetőségeket, a szabad idő hasznos eltöltését biztosító létesítményekkel.

A Sorbonne megtekintése után – a fiatalok példájára – magam is leültem (nem tagadom, fáradtan, mert a Panthéon, a Sorbonne és környékük bejárása nem csak szellemi kirándulás) az egyik kávéház utcai asztalához, ragyogó nyári verőfényben, és egy fekete mellett elnéztem a kavargó színes, leginkább fiatalokból álló tömeget, majd lehunytt szemmel gondolatban visszarévedtem a múltba, virtuálisan odaképzelttem magam a Sorbonne valamelyik előadótermébe, magam elé idéztem az 1963-ban, 98 éves korában elhunyt nagy francia matematikus, Jacques Hadamard alakját (az általa vezetett szemináriumon a húszas években már jelentős eredményekkel jelentkezett hazai matematikusaink kiváló alakja, a 90. évét nemrég töltött Octav Onicescu akadémikus), Paul Montel-t, akit egyetemi éveim alatt személyesen is megismertem, többször járt és szívesen tartott előadást a kolozsvári egyetem matematikai intézetében... Jó alkalom volt ez a nyugodt üldögélés, hogy mérleget készítsek a negyvenöt év előtti beteljesületlen és a mostani, valóban megtörtént párizsi utamat illetően: a tanulmányút elmaradása, igaz, sok nehézséget jelentett pályám alakulásában, de mindezeket sikerült szívós tanulással, kutatással leküzdeni, a felszabadulás utáni időszakban pedig sok akarással és segítséggel bekapcsolódhattam az ifjúság egyetemi oktatásának és nevelésének munkájába, részt vehettem az egyetemi tanszemélyzet tudományos kutató munkájában is; mostani párizsi barangolásom során a régi, klasszikus látnivalókon kívül sok olyan újdonsággal ismerkedtem meg, ami már a századvéghez közeledő, a népek összefogásával remélhetőleg békében bekövetkező időkre lesz jellemző.

Cseke Vilmos
(Előre, 1983. január 12.)

3.

Az utolsó matematikai kalandom apám halálához kapcsolható, amikor megírtam *A matematikus álma* című esszémet – apám félbemaradt, befejezetlen tanulmányának kiegészített, apokrif változatát a Korunk részére.

Cseke Vilmos

A MATEMATIKUS ÁLMA

A régi, megkopott Erika mellett rövidlátó-szemüveg, néhány papírlap, feljegyzés, könyvek. A gépbe fűzött ívlap a hetedik, éppen csak megkezdett sor elején dermedt rá a hengerre; több hónapja csúsztatott adósságát készült letudni Cseke Vilmos, a valószínűségszámítás és a közgazdasági matematika egykori professzora e kézirattal a Korunk számára.

Néhány nappal az 1983. májusi szám leadási határideje előtt a szerző – civilben: az apám – hirtelen és végérvényesen fizetéseképtelenné lett. Tartozását megpróbálom erőmhöz, tudásomhoz mérten törleszteni, segítségül híva leveleit, feljegyzéseit, szövegkiemeléseit, illetve személyes emlékeimet.

„Amint említettem ... elküldtem egy 9 flekkes kis ismertetést a játékelméletről a TETT számára, azóta Radó(Ference)n keresztül A Hét évkönyve részére is ígértem – kérésük szerint – egy- kb. 2 1/2 flekkes kis ismertető esszét A matematika szerepe a gazdaságtudományokban címmel. Jelenleg nekifogtam a Korunk májusi számába szánt Moisil-cikknek (májusban lesz halálának tízéves évfordulója)” – írta apám 1983. január 24-én kelt levelében.

Egy hét múlva a grippejárvány szövődményeképpen a második tüdőgyulladás döntötte ágynak, majd az éppen hogy megkezdett cikk kidolgozására már nem maradt ideje.

I.

GONDOLATOK GRIGORE C. MOISIL HALÁLÁNAK TIZEDIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL. – 1973. május 22-én reggel megrendülten vettük tudomásul a messzi Kanadából érkezett szomorú hírt: 21-én este 19 óra tájban az Észak-amerikai Egyesült Államokban és Kanadában előadói körúton tartózkodó Grigore C. Moisil akadémikus szíve váratlanul megszűnt dobogni. Tudományos munkásságát halála előtt és után is sokan méltatták, feltérképezték a matematika modern alkalmazási területein, a kibernetika továbbfejlesztése irányában elért úttörő és világviszonylatban elismert eredményeit. Jelen emlékező soraimmal hazánk tudományos életének nagy humanistáját, a tudomány és a humanizmus kapcsolatának példamutató megtestesítőjét életének, emberi magatartásának mozzanataiból mindannyiunkra nézve időszerű gondolataiból szeretném megidézni.

Tulajdonképpen évek óta foglalkoztat ez a kérdés. Amikor egy, az Albatros kiadó gondozásában megjelent könyv (Viorica Moisil: Un om ca oricare altul. Buc, 1979.)

címlapján megláttam a jól ismert, derűs mosolyú tudós arcképét, amikor 1981-ben sor került előbb a Contemporanul folyóirat megjelenése századik évfordulójának megünneplésére, majd a hazánk fővárosában megrendezett XVI. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszus munkálataira, mind sűrűbben került gondolataim előterébe Moisil akadémikus személye, mind többet és többet foglalkoztattak az előadásain, szakmai találkozók, társulati munkáléseken, baráti beszélgetések során elmondott, később pedig nagy nyilvánosságnak szánt, a rádió és a televízió adásaiban, de különösen a Contemporanulban megjelent esszé-sorozatában közölt ötletei, találó megjegyzései, kritikái, iránymutató tanácsai, problémafelvetései.

Első helyen természetesen a tudomány és a humanizmus kapcsolatáról vallott nézeteit vesszük kissé közelebből szemügyre, amihez – a már említett könyvön kívül – igen jó támpontot nyújt az egykori tanítvány, Solomon Marcus professzor gondozásában sajtó alá rendezett esszégyűjtemény Moisilnak a Contemporanul részére 1970. április 17. és 1973. május 4. között írt cikksorozata alapján. (Gr. C. Moisil: Stiinta si umanism. Editura Junimea, Iasi, 1979.)

A könyvben, összehajtogatva, néhány „félkész” jegyzet lapult a nagy román matematikus cikkgyűjteményének vezérgondolatai fonalán. Kevés stilizálással ideiktatom őket.

Az előszóból, szabadon: Moisil nem rendelkezett semmiféle felsőbbrendűségi komplexussal, ezzel szemben teljes mértékben átítatta a csapatszellem. A mai modern világban semmit sem lehet jobban csodálni, mint az egészséges csapatszellemet; megmozgatni az embereket, de teljesen diszkréten, kiteljesíteni magunkat mások által olyan lelki öröm és erény, hogy ez maga felér az alkotással. Ahogyan ezt Moisil csinálta, azt csak úgy lehetett, hogy egyben ő maga is alkotó volt.

A Contemporanulban megjelent cikkeinek néhány fontosabb témája: a központi kérdés annak kimutatása, hogy nem létezik ellentmondás, szakadék tudomány és humanizmus között, beszél a tudomány és a matematizmus abszurd fetisizálásáról, ugyanakkor kifejezi meggyőződését, hogy akárhányszor szóba kerülnek a matematikai megismerés korlátai, mindig túlhaladták azokat. Beszél a könyvkiadás és -terjesztés kérdéseiről, amit valóságos kultúrgondnak tekint. Kritikai cikkeiben remekül alkalmazza a közvetett kritika fegyverét, ugyanakkor tud dicsérni is, de nem konvencionálisan! Nagyszerűek az ifjúságról szóló cikkei, az ifjúság iránti szeretetét kifejező írásai. Lenyűgözőek a matematikáról és történetéről szóló cikkei. Ugyanakkor, miközben minden figyelmét a technika és a matematika gyakorlati alkalmazása irányába fordítja, meg tudja őrizni a matematikát a maga tisztaságában is.

Tudomány és humanizmus (1970. április 17.): „Valamely eszme eleinte paradoxon, később banalitássá válik, végül pedig előítéletté lesz. Szerettem megfigyelni valamely eszme banalizálódását (komoly emberek hencegnek: az enyém volt a gondolat első-sége; emlékszel, amikor ő ezt paradoxonként kezelte). Szívesen végigkísérem azt is, amint egy banális gondolat végül is előítéletté válik... Szerettem volna összeállítani a téveszmék katalógusát. De kiválasztottam közülük egyet, amely embereket és intézményeket dönthet romba: a tudomány és a humanizmus közötti «ellentétet».” Moisil

életében ez az ellentét még az előítéletek stádiumában volt nálunk, de az időszerű felismerések révén a feszültség lassan oldódni kezdett. Mindez a számítógépeknek köszönhető. Moisil felsorolt egy sereg információt nyugatról és keletről, amelyek mind azt mutatják, hogy a számítógépeket egyre gyakrabban alkalmazzák a humanisztikus kutatásokban (a New York-i egyetemen működik egy Institute for Computer Research in the Humanities; a Pennsylvania State Universityn A latin nyelv és a számítógépek címmel tartottak szimpóziumot; különféle előadások 1969-ben New York városi egyetemén a Szövegek és ábrák automata feldolgozásáról, illetve a Számítógépek és a humán tudományok; Számítógépek és a görög próza a Calgary egyetemen; Novoszibirszkben Szoboljev akadémikus vezetésével számítógéppel megfejtettek egy maja szöveget stb.). É Moisil ez a számítógépek programozása szempontjából érdekli; kijelenti, hogy lesz olyan ifjú, aki azért jön majd a matematikai karra, mert érdeklik a humán tudományok.

A fetisizált tudomány című cikkében (1970. július 17.) felhívja a figyelmet arra, hogy a tudomány nem isten, mégis annak tekintik (nem tisztelik, akárcsak a bálványistent, csupán beszélnek az iránta érzett tiszteletről). Nagy hangon emlegetik a humán és a társadalomtudományok matematizálását, de csak nagyon kevesen kezdtek matematikát tanulni művelőik közül. Számosan verik a mellüket a matematikai módszerek alkalmazásának fontosságáról a gazdaságtudományokban, de hányan vannak, akik tesznek is érte valamit? Vagy a tudományos módszerek alkalmazásáért a termelésben? (Ellesett párbeszéd: „Mivel foglalkozik az az elvtárs?” – „A vállalat matematikusa.” – „Igen, de látom, hogy zsákokat számlál.” – „Hát éppen azért, mert matematikus...””) Tévhitek sokfelé beszélnek rendszer-analizátorokról, akik tulajdonképpen a matematikai analízis szakértői lennének; a matematikai analízis operációszámítás fejezetét viszont összetévesztik az operációkutatással. Egyes nyelvészek türelmetlenül követelik a fordítógépet, ám ha a tudomány nem képes modellezhetően kidolgozni a nyelvtant, fordítógépet se lehet készíteni.

A tudományt eszközként kell felhasználni (1970. augusztus 14.): ha valaki a mai matematikához fordul segítségért, először tudnia kell megfogalmazni a kérdéseket, és meg kell látnia, tárgyalhatók-e a matematika segítségével vagy sem. Általában a tudomány nem felelhet minden kérdésre; az embernek kell tudnia kezelni az eszközt, a tudomány pedig eszköz.

Az Erika mellől, némi keresés után, néhány kéziratos feljegyzés is előkerült, számtanfüzetből kitépett lapokon, amelyek a tudomány és a humanizmus kapcsolatának jelenkori vonatkozásaira világítanak rá; gyakorlatilag A Hétből kijegyzett idézetekről van szó.

... C. P. Snow nyomán annyi vita zajlott a két kultúrát elválasztó szakadékról, a reáliák és a humaniorák elszakadásáról. Mindmáig példamutató, amit akkor a Contemporanul tett. Gondolok itt arra a több éves cikksorozatra, amelyet a neves matematikus, a XX. századi román kultúra új típusú humanistája, Gr. C. Moisil neve fémjelzett. Ezt az új rovatot a Mircea Malita által „totális matematikus”-nak nevezett Moisil akadémikus kezdeményezte Tudomány és humanizmus címmel. (Toró Tibor: A Contemporanul mint a tudományos humanizmus fóruma, A Hét, 1981. július 3.)

... Fontos! A 16. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszus fő témája éppen a Tudomány és technológia, humanizmus és haladás.

... Zaklatott, ellentmondásos korunkban már nemcsak a haladás, a humánus is elválaszthatatlan a tudománytól, amely immár nemcsak anyagi környezetünket, munkánkat és közlésvilágunkat határozza meg, hanem gondolkodásmódunkat, világ-szemléletünket és erkölcsi törvényeinket. (A Hét, 1981, július 17.)

... A XVI. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszus munkálatait jellemző humanista eszmék fellelhetők abban a felhívásban is, melyet a kongresszus befejezése alkalmából intéztek a résztvevők a világ tudósaihoz. A felhívás aláhúzza a tudósok nemes felelősségét korunk nagy problémáinak megoldásában, a béke és a népek közötti együttműködés meghonosításában. (G. Ciucu professzor, az RSZK Akadémiájának levelező tagja, uo.)

... C. P. Snow, a kitűnő tudós és jeles regényíró figyelmeztetett a század közepén arra a szakadékra, amely a művelődésben szakembereket és művészeket részlegesen elválaszthat. A fölgyorsult időben, a tudományos-műszaki forradalom időszakában, az új elektronikus ipari forradalom körülményei között ez a viszály továbbra is reális. Ezért fontos az a művelődésit modell, amelyért a Contemporanul és A Hét síkraszáll. (Szász János: A Hét, 1981. július 3.)

... A kongresszus alkalmat biztosíthat a „kétféle kultúra”, a humán és természet-tudományos műveltség „szakadék-fölötti” párbeszédeire is. Ma már az új műveltségismény, a műveltség modern struktúrája mindinkább integrálni fogja a tudományos, elsősorban a természettudományos ismereteket. (A Hét, 1981. július 17.)

II.

A tanár, a publicista, a közéleti Moisi mindvégig a két kultúra egybetereléséért száll síkra. Időszerűsége ma is vitathatatlan.

Hogy apám még milyen gondolataira, figyelmeztetéseire kívánt hivatkozni a már említett cikkgyűjteményt széljegyezve, arról a kötetben ceruzával megejtett kiemelései, aláhúzásai árulkodnak. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért témakörönként csoportosítottam őket, az apámban rekedt reflexiókat pedig igyekeztem a magam kommentárjaival pótolni.

Az egyetemi tanárnak, státusa szerint, nincsen szabadsága, csupán vakációja, amikor is az édes semmittevés helyett csupa kedvére való elfoglaltságot keres magának. (**A nyár Breazán**, 1971. július 30.: „Talán (Nicolae) Iorga volt az első, aki mintegy 60 esztendeje összegyűjtött Valenii de Muntén minden órá kíváncsit, mert úgy vélte, nem árt, ha azok is tudomást szereznek bizonyos dolgokról, akiknek nem volt idejük az ő előadásait látogatni.”) Az egyetemi tanár tudós is egyben, s e kettőssége olyan sajátossága lényének, melyben a tanár lehetőleg ne kerülhessen konfliktusba a tudóssal. (**Október elsején**, 1971. október 22.: „Amiként a hálókocsi-kalauz munkahelye sincs valamely városban, amelyen a vonat keresztülrobog, az én hivatásom is megkövetelheti, hogy évkezdéskor történetesen ne legyek Bukarestben, az egyetemen.”) A társadalomnak egyfelől kötelessége valamennyi egyetemi katedrára a legjobb

tudósokat kinevezni, másfelől vigyáznia kell, nehogy az egyetemi munka megfojtsa bennük a tudóst...

Míg nyugdíjba nem ment – de néha még azután is –, úgy emlékszem, apám nemigen volt valódi szabadságon. Élte az egyetemi tanárok nem túl izgalmas, ám strapás, betáblázott életét. Diákjai rendszerint javába strandoltak, hegyekben-tengerparton üdültek, udvaroltak, de ő már helyettük is javában izgult a pótvizsgák miatt, a következő évi tantervet állította össze, tankönyvet fordított és lektorált, kurzust írt, továbbképző tanfolyamon előadott, fel-felutazott a Matematikai Társaság soros ülésére, egyszóval körülöngták az oktatás örökös gondjai, s nyaraink családi eseményeiből nemigen maradt meg egyéb gyermeki emlékezetünkben egy-egy többszörösen elhalasztott hójai kirándulásnál, esetleg fürdőzésnél a Szamos gátja közelében... E tartós sodrásban olykor szívós kétségbeeséssel emelte ki a fejét a mindent ellepni akaró hullámok közül a tudományos szakember is, s csak ő tudja, milyen áldozatába, erőfeszítésébe került a felszínen maradni.

A tudományos munka – alkotás; ihlet kell hozzá, akár a versíráshoz. (**Sikerül?** 1971. november 5.): „Néha gyorsan megy. Mintha forrásból buzognának elő a képletek és a tételek... Transzban vagy. Meg se hallod, ha ebédhez szólítanak, vagy ha a telefon szól. Találkaidról is megfeledkezel. Csak ülsz, írsz, jegyzed a tobzódó ötleteket. Számodra nem létezik külvilág. Tulajdonképpen van, de elhanyagolhatóvá válik. Még csak nem is fázol; valóban? Érzed a hideget, de semmi jelentőséget nem tulajdonítasz neki. Transzban vagy. Sikerül. De honnan bukkannak elő az ötletek?. Ez, akkor, nem tartozik rád... Máskor meg sehogy se megy. Lépten-nyomon elakadsz, és semmi eredmény. Ha ebédelni hívnak, ilyenkor begorombulsz. Ha a szomszédasszony nekiáll szőnyeget porolni, szintén. Még egy pénzesutalvány vagy a dísztvírat is kihoz a sodrodból. És képtelen vagy kimozdulni onnan, ahol számításaidat végzed. Apropos, hol dolgozol? És mikor: nappal avagy éjszaka? Egyes matematikusok asztalnál vagy íróasztalnál működnek. Mások bárhogyan és bárhol képesek dolgozni. Én már vasúti kocsiban is írtam, a helyemen gubbasztva, deszkaalátéten, de dolgoztam kávéházban és kivágásra ítélt erdőben is. Felpillantottam, elnéztem egy darabig az elzuhanó fatörzset, majd folytattam a munkám. Mindenütt tudtam dolgozni... Sokan csakis egyedül és síri csöndben képesek alkotni. Én nem bánom, ha zaj van, ha énekelnek, vagy beszélgetnek, viszont van egy feltételem: hangosan beszéljenek; olyankor hallok ugyan, de figyelmem nem kalandozik el a számításoktól; mindent hallok, értek, néha véleményem is van; csak ne faggassanak; ha válaszolnom kell, elakadok a gondolatmenetben; ha meg suddognak körülöttem, a beszédre ügyelek, s lőttek a munkának... Ha valakit akadályozni kívánsz a gondolkodásban, annak legbiztosabb módja az, hogy megzavarod a nyugalma... Számomra akkor van nyugalom, csend, ha hangosan beszélnek. Bömbölhet a rádió, zúghatnak a harangok, dobpergés düböröghet, s a szomszédok is hajba kaphatnak; az nekem mind, mind csend. Csak ne suddogjanak!... Bárki nyugalma felőrölhetik a gondok, az idő, a be nem váltott ígérek: semmi sem gátol jobban a kötelességteljesítésben, mint a rettegés, hogy nem tudunk eleget tenni feladatainknak.” A szakember állandó tanulásához az oktatáshoz,

a tudományos alkotáshoz feltételekre van szükség, hogy lehetőleg csakis a munka belső drámája verje föl a lélek csöndjét.

Hosszú éjjeleken át égő asztali lámpára emlékszem, az apám íróasztalán, mindenféle nyelvű szakkönyvek megközelíthetetlen, feltornyozott bástyái között. Néha most is hallom a logarléc sikló sittyenését, a percenve száguldó, papírfaló tollat, a hosszas görnyedéstől kényelmetlenné váló szék reccsenését... Öt gyermek, számlálhatatlanul sok egyetemi évfolyam azonnali és halaszthatatlan gondja vette körül, míg tartott a nappal, s így csak az éjszaka csöndje adhatott szárnyat neki az alkotómunkához; de ezek a szárnyak olykor nagyon is bágyadtan csapkodtak a fizikai kimerültségtől, a sok semmibe vett, „apró-cseprő” betegségtől. – Majd, ha lepadnak egyszer a gondok – intette türelemre magát, valahányszor a szívéhez nőtt, de a hétköznapi kötelezettségek mellett arisztokrata passzióknak tűnő egy-egy elképzelését évről évre tovaodásgatta.

A feltétlen bizalom, az ellenőrzés mellőzése, lehetnek bármily nemes és fennkölt emberi tulajdonságok, nem egyeztethetők össze a tudományossággal. Sokan tartották emiatt született gyanakvónak Moisil akademikust. (**Bizalom és ellenőrzés**, 1971. március 19.: „Hogy jövök ahhoz, hogy ellenőrizsem az illetőt? Hiszen bizalmi ember... Ilyenek vagytok ti, matematikusok! Egy percre se vagytok meg bizonyítások nélkül; hát nem látod, a saját szemeddel, mi a helyzet? Ugyan mi van itt bizonyítani való? Hát már az égvilágon mindenre bizonyítás kell? Meg ellenőrzés? Nem bízol az ember szavában?...”) Egyszer tévedett: kényelmességből, túlzott magabiztosságból elmulasztott utánanézni egy adatnak, s akkor is nyilvános megkövetés lett a vége. A tudomány sosem becsületszóra igazol vagy cáfol...

Rengeteget vitatkoztam apámmal. Nemegyszer apró részletkérdésekben. Meg voltam győződve, hogy ifjúi memóriám támadhatatlan. Legalább annyira bíztam ebben – derült ki később –, mint ő a sajátjában. Hányszor fogadtunk egy-egy békebeli Hardtmuth-ceruzában (mindig ő ajánlotta fel a tétet, s ez az egyoldalúság eleinte roppant előnyösnek tűnt számomra), hogy aztán kis idő múlva, lexikonnal vagy a megfelelő kézikönyvvel a kezében mosolyogjon rajtam az elvesztett fogadás miatt. Előfordult olykor, hogy napok, hetek múltán is makacsul visszatért egy-egy függőben maradt kérdésemre, amikor én már régen meg is feledkeztem a vitáról; ilyenkor elfogulatlan jelentést tett arról, hogy kinek oldalára billent is az igazság mérlege. Természetesen a legtöbb esetben övé volt a pálma; talán elsősorban nem is a memóriája miatt – bár odahaza házi komputernek „becéztük” –, hanem mert igen jól forgatta a tudományos kétely, a szüntelenül ellenőrző készenlét és a bizonyítás fegyvereit.

„**A formális logika példája** (1970. október 9.): „Valahányszor a humaniórák matematizálása kerül szóba, ne feledkezzünk meg ama humán tudományágról sem, melyet sokan embertelennek tartanak – a logikáról. Heves vitában voltam fültanúja az alábbi sértegetésnek: túlságosan logikus vagy! Hát ennyire könyörtelenül szigorú lenne az az ember, aki megköveteli, hogy ne kövess el logikai hibákat? A törvény nem bünteti a logikátlanságot. A társadalom is könnyebben szemet huny a logikai bukfenc fölött, míg egy sajtóhibát már nehezebben bocsát meg...” Moisil számos írásán vonul át a logika melletti szenvedélyes kiállás s a következetes érvelés azért,

hogyan illő helyet kapjon az oktatásban. (Ugyanonnan: „A logika nem egyszerűen jó példát nyújt a matematika és a humaniőrak közötti békés együttélésből. Abban is utat mutat, miként húzzunk hasznát egy olyan foglalatosságból, amelyről kétezer éven át azt tartották, hogy semmire se jó. Igaz, e vélekedést, nem mindenki osztotta. Tény, hogy a formális logika szolgálatait abban az időben lehetetlen volt elkönyvelni. Ma már nem.”)

– Gondolkozz logikusan! – cseng a fülemben most is apám kedvelt szavajárása. Ekként nógatott, ha a ránk bízott feladat megoldása közben gyakorta ellankadtunk. Mindennapi szitkozódásnak is bevált, s külön öröm volt vele együtt fölfedezni, mily egyszerű a gondolatokat a logika szabályai szerint csatasorba rendezni. Mindent elsöprő leckéket tartott nekünk a mindenható Logikáról és a Rációról...

A matematikus látszatra roppant céltalan dolgokkal foglalkozik. Moisil, aki rendkívül korán vett búcsút hajától, előszeretettel példázta ezt az ún. „kopasz paradoxon”-nal. **(Hát a matematika?** 1973. január 19.: „Ha egy kopasznak kinő egy hajszála, továbbra is kopasz marad; ám ha egy bozontos fejű embernek tépjük ki egy hajszálát, attól még nem kopaszodik meg. Vajon megállapíthatjuk-e egyáltalán, hány szál haj szükséges ahhoz, hogy kopasznak tartsunk egy embert? Természetesen nem. Ha kikötnénk, hogy kereken 40 000 hajszállal valaki a dús hajúak társaságába kerül, egyetlen szál haját kitépve az illetőt egy csapásra a kopaszok közé kellene sorolnunk. Ezért nem vezet semmire az ilyen meghatározás, s akkor se járnánk jobban, ha a kopaszság felső határát történetesen 30 000, illetve 5 000 hajszálban állapítanánk meg.”) A látszaton túli igazság az, hogy az ember (a könyvelő, a földmérő, a tervező, a vegyész, a kibernetikus stb.) hibázhat, de ez nem jelenti azt, hogy a matematika tételei rosszak, csupán csak rosszul alkalmazták azokat. Épp ezért szükséges ma már oly sok szakterületen (technika, gazdaság, tervezés stb.) a matematika segítségével, ezért kell hibátlanul felhasználni tudni a jótéteményeit. Ámde mit tegyen a matematikus? **(A matematika hármaskísértése,** 1971. május 28.: „A matematikusnak matematikával kell foglalkoznia. Azzal a feltétellel, hogy jobba tegye. Hagyja a magyarázatokat a filozófusra. Bízva a mérnökre és a közgazdászra, hogy hasznukra éljenek vele. Ha pedig a történész, a szociológus, a nyelvész vagy a pszichológus is igényt tart a matematikára, ez az ő privát ügyük. Íme a matematikus harmadik kísértése: matematikusnak maradni.”) És kinek használ, ha megmarad a tudományánál? Moisil meggyőződése: mindenkinek. Egyesek megköszönik a segítséget, míg mások élni sem tudnak vele. Ráadásul egyes matematikusok is eltévednek a matematika és a számolás közötti bozótban. Pedig hajdanában a $2 + 3 = 5$ elvonatkoztatás korszakalkotó matematikai felfedezés volt a „két juh meg három juh egyenlő öt juh” földhözragadt kereskedelmi képlete után. Ma viszont már csak egyszerű, közönséges számítás. **(Jut-e eszedbe?...** 1973. január 12.: „A számítás nem matematika. A matematikus nem számol, hanem bizonyít. Matematikusként annak a bizonyítása érdekel, miszerint $2 + 2 = 4$, nem pedig az, hogy kiszámítsam, mennyi $2 + 2$.”) A számítást megvető matematikus magatartása ma már egyre anakronisztikusabb; úgy tűnik, minden más szakembernek inkább szüksége van a számítógépre, mint a matematikusnak. **(Rejtvény és matematika,** 1973. május 4.: „Vajon helytálló ez a kijelentés?

Már nem. Elismerem, hogy kis ideig még az volt. Ma teljességgel helytelen. És ezzel kapcsolatban a nem matematikusnak van igaza. Persze, más okokból, mint amire ő hivatkozna. Az okozza a legnagyobb bökkenőt, hogy mindezt a matematikusnak kell megmagyarázni, aki jól és úgy ismeri szakmáját, ahogy azt annak idején megtanulta; és aki számítógép nélkül fejlesztette tovább a matematika tudományát. Őt lesz nehéz meggyőzni.”)

Apámnak a maga módján jóval könnyebb volt „haladnia a korrall”; a matematika oly termékeny, szaporodó jelenkori ágai mellett horgonyozott le végül, melyek eleve lehetetlenné tették, hogy a tudományos megszállottság és elfogultság elefántcsont-tornyába zárkózzék; a valószínűségszámítás, a matematikai statisztika, a gazdasági matematika, a gráfelmélet át- meg át van szöve a valóság megismerésének és értelmezésének vonzásával, a használhatóság és a szolgálat belső igényével, úgyhogy egy pillanatra sem maradt számára kétséges: a „tisztá” dolgok olyan kelepccék, melyekbe mindenki beleesik, aki a saját szenvedélyén kívül semmibe veszi az emberi életmód és gondolat teljességigényét.

Gr. C. Moisil egyik legkedvesebb témája a számítógép; szerinte számos tévhit és zűrzavar akadályozza sikeres térhódítását. (**Az informatika jövőjéről**, 1971. május 14.: „Mennyibe kerül egy elektronikus számítógép? Rengetegbe, ha nem tudjuk kezelni. Sokkal többbe, akár egy Rolls-Royce vagy egy hermelin sál. Vagy akár a kettő együttvéve. Ma jól megnézzük, nem is valami mutatós holmi. De ha kezelni tudjuk, két esztendő alatt megtérül az ára. Értetni kell hozzá.”) A számítógép, bármennyire csodaszor egyesek szemében, bármilyen sokat is tudjon, sose léphet az ember helyébe. (**Tévhit**, 1971. november 12.: „A számítógép nem dönthet és nem hozhat létre műalkotást. A számítógép eszköz, semmi több. Jó eszköz, amellyel gyorsan elvégezhető egy sereg művelet, amiket nélküle is elvégezhetnék; nem tud többet, mint amit én is tudok, de egyrészt hibátlanul, másrészt jóval rövidebb idő alatt végzi el.”) Végigtekintve tudományos életünk akkori állásán, a diagnózis egyértelmű: a nagyszámú információ eredményes kezelése számítógépet igényel, illetve a gépet használni tudó szakemberek egész seregét. (**Az informatika holnap és holnapután**, 1972. április 28.: „Az informatika nem csupán a tiszta és az alkalmazott matematika, az elvont és a gyakorlati matematika egységét állítja helyre, hanem a természettudományok, a humán és a társadalomtudományok közötti összhangot is; rehabilitálja az elvont és a formális fogalmát, összebékíti a művészetet a tudománnyal, de nemcsak a tudós szívében, ahol mindig is békésen megvoltak egymással, hanem a róluk szóló elmélkedésekben is.”) A számítógép híján szóba se jöhetett volna mifelénk pl. a közgazdaság forradalmasítása, a matematikai nyelvészet, a bionika stb. Igaz, hogy sokban megkönnyíti az ember munkáját, de sose teszi fölöslegessé az embert (a hardware, azaz a gép műszaki összetevői távolról sem jelentenek mindent, de tervezésükhöz, megépítésükhöz, karbantartásukhoz és javításukhoz seregnyi mérnökre, technikusra, rajzolóra és felszerelt számítóközpont, tervezőre és szervezőre van szükség). A leginkább mégis matematikus szükségeltetik. (**Az informatika és elcsúszása**, 1973. március 30.: „Ha el is készültünk a hardware-rel, attól a számítógép még nem indul be... Mert kell még hozzá valami: a program... Más néven a software.

Létrehozása az elvont gondolkodás mérnökeire tartozik. Nem szükséges nehéz acélt, betont, gázokat, folyadékokat, plazmát, mindenféle anyagot használni hozzá, mert gondolatokkal, nyelvekkel, kódokkal dolgoznak. Ahhoz, hogy valaki e téren helytálljon, meg kell tanulnia elvont fogalmakkal, a formális nyelvezettel bánni. Rengeteg modern algebrai feladatra és matematikai logikára van szüksége.”)

– Mert gondolkozzunk csak logikusan – háborgott apám a hetvenes évek közepén, pár esztendővel nyugdíjba vonulása előtt, mikor elmesélte, hogy a kolozsvári egyetemet – egyébként nagyon üdvösen! – elektronikus számítógéppel látták el! Ő is, akár csak a többi szakember, előre örvendezett, mennyivel könnyebb dolguk lesz, mennyivel eredményesebb munkát végeznek majd a szakemberképzés terén, csak-hogy az örömből hamarosan ürmöm lett, ugyanis a számítógép rekordidőnél is hamarabb megérkezett, számtalan apróbb-nagyobb ládába, csomagolva, miközben a megfelelő terem berendezéséhez talán még elvben sem fogtak hozzá. Apám hónapokon át szabályosan elsiratta a drága gép sorsát, amit a műszaki előírások szerint szigorúan meghatározott, állandó hőmérsékleten és klimatikus körülmények között, pormentes környezetben szabad csak tartatni, s amelyet a megfelelő helyiség híján az egyik egyetemi épület alagsorában, folyosóin, udvarán hevertettek szanaszét több mint egy éven vagy még annál is több időn át, megcsúfolva ezáltal nemcsak azok munkáját, akik létrehozták, és nemcsak azok erőfeszítéseit, akik a beszerzéséhez szükséges anyagiakat előteremtették, hanem magát az elvet, miszerint a tudomány a haladás hajtóereje. Úgy ette magát, tehetetlenségében, e vétkes balfogás miatt, mintha személyesen a saját számítógépéről lett volna szó, és hiába intettük, ne izgassa fel magát, mert árt a szívének, s amúgy se sokáig eszi már a tanügy kenyerét; apám türelmetlenül legyintett, és minden, lehetséges alkalommal felhánytorgatta a berendezés ügyét.

A félbemaradt Moisil-tanulmány előtörténetéhez tartozik, hogy a megírás közel egy éven át foglalkoztatta apámat. Idejekorán beszerezte hozzá a szükséges könyveket, előhívta emlékeit, és sokat beszélt – többek között nekem is – a tanulmány felépítését meghatározó elképzelésről, a Moisil akadémikushoz fűződő személyes kapcsolatáról, feltétlen csodálatáról, amellyel a hazai tudományosság e rokonszenves és reneszánsz beállítottságú „fenegyerekét” megtisztelte. Ilyenkor tanító bácsisan nógattam, írná le mindazt, amit a beszélgetések közben előhordott magából, hiszen úgy könnyebben eleget tehet a Korunk kérésének, mert a határidő vészesen közeledett. Igazság szerint a lelke mélyén félt ettől az önként vállalt megbízatástól. Az utóbbi években szíve mind gyakrabban és fenyegetőbben rendetlenkedett. Akárcsak a tar fejű Moisil, aki bánatára a már említett paradoxonban keresett magának vigaszt, apám a számisztrikával vélte kikerülhetőnek a rá leselkedő veszélyt. Számolgatta: Moisil 1906-ban született, és 1973-ban halt meg, tehát 67 évet élt. Apám 1982-ben töltötte a 67-et (körülbelül akkor kellett volna először leadnia a tanulmányt!), s amennyire lehetett, igyekezett szerencsésen túladni a „kritikus” éven. Ha nem köti a legvégső határidő – 1983. március 15-e –, talán még azt is megvárta volna, amíg betölti a 68. életévét... Persze, volt annyi józan ítélőképessége, hogy amikor ezeket szép sorjában kiteregette elém, mert valamivel meg kellett indokolnia a témának való túlságosan is hosszú

nyúlt nekifutást – hirtelen elnevette magát, s „Én se fogok már vén koromra meghülyülni!” végszóval egyszerűen levette a témát a napirendről.

Sajnos, a Grigore C. Moisilról szóló személyes vonatkozások immár végérvényesen benne rekedtek, írásos nyomuk nem maradt. Egy azonban bizonyos: gyerekkoromtól otthonosan cseng a fülemben e nem mindennapi tudós neve. Jóformán még semmit sem tudtam a felsőbb matematikáról, de a „Grigri” bácsi közszájon forgó mondásain, mulatságos esetein kitűnően elszórakoztam, valahányszor apám előadásában hallottam őket. Rendszerint Moisilt hozta fel meggyőző példának arra, ha netán valaki előtt bizonyítani kellett, hogy a matematikusok nem kockafejű, száraz emberek, nem is szakbarbárok; ellenkezőleg, éppen hogy életkedvvel, sokoldalú műveltséggel és széles látókörrrel megáldott emberek, akik a „kétszerkettő józanságán” túl, örvendeni tudnak a zenének, irodalomnak, színháznak, a természetjárásnak vagy a nem túlságosan együgyű szerencse- és társasjátékoknak.

Távol álljon tőlem, hogy a Moisil akadémikus életműve, annak jelentősége ürügyén az apám matematikusi aprómunkájára tereljem a figyelmet. Apám mindig is tisztában volt a saját korlátaival: tudta, hogy a romániai matematikus társadalom hasznos tagjainak egyike, viszont a nagy szintézisekre, a kiemelkedő, a korszakalkotó eredményekre mások az elhivatottak. Élvezett tanítani, sok ezer tanítványának emlékeztetése rá a bizonyíték. Moisilra felnézett mint mesterére és barátjára, hiszen egyazon matematikai iskola szellemi kisugárzásában váltak szakemberekké. Gyakorta konzultáltak is a hazai Matematikai Társaság folyó ügyeiben, bár rendszerint 500 kilométer s a más-más munkatársi környezet választotta el őket egymástól. Moisil elsősorban a fővárosi és részben a moldvai matematikusok tevékenységével tartott fenn szorosabb, hétköznapiabb kapcsolatot; a Szamos-partiakról minden lényegeset tudott, de érdeklődése kevésbé gravitált ebbe az irányba.

Apámnak személyesen is igen fájt Moisil elvesztése; egy kicsit szorongva fedezte föl az életük, sorsuk alakulásában a hasonlóságokat, a jellemző egyezéseket. Mindketten „szívesek” voltak; kezdetben mindkettejüknek csak Trabantra futotta, mindketten a vidéki elvonulások csöndjében találtak igazán alkotó önmagukra...

Tegyem hozzá: mindkettejüket termőkéességük idején, munkabírásuk teljében szólította el egy mindennél felsőbb matematika.

Akárcsak a másik sorstársat, Gheorghe Mihoc akadémikust, a román valószínűség-számítási iskola 1981-ben elhunyt reprezentatív képviselőjét, az RSZK Akadémiájának néhai elnökét, aki már nem érhetette meg, hogy nyomtatásban lássa viszont azt az előszót, melyet az apám könyvéhez írt (lásd **Cseke Vilmos: A valószínűség-számítás és gyakorlati alkalmazásai**. Dacia Könyvkiadó, 1982.)

Tudom: ez a hirtelen haláleset is egy teherrel több volt amúgy irigylésre méltó optimizmusán. Az utóbbi hónapokban nem egyszer „gyógyította” magát azzal, hogy Moisil-anekdotákat elevenített föl Viorica Moisil könyvéből, s olyankor mind a ketten derűsebben láttuk a világot.

Íme, egy történet a sok közül:

„– Professzor úr, hisz ön az álmokban?

– Természetesen, kedvesem! Ezt hallgassa meg: az előbb azt álmodtam, hogy akadémikus lettem, egy aulában ülök, és gyűlésen elnökölök. Hát, amint felébredek, majd elhűltem: tényleg akadémikus voltam, egy aulában ültem, és egy gyűlésen elnököltem!”

A távolban: elúszó, visszhangos, kaján nevetés...

Bukarest, 1983 márciusában

Óriásmozaik

Az utolsó riport?

Szorongva vágok neki ennek a kalandnak. Valami azt súgja, ez lesz az utolsó riportom. (Hitem, szándékom szerint: valóságirodalmi alkotásom.) Amelyben a szavak nem elképzelt világot építenek fel, hanem a valót képezik le – egy óriásmozaikban. Híven ahhoz az emberhez, akinek hosszú éveken át tartó küzdelme értelmét próbálom kibontani. Nehéz lesz, mert Zsigmond Márton magányos lovas. Kerülnek segítőtársai, de egyedül szereti megváltani a világot. Úgy, ahogy hite szerint az tennie kell. Ebből nem engedne egy jottányit sem. S aki nem ismeri el értékrendjét, az nem lehet harcostársa. Legfeljebb ideig-óráig. Ha már minden kötél szakad.

Régóta ismerem ezt a jóra való csíkdánfalvi embert: bukaresti diákkorában ismerkedtünk össze, a múlt század hetvenes éveiben. Az Ifjúmunkás hetilap mellé csatlakozott fiatal bukaresti egyetemisták (képzőművészek) egyike ő, akinek sorsát hol közelről, hol távolról, hol csak kósza hírek nyomán, de folyamatosan végigkísértem.

Diák volt, amikor az Ifjúmunkás hazafias munkatáborozást szervezett a restaurálásra szorult szárhegyi Lázár kastély építőtelepén. Önkéntesen jelentkeztek fiatal olvasók az ország minden részéből, közöttük volt Zsigmond Marci is, ottléte alatt festett néhány képet a faluról. Egyet fel is kínált nekem eladásra, mondván: csakis pénzszerűben teszi. Emlékezetem szerint egy százast kért az olajképért, amit tüstént legomboltam. A festmény azóta is dolgozószobámban lóg, nemrégiben Marci meglátta, s összehúzott szemmel firtatta, ugyan ki festette ezt a képet. Kérdése meglepett, s később kiderült: eleinte valóban nem ismerte fel saját képként. Rengeteg idő telt el, mióta megfestette, a stíluseszközei változtak. Az eszményei nem.

Egyik délután a műtermében borozgattunk. Sokasodó skicceit mutogatta: mindenáron adni akar számomra egy rajzot. Tudta, hogy engem ma is foglalkoztat a sorsa, a küzdelme. Rengeteg dokumentumot bocsátott már a rendelkezésemre. Első nekifutásra, ezek alapján is összehoztam egy viszonylag rövid riportot a csíkszeredai mozi homlokzatának történetéről. Csakhogy ez még inkább amolyan sovány kísérlet volt. A történet dimenziói jóval mélyebbek, tágasabbak. Úgy érzem, az ő műfajához föltétlenül illik az általam is kedvelt, és szívesen művelt írásos mozaiktechnika.

Sok-sok hónapi halogatás után egyszerre belevágok.

Volt egy pályázat...

A mozaik lelőhelye, amely Marci történetének tárgya, a csíkszeredai Majláth Gusztáv Károly-tér, a (volt) Transzilvánia filmszínház homlokzata. A mozaikkal borított fal közepéből fekete huzal lóg ki s ér véget a – semmiben. Valamikor a szemközti (Tulipán) áruházig ívelt, idők közben feleslegessé vált. Levágták. Maradéka azóta éktelenkedik ott értelmetlenül.

– Volt egy pályázat, ami így szólt, máig nem felejtettem el: Lupta oamenilor muncii harghiteni, români și maghiari pentru propășirea patriei comune socialiste. [*A Hargita megyei román és magyar dolgozók harca, a közös szocialista haza előrelendítéséért.*] Akkoriban a típusépületekre mindenféle mozaikok készültek, amelyeken a munkásosztály menetel a falról lefelé. Vagy felfelé. (Zsigmond Márton, a továbbiakban: ZsM)

[Sajtókivágás, 2010:] A 2006 novemberében bezárt csíkszeredai mozi épületén az elmúlt évben kisebb javításokat végeztek, ez azonban csak a homlokzati részre korlátozódott. Az önkormányzat szeretné elérni azt, hogy a lehetőségekhez mérten tervek készüljenek az átalakításhoz. Ehhez először az épület állagát kell felmérni szakemberek bevonásával, statikai szempontból is, hogy kiderüljön, milyen beavatkozást tesz lehetővé az épület állapota. Többfunkciós létesítmény létrehozását szeretné az önkormányzat – ez azért sem kerülhető meg, mert a kormánytól azzal a feltétellel kapta meg a város az épületet, hogy kulturális rendeltetése nem változtatható meg.

– Friss végzős lévén, komolyan vettem a kiírást, de azzal is tisztában voltam, hogy örömmünnepekre nincs miért számítanom, mert ez a pályázat inkább a munkáról fog szólni, mint a sikerről. (ZsM)

Az 1968-ban megyeszékhellyé avatott Csíkszereda a hetvenes évek elején sorra emelte addig hiányzó nagyvárosi épületeit. E kezdeti folyamatban tervezték meg s kezdték folyamatosan, rohammunkával kivitelezni azt a teret, amelyen az első penge- és toronyépület, az első modern kávéház (Tosca), az első emeletes nagyáruház (Tulipán) és az új mozi (Transzilvánia) is helyet kapott, a kor némileg egyénített, ám megszokott típusterveinek megfelelően.

– Mikor az egyetem után hazajöttem, s mielőtt a pályázatra egyáltalán sor került volna, Szeredában minden falat végignézttem, hogy hol és mit lehetne megvalósítani, ha történetesen kedvező helyzet adódna. Hogy mi mindent lehetne itt csinálni a köztereken, nyilvános falakon. És milyen más lenne ez a város, ha minden díszíthető falat kihasználna. (ZsM)

[Sajtókivágás, 1970:] December elsejei számában a Hargita napilap hírül adta, hogy ünnepélyesen felavatták a Transzilvánia filmszínházat. Az avató szalagot az eseményen jelenlévő Fazekas Lajos, a Hargita megyei pártbizottság első titkára vágta át. Az építő vállalat vezetője jelképesen átadta a mozi első igazgatójának, Czáka Rozáliának az intézmény kulcsát. Az ünnepi díszelőadáson a Kanári a viharban c. román filmet mutatták be. Az eseményről szóló hír mellett a lap riportere lelkes szavakkal számolt be az új, 501 férőhelyes moziterem kényelmi adatairól: a tágas helyről, a gépházbeli korszerű vetítőberendezésről, a széksorok alatti klímaberendezésről, a csinos formaruhába öltözött alkalmazottakról. A mozi heti kétszeri filmcserét ígért, az előadások naponta 11, 14, 16, 18 és 20 órakor kezdődnek.

[Márton Árpád festőművész mozaikavató beszédéből, 1994]: A mű [...] Zsigmond Márton keresztútja. E mű születése jelképesen összeillik a stációk tartalmával, emberi és hitbéli vezetésével. Önostorozást, önmegfeszülést igényelt ez a munka, és nem utolsósorban a megaláztatást, a magárahagyottságot. Egy évtizeden át – lemond-

va mindenről – szülte csendesen, kitartóan, de igaz lelkiismeretével, hogy legyen ennek a városnak a múltból, a jelenről és a jövőről egy lelki keresztmetszete. Egy üzenet, ami gondolkoztat, lehet nem értjük még, mint ahogy kezdetben sok mindent nem értettünk, de megszokjuk, és lassan eljutunk oda, hogy miénknek érezzük. Ez a mű már Európa Csíkszeredában, ez a falkép bárhol a világon megállja a helyét, ezért kell, hogy elfogadjuk, és büszkén magunkénak valljuk. Egy ember, aki a szó legnemesebb értelmében példát adott a helytállásból, az önzetlenségből, félretéve maga körül mindent, és nekünk, valamennyiünknek készítette. A keresztényi és szakmai önzetlenség példája ez a mű. Vajon Zsigmond Márton elégtételt nyer-e közösségében, vajon befogadja-e a város?

[Sajtókiadás, 2006:] Véget ért tegnap a csíkszeredai Transzilvânia Film-színház mélyrepülése. Mától meghatározatlan ideig felfüggesztik működését. 6–7 Celsius-fokban vetítették a filmeket a fűtés nélküli épületben, ez nem csak a kevés nézőt, hanem a technikai berendezéseket is próbára tette. Míg 1989 előtt havonta 35–40 ezer nézője volt a vetített filmeknek, addig 2000-re ez a szám 4–5000-re csökkent. Az idén 600-ra esett a nézők száma. Az utolsó nagyobb nézőszámot vonzó film a Da Vinci-kód volt, ezt hét nap alatt 563-an nézték meg. A bukaresti vállalat eddig a bérbe adott felületekből tartotta fenn többek között a csíkszeredai mozit is, ami utolsó mohikánként működött a megyében. Tegnapig.

Szolgálatos seggberúgások?

– Rengeteg falat találtam, vagy 13-at össze is írtam volt magamnak, ami számításba jöhetett volna. Akkor úgy nézett ki, hogy erre egyáltalán nincsen igény, pedig egy mozaik jócskán megemeli az illető építmény értékét. Válogatnom nem volt miért, mert a mozira hirdették meg a pályázatot... (ZsM)

1977–1978 között Zsigmond Márton szülőfaluja, Csíkdánfalva számára tervez mozaikot. A terület: a művelődési otthon egyik homlokzati fala, 6x6 méteres méretben. Az elképzelésből előbb diplomamunka lett volna, de túlságosan munkaigényesnek tűnt (később kiderült: az is volt), ezért az államvizsgára inkább összeütött egy könnyebben elkészíthető 24 négyzetméteres sgrafittót (Termés), amely ma is látható a bukaresti agráregyetem épületében.

– Minden nap eljártam a mozifal mellett, néztem innen, néztem onnan, próbáltam szemügyre venni a változásait, mert egy monumentális fal is örökké más-más arcát mutatja, működésben van. Az volt a célom, hogy minden mozaikelemnek megtaláljam a helyét, és minden pontosan csakis oda találjon, ne legyen felcserélhető. (ZsM)

Igyekszem elképzelni a csupasz falat – olyannak, amilyen az idétlen skatulya-épület felhúzásától, a hetvenes évek elejétől kezdve több mint húsz éven át magát mutatta; – nem sikerül. A mozi – amely már nem mozi – úgy tűnik, örökre eljegyezte magát a „Felszabadulás” című óriásmozaikkal, amelynek történetéről igyekszem most összeszedni minden apró, de jellemző részletet, adalékot, közjátékot.

– Minél inkább úttörő valaki, annál nagyobb az esélye, hogy tragikusan élje meg a saját helyzetét. Ahhoz képest tehát, hogy nem pusztultam bele, s megúsztam ép bőrrel, utólag akár azt is mondhatnám, hogy elégedett vagyok. (Zs.M)

A csíkdánfalvi mozaik tervével Zsigmond Márton 1978 tavaszára lett készen. Az anyagbeszerzés elhúzódott, ezért a munkának csak a következő év nyarán foghott neki. A vágást, kirakást, ragasztást, csomagolást és az átszállítást 1980 októberében fejezte be. 1981 szeptemberében avatták fel a Pongrácz László polgármester idejében megkezdett és a Kecseti Rozália polgármestersége alatt befejezett mozaikot a kommunista párt Hargita megyei propaganda titkárának jelenlétében. A művész ekkor már javában foglalkoztatta soron következő nagyszabású munkája: a majdani óriásmozaik.

– Tervének csak ‘81 őszén foghattam neki és ‘82 nyarára fejeztem be. Ősszel Bucur Nicolae és Gaál András társaságában a Ferencz Ernő szobrászművész kocsi-jával elvittük a tervet Bukarestbe az országos Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácshoz, jóváhagyás céljából. A tanács művészeti részlegének felelőse akkor Deac Mircea műkritikus volt. Viselkedéséből és kijelentéseiből arra következtethettem, hogy a „Felszabadulás” címet viselő, elvont elemek felhasználása révén megkomponált mozaiktervem tetszik neki, de egységes zsűrivéleményre nem nagyon számíthatok, különösen azért, mert a zsűri csupa hozzá nem értő tagokból áll. Erről nem-sokára magam is meg győződhettem. Felvetődött annak az ötlete, hogy elmehetnénk Hegedűs Ladislau államtitkárhoz, mert az ilyen zsűriknek ő volt az egyik oszlopos tagja. Titkon abban is reménykedtem, hogy azonos nemzetiségünk is a terv elfogadtatásának egyik könnyítő pontja lehet. Hát épp ebben a feltételezésemben csalódtam. Hegedűs értetlenül fogadott. Mindenek előtt a kompozíciós szerkezetben előforduló szétfosló rácsszerkezeteket kifogásolta. Ezek az egyébként széthulló rácsok, szerinte legionárius jelképek, semmiképp sem lehet azokat megtartani. Nem tetszett neki az általam használt fekete szín sem. Miért használtam feketét?!(!) És végül is, mi ez a háborús téma 1982-ben? Közben bejött egy ismeretlen alak is, s miután az is végighallgathatta az előbbi minden értelmet mellőző érveit, Hegedűs így fordult felénk: „Én végül is nem vagyok szakmabeli, ezért hallgassunk meg egy szakembert”. És átadta a szót az ismeretlennek. Akinek szájából a következő badarságok hangzottak el: Mi-e nu-mi place. Si Michelangelo lucra altfel marmura. [Nekem nem tetszik. Michelangelo is másképpen dolgozta meg a márványt.] Ehhez még olyasmiket is hozzáfűzött, hogy a mai fiatalság jó része dekadens művészetet művel... Kicsit talajvesztettnek éreztem pillanatnyilag magam. Hegedűs igényelt némi magyarázatot is. Szerinte a repülő alakzat belsejében levő kezdetleges, embrióra emlékeztető forma fülre hasonlít. Erre annyit mondtam, hogy az egész szerves egységből kiszakítva minden más lehetséges valóságelemmel összefüggésbe hozható. Talán érezte, hogy túllőtt a célon – ha egyáltalán jól fogalmazok –, mert a végén azt mondta, hogy ne haragudjak. Azt feleltem, hogy nem haragszom. És tényleg, haragudhatok-e egyáltalán valakire, hiszen ahogy mondta, mi azokat a munkákat vásároljuk meg, amelyek tetszenek nekünk. A tervet el akartam hozni, de azt mondta, hagyjam, mert ő csak egy tag lesz a bizottságban. 1983 januárjában értesítettek a Megyei Kultúrta-
nácstól, hogy

a tervemet elfogadták – elvben, és nemsokára megkezdik a pénzalap átutalását. Hihetetlennek tűnt. Örvendtem. Az idő telt-múlt, a jóváhagyás nem érkezett meg Bukarestből. Közben Bucur telefonon érdeklődött és közölte az addigi befektetésünket, mire riadtan figyelmeztettek, nehogy költsünk rá valamit is, mert '83-ban nem jut pénz a mozaikra. Közben megkértem akkor Bukarestben élő Damó István barátomat, érdeklődjön a központi kultúratanácsnál. Neki azt mondták, hogy még egy bizottságnak szemrevételeznie kell a tervet. Azért hagyták csak elvben jóvá, mert egyvalaki ellene szavazott a négy ember közül. Hát – persze... Márciusban Bukarestbe utaztam, három, ajándéknak szánt olajfestménnyel, és gondoltam, egyúttal utánanézek: mi is a helyzet a mozaik körül. Feltelefonáltam a tanácshoz, ahonnan lejött Buzoiu Mircea. Ő azt mondta, több mint 50 mozaikterv van beküldve, jóváhagyásra, de egyelőre pénzre nincs kilátás. Megkérdeztem, hogy anyagi ellenszolgáltatás nélkül megcsinálhatom-e. Ő azt mondta erre, hogy igen, de – abban az esetben egy papírt kell hozni a megyei pártbizottságtól arról, hogy az vállalja a felelősséget az ügyben. (ZsM)

Zsigmond Márton vargabetűkkel érkezett szakmájához. A marosvásárhelyi művészeti középiskola után, sikertelen egyetemi felvételt követően, a kolozsvári pedagógiai főiskolán végez, majd három éven át rajztanár Maroshévízen. 1974-ben szánja rá magát, hogy felvételizik a bukaresti művészegyetemre, monumentális festészet-restaurátori szakra. 1978-ban végez, egy éves bukaresti tanárkodás után hazakerül Csíkba.

– A Csíksomlyóról elszármazott Fodor Sándor író mondotta volt nekünk, fiataloknak: „Ti, művészek, értelmiségiek, köszönjétek meg, hogy havonta nem rendelnek be a néptanácshoz, hogy kapjatok egy-egy szolgálatos seggberúgást, ahogy az velünk történt.” Nagyjából ilyen volt a hangulat, amikor hazajöttem, s akkor azt se tudtad, hogy a háttérből milyen ellenséges erők leselkednek rád. (ZsM)

1984. május 3. – ekkor kerül az első bejegyzés abba a több száz oldalas, vaskos noteszbe, melyet a művész mindegyre „Mozaiknaplóként” emleget, s aminek adataira beszélgetés közben is sűrűn hivatkozik. Az események, problémák melegében kerülnek bele a hol részletes, hol meg szűk szavú, néha csak jelzés erejű feljegyzések: a történetek felidézésekor számos esetben nagy hasznunkra szolgál majd. Bevallom: „óriásmozaikom” legszámosabb és legszínompásabb darabjai éppen e lelőhelyről származnak. [A továbbiakban a dátumok utáni bejegyzések e naplóból származnak, némi stilizálással.]

Engedélyek

Egy végsőkéig leszabályozott társadalomban minden emberi cselekedet egy engedéllyel kezdődik. Az engedély azonban fura jószág: egyrészt, ha a kezünkben van, könnyen előfordulhat, hogy elévül, hatályát veszti. Másszor az a baj vele, hogy rosszul, netán illetéktelenül állították ki, azért nem érvényes. Sok engedélyt valósággal ki kell könyörögni az illetékestől, mintha nem lenne elég papír és pecsét a vilá-

gon. Van úgy, hogy egyszerűen nincs aki láttamozza az engedélyt, vagy éppen elfogynak a mellérendelt anyagi források. Olyankor az egész engedélyeztetési folyamat kezdődhet előlről, akár egy ringlispíl, amely pár percre megállt pihenni, kicserélni az utasokat.

Zsigmond Mártonnak ahhoz, hogy ténylegesen nekilásson a mozaiknak, el kellett érnie, hogy a helyi hatóságok hivatalos papírral igazolják: jótállnak azért, hogy márpedig ő egyedül és bérmentve, helyi anyag- és munkaköltségekkel képes megvalósítani a mozaikot. Ezt a papírt megszerezni nem egy-két napba, nem is egy-két hétbe került.

– Buzoiu Mircea tanácsait megszívlevélve, azzal jöttem haza Bukarestből, hogy a mozaikot ha török, ha szakad, megcsinálom. Mindjárt kihasználtam az első kihallgatási lehetőséget Brisc Katalinnál, a megyei propaganda osztály titkáránál. Azt mondta, hogy ezt a problémát gyűlésen már tárgyalták, de így megcsinálni a mozaikot nem lehetséges. Erre én azt mondtam, hogy a városnak csak az anyagot kell beszereznie, de ő azt válaszolta, hogy nincs rá alap. És nyilván: arra meg ugyan nincs, hogy nekem fizessenek. Azt mondtam ezután, hogy ha nincs rá „forma”, ha ennyire formalisták lennének, akkor megveszem én az anyagot, de úgy sem hagyom magam. A kollégák egy része elhagyja az országot. Én itt akarok élni és dolgozni. Ha másképpen nem lehet, akkor így, áldozatok árán is. Egyik nap János Pali bácsival találkoztam az utcán. Elmeséltem neki a történeteket. Azt ígérte, hogy beszél még Patakival is az ügyben, de véleménye szerint a megyét itt kész tények elé kell állítani, vagyis bizonyítsam be, hogy az anyag beszerezhető. Az ügy előmozdítása végett első lépésnek azt javasolta, hogy beszéljek Sprencz Pál mérnökkel, Haba Miklós mesterrel és Buslig József első alelnökkel. (ZsM)

[1984. május 3.] Sprencz Pál: ősszel lehetőség lesz márványtörmelék beszerzésére. Akkor öntik a 17-es és a 27-es tömbház üzleteinek padlóját. Haba Miklós, művelődési ház: minden travertin hulladékot hajlandó rendelkezésünkre bocsátani. Buslig József: Hallott Pataki elvtárs utasításáról, megcsináljuk. Másnapra visszarendelt 13.45-re, hogy megnézzük a munkatelepeken az anyagot. Ugyanakkor kérte a mozaikterv vázlatát.

[1984. május 4.] 13.45 előtt kevés idővel (a titkárnő szerint) Buslig „terepre ment”. Az új központi téren érdeklődtem utána, Cs. építésmérnök látta is, virággal a kezében. Vajon, minek tulajdonítható a lelépte?

[1984. május 5.] Másnap reggel nyolcra bementem a városi néptanácsba. Ott találtam az irodájában. Elnézést kért. Halaszthatatlan beteglátogatása volt. Nem felejtette el, de nem tudott megvárni. Bemutattam neki a terv egyik, a falfelületre fejjel lefelé ráfényképezett változatát. Otthagytam a Művelődés [folyóirat] 82/2-es számát Váli József írásával, hogy lassan témába kerüljön. Megegyeztünk, hogy a következő hét folyamán felkeresem, és együtt nézünk az anyag után. Papírral fogjuk innen indokolni: az anyag itt majdnem teljes egészében beszerezhető. Így kész tény elé állíthatjuk a megyei néptanácsot, mert tőlük kell papírt vinnem Bukarestbe arról, hogy helyileg ez a munka kivitelezhető.

[1984. május 9.] Fél kettő után az irodájában találtam. Felvittem néhány tervvázlatot. Azt mondta, a hét folyamán együtt be kéne járjuk az építőtelepet. Neki inkább reggel, s főként szombaton volna rá ideje. (Nekem inkább fél kettő után.) Mondtam, megkeresem. Beszéltem neki a terv fő erényeiről és azokról a kompozicionális feltételekről, amelyek szerint a tervet megalkottam.

[1984. május 11.] Reggel 8-kor újra találkoztunk. Azt mondta, nem ér rá. Talán később. Visszajártam kétszer. Egyszer sem találtam ott.

[1984. május 16.] Reggel 8-kor nem ért rá velem jönni. Talán inkább a déli órákban. (Nem volt ott akkor sem.)

[1984. május 17.] Délelőtt háromszor kerestem, eredménytelenül... Megjegyzés: ősz helyett, látom, már most hoztak fehér márványt. Úgy néz ki, se vége, se hossza ennek az alkudozásnak. Vajon, arra is sor kerül, hogy itt hagyjam a közvetlen szülőföldem, amelyért olyan sokat szeretnék még tenni? Hát „senki sem lehet próféta saját hazájában”?

[1984. május 21.] Reggel már titkársági gyűlésben volt. Hiába vártam kb. 20 percet. Délután se találtam ott. (15)

[1984. május. 22.] Reggel ugyancsak gyűlésben. Tíz körül visszamentem, vártam egy órányit, kiderült, hogy egy másik gyűlésben van. Dél felé visszamentem, fél egy felé jelent meg. Készségesen kijött velem az építőtelepre. Egy mérnököké azt mondta, jó, ha elvisszük a hulladékot, úgylis csak láb alatt van. Az új művelődési központnál azt mondták, már eladtak belőle az egyik alkalmazottnak, és „csak pénzért adnak”. Buslig azt felelte, nem úgy van az ám! Megnéztük az anyagot, s azt mondtuk, átszállítjuk valahová, esetleg a városi néptanács udvarára. Megegyeztünk, hogy Fazekas Jancsival összeülünk, és hármásban megcsináljuk a papírt. Ez volt a tizennyolcadik alkalom.

Néhány napja – fentebb észrevehettük – a Mozaiknapló bejegyzéseiben furcsa számok tűntek föl egy-egy mondathoz illesztve. Érdekes módon az illető feljegyzés arra utalt, hogy a bejegyző, valamilyen módon megkeresett valakit – személyt vagy intézményt – ügye intézését elősegíteni, meggyorsítani, ellenőrzés alatt tartani. Magyarán, amolyan belső kilincslenyomás- vagy küszöbkoptatás-számláló, ami ezúttal lépésről lépésre tárja elénk, hogy az Isten malmai bizony, nagyon nehezen örölnék... A továbbiakban, a megfelelő helyen, zárójelbe téve hivatkozunk rá.

[1984. május 23.] Fazekas Jancsi megszövegezte a papírt, két aláírással: beadandó a megyéhez. Ebben a városi néptanács az anyag beszerzését vállalja. (19)

[1984. május 24.] Találkoztam az utcán Buslig elvtárssal. Ezek szerint – mondta – a szállítás maradt hátra. Jó lenne beszélni Kerekessel, a Mezőgazdasági Szállítási Vállalat igazgatójával. (20)

[1984. május 29.] Beszéltem Kerekes Ferenc igazgatóval. Önürítő kocsit ígért. Közben Buslig elvtársat nem találtam a néptanácsnál. Láttam viszont, hogy a tanulókkal hordatják a hulladékot az épület szélére, a közigazgatási központnál. (22)

[1984. május 30.] Délelőtt tanulókkal kihordtuk az anyagot az épület széléhez, hogy egyenesen kocsira hányhassuk. E tevékenységgel nagyjából elégedett lehettem... Izgalommal vártam a következő napot.

[1984. május 31.] Ijesztően zuhogott az eső az éjszaka. Reggelre megcsendesedett, 7-re már el is állt. Reménykedtem, hogy nem fog meggátolni az anyagszállításban. Kerekes azt mondta, hogy egy tíztonnás önürítő kocsi jön. Vissza az építőtelepre. Kocsi nincs. Megkerültem a telepet, sáros lettem. Megjelent egy osztály a matematika-fizika líceumból. Végre a kocsi is benyomatott, megkezdődött a rakodás. Déli tizenkettőkor fejeztük be. Közben apró szemű, porzó eső hulldogált – éppen nem akadályozott. Valaki a kereskedelmi osztályról jegyzőkönyvet készített az átvett anyagról. Egy mester nagyon kardoskodott, ne foglalkozzunk az „épebb” darabokkal. A fehéret nem adta, a rózsaszíneket valahogy kikunyeráltam. A 8,6 tonnának mért anyagot felvittük a taplocai kertészetbe. Kerekesnek megköszöntem a segítséget. Jól fejeződött be ez a „mozaikos nap”. (27)

[1984. június 7.] Találkoztam János Pali bácsival a néptanácsnál. Javasolta, hogy az új mozaikfolyamodványt fogalmaztassuk meg a kultúrbizottsággal, és írasuk alá Patakival. Jól fogna rajta a Szász elvtárs (megyei első titkár) aláírása is (31).

[1984. június 12.] Hozzávetőlegesen megfogalmaztam a Bukarestbe szánt kérvényt (szerzői díj), átadtam Bucurnak, hogy ennek alapján fogalmazza meg a végleges szöveget. (32)

[1984. június 13.] Reggel újra Bucurnál. (34) Meg is fogalmazta. Fél 11-re elmentem Taplocára a 3-as iskolába. (35) Az igazgató kijelölt tizenkét fiút, hogy szabályos halomba rakjam velük a travertint. Kettő után újra Bucurnál voltam, lássam, aláíratta-e a főnökével a kérvényt. Fél négyig vártam, nem jött vissza. (36). Délután megtudtam: az aláíratás megtörtént, el is viszik Bukarestbe, esetleg Suzana Gâdea elnökhasszonyhoz. Reménykedni próbálok.

[1984. június 18.] Reggel Bucurnál érdeklődtem. Azzal fogadott, hogy a mozaikot nem hagyták jóvá, pontosabban nem értenek egyet a címével, és írjak más felajánlást, mert a régít „elfelejtik”, és akkor megkaphatom a jóváhagyást. (39)

[1984. június 19.] Az újrafogalmazott felajánlást felvittem a művelődési tanácshoz. Bucur sietett valahová. Úgy viselkedett, mint aki nem ér rá. Az iratot az asztalán hagytam. (40)

[1984. június 22.] Állítólag Bucur hivatalosan elküldte a papírokat Bukarestbe a tanácshoz. (43)

[1984. október 15.] Időközben voltam a szárhegyi táborban, majd később inkább csak alkalmilag érdeklődtem a néptanácsnál és a kultúrbizottságnál. Ma pedig, harmadszori próbálkozás után, Buslignál is. Elfoglalt ember, ennek ellenére sose utasít el. Bucur a múlt hét folyamán beszélt a központi művelődési tanácssal, állítólag jó úton van a mozaik-ügy, két hét múlva érdeklődjünk újra. A napot új reményekkel telten zártam.

[1984. november 5.] Bucur jó hírrel fogadott: végképp „elintézte” a jóváhagyást. Állítólag egy kis összeget kapnék. Nem a szerzői díjat fogják adni, de természetesen eltekintenek az anyagköltségektől is, amit a néptanács áll. Ezek szerint várhatom az összeg átutalását. Kíváncsi vagyok. (64)

[1985. február 3.] Itt a február, és még nincs papírom a jóváhagyásról. Pedig itt-ott meg kellene lobogtatni. Már harmadszor kerestem M-et, hogy beszéljek vele. Tudomása szerint Bucur utódja (Cotfasné) Bukarestbe utazott, és beszél az illetékesekkel. (65, 66, 67)

[1985. február 4.] Felkerestem Cotfasnét. Azzal fogadott, hogy a bukaresti tanács szerint még nincsen pénz. Így újra kötik az ebet a karóhoz. Kértem a hölgyet, telefonáljanak Bukarestbe, s olyan papírt kérjenek, hogy a terv kivitelezését jóváhagyták ilyen-olyan feltételekkel. Ígérte, beszél ez ügyben Bucurral. Talán jó lesz szerezni vagy két liter szilvapálinkát, és elvinni egy kézenfekvő „elvtársnak”, hogy kissé verje jobban a vasat a nevemben. (68)

[1985. február 18.] Az utcán találkoztam Bucurral, neki is szóba hoztam a papír ügyét. Ígérte, kér Bukaresttől bár egy elvi jóváhagyást (aprobare de principiu), hogy legyen egy érveléssel több az anyag beszerzéséhez, és az előkészületekhez. Úgy tudja, az ügy a művelődési miniszter elé került, hogy aláírja a papírt. (69). Hívtuk Bukarestet. Két órai telefonálgatás után megtudtuk: a keresettek közül az egyikkel talán holnapután beszélhetünk. Akkor újra jövök. (70)

[1985. február 20.] Bucur irodája reggel nyolc óra nyolc perckor még, vagy már üres. Negyed kilenckor jött, de sürgős teendői miatt nem ér rá. Ekkor felmentem Cotfasnéhoz, ő hátha telefonálna Bukarestbe. (71) Egy órán át vártam rá, kiderült: terepen van. (72) Mentem a főnökhöz, M-hez. Rá is kellett várni, dolga akadt egy másik irodában. Mikor visszajött, hívta Bukarestet, éppen Buzoiu Mircea jelentkezett. A válasz: Hegedűs jóváhagyta, a papír a miniszterasszony előtt. Napok kérdése, hogy megkapják az aláírást. (73)

[1985. február 25.] Reggel 8-kor M. irodájában. Meg se próbál telefonálni, szerinte a bukarestiek csak tíz felé jönnek be. Eljövet Cotfasné behívott magához, hogy ő próbálkozik. Végül a főnök, M. jóslata igazolódott be. Később visszatérek. (74)

[1985. február 26.] Reggel 8-kor újra M-nél. Nem tudtak Buzoiuval beszélni. Cotfasné viszont Bukarestbe utazott ez ügyben, 27-én már itthon találom. (75)

[1985. február 27.] Dél körül találkoztam Gaál András kollégámmal. Ő szintén járt Bukarestben. Szemembe mondta: „Na, jóváhagyták a mozaikodat 40 ezer lejjel.” Jó érzés volt ezt hallani... (76)

[1985. február 28.] Reggel Cotfasné azt mondta, nem találkozott Buzoiuval, mert az illető beteg volt. Az összeget amúgy jóváhagyták (120 ezer volt a javaslat, 40 ezer a végső döntés), de papírt az illetékes betegsége miatt nem adtak. Mielőbb küldik. (77)

[1985. március 3.] Hiába hívogatjuk Bukarestet, 9 előtt nem válaszolnak. (78)

[1985. március 6.] Újra M-nél. Bukarest több hívásra se jelentkezett. [Uram, adj erőt ehhez a több frontos küzdelemhez. Egyre furább helyzetbe sodródunk!](80)

[1985. március 7-8.] Többször hívtuk Bukarestet, hiába. (81, 82)

[1985. március 11.] Cotfasnének sikerült beszélnie Bukaresttel. Szerintük a pénzt a mozivállalat kell, hogy kifizesse. Ezen mindenki csodálkozott, a mozisoknak halvány fogalmuk sincs a mozaiktervről, és a munkáról sem. A jóváhagyást küldik. Újra kell telefonálni a terv elhozása végett. (83)

[1985. március 13.] Cotfasné beszélt a terv elhozásáról, de 18-án azért csak telefonáljon újra. (84)

[1985. március 18.] Beszélt valakivel, de nem az illetékessel. Holnap hívja újra. (85) A tervért valóban el kell mennie majd Bukarestbe valakinek.

[1985. március 19.] Délután három felé Cotfasnét nem találtam ott. A főnök azt ígérte, alkalomadtán akár én is elmehetek hivatalosan Bukarestbe. (86)

[1985. március 20.] Cotfasné csak akkor hívja Bukarestet, miután megjelenek. Egyetlen illetékes sem jelentkezik. Buzoiu délre talán visszajön. (87) 12 után visszamegyek, Burust találom ott, őt kérem meg, hívja a központot. A válasz: Buzoiu csak holnap lesz ott. (88)

[1985. március 21.] Cotfasné reggel telefonált. Buzoiu-val beszélt. Abban egyeztek meg, hogy ő, Cotfasné hozza el a tervet, amúgy is többedmagával megy. A jóváhagyást állítólag postázták. (89) Később visszamentem, vittem csomagolópapírt, spárgát, műanyagzsákot, ragasztószalagot egy tasakban, és azt mondtam a hölgynek, hogy másnap este várom az állomáson, este tizenegy óra után (90)

[1985. március 22.] Este kimentem az állomásra. Cotfasné a terv nélkül érkezett vissza. Állítólag nem találta ott Buzoiut, a raktárban pedig Popovici nem találta a tervet. Csak egy fotómontázst hozott el, ami az asztalon volt. (91)

[1985. március 23.] Dánfalváról hívtam Bukarestet (18 lej), hogy megtudjam: Buzoiu nincs az irodában. (92)

[1985. március 24.] Elmentem Lestyánhoz a könyvtárba, kiszimatolni, vajon eléggé utánanézett-e a nő a dolgaiknak. Nem tudott érdemben hozzászólni, mert a művelődési tanács más-más részlegén jártak. Mivel felvettem neki, hogy esetleg én is utaznék, azt tanácsolta, nehogy menetlevél nélkül menjek, anélkül nem jutok be az épületbe. (93)

[1985. március 25.] Reggel újra Cotfasnénál. Buzoiu fél 10 körül nem volt ott. Egy női hang azt állította, hogy hétfőn délben ott találjuk. (94) Felhívtam Zs. Istvánt az Új élettől, hogy segítsen. Megadtam neki az adatokat, kérve, vegye át helyettem a tervet. (95)

[1985. március 26.] Nyolc után Buzoiu vette föl a kagylót. Holnap reggel 8-kor a Gyűjtemények Múzeumánál várom személyesen. Tehát az éjszakai vonattal Bukarestbe utazom. (96)

[1985. március 27.] Éjszaka indultam Bukarestbe a 2 órás vonattal. Majdnem fél óra késéssel érkezett. Csak állójegyet adtak. A vonatban volt ülő is, de a vagon fűtetlen volt (bár ez nem vonatkozott a szerelvény egészére). Elég fáztam. Nem tett jót a vacakoló vízhólyagomnak... Reggeli hét körül, tehát jókor érkeztünk. Besétáltam a találkahelyre, fél nyolc utánra. Itt várogattam negyed kilencig, akkor érkezett az illető. A raktár, ahol terveim heverték, az épület jobb szárnya mögött volt, ahol még

egy órácskát vártunk. Fél tíz körül viszont már boldogan vittem magammal a majdnem három éve ott lapuló terveket. Este hétkor indultam haza. (97)

[1985. március 28.] Délelőtt a művelődési tanácshoz siettem, elszámolni. Időközben megérkezett a jóváhagyás. Jegyeimet leadtam, visszafizetik. (98)

[1985. március 29.] Buslig elvtársat kerestem a néptanácsnál, hogy tisztázzuk a további feladatokat. Nem találtam ott. (99) De azért összeírtam a tennivalókat.

Kövek

Íme tehát a feladatok (a Mozaiknapló tanúsága szerint):

**„Összeszedetni az itt található hulladékot és szétnézni, mi szerezhető még be
Papír – 200 m².**

Összekötő ember – esetleg telefonszámok

Terem (8 m x 22 m)

Segítségkérő papír:

Traktorgyár

Száll. Vállalat

Iskola (tanulók)

Beszélni a bukaresti és a piski márványosokkal

Felnagyítási lehetőség

iskolai tornaterem

Más, távlatilag esetleg szükséges anyagok beszerzése (géz, enyv, homok, tüzelő, lécek, ecset, karton, cement, oxid, fekete, vasháló, tető, drót)

Palinak és Gaálnak kártérítési lehetőség (900 lejek)

Protokoll (ital – 200 lej, eddig / raktáros, gépkocsivezető, tanácsi alkalmazottak, főnökök stb.)”

Zsigmond Márton, hóna alatt a papírra vetett tennivalókkal, napokon át próbál kapcsolatba lépni a városi néptanács alelnökével. Végül telefonon beszélnek meg egy találkát április elsejére. A találkozás összejön, a művész ismerteti Busliggal a tennivalókat, a válaszáért pár nap múlva telefonálhat. De kilenc nap is eltelik, míg lassan beindul a gépezet: kerülnek ládák a márványtörmelékhez, a papírt a fafeldolgozó vállalatától kell szabályosan kiudvarolni, intézni kell az építési engedélyt, a dokumentumok lemásolását, gépkocsit szerezni a hulladékok elszállításához stb.

– Elkezdtem csinálgatni. Csináltam, csináltam, csináltam, nem szorított semmilyen kényszer, tíz tonna követ szedtem össze rendre, szállító kocsik után koldultam itt is, ott is, olykor ajándékoztam egy-két képet is, a szállítási vállalat támogatta a tervemet, azzal a kikötéssel, hogy az anyagot viszont én szedem össze. (ZsM)

Elég volt a központban forgolódni, lépten-nyomon sárba taposott vagy betemetett, kidobott kőhalmokba botlott. Még az átalakításra ítélt szálloda illemhelyeiről is összegyűjtötte az oda vetett fekete köveket.

[1985. április 24.] Járás közben a Fenyő szállónál nagy kidobott halmokban fekete, szürke és fehér márványdarabokat láttam. Jó lenne azokat kiválogatni a cementdarabok közül. Úgy néz ki, feltörték valahol a padlót és az egészet kidobták. Egyik felük cementes, de meglehet, így is használhatóak.

[1985. április 25.] A néptanácshoz menet érdeklődtem a piac mellett található anyag felől. A munkások úgy nyilatkoztak, jövő hétig befejezik a munkát... A Fenyő szállónál dolgozók egy része azt remélte, a kidobott márványdarabokkal elviszek mindenféle más törmeléket és szemetet. A használhatóbb részeket JL-lel kiszedegettük a halmokból. Munka végeztével KF-hez mentem, a közlekedési vállalathoz, kocsit kérni. Ígért másnapra, de nem önrítőt.

[1985. április. 26.] Szerencsém volt: darus kocsi jelentkezett. A két teli ládát könnyen felrakhattuk, a többi fellapátoltuk. Három helyről szedtünk össze szállítmányt: kettőt építőtelepről, egyet a Fenyő szálloda mögül. Hiába kerestem a főnököket a piac környékén, csak néhány munkást találtunk, közülük az egyik tökrészeg volt. JL-nek is az volt a véleménye, nyugodtan felszedhetem az ottmaradt darabokat, mert a szükséges részt már elvitték máshova... Közben a részeg munkással nagy veszekedést folytattam az anyag miatt, majdnem verekedés lett a vége. Azt állította, hogy onnan ők még felszednek a márványból, mert a meglévő mennyiség nem elég a hátralévő négy négyzetméterhez. Hiába mondtam, hogy közben a főnökök már beleegyeztek a kidobottak elszállításába. Végül az arra járó mester – valaki értesíthette a szóváltásról – csillapította le, s végül visszarakták a szekerembe a kiürített mennyiséget. Másfél ládával gyűjtöttem, talán egy tonnányit.

Rengeteg anyagot mentett így meg az eltemetéstől, mert munka közben nagy pocsékolás folyt. (Valahányszor feltúrják a földet, ma is találni az alsóbb rétegekben elhantolt mozaikköveket...) Zsigmond Mártonnak volt egy jó kézitáskája, amitől gyakorlatilag sose vált meg. A talált kőanyagot a táskába rakta, s irány az éppen esedékes tárolóhely: előbb a taplocai kultúrház színpada alá, majd a kertészet (később itt kiudvarolt egy ideiglenes, tágasabb „lerakatot”), végül a zsögödi iskola, ahol egy üres, használaton kívüli tanteremben és az iskola udvarán sikerült tanyát ütnie, hatósági jóváhagyással. Hetekbe telt, míg e jóváhagyásnak ténylegesen is sikerült érvényt szerezni. Amíg a hercehurca tartott, a múzeumi várkapornába fogadták be. (A jobb megértés végett a Mozaiknapló idejét itt-ott, némileg visszaforgatjuk.)

[1985. április 12.] A zsögödi kultúrotthon a városi néptanács hatásköre. Vajon megkaphatnám? Buslig azt mondta: szemrevételezzem helyiséget. 10x15 m, a művelődési otthon nézőteréről van szó. A taplocai csak 7x16 m-es. Talán jobb lesz a zsögödi terem. Benéztem a taplocai kertészethez is, a terembe rakott márvány kétharmada hol lehet? Jól látom, hogy hiányzik a halomból. A végén a rendőrségre is szükség lesz? Visszajövet újra a néptanácshoz, hiába. (122) Rossz hangulattal zárom a napot.

[1985. április 13.] A néptanácsból írásban kell kérni, hogy ideadják a termet, s nem fognak zavarni az otlétem alatt. Lehetőleg Zsögödre kell mennem. Ott a padlót is ki kell javítanom, akárcsak a tetőt.

[1985. április 15.] A zsögödi terem elvben elintézve. A polgármester egyetértett, hogy ott dolgozhassak. Micsoda kegy...

[1985. április 16.] Előbb a mozivállalatnak kell kérnie a zsögödi termet, hogy a néptanács VB-je jóvá hagyassa. A mozivállalathoz mentem, és megfogalmaztam ezt a kérvényt is. A múzeum egyik termében, a kápolnában kiterítettem a papírcsíkokat. Négy sávnyi 1,4 m-es csík fért egymás mellé.

[1985. április 18.] A múzeumhoz mentem, hogy megtudjam, meddig maradhatok a kápolnában. Az igazgató terepen, a többiek meg nem tudtak érdemleges választ adni.

[1985. április 20.] Munka után a múzeumba siettem. Engedélyt kértem, hogy ott tárolhassam az anyagot. Onnan a néptanácsához igyekeztem.

[1985. április 24.] Kétszer is jártam a néptanácsnál a terem jóváhagyása ügyében, eredménytelenül.

[1985. április 25.] Teremjóváhagyás még – értetlenség miatt – nincs. Azt hozta fel valaki a VB gyűlésén, hogy a terem az Építők Sportegyesületé. De két nap múlva talán már lesz papír.

[1985. április 27.] Buslig József szerint papír még nincs, de elvben jóvá van hagyva. Május elseje után kell újra visszamennem a papírért.

[1985. április 30.] A vár műhelyében ideadtak egy rossz kaput, hogy körülkeríthessem a náluk összerakott anyagot. Az eső lemosta a tetejét.

[1985. május 4.] A néptanácsnál Buslig éppen gyűlésen. Mások nem sokat tudnak a papírról. A mozivállalat kell hogy kérvényezze a művelődési otthont az Építők Sportegyesülettől. Bért fizetnének nekik. Közben megjött Buslig, utasította a mozisokat, mi is az eljárás. Hétfőn tárgyalnak a művelődési bizottsággal a teendőkről.

[1985. május 13.] A mozi igazgatónője szerint az átadás bármely pillanatban megtörténhet az Építők SE részéről. Maga az igazgatónő fogja átvenni.

[1985. május 15.] Kultúrbizottság. C-né intézi a pénzügyeket.

[1985. június 12.] S.M. harmadéves tanítványomat megkértem a tegnap, érdeklődjek rokonánál a művelődési otthon kulcsa felől, illetve hogy az udvaron tárolható-e az összegyűjtött anyag? Válasz: a kulcs a rokonnál van, a termet a „zsögödi ifjúság” használja. Tollaslabdázna a helyiségben. Várható, hogy fel lesznek háborodva és bosszújuktól kell tartani... Azt ajánlja a rokon, hogy az anyagot csakis a munka megkezdése előtt szállítsam oda, mert ő nem felel érte. Amíg mások is járnak oda, nincs biztonság. Feladat: papírt kérni és elfoglalni a termet! Jól sejtettem: az ablakokra vasrács kellene, s ugyanúgy az ajtóra is.

[1985. június 13.] A mozivállalatnál azt ígérték, hogy szombatra megszerzik a kulcsot, s akkor talán érte mehetnek.

[1985. június 14.] Taplocai művelődési otthon. Az igazgató a kulcsot ma kapta vissza a taplocai ifjúságtól. Megállapítottuk, hogy az ott tárolt anyagnak több mint a fele hiányzik. Az igazgató jegyzőkönyvet ír.

[1985. június 15.] Kulcs még mindig sehol.

[1985. június 18.] A kulcsot egy doktor elkérte volt, hogy pingpongozhasson, s nem akarja átadni a mozisoknak. A taplocai igazgatót felhívtam a hiány ügyében, azt mondták neki az illetékesek, a színpad alá is raktak be a márványból, ma fogja megnézni.

[1985. augusztus 27.] Buslig elvtárssal sikerült találkoznom. Azt ígérte, megoldja a zsögödi terem-ügyet.

[1985. szeptember 24.] A tíztizes busszal Zsögödbe mentem, hogy újra szemügyre vegyem a terepet az anyag odaszállítása végett. Bementem SCs-hez, a kulcs iránt érdeklődni. Közben oda került ST. is, a „zsögödi miniszter”, ahogy a helybeli tanítónő jellemezte, próbáltak mindenféle érveléssel meggyőzni, hogy ne foglaljam el a termet. Mondtam, hogy akkor mutassanak olyan helyiséget, amelyik megfelelne. A helyi iskolát javasolták. Megnéztük együtt az üres osztálytermet. Elég tágasnak tűnt ahhoz, hogy három nagy adagban kivitelezhessem benne a mozaikot. Odabent két tűzhelyes kályha. Gondolkodóba estem. A művelődési otthon terme miatt szálka lennék az ital kíséretében művelődő, de inkább szórakozó fiatalok szemében. Másrészt ott fűtő alkalmatosság egyáltalán nincs, a térfogat pedig nagy. Végignéztem a Nagy Imre Galériát, majd visszatértem, a tanítónők még ott voltak. Az volt a véleményük, hogy nyugodtan elfoglalhatom a művelődési otthont, mert onnan csak a duhaj mulatozókat szorítanám ki, a kultúrának vajmi keveset ártok. A kulcsos háznál rám förmedt egy idősebb helybéli: „Ne vegyék el a termet! Azt a zsögödi nép építette!” (Szegény zsögödi nép!) Kérdeztem tőle, ő hányszor járt oda művelődni, ettől elcsendesedett. A művelődési ház főbejáratánál, jobbról, jókora szarkupac porladozott – utaltam nekik arra is. Állítólag a hátsó bejáratot használják. A tanítónőkhöz visszamenet a „miniszter” bekiabált a terembe, ahol a fiatalok jóféle bort iszogattak. Megkínáltak és arra kértek, hagyjam meg nekik a termet, cserében egy s más munkában segíteni fognak. Mondtam: majd meglátom. A busszal eljövet azon járt az eszem, mégis csak jobb lesz az iskolában. A tanítónők javasolták, hogy a tűzgyújtás is megoldódik, csak a meglévő ¼ normához keressek a takarító Róza néninek még egy ¼ normát. Visszaúton benéztem a néptanácshoz, hogy közöljem a tényállást, de Buslig nem volt ott.

[1985. szeptember 26.] Az iskolában felkeresett Buslig. Beszért a zsögödiekkel és lényegében arról tájékoztattott, amiről korábban tárgyaltam velük. Kilátásban tehát az osztályban található leltári tárgyak elszállítása és megőrzése, a felhullámosodott parkett kijavítása, a leendő fa felvágása stb. Ígéretnek mind szép. Azt is megígérte, hogy ha tervezek egy fém vágóasztalt, azt megcsináltatja. Hát akkor rajta!

Így került végül a múzeum főhadiszállása a zsögödi iskolába. Ez a gond megoldódott, viszont újabb bonyodalmat jelentett az, hogy az egész anyagot oda kellett lehordatni. Ennek is megvolt a maga külön bejáratú kálváriája... A legnagyobb gond ekkor a megfelelő szállítóeszköz (teherautó, utánfutó) és a munkaerő biztosítása. Az elsőt megnehezítette és kiszámíthatatlanná tette az akkoriban egyre válságosabb gázolajhiány – minden közlekedési és szállítóeszközzel rendelkező vállalatot, intézményt drasztikus takarékoszágra fogtak –, a másodikat alkalmanként megoldották a különböző iskoláknál tanító jó ismerősök, kollégák (építészeti iskola, elektrotechnikai

líceum), Zsigmond Márton pedig szorgalmasan, név szerint jegyezte az ideiglenesen, néhány óra erejéig keze alá bocsátott tanulók nevét, nyilvántartva azt is, hogy kik tűntek ki a rakodó és válogató munkában. Többnyire anyagválogatásnál, gépkocsi be- és kirakodásnál vette hasznukat, s egy idő után a mozivállalatnál sikerült elérnie, hogy az iskolából hozzá irányított segédmunka-erőt ingyenes mozibérletekkel jutalmazták. A tanulók mindvégig ragaszkodó, fegyelmezett segítséget jelentettek a művész számára.

[1985. szeptember 30.] Az Építészeti Líceum segítséget küld (11-en vannak), 8 h 30'-tól 12 h 30'-ig dolgoztunk, fél órás tízórai munkaszünettel.

[1985. október 1.] 18 fiúsegítség a láthatáron, az elektrotechnikai osztályból. Az előző napon érkezettek mellett újonnan jöttek is vannak. A népszavazás szerint a legjobb munkások a listámon pontozottak, közülük is LK-ra figyeltem fel külön. Az x-szel megjelöltek a végső névsorolvasáskor nem voltak jelen. Előző nap az osztályfőnök is beállított, és beszélgetett a tanítványaival. 8 h 30-tól fél órás szünettel 12 h 30-ig dolgoztunk. Befejeztük a nagyját. Én még ráhúztam 30 percet. A mérnök meg volt elégedve a munkával. Ennyi nekik sehogy sem jött volna ki. Kocsit is ígért, de meghatározatlan időre. Munka végeztével ismét elmentem a Mezőgazdasági Szállítási Vállalathoz, itt K.F. Azt mondta, hogy már szégyelli, mennyit kell járnom a nyakára. Beültünk a főnöki kocsiba, és elmentünk a kocsitelepre. Ott azt mondta: délután vagy este felé érne rá kocsit. Javasoltam, adjon egy utánfutót, s miután mi megraktuk, ők elvitetik. Ilyen jószág itt nem lévén, úgy határoztak, beszélnek S. Nácival a Malomipartól, másnap jelentkeznek náluk. Azt javasolták nekem, kérjek papírt is, mert bajom lehet, ha valahol lopás történik.

[1985. október 2.] A Malomiparnál S. Náci már tudott az ügyről. A sofőr éppen kávézni ment, így eljöttem. Az iskolai segítség megérkezett (építészeti), a kocsit után még kétszer telefonáltam. Megraktuk az utánfutót.

[1985. október 3.] 7 h 10-kor találkoztam az utánfutónál a tanulókkal és KZ. barátommal. Kb. 8 h 45-ig leürítettük az anyagot. A helyi bútorgyárnál kértem préselt lemez darabokat. A kaput visszatettük a helyére, és letakartuk a halmot.

[1985. október 4.] Behordjuk a gyermekekkel a kaputól az épület mögé az anyagot. Munka: 8.30-13.30. Az anyag egy részét el is raktuk.

[1985. október 5.] A múzeum udvarán dolgozunk 8.30-tól 10.30-ig. Rendezni, osztályozni kezdtem az ott lerakott anyagot.

[1985. október 7.] A Malomiparnál ezúttal nem sikerült beszélni S. Nácival, de később megígéri holnapra a kocsit. Az iskola is ígér segítséget. 15.30-18-ig munka. A halom rendezése a múzeum udvarán.

[1985. október 8.] Reggel 8-kor a malomiparnál. Akkor lett vége a gyűlésnek. S. Náci készségesnek bizonyult. 9-re felértünk Taplocára. Ott várt 10 diák. Az óvónőtől vesszőseprűt kértem, a téesztől (Imre bácsi) lapátot, hogy a kocsin maradt földet letakarítsuk. Vettem gyufát, hogy megnézhessük a színpad alá berakott kavicsalmot. Sikerült megtalálni. Imre bácsi segítségével egy huzalos körtéhez is hozzájutottam, így a színpad alól elfogadható feltételek között szedtük ki a halmot, raktuk meg a kocsit. Az óvónéni nem engedte meg, hogy kezet mossunk, így a szomszédban tiszt-

tálgodtunk, onnan szereztük a huzalos égőt is. Szállítás holnap, 7.30-kor. Öt fiút Zsögödbe rendeltem. Jövet megnéztem a kertészet udvarán lévő travertinemet. Semmi vész, csak a nejlon foszlott le róla. Nem lesz semmi baja, mondta a főkertész.

[1985. október. 9.] 7.10-kor már a taplocai művelődési háznál voltam. Kihoztam a teremből a saroglyát, a szekeret és a vedreket. Felpakoltam az utánfutóra. Leadtam a kulcsot az iskolában. Fél nyolcra vártam a kocsit. 8.20-kor érkezett. Szerencsésen leértünk Zsögödbe. Hat építészetis tanuló segítségével leraktuk és hátrahordtuk az anyagot. A tanulók 12.30-kor, én 2.10-kor fejeztem be a munkát.

[1985. október 10.] 8.30-9.50-ig a múzeum mellett, 10.15-től 14.20-ig Zsögödön raktam szabályos halomba az anyagot.

[1985. október 12.] 10.20-tól 14-ig dolgoztam Zsögödben. 14.45-től 15.30-ig kátránypapírt szedtem össze egy lebontandó épület körül. Cigánygyerekek segítettek. Utána letakartam az összerakott múzeumi halmot.

[1985. október. 13.] Vasárnap. Egész nap esett az eső. Kb. 3 és fél órán át ládákat készítettem elő a színárnyalatoknak.

[1985. október 14.] Reggeltől szürkületig egyvégtében dolgoztam. Reggel levittem szekérrel egy ládát és a kátránypapírokat. Nagyon hideg van. A hegyekben havazott.

[1985. október 15] Szekérrel levittem a másik ládát, egy szál deszkát, és rózsaszín meg a vörös márványt. Hoztak Csíkszentkirályról egy adag széldeszka hulladékot. Az óvónéni meghívott kávézni. Öt óra körül megjelent Buslig elvtárs, bizonyára, hogy inspektálja az általa hozatott faanyagot. Nagyon fel volt háborodva, amikor meglátta. Komolyabb anyagra számított. Az biztos, hogy nem kályhába való, legfeljebb tűzgyújtani. Elmenet arra jött a téeszelnök, vele tárgyalt deszka- és karóügyben. Később egy ifjú is megjelent, mondván, hogy a zsögödi ifjúság is segíteni fog. Ő éppen a szomszédban lakik.

[1985. október 23.] Naponta rendezgetek, gyűjtögetek valamennyit. Ma egy órányit a múzeum mellett, később Zsögödben. Zord idő volt. 13.30-ig befejeztem a travertin elrakását. Leérkezés után megkerestem a téeszelnököt. Megígérte, küldi a deszkát és a karókat.

[1985. október 24.] Húzódik minden, és egyre hidegebb van.

[1985. október 25.] Jövet leszálltam Zsögödben, hogy megnézzem, milyen deszkát küldött az elnök, s esetleg összerakjam. Csakhogy a deszkának se híre, se hamva.

[1985. október 28.] Hétfői nap. Végre megtaláltam KF-et, aki kocsit ígért a hét második felére. Felhívtam a bukaresti Márvány vállalatot, ők azzal kecsegtettek, hogy csak vörös márvány hulladékuk van. Esetleg próbáljam meg Piskin, ahol feketével és szürkével dolgoznak. Ott viszont azt mondták: se szürke, se fekete. Csodás kilátások! Közben busszal Zsögödben is voltam, hogy megnézzem a deszkát. Volt tizenhárom szál. Az elnök karót is ígért. Már a gondolat is fárasztó. Micsoda téblábolás!

...Zsigmond Márton azokban a hetekben-hónapokban már-már csak a köveken át észlelte maga körül a világot. Mindenütt köveket látott, köveket keresett: színek alapján osztályozta őket. Travertinben nem volt hiány. Zsögödben éppen az utat

csinálták, az ott talált andezit-lapok jól hasadtak, abból is jócskán bespájzolt. (Annyi anyagot gyűjtött össze, hogy ma is még egy szinte akkora mozaikot tudna csinálni.). Egyes színek (márvány-szürke, feketék, fehérek, vörösek) ritkák voltak, hiába járta az építőtelepeket, telefonált jobbra-balra, még a sírkőfaragóknál is szétnézett. Egyszer meg Bukarestbe, az ottani márványfeldolgozó vállalathoz is leutazott édesapjával – aki mindvégig hűséges támasza volt, rendületlenül mosogatta és osztályozta a köveket –, valamint két segítséggel. Előzőleg megegyezett a mezőgazdasági szállítási vállalattal, hogy mivel egy tehergépkocsit készülnek alkatrészekért meneszteni a központi javítóműhelybe, Bukarestbe, egyúttal hazahozhatja az ott szerzett márványanyagot is.

[1985. október 29.] Szóltam a mozivállalatnál: szükségem lesz két emberre. Tudomásul vették. Az állomásról üzentem Édesapámnak: indulunk Bukarestbe, és kimentem a szentkirályi igazgatónőhöz, hogy bejelentsem: nem tudok órát tartani.

[1985. október 30.] Kimentem a gépkocsiparkhoz. Nem volt ott a gépkocsi-vezető. Visszarendeltek 14 órára. Új a főnök. 13.50-kor újra az autótelepen. A sofőr 15.10-kor jelent meg, MZ személyében, a 21-HR-2093 jelzésű gépkocsival. Megbeszéltük a találkozási lehetőségeket.

[1985. október 31-november 1.] Ketten jöttek velünk a mozivállalattól: B. és S. Reggelre Bukarestbe érkeztünk. A vállalattól (Márvány) a străulești-i lerakathoz mentünk gyűjtögetni. Ez egy falu Bukarest mellett, jókora távolságra a Márványtól. Az állomásról a 105-ös busszal közelítettük meg a 6-os villamos vonalát. Megreggeliztünk, s azonnal elkezdtek a gyűjtögetést. Talán 9.30 volt az idő vagy 10. Apámmal szünet nélkül dolgoztunk. A segítségek, különösen S., pihengettek. Sőt, 13 óra körül S. nyugodalmasan meg is ebédel. 15 óra után mind a ketten befejezték a munkát, siettek a 19-kor hazainduló vonathoz. Mikor megjegyeztem előttük, hogy még ráérnek, azzal érveltek, hogy még vásárolni is akarnak. (B. valamivel lelkiismeretesebb volt.) Apámmal szürkületig dolgoztunk, majd visszamentünk a Márványhoz. A kocsinkról semmi hír. Innen az Autójavító Vállalathoz mentünk, a koci ott sem volt. Leírtam a telefonszámukat, hogy érdeklődhessenek. Este kilencre szállodához jutottunk a Dâmbovița partján.

Reggel érdeklődni kezdtem a koci után, de még nem érkezett meg a javító vállalathoz. Csíkszeredába is telefonáltam. Azt mondták, csütörtök du. 3-kor indult el, várjak csak a megbeszélt helyen. Első utunk a javító vállalathoz vezetett. Ott semmi nyoma sem a vezető nevének, sem a koci számának. Később a Márványnál kötötünk ki...

13 óra után gyalogosan indultam el, hogy legalább vásároljak valamit. Előzőleg többször telefonáltam az eladási osztályra, jelentkezett-e náluk az a bizonyos MZ, de mindegyre tagadó választ kaptam. Útközben figyeltem az elhaladó kocsikat. Éppen az autóút feletti síneknél bandukoltunk, amikor megpillantottam egy HR jelzésű járművet. Visszarohantam: a mi kocsink volt. Szóltam a sofőrnek, jobb lenne előbb a lerakathoz végezni, de szerinte jobb fordítva, mert Străulești-ről egyenesen vehetjük az irányt hazafelé. Emiatt nem tudtam felbecsülni, mennyi lehet az ott összegyűjtött anyag, s így csak egy tonna vöröset mertem rakatni, hogy az össz-mennyiség ne haladja túl a megrendelés szerinti öt tonnát. Kiderült, a lerakathoz lévő

anyag csak 2,1 tonnát nyomott, s végül összesen csak 3,1 tonnát raktunk. Izgága gépkocsivezetőnk a villamosvonal mentén leszállított, mert tanácstalan volt, hogy a megjavíthatlan motorokkal hazajöjjön-e vagy sem. (Valószínűleg kivárt hétfőig, mert szombaton reggel az autóról még nem hallottak a telepen. Várom hát, hogy mihamarabb leüresíthessük az olajos motorok mellett elhelyezett márványhalmot.)

Feketét keveset, szürkét szinte egyáltalán nem találtam. Felhajtottunk viszont egy különös szürkét (nem a szokásos, hideg márványszürkét), és szürke gránitárnyalatokat. A vörösből különösen a sötét (lilás) árnyalatokat kerestem. Ez az egész tevékenység sok izgalommal és fejfájással járt.

[1985. november 2.] Reggeli telefon a kocsitelepre. A sofőr még nem jött haza.

[1985. november 4.] Nyolc óra után a kultúrbizottsághoz mentem a vonatjegyeinket leadni. 9.30 körül telefonáltam az autótelepre, a főnök szerint éppen most hajtott ki a sofőr. Rohantam segítség után. Kiderült, a gépkocsivezető – főnöki utasításra – már keresett az iskolában. Amikor pedig lefelé indultam, megpillantottam a Zsögöd felé forduló kocsit. A mozisoktól segítséget kértem: ketten jöttek. A kocsi már ott volt. B-t megkértem, hozzon két liter bort. Felmásztam a kocsira. Nemsokára egy magas, öszes férfi jelent meg, a moziállalat asztalosa, a festő Nagy Imre egykori szomszédja. Azt mondta, hogy segíteni jött. (Utóbb kiderült: szóltak neki.). Mikor leürítettünk, és megittunk egy liter bort, a másik litert a sofőrnek adtam. 12 után én még kb. délután 5-ig dolgoztam. Kezdem építeni a kerítést és rakni a halmokat.

Gyürkőzések

Lassan elültek a bizonytalanságok a zsögödi osztályterem használata körül is. Zsigmond Márton minden erejével azon volt, hogy tartós otthont teremtsen a készülő mozaiknak. November eleje Csíkban már a közeledő telet jelentette, ami a munkához szükséges belhőmérséklet biztosítását is sürgetően napirendre tűzte. A naplóból ezúttal az első tél eseményeinek főbb kihívásait kísérelhetjük nyomon.

[1985. november 17.] Vasárnap. Apám fél nyolc körül bejött segíteni. Fél 11 körül érkeztünk Zsögödbe, 16.30-kor tettük le a munkát. A fát lehordtuk a pincébe. Sajnos, bent maradt a sapkám. Aznap délután fél órát kerestem, nem találtam. Hétfőn újra kerestem 1 órányit. Akkor sem akadtam rá. Hétfő este Dánfalvára utaztam, hogy Elemér öcsémtől sapkát kérjek, mert nem volt pénzem venni egyet.

[1985. november 18.] Nagyon hideg volt. 10.10-től 13.50-ig dolgoztam. Lakatot szereltem az ajtóra.

[1985. november 22.] Yale zárat vásároltam a zsögödi iskolának, hogy felszerelése után nekem is jusson egy kulcs (269). Felmentem Taplocára és befedtem az ott maradt travertin halmot fóliával (270).

[1985. november 25.] Egész nap szemerkélt az eső. Reggel öt lejt telefonáltam el a rossz vonalak miatt. A zár pénztári nyugtáját leadtam a néptanácsnál. Elszámolást december 4-re ígértek, pedig jó lett volna most, mert ezt sem a saját pénzemből vásároltam (271). Misi bácsitól szerszámot kértem (272) és felszereltem a zárat az

ajtóra (273). Az eső miatt hazajöttem busszal és az építőanyag lerakathoz mentem. Szürkületig szedegettem a havas halomról a fekete köveket. Keveset találtam. A raktáros szerint két vagy három vagonnyi anyag lehet ott. Csodálatos rózsaszínű darabokat láttam, de olyanok nekem is vannak. Közben egyre jobban esett. Teljesen átázott a ballonkabátom. Ennek ellenére nem hültem meg. Talán jól tett a sok kinti munka?

[1985. november 26.] A tíztizes busszal mentem Zsögödbe, sötétedésig dolgoztam. Idegesítően csorgott a hólé a lyukas csatornákból a préselt lemezzel lefödött kőhalmokra, főként a sarokban. Részben megáztatta az ott lévő halmot. Két vedret kértem a tanító nénitől, felfogni a csepegő vizet. Néha a szélfuvallat melléverte a csorgó vízsugarat. Meg kell javítani a csatornát. Ezért jövet bementem ST-hez, jövő hétre ígérte, hogy segít (274). Ki kell pucolni és be kell szurkozni a csatornát.

[1985. november 27.] Ma is a tíztizessel Zsögödbe. A hólé tegnaphoz hasonlóan csordogált. Ma a fehér halom berakásához fogtam. A színes fehéreket bevittem a terembe. Szürkületig dolgoztam. Több segítséget is kérhetnék? Lehet, de a kéregetést a sok időt elrabló taknyoló munkánál is terhesebbnek érzem.

[1985. december 2.] 10.10-től 16 óráig nagyon nagy hidegben dolgoztam. Újra hoztak fát az iskolának, és volt közte néhány felhasználható lécs. Azokat igyekeztem hasznosítani, a téeszelnők pár szál deszkája kevés a boldogsághoz. A fehér márványt porolgattam le, majd raktam helyre, amennyit tudtam. Alul nagyon odafagytak a földhöz, azokat jobb napokra hagytam.

[1985. december 3.] Az óvónőnek szóba hoztam a tanári szobát. Mármost hogy jó lenne ott dolgozni. Elképedtem a felcsattanásán: az egész iskolát nem lehet lefoglalni. Ekkor azzal érveltem, hogy a munkát úgy is a haza oltárára teszem. Mire ő: mindannyian azt tesszük. Ez a viszonyulás kiábrándított a hölgyből, aki melleleg egy jogtanácsos felesége. Egy évben esetleg egyszer ha használják azt a tanárit. És van ott még külön pionír [úttörő]szoba is – annak a tizenöt gyermeknek!... Egyyszerűen felületes női gondolkodásról van szó? Mert ugyanez a nő volt az is, aki felajánlotta, hogy közben meleg teát főz, ha akarom.

[1985. december 4.] ST nem volt otthon, hogy a csatornát kipucoljuk, így 2 óra 10-ig követ raktam. ST-t hazajövet otthon találtam, munkába készült. Halvány ígéretet tett, hogy esetleg nélkülem is rendezi a csatornát. A néptanácsnál is jártam: pénz a zárra talán csak hétfőn lesz.

[1985. december 9.] Zsebemben a pénz a zárért.

[1985. december 11.] Cinezett fazekat vásároltam, amit kifizettek a mozi-vállalatnál. Kértem egy seprűt is.

[1985. december 16.] Cotfasné hívta Bukarestet, újra sürgette a terv és annak felnagyított változata ellenőrzését, hogy végre munkához láthassak (284).

[1985. december. 20] Jártam a néptanácsnál (Buslignál), ismertettem a tények állását. Újbóli segítséget ígért. Különösen a kővágó tekintetében várok eredményt. Beszélt a megyei tanfelügyelőséggel is, hogy vakációban engedjenek engem dolgozni. Megígérték, szólnak az igazgatónőnek is (285.)

Beköszöntött az 1986-os esztendő. Az első hetek azzal telnek, hogy emberünk a vágó elkészítése után jár. Néptanács és traktorgyár között ingázva napról napra közelebb kerül a megvalósuláshoz. Közben, hogy ne teljék haszontalanul az idő, Zsigmond Márton bükkfaládikákat készít a különböző színű kavicsoknak. Összeírja, hány ládikóra lenne szükség. Közben elfogy a deszkája, napokon át várja, hogy valaki anyagot szerezzen. Közben a mozisok szereztek ugyan ládákat, de azok méretei nem feleltek meg a célnak; sorra alakítja át őket. Közben egy ráját is ácsol, amire ráfeszíti a tervrajzot. Ezzel kézen-közön eltelt a február is. Március elején a művész bordatörést szenved, emiatt az előkészületek tovább csúsznak az időben.

[1986. március 3.] Ma, hétfőn betelefonáltam a Traktorgyárba. A felszerelések készen vannak. Holnap utánuk mehetünk.

[1986. március 4.] A néptanácsi kocsinak több felé volt útja, ezért későbbre tudtuk elhozni a vágót és a prést... Ma 17.45-től 22 óráig dolgoztam. Befejeztem egy ládát és drótkefével/pisztollyal lepucoltam a vágó asztaláról a rozsdát. Poros egy munka volt.

[1986. március 5.] 10.30–13 között rozsdaelvonó festékkel jó alaposan bekenegettem a vasasztal alvázát, majd 15.45-ig nagyjából elkészítettem a hatodik ládát. A pléhezést délután folytattam és este 9 körül teljesen befejeztem.

[1986. március 6.] Lefestettem a rozsdaelvonó alapozó anyaggal a vágó asztalának tetejét is és befejeztem a hatodik ládát.

[1986. március 10.] Kivágtam a tervhez készített ráma léceit. Egy asztalos – AL – segített simára gyalulni.

[1986. március 11.] 8.10-től 9-ig lecsiszoltam a léceket. Majd lelakkoztam és összeállítottam a ráját. Az üvegezése 35 lejbe került. Kétszer jártam az ügyben, mert pontatlanul üvegezték be. Holnap visszamegyek érte.

[1986. március 12.] Jártam az üvegezőknél. Ezúttal jól vágta be az üveget. A városi néptanácsnál Buslig elvtárs megígérte, holnap levisszük a szállítani valókat (299). Az iskolába mentem, ahol a berámázott terv üvegét még megtörölgettem, és rászereztem az utolsó lécet is.

[1986. március 14.] Kb. 11-től 16 óráig fúrtam négy lyukat a falba, a pisztolyom is tönkrement belé. Este lehozattam a földszintre az asztalt és a vágót, hogy másnap könnyebb legyen elszállítani. A vágó, mint utólag megfigyeltem, kicsit pontatlanul van megfenve.

[1986. március 15.] A bordatörés miatt csak lélekben kezdhettem meg a munkát a mai napon. Egyébként leszállítottam – végül a mozivállalat kocsijával – a vasasztalt, a vágót, a cinezett fazekat, seprűt, hat ládikót és a tervet. Ketten segítettek a mozisok közül. Megkértem Buslig elvtársat (301), hogy intézze el nekem a „tanárit”, legyen hol a követ vágni. Megígérte.

[1986. március 16.] Vasárnap; a szerszámok között rendet rakok.

[1986. március 17.] 10.10-kor Zsögödbe. Lakkoztam a ráma csiszolt sarkait. Tisztogattam, sepregettem...

[1986. március 18.] 8 és 10 között kör alakú gumikat vágtam a vasasztal lábaira. 12 után üveget vágtam a hiányzó vagy hiányos ablakszemekbe (összesen 3-at). Az 1.15-ös busszal levittem egy ládát Zsögödbe, valamint a 3 üveget.

[1986. március 20.] Egy ládához kb. 25 percen át vágtam az anyagot.

Elhagyatott, használaton kívüli, a zsögödi útfélen heverő kültéri bádobódét ígérték oda a művésznek, raktár gyanánt. Külön haditervet kellett kidolgoznia az iskolaudvarra szállításhoz. Vontató- és emelőgépekre volt szükség.

[1986. március 21.] A mezőgazdasági szállítási vállalat igazgatója szombatra darut és vontatót ígért. Majd mintegy két óra hosszat a múzeum udvarán lévő kőrakást rendezgettem.

[1986. március 22.] Lementünk Zsögödbe. Az volt a vélemény, hogy darut nem lehet használni. Valamivel ki kell húzatni a bódét, de félő, hogy eközben tönkremehet. Tétlenül jöttünk vissza (306). A néptanácsnál hétfőre ígérték a megoldást (307).

[1986. március 24.] Városi néptanács: Vaszi elvtárs telefonált traktorért. Az illetékesek szabadnaposak (308). A megoldás keddre tolódott.

[1986. március 25.] Fél nyolcra busszal Zsögödbe mentem. Az illetékesek közül senkit nem találtam. Telefonálgatások után (309) kerékpárral megérkezett BL a városi néptanácsból. Összeszedte az embereket és elkezdtek kivontatni a bódét az útra, majd a traktor utánfutójára emeltük. Közben a traktorista szabálytalanul tért meg, és a sarkon beszélgető rendőr elvette a hajtásiját egy hónapra, s ráadásul 500 lejre is büntette. BL, majd én is kérleltük az illetőt, nézze el, de eredménytelenül. A bódét ezután sikeresen felvittük. A traktor ügyesen fordult be az udvarra, ahol a szállítmányt sikerült levenni az utánfutóról. Közben a nadrágomat csúnyán elhasítottam. Ez volt az egyetlen tűrhetően viselhető nadrágom...

(A naplóbejegyzésben itt 16 nevet felsorol – a sajátjával együtt-, akik részt vettek a bódé elköltöztetésében.)

A munkásoknak vettem egy liter pálinkát (82 lej). Az ügy lebonyolítása után megköszöntem Vaszinak a segítséget személyesen is. A tanítóné szerint az iskola kinézetét elrontom az ilyen bódékkal. Az élelmiszerüzletes nőcske azért dohogott, hogy kerítés nélkül hagytuk... Jövet a téeszelnőkhöz is betértem, de lécs nincs. Állítólag sohase a legjobb pillanatban jövök, mert aki intézhetne, éppen nincs ott. De meg ő sem rendelte meg, mert a székházból úgyis lába kelne. Marad hát függőben a jóindulat (310)

[1986. április 1.] Apámmal a reggeli busszal Zsögödbe mentünk, és a bódét aládúcoltuk kövel. Levittünk egy ládát is. Gumikalapáccsal egyengettem a felületet. Beszéltem KF-fel gumiszőnyeg ügyében.

[1986. április 2.] KF személyesen hozta el a szőnyeget, kb. 1 cm vastag. Vékonyabbat is ígért. Szóba hoztam 10 tonnás kocsi szükségét a taplocai anyag ide szállítására, megígérte. A tegnapi megerőltetés miatt nagyon kezdett újra fájni a törött bordám.

[1986. április 8.] Ebül szerzett léceket vágattam ketté KZ-vel. Adtam neki egy sört. Az 1.30-as busszal le is szállítottam Zsögödbe.

[1986. április 9.] Megkezdttem a terem végleges előkészítését a rajz kiterítéséhez. Szép az idő. Szellőztettem a termet is. Egy ablakszemet beraktam.

[1986. április 10.] Tegnap a lányaimmal a Hargita szálló felé sétáltam, és megdöbbenve láttam, hogy javában egyengetik a talajt, s veszélyben az ott maradt mozaikanyag. Ma reggel egy terepjárót próbáltam szerezni. A sofőr egy nagyon keveset segített is. Szerencsésen összeszedtem és beszállítottam az anyagot, majd mosni kezdtem, jó részével végeztem is. Kilyukadozott a bal hüvelykem.

[1986. április 11.] Csákányt kértem a mozisoktól, hogy kidugjam az iskola előtti betonlefolió csövét, és körülsáncoljam a bódét. Nagyon fájt végig a fejem, főleg a csákányozásra. Travertint pucoltam és helyeztem ládádba, s szellőztettem is.

[1986. április 15.] Felosztottam egy ládát négy részre, abba teszem a „fehéreket”. Apám travertint porolt le, én ládádba raktam. Lefestettem az asztal tetejét Durrol festékkel.

[1986. április 16.] Talán szombaton már ki tudom üríteni a termet. Voltam KF-nél a vékony gumiszőnyegért. (316)

[1986. április 19.] Naponta lesem a márványt a sok fehér között, amit az építőknek hoznak a tömbházunkhoz. Minden nap találok egyet-kettőt, és magammal viszem. KF szerint még csak hétfőn kaphatok kocsit, mert lehet, hogy a vállalat megszűnik. (317) 10.10-kor Zsögödbe mentem, táskámban az összegyűjtött feketékkel, szerszámokkal és bükkfa darabokkal a tűzre, valamint egy darab lemezzel. Leporoltam a terembei anyagot. A továbbiakban megkezdttem a terem előkészítését, és a vágó asztalra szerelését.

[1986. április 21.] Reggel fél nyolcra KF-hez mentem, aki megrendelte a kocsit. Közben telefonáltam a líceumba, tizedikeseket ígértek. 12 órakor indultunk a második rakománnyal. Sikerült a bádogszín elé leüríteni. Zsögödben maradtam, hogy legalább az ajtótól elrakjam a nyitás-csukást akadályozó mennyiséget...

Már-már majdnem minden együtt volna, de sorra kiderül: valami még mindig hibádzik. Így a megígért gumiszőnyeg, ami a kényelmes, folyamatos munkához szükséges, mindegyre csak ígéret maradt. Folyik a parkett egyengetése, a kövágó elhelyezése, a kövek tisztítása. Az egymás után elpergő napok állandó kerete a buszozás Zsögödbe, majd a délutáni-esti hazatérés. Május 5-én még mindig nincs meg a gumiszőnyeg, az idő viszont egyre melegebb, s ez munkára sürgeti.

[1986. május 5.] Megbontottam a kályha melletti parkettet. Elmentem a bútorgyárba, ahol levágattam a parkettdarabokból, és durva csiszoló papírt szereztem. Helyére illesztettem a darabokat, és lecsiszoltam az egyenetlenségeket. Telefonáltam a gumiszőnyegért, de KF nem volt otthon (323).

[1986. május 6.] KF holnap délre ígérte a gumiszőnyeget (325) A néptanácsnál bejelentettem, hogy csiszolásra fogyasztom az áramot – a tanítónéni kért meg e bejelentésre (326). Kétágú létra kellene, érdeklődtem, de hiába.

[1986. május 7.] Apám pucolta a travertint, én pedig csiszoltam 15 óráig. Csak nem hozták a gumiszőnyeget (327).

[1986. május 8.] 9–15.20-ig csiszoltam. Befejeztem. Begyulladt a bal szemem külső sarka. Enyhén fáj és levedzik. Remélem, helyrejön.

Végre, a következő napon, annyi meddő próbálkozás és ígéretés után, egy élelmi-szerüzetből előkerült egy jókora darab, fölösleges gumiszőnyeg. Két próbálkozásra sikerült el is szállítani. A vágóasztal alá szükséges deszka beszerzése újabb, több napos kalandot jelent, ami csak tovább nyújtotta az előkészületekre szánt időt. A helyzetet tovább bonyolította, hogy az addig sokat segítő KZ-nek magának is költöznie kellett, s Zsigmond Márton természetesen a költöző segítségére sietett. A múzeum, az udvar, Zsögöd és az intézni valók szigorú háromszögében alakult – a tervben már régóta kész – megálmodott mozaik sorsa. Újabb teherautó szállítmánnyal kövek és márványdarabok kerülnek a múzeumudvarról Zsögödbe. A napló feljegyzései szinte-szinte egy helyben pörögnek: telefonálás, aztán kopogtatás, valaki éppen nincs a helyén, vagy valaki foglalt, aztán mozdul egyet a folyamat, de mindjárt más akadály kerül. Eltelik a május, telik-múlik június is. Tizedikén még néhány utolsó munkálat után azt reméli: másnap végre ténylegesen is elkezdődhet az érdemi munka.

[1986. június. 11.] Keveset raktam, de MEGKEZDTEM a lerakást. Figyelmesen, aprólékosan vágtam. Előzőleg még felszereltem a tervrajz támasztékait, és megmostam egy adag követ. A kezdetre megittam a tanító- és az óvó nénivel két sört. Munkaidő 8.30-tól 14.30-ig (a buszjáráshoz igazodva). A hangulatom jó. A vágó jól – a pontos rögzítésnek és a gumialátéteknek köszönhetően viszonylag zajmentesen – működik. A nagy fohász kezdete...

Vágás-pucolás

A zsögödi iskola megüresedett, nem használt osztálytermébe véglegesen behurcolkodni, nagy lépés volt előre a mozaik sorsában. Ráadásul Zsigmond Márton előtt ott állt az év legszelídebb, legadakozóbb, legrokonszenvesebb időszaka – a nyár. Méltán érezhette úgy, hogy a vágószerkezet felszerelésével és a rendszeres vágás-pucolás beindulásával megkezdődött a berakás is. Hiszen napról napra egyre több lett a leraknivaló, a leszabott, megmosott kő. Ezekben a hetekben-hónapokban felértékelődött édesapja szinte mindennapi segítése. Ketten lakják be az osztálytermet: az apa pucol, Marci vág. És további ládákat tákol, amelybe a mosott-vágott kövek kerülnek, színek és rendeltetés szerint.

[1986. június 16.] 8.30-kor, busz hiányában gyalog mentem Zsögödbe. 16.30-kor jöttem vissza. Mostam, pucoltam, vágtam (hideg fehéret).

[1986. június 17.] A 8.30-as busszal jöttünk, apámmal. Elraktuk a travertint teljesen. Tegnap ott járt F. Ideges lettem, mert olyasmit érzékeltetett, hogy kell a terem az osztálynak. Azaz hogy kellene. Áldatlan ténykedés.

[1986. június 18.] A legutoljára elvitt adagot pucoltam. Nagyon szaporátlan.

[1986. június 19.] Munka 8.30-13.45-ig (busszal mentem le). Két vederrel megmostam az apróból, szürke gránitot vágtam.

[1986. június 20.] Csináltam az iskolában egy „mozaikrakó” ülökét (három-negyed óra).

[1986. június 24.] A 11-es busszal lementünk Zsögödbe apámmal, és megmostuk a kint lévő halmot. Utána behordtam. Egy részét ládába raktam.

[1986. július 6.] Szép márványdarabokat találtam a Hargita szálloda mellett. Jó részét a táskámban haza hoztam, megmostam. Újabb hulladék került a tömbházunk elé. Jó lenne összegyűjteni.

[1986. július 7.] Egy ládányi vöröset vágtam. És ládaerősítő pléhsávot.

[1986. július 8.] Feketét vágtam. Tasakban és táskában újabb darabokat szállítottam el a megyeháza és a Hargita szálló mellől.

[1986. július 9.] Reggel kerestem MA-t, hogy elkérjem a megmaradt homokos, apró márványtörmelékét. Kilenckor mentem le hozzá kerékpárral. 13.30-ig feketét és okkersárga travertint vágtam. Kettőkor sikerült rátalálnom MA-ra, aki azt mondta, abból még választanak. Pedig egyáltalán nem nézett úgy ki, hogy az még lehetséges lenne. Talán attól félt, hogy hozzányúlunk a frissen hozott halomhoz is? Megkértem akkor, hogy abból a feketét elvihessem. Beleegyezett (344). 16.48-kor kezdtem ládákat készíteni. 22.45-ig eggyel készültem el, de már meg volt kezdve. Ez a nyolcadik.

[1986. július 10.] Reggel F. doktorral találkoztunk, készségesen ajánlkozott, hogy levisz apámmal együtt Zsögödbe. Hamar odaértünk. Apám a maltert faragta le a márványdarabokról egy kis hidegvágóval, én meg mostam, vagy vágtam hófehéret, vagy amilyen fehér éppen adódott.

[1986. július 11.] Reggeli kenyérvásárlás (másfél órába telt) Így csak tíz előtt kezdtem. Apám ugyanazt csinálta, mint tegnap. A kinti feketét beraktuk a színbe. Már majdnem mind lefaragta a maltert a feketékről. Így 1,5-1,7 cm vastag lapok lettek. Ezekkel jelentősen növeltem a fekete készletemet, ráadásul jó a minősége is. Ma befejeztem a fehér vágását és elkezdtem a zöld travertinét. Hoztam az útról (Hargita) bányakövet. Ez jól fogja pótolni és árnyalni a meglévő feketét.

[1986. július 14.] Szemerkélő esőben bicikliztem le. 9 körül kezdtem a munkát. Zöld travertint és rózsaszín márványt vágtam. Az utóbbi körülményesen reped. Vacakoló gyomorral dolgoztam majdnem fél hatig. Akkor hazajöttem, ebédeltem és az iskolába mentem. Elkészítettem a tizedik ládát is.

[1986. július 18.] Vágtam világos árnyalatú travertint és egy keveset raktam is.

Ládakészítés, vágás, pótvidea kések szerzése a vágáshoz, némi rakás – ezzel telnek a következő napok. Mentünk ekkor, jöttünk akkor... Vágtam és raktam... Apám is végig segített... E bejegyzések váltogatják egymást. Hosszabb beírások csak augusztus 22-éről vannak („Megismertem Kányádi Sándort a Nagy Imre Galériában”) és augusztus 30-áról („Állásproblémák intézésében jártam, eredménytelenül.”). Ettől kezdve megint visszaáll a naplóírás rendje.

[1986. szeptember 1.] A nap állásügyek intézésével telt. Csíkszentdomokoson kaptam valamit (1 vagy csak fél beosztás). Szegény mozaikom!

[1986. szeptember 1.] K-nál jártam, hogy járna közbe a szentdomokosi igazgatónál, engedjen el a kötelező krumpliszedés idejéről.

[1986. szeptember 4.] A szentdomokosi igazgató tiltakozott az odahelyezésem ellen. Vártam rá két órát, míg a gyűlés véget ért. Szombaton Szentdomokosra megyek, hogy részletesen megtárgyaljuk az ügyemet. 13.30-tól 18 óráig dolgoztam.

Kaptam két neoncsövet a néptanáctól. Buslig megígérte, hogy anyagot szerez az iskolai előcsarnok falának felhúzásához.

[1986. szeptember 7.] Tizenkettőtől este hét óráig dolgoztam. Még szedegethettem volna márványhulladékot, de hamar betakarták földdel rendezési túlbuzgóságból (Ceaușescu látogatásra számítva).

[1986. szeptember 8.] Tíz-től 19 óráig dolgoztam. A tanítónéni elégedetlenkedni kezdett a folyosón lévő ládák miatt. Kicsit kifakadtam. Mindenki bennem botorkál. Ha nem másképp, hát a szemével. A köz részéről csak cinizmusról és közömbösségről lehet szó. Teljes érdektelenség. Aki segít, az is kölcsönért teszi. Ha megdolgozom érte. Eddig azt lehet mondani, majdnem mindenért megdolgoztam. A teremben a hűvös már kezdi jócskán éreztetni a hatását.

[1986. október 27.] 11-16 óra. Lényegében a téli idény kezdete. Hidegben dolgoztam öt órát.

[1986. november 2.] 12–14.20. Még a novembert próbálom kihúzni fűtés nélkül.

Téli napok

[1986. december 1.] Buslignál jártam, hogy szerezne préselt lemezt, elkertelni az előcsarnokot (351. közbenjárás). A 11-es busszal le Zsögödbe, 18 óráig dolgoztam. Később a pótkés után jártam (353). Először fűtöttem be a teremben. Lemenet még mindig viszek köveket. Holnap vásárolok egy ablakszemet is. Meg pléhvágó ollót, hogy a füstlejáratnak elzárót vágjak.

[1986. december 2.] Ablaküveget levittem, betettem, a kályhaelzárót is megoldottam. Feketét és vöröset vágtam, travertint raktam. Hatkor elvették az áramot, és abbahagytam a munkát.

[1986. december 6.] BI, az igazgató elengedett vasárnapra mozaikozni.

[1986. december 7.] Dánfalváról vittem néhány fekete követ Zsögödbe menet. Tüzet tettem, 15.45-ig kint dolgoztam. Befödtem deszkával az egyik adag követ, és egy másikat is bekátránypapíroztam. A maradék kátránypapírt hazahoztam, a múzeum melletti halomra is kerül belőle. Busz már nem volt, hazagyalogoltam.

[1986. december 8.] Reggel állítólag -11 C fok volt. Róza néni, a zsögödi iskola takarítónője akár csak a múltkor, hozott egy-egy kosár fát.

[1986. december 9.] Tegnap estére nyűgös és grippés állapotba kerültem, a hidegrázás környékezett. Mára valamelyest jobban lettem, de az orrom megállás nélkül folyik. Ilyen állapotban készülök lemenni a reggeli busszal. Ez volt eddig a legnehezebb mozaikozó napom. Végig a hideglelés környékezett. Addig-addig erősítettem magam, hogy villanyelvevésig (18 óra) sikerült kitartanom. Otthon megmértem a lázam: 38,1 C. Helyesnek vélt kezelést alkalmaztam.

[1987. január 2.] KI-től december utolsó szombatján kaptam egy igen jó kórházi köpenyt (ára 193 lej). Nagyon vastag, jó hasznát veszem.

[1987. január 3.] Az iskolából elengedtek, körülbelül tízre leértem. Begyűjtöttem, kétszer sepertem havat, tüzelőt készítettem vasárnapra is. 20.08-ra értem haza (busz nincs).

[1987. január 4.] Szokásos teremelőkészítés, hóseprés. Na, és a munka, estig.

[1987. január 6.] KF felkeresett. Pufajkát kellene szereznie nekem. Elég hideg volt.

[1987. január 7.] Hozták a pufajkát. Ajándékképpel intézem. Értéke kb. 230 lej, de 170 lej a nagykereskedelmi ára.

[1987. január 18.] Busz nem jött. Egy ideig tüzeléssel foglalkoztam. Róza néni hozott egy kosár fát. A pufajka jó meleg, csak a lábam fázott.

[1987. január. 19.] Róza néni ma is hozott egy kosár fát. Bevágtam az üveget a tanító néninek, és elég hamar megcsináltam a csepegő vízcsapot is.

[1987. február 8.] Ma a terem jóval hidegebb volt, mint kint a -30-as hidegek után. Főleg a kezem fázott, de otthon sikerül annyira felidegesednem, hogy az sem hatott bántónak. 17.30-ig munka.

[1987. február 16.] Kilátogattam a kórházhoz, ahol a harmadik lányom megszületett, majd onnan mentem Zsögödbe. 14-18-ig vágtam.

Közben elfogy a ládához szükséges faanyag, az újonnan szerzettet viszont le kellene juttatni egy járművel. Napokig tartó próbálkozás után sikerül szállítóeszközt szerezni, utána ismét egyenesbe kerül minden. (Már amennyire téli körülmények között lehetséges, Csíkban...) A vidéákkal is baj van: fenésük nem a legjobb. Újabb utánajárások. A kövek szerzésének nem akar vége szakadni: Zsigmond Marci egyre csak viszi, cipeli, ami az útjába kerül.

[1987. március 3.] Újra vittem egy táska követ. A tanítónő elzárt a víz használatától. Fura egy jelenség ez az asszony, van benne rosszság bőven. És még én segítek neki, szívességet teszek, ezt-azt. Mire fel? Írok neki egy levelet, amelyben ez áll: „Kedves Tanítónéni! Lesz szíves betenni vízszintesen az osztályba a lemezeket. Még egyszer le kell kenni. Egyébként a cégtáblafestő ivott volna, de annak idején azt tetszett mondani, hogy a szomszédban lehet, még vizet se adnának. Tisztelettel ZsM. (Az iskola cégtábláit ugyanis lekentem pirossal egyszer. Bent száradnának meg esetleg.)” E sorokat kétszer is átfogalmaztam. Az első változatot felháborodásomban írtam, abban élesebb volt a gúny... Jó lesz egy kis zárkózottság az ilyenekkel szemben. Itt Róza néni az egyedüli rendes ember.

[1987. március 4.] Délelőtt szétbontottam a kerékpár hátsó részét, mert ugrott a lánc. Petróleumba tettem a kontrafékes részt. Hiába, ez a járművem.

[1987. március 15.] Munkával ünnepeltem. Vittem a tizenötödik köves ládát.

[1987. március 17.] Gyalog mentem az iskolából, már 9.20-kor ott voltam. Befejeztem jobbról balra alul a rácsot. Hordtam követ az útról, amit rétegekre repesztgetett a túl élelmes hírében álló szomszéd. („Én segítek magának, maga pedig rajzol nekem csóré fehérnépeket” – mondta.)

[1987. március 23.] Vittem fehér travertint. Róza néni hozott két kosár göthös fenyőfát. Megittunk 2–2 pohár konyakot. Még a nyáron KCs szülei hozták. Mondtam is Róza néninek, hogy itt az istenen kívül csak ő segít.

Odakint nekikezdték a zsögödi út javításának, követ hoztak az útra, Zsigmond Márton napról napra válogat, gyűjt belőlük. És ládákat készít. A bejegyzések monotonak, rövidek. Kitavasodik, de nagyon lassan. Huzamosan rosszul érzi magát. Hányinger, rossz gyomorműködésre panaszskodik.

[1987. május 17.] Izgulok, nehogy komoly bajom legyen. Ha ezt a munkát végigcsinálhatom, talán nem éltem hiába. Másképp egy kudarccal távoznék.

Látogatás a (készülő) mozaiknál

[1987. május 19.] Apámmal lefödtük a múzeum mellett részben védett kőhal-
mot. A rakás mellé kikötött múzeumőrző kutya sokat lerúgott az anyagból, és össze-
koszolódott az anyag nagy része. Ezt visszaraktam, és hulladék- vagy korhadó
deszkákkal befödtem. Délután fél hattól hétig két darabocska kátránypapírt is
ráhúztam még. Ez a 3,5–4 tonna anyag tartalék (fehér).

[1987. május 25.] Kiállítást (tanügyit) kellett előkészíteni. S mit csinálhatsz
ilyenkor, kiszolgáltatottan? Travertint vágtam.

[1987. június 2.] Tíz-től tizennégy óráig dolgoztam. Utána B. barátom elvitt AL.
orvoshoz. Fáj a gyomrom. Holnap megyek röntgenre.

[1987. június 7.] Levert vagyok a szakadatlan robot miatt. Ráadásul az enni-
valómat is otthon felejtettem.

[1987. június 15.] Nagy hőség volt. Talán ezért is éreztem alélnak magam.

*Ezek a kora nyári napok ládakészítéssel teltek. A bejegyzések szűkszavúak:
indultam, érkeztem, levittem, megjavítottam... Ha már a javítás került szóba, olykor a
biciklit is javítani kellett, arra például június 23-án került sor, 19-22 óra között,
baráti segédlettel. Július 9-én este, nagyjából ugyanabban az időben bicikligumi
csere zajlik.*

[1987. június 15.] 10.30-17 mozaik, 17.10-21.30 ládakészítés. A tizenkilencet
befejeztem és a huszadikat összeférceltem.

[1987. július 16-17.] Nagyon beteg voltam. Megduzzadt a nyirokcsomó a
nyakamon, jobbról.

[1987. augusztus 1.] Beesett az eső a terembe. Nagy fazekat vittem fel a
kémény mellé. Hátha nem telne meg reggelig.

[1987. augusztus 3.] Cseréprendezés a tetőn, majd munka.

[1987. augusztus 7.] Felkeresett KF. Látva a rongyos nadrágomat, ígerte a
salopétát, a munkaruhát.

[1987. augusztus 10.] A lerakott mozaik egy részét visszabontottam.

[1987. augusztus 11.] Hazajövet KF adott egy salopéta nadrágot. Egy másik
barátom hosszú alsónadrágot hozott, mozaikozni.

[1987. augusztus 16.] Rendet csináltam az iskola fészérében, hogy betehessem
a biciklim.

[1987. augusztus 17.] Állásgondok.

[1987. augusztus 31] Úgy néz ki, fél állással hagynak az áldott dögök. A szocializmusban, a kommunizmusban is?!

A naplót egész októberig pihenteti Zsigmond Márton. Ezalatt új igazgatót neveznek ki a mozivállalat élére: a megyei pártbizottság propaganda titkárának feleségét.

[1987. október 20.] Voltam Buslignál, hogy értesítsem a mozi új igazgatójának látogatási szándékáról, de megelőztek. Ezek szerint 26-án lesz a látogatás, állítólag segítséget óhajtanak adni, ami igen jó lenne.

[1987. október 25.] Busligot értesítettem, hogy temetés miatt holnap nem mehetek el a megbeszélt találkozóra. Előző nap, 12 után kerestem a mozisokat is, de már senkit sem találtam.

[1987. október 26.] Temetés után voltam az új igazgatónőnél, F. Denisánál. Mondta, a régi igazgatónő is ott volt, s hogy vártak. Olyasmit sugalltak, jó lenne megcsinálni a mozaikot, amíg ez a megyei fővezér még van, mert ki tudja, utána mi lesz. Újabb nacionalista hullám?! Mondtam, szerződésem is van rá. Azt mondták, hogy az nem számít. Micsoda „fényes” kilátások!

[1987. november. 20.] Keresett az igazgatónő, hogy megbeszéljük a találkozást a mozaiknál. Ma el is mentem. Szerinte szükséges Busligot is elhívni, ő az, aki a legtöbbet segíthet. Cotfasnét úgyszintén.... Kerestem őket, sikertelenül.

[1987. november. 24.] Nyolcra a mozivállalathoz mentem. Az igazgatónő 10-ig telefonálgatott Buslignak, amíg sikerült kocsit szereznie. Lementünk. Abban egyeztünk meg, hogy F-né megcsináltatja a választófalat, Buslig pedig az állványzatot a ládák tartásához, miután leadtam a rajzot. Némi fára is lesz kilátás, ha kivágnak az öreg nyárfákból.

[1987. november. 30.] Tíz felé mentem a mozivállalathoz. Ott ajánlottak saját polcot, ami úgy néz ki, jó lesz a kis ládáknak. A nagyok így maradnak. Mivel azt mondták, M. bácsival meg van beszélve, lementem Zsögödbe. Kicsit esett az eső. M. bácsinak nem nagyon fűlt a foga a munkához. Vasárnapra javasolta az elkezdést. Azt is kifogásolta, hogy nincs ajtó, és ő nagyon meg van hülve. Az óvónő szerint Zsögöd legfurfangosabb emberével állunk szemben. Az bizonyos, hogy ital mellett nem úgy néz ki. Fél tizenkettőtől fél háromig dolgoztam. Kicsit fázott a lábam. Jól esett a munka. Jövet az eső még jobban szemerkélt.

[1987. december 1.] Reggel Buslig – nincs. Mozivállalat – úgyszintén. Újra Buslig – nincs. Népiskola – na, tőlük kaptam ajtót. Ígérettem az italt. Mondták: az ajtó állítólag a roncstelepről van, ne tiszteljek meg érte senkit. Néhány sört csak veszek majd... Busligot még vagy két járás után megtaláltam. Sopánkodott az intézkések miatt, de azt mondta, csináljam meg a rajzot, hátha tud anyagot szerezni. Az ajtót átvittem a mozihoz, hogy ők majd leszállítsák. A nap nagyjából téblábolással telt.

[1987. december 2.] M. bácsi elhárította a segítséget ezzel-azzal. Abban igaza volt, hogy egyszer legyen ajtó. Vasárnapra ígerte a segítséget.

[1987. december 6.] Fél 12-kor indultam le Zsögödbe. M. bácsinak ismét nem derogált a munka. Így csak méretet vett, és azt mondta, kell még anyag, ő majd kér a vállalatától.

[1987. december 8.] Megtörtént a lemezfal felállítása. Fáradtságos, de eredményes munka volt. Az ajtó felszerelése még hátravan.

[1987. december 15. A néptanácsnál jártam az önadó ügyében. Ezúttal az Ági, a feleségem nevére küldtek ki 669 lej. És kiküldték erre az évre is...

E közbiztonsági csak annyiban tartozik a mozaik történetéhez, hogy amikor Zsigmond Márton térítésmentesen vállalta a munka elvégzését, ígéretet kapott, hogy segítség gyanánt nem vetnek rá ki önadót, amivel különben minden kenyérkereső családot sújtották akkoriban. A művész sérelmesnek, megalázkodónak érezte ezt a fajta bánásmódot, s úgy tekintette, hogy ezzel is akadályozni kívánják munkáját.

Egér a fogóban

Beköszöntött 1988. Szinte hihetetlen, hogy 1984-től mindegyre csak az előkészületek, a kijárások és a beszerzések folynak, az óriásmozaikból gyakorlatilag csak a nyersanyagot lehet kézzelfogható valóságnak tudni.

Április 7-én Zsigmond Márton még csak azt jegyzi be, hogy „ebben az évben csak másodszor voltam Zsögödben. Rohan az idő, és nem dolgoztam semmit, amiatt az egyes fokozati dolgozat miatt, aminek talán hasznát sem veszem.” Hiába, az élet követeli a magáét – nem lehet büntetlenül évekig kivonulni a valóságból. Május elején takarít az osztályteremben, de a hónap közepén már elszánja magát.

[1988. május 15.] Felszereltem a lemezfal ajtajának sarkait. Kedden újra menni kell. Sok minden ellenére... F. Denisa, a mozi igazgatónője sürgetett, mondván: nehogy a lassúságért mással díszíttessék a falat. Mondtam: arra úgy sincs pénz. Mire ő: „Cine ştie. Poate şeful face o vizită şi pentru asta o să dea la cineva”. [Ki tudja. Lehet, hogy a főnök meglátogat, és majd ad valakinek.] Tény: nem ülhetek nyugodtan. Minél nehezebb, annál jobban rá kell kapcsolni... A barátok messze. Hívek? Talán a festő tanítványok. Peregjen le rólam minden haszontalan. Ámen.

[1988. május 17.] Beillesztettem az ajtót, és raktam egy kicsit. Jó hangulatban dolgoztam. Körülményeim:

- heti 36 tanítási óra 3 iskolában, más feladatokkal fűszerezve
- I. fokozati dolgozat anyaga
- bevásárlás stb.
- katonai képzés
- magánéleti belvillongások.

[1988. május 20.] Vittem zárat, de nagy volt; az előző meg kicsi. Mindkettőt több darabból szerkesztettem. Próbálok megfelelő méretűt szerezni. Vittem egy küszöbnek való tölgyfa léceket. Vágtam és raktam is.

[1988. május 29.] Vittem szenet. Felszereltem a zárat, és raktam tizenöt óráig.

[1988. május 31.] Fogast szereztem, és fűrészeltem az előkészítő ládára födelet.

[1988. június 7.] Reggel hétkor indultam gyalog. 13.35-kor indultam vissza. Felszereltem az ajtót, és travertint vágtam. Beszéltem F-nével a tüzelő leszállításáról.

(Itt jókora ugrás a naplóban, majd dátum nélkül:)

Augusztusban egyszer lejártam. Ellopták a kulcsom. A másodpéldány bent volt a teremben.

[1988. szeptember 7.] A kilences iskolától kért kulcsok egyikével kinyitottam az ajtót, és kivettem a kulcsot a teremből. Hátul az udvarban ledobálták – állítólag gyermekek – a travertinről a födelet. Visszaraktam az egyre jobban megtépdesett kátránypapírt.

[1988. szeptember 15.] Munkahú szélsőséges szigor felé kell haladnom. Ma jártam F. Denisánál. Előadtam neki a SzI ügyét, aki, ha átjöhetne a mozihoz plakátírónak, tudna nekem segíteni a mozaik kivitelezésében. Úgy néz ki, hogy már van valaki, akinek ezt az állást oda kell adni. Már nekem se ajánlotta F-né... Nekem: „Acesta este un simplu post de muncitor.” (*Ez egy egyszerű munkás beosztás.*) Istvánnak: „Daca n-are liceu de artă, nu poate să-l primească”. (*Ha nincs művészeti középiskolája, nem kaphatja meg.*) Még hozzátette, hogy munkaidőben ott úgy sem tudna segíteni. Tehát csak lassan a bizalommal, és siess (lassan) a munkával, „nehogy másnak adják a falat!”

[1988. szeptember 22-23.] Segítő szándékkal jött SzI. Vittem szemet is.

[1988. szeptember 23-24.] Az aligazgatónő nem engedett el a pityókaszedésről [burgonyabetakarítás], de előző éjszakai eső miatt szerencsére elmaradt a közmunka. Dolgozhattam a mozaikon.

[1988. szeptember. 26.] Sikerült meglógni a busztól, míg az aligazgatónő egy rendőrpáncsnokkal beszélgetett. Tornatanár kollégám intett nekem, hogy lépjek le. Nyolc órát dolgoztam. Fát is szállítottam a biciklivel.

[1988. szeptember 30.] Hiába vártuk a buszt, hogy a krumpliföldre szállítsa az iskolásokat. Mikor már úgy nézett ki, hogy lefűjják a menést, elkérezkedtem az aligazgatónőtől. „Du-te frumos”, menj csak szépen – mondta. Fél háromig dolgoztam, onnan gombászni indultam. Találkoztam B. Tiborral, megmutattam neki a készülő mozaikot, kértem járjon közben az apósánál SzI. érdekében. Megígérte.

[1988. október 5.] Hűvös volt. Egért találtam a fogóban. A hangulatom Fellinis (szorongásos.)

[1988. október 9.] Újra fogtam egy egeret. És dolgoztam.

[1988. október 12.] Dolgoztam. Vittem szemet. Egér a fogóban.

(*November végéig szünet.*)

[1988. november 30.] Ellenőriztem Zsögödben a körülményeket. A nagy szél letépte a kátránypapírokat, viaszszegtem.

[1988. december 8.] Busligra vártam, hogy feleségem önadó ügyét megbeszéljem. Figyelmeztetéssel kijött 660 lej. De nem jöttek foglalni, mikor ígérték. Eltelefonáltam öt lejt, sikertelenül.

[1988. december 9.] Találkoztam az utcán Buslissal. Lévén, hogy előzőleg kijelentette az önadó eltörléséről, hogy ezzel segít rajtam a néptanács, mi mással segíthetne, bizalommal fordultam hozzá. Válasza ezúttal meglepett. Habozni kezdett. Csak sínylődő anyagiak között élők önadóját szokták csökkenteni, magyarázta. Nem tudja, lehet-e. Meg kell beszélnie a titkárral... A rimánkodást nem tartom testhezállónak, se célszerűnek. Az idő alatt jobb, ha festek egy képet és eladom, abból majd kifizetjük az önadót... Csak január elején látogattam le újra Zsögödbe..

Az alagút vége?

[1989. február 1.] Véletlenek játékanak köszönhetően Zsögöd felé vettem az utam. Tél van, de furdal valami hiányérzet. Eközben megláttam, hogy hová szállították töltésnek a műjégpálya épületéből kidobott márványpadló anyagát. Megdobban a szívem: ennek legalább egy részét jó lenne leszállítani Zsögödbe. Húsz percnyit javígtattam odalent a teremben, majd visszatértem a városba. Az első munkanapot március ötödikére tervezem.

[1989. március 5.] A tízhuszas busszal mentem. A terem mennyezetén nagy beázást találtam az eresztől befelé, de a padláson nem sok érdemlegeset tudtam csinálni. Begyűjtöttem, ettől a levegő enyhült, de hűvös maradt. Tizenkettőkor fogtam munkához, addig rendeztem. Tizennyolc óráig, sötétedésig láttam rakni. 18.15-kor hazaindultam.

[1989. március 7.] Fél tízkor indultam otthonról. Felpumpáltam a biciklimet, a hátsó szelepgumi szörnyen ereszt. Negyedóra múlva úton voltam Zsögödre, ahol különfélékkel (küszöbpárkány, tüzelés, sepregetés) kezdtem. Estig munka. Kicseréltem a szelepgumit, és újra pumpáltam a kereket.

[1989. március 8.] Útban Zsögöd felé vittem szürkét az út széléről. Tüzelés, rendezgetés, munka. 16-kor abbahagytam.

[1989. március 14.] Vittem egy táska szürkét az út széléről.

A napló tanúsága szerint a március vége és április nem járnak tényszerű emlékezéssel, a művész csupán a napokat rögzíti, amikor éppen lent járt: az indulás és a befejezés időpontjait és hogy hányszor kényszerült fát cipelni a fűtéshez. „8 órát dolgoztam”, „9 órát dolgoztam” „szürkét szedegtettem az út szélén, levittem”.

[1989. május 11.] Kiküldték kétévi önadómat levonás végett az iskola titkárságához. Három havi, 218 lejes részletekben fogják levonni.

[1989. május 21.: M. Ildikó igazgatónőnek köszönhetően nem veszek részt az iskola vasárnapi tevékenységén, így korábban indulhatok dolgozni. Vittem szürkét az út mellől.

[1989. június 14.] Jó öt órát dolgoztam, csak egy nehéz nátha, és a fokozati vizsgám utolsó felvonásával járó ceremóniák után.

[1989. július 7.] Reggel voltam a mozi igazgatónőjénél, némileg elégedetlenkedtem. Ő a néptanácsra hárította egyrészt a felelősséget. Azzal fogadott: na, készen van már? Lejárt a szerződés – mondta, de hagyják tovább nekem a termet, mert ő megérdeklődte. Mondtam, nemsokára készen lesz az egyötöde, s a nyáron talán az egynegyede. Említettem, hogy ládák kellenének, meg enyv, és fekete oxid.

A napló nyári részét csupasz dátumok és ledolgozott órák töltik ki. Úgy tűnik, az élet eseménytelen, s akárcsak a művész hangulata, monoton. De azért Boldogasszony napján, augusztus 13-án is közel kilenc óra a munkateljesítménye...

[1989. augusztus 14.] A nap biciklijavítással kezdődött, nem sok sikerrel. Majd lezörögtem. Kevés vörös vágása után elrepedt a vágón a hegesztés. A gyárban hegesztették meg. Hárman is segítettek: a zsögödi KT, GZ és BCs. Levenni, felvinni is és visszatenni. Vodkaival kínáltam meg az utóbbi kettőt... Otthon rossz, nyomott hangulat.

[1989. augusztus 16.] Az új iskolaigazgatónő hajthatatlan: „Toată lumea se duce la defilare. Vagyis mindenki felvonul, nincs kivétel. Így csak délben jutottam le, hét órát dolgoztam. Elszakadt a kerékpár lánc, gyalog jöttem haza.

[1989. szeptember 30-tól – október 4-ig] Kórházban voltam.

A rendszerváltás napjai, hetei nem hagynak nyomot a naplóban. Az új évben, 1990-ben két alkalommal járt lent, ellenőrizte a dolgait. Egyszer ledobálva találta a travertin rakásról a deszkákat. Március végétől rendszeres munkába kezd, de ismét csak a munkarendről maradnak nyomok. Feltehetően izgatja az új önkormányzati hatalommal való kapcsolata: a pártállam széthullott, mi lesz a mozaikkal? Ki segíti, ki támogatja? Betegeskedik, a derekát fájlalja, de nem megy orvoshoz.

[1990. május 23.] Reggel 8-kor FI-vel és LP polgármesterrel elmentünk Zsögödbe. Jóindulatú, tettekre kész embernek mutatkozott. B.A. újonnan beiktatott polgármester-helyettes telefonált az iskola födelének megjavítása érdekében. Másnapra már meg is ígérték a munkát. A polgármester áthelyezést is ígért, hogy fiktív munkahellyel dolgozhassak. Ez sem volna rossz, és a F. Pista indítványa se, hogy pénzt kérjünk a művelődési minisztériumtól (kb. 50 ezer lejt).

[1990. május 26.] Födéljavításnak se híre, se hamva. Úgy látszik, a néptanácsot csak másképpen hívják, de minden megy tovább. Szerencsére nem folyt be víz az éjszakai esőtől.

Június közepéig a tető ügyében semmi sem változik, pedig többször is zaklatja a hivatalt. Aztán váratlanul megjelentek a tetőjavítók, a munka zavartalanul, ütemesen folyik. A pénz ügyében FI-vel többször is felhívják E. Marinescu minisztériumi hölgyet, aki biztatja őket.

[1990. július 25.] Megírtam egy beadványt (Memoriu) a minisztériumba (5 oldalas), amiben kértem, ha lehet, adjanak pénzt.

[1990. július 26.] Találkoztam F. Pistával, ő vitte Bukarestbe a kérelmet. D. Zsófiánál hagyta, aki átküldi V. Gyurinak, ő foglalkozik az ilyen ügyekkel. Hátha-hátha...

[1990. augusztus 17.] Parányi híján befejeztem.

[1990. augusztus 19.] BEFEJEZTEM!

[1990. augusztus 20.] A köveket előkészítettem a ragasztáshoz.

[1990. augusztus 21.] Felragasztottam gézre az első sávot.

[1990. augusztus 22.] Felragasztottam a második sávot.

A munka beindult. A naplóból: „49 négyzetméternyi felületre 7 méter géz és két kiló enyv fogyott el (1 kg-hoz 7 liter víz).” Augusztus 27-én befejezi a ragasztást is. Beírja a naplóba: „Jó érzés.” Hamarosan a falfelület kezelése is megkezdődik. Látszana talán az alagút vége?

Hurcolkodások

Az 1990-ből még hátralévő hónapok azzal teltek el Zsigmond Márton számára, hogy a zsögödi iskola – a „műterem” és a mozi között ingázik, rendre átszállítani az elrendezett, akkurátusan ládába rendezett mozaikot. Ellenőrző vonalakkal látta el a

felületet, amelyek mentén aztán a mozaiksávokat ragaszthatja. Csomagolás, a felület előkészítése, „csaptatása”, ládák előkészítése és elszállítása, majd biztonságba helyezése, lehetőleg védett helyen és a mozi közelében.

Bosszúságban is van része: egy kései szeptemberi napon P. Imre tanító kérdőre vonta a terem szerződéses bérlése miatt. Vége volt az „ántivilágnak”, aki csak tehette, igyekezett üzleti alapokra helyezni bármiféle vállalkozást. Zsigmond fája a pincébe volt lerakva, a pincét viszont valakik szívesen bérbe vették volna 40 tonna pityókat elvermelni. Feltehetően emiatt buzdult fel a tanító, de hát már úgysem tart sokáig a „püünkösdi királyság” – vigasztalta őt a képzőművész, aki újra belefutott a télbe.

Felesége révén sikerült kölcsön kérni a készruhagyári traktort, amivel elszállították a berakott ládákat. Közben újabb felületeket készített munkára, s októberben sikerült megkezdenie a második negyedét is. Mind több idő megy rá a tüzelésre, legalább egy órányiba telik, amíg becsületesen meggyúl a tűz. Aprófával meg ki-mondottan nehéz meleget tartani. Közeleg az újév, a belső hőmérséklet kitartóan a mínusz 15 körül mozog. A naplóban ideges, hiányos bejegyzések tanúskodnak belső zaklatottságáról.

[1990. december 29.] Befejeztem alul a három fekete foltot. Holnap a szürkét csinálom. Még két fázós napom lesz.

[1990. december 30.] Megkezdtem a szürke foltot.

[1990. december 31.] Hiányérzettel hagytam abba.

[BÚÉK 1991.] Március elsején kezdem újra, addig is közben lelátogatok olykor. Valamikor januárban itt járt Soha Ludovic kiküldött a Művelődési Minisztériumból. Egy napot töltöttem vele. Azt ígérte, hogy ír egy folyamodványt a pénzért. Azóta semmi hír. Én nem hívtam fel.

[1991. március 14.] Leugrottam újra Zsögödbe. Egy lemez le volt tépve az anyagrekeszről. Visszaszegeztem. Anyag sehol nem volt széthányva, ahogy valakik, akik korábban benéztek az ablakon, állították. Tulajdonképpen ezért jöttem le. Azt hiszem, hamarosan újra kezdem a munkát.

[1991. április 4.] A „hamarosból” csak ma lett valami. Iskolai díszítőanyag készítése hátráltatott. Ma is „loptam a napot”: 9-14 között dolgoztam, s tüzeltem is.

[1991. április 5.] Jó félóra telik el a tüzeléssel. Így is éppen csak tűrhető a levegő.

[1991. április 14.] Kényszerszünet az iskolaavató miatt. Buszokkal közlekedtem, fél óra ráment a tüzelésre.

[1991. május 4.] Délben hazajártam. Bukarestből megérkezett a mozaik új jóváhagyása (Vida és Soha aláírásával). Pénzről nem esik szó benne.

[1991. május 12.] Elszántan dolgoztam. Utána két nap kényszerszünet, kislányom tüdőgyulladás miatt.

[1991. május 23.] Felhívott Bukarestből a Képzőművészeti Alap elnöke, új felajánlást kell benyújtanom a minisztérium által jóváhagyott összegre, ami 303 484 lej (beleértve a Képzőművészeti Alap jutalékát).

A napló ezután megint szűkszavúvá válik: dátumok, Zsögödbe való indulás, és onnan való érkezés időpontjai, olykor egy-egy bejegyzéssel tarkítva: „csatornát takarítottam”, „betegség három nap”, „reumás nyakkal nehezen dolgoztam”, „megkezdtem a jobb szárnyat”, „Jani bácsi hozott egy üveg kútvizet”, „reggel korán felébredtem, nem tudtam visszaaludni” „nagyon fáradtnak éreztem magam, és hazamentem” „stresszes ez a nyár”... Csupa emléket rögzítő, szilánkos mozaikdarab.

[1991. augusztus 2.] „Istenem, óvj meg, magányos küzdelmemben lankadni ne hagyj, hárítsd el a színtelen köveket.”

[1991. augusztus 3.] Hitem, erőm ne apadjon!

[1991. augusztus 10.] Egy jószívű marha az épület sarkához rakott egy széna-boglyát a tanító úrnak. Alapnak pedig az én préselt lemezemet használta, nagylelkűen!

[1991. augusztus 12.] Bosszant a boglya, s a tanító úr is valahol lógatja a... Befejeztem a „bordás” motívumot, a fehér fölött.

Újabb hetek és hónapok telnek el, nyomuk egy-egy dátum a naplóban. Amikor beköszönt a hideg, megjön a Zsigmond Márton szava is.

[1991. október 26.] Téli idő lett.

[1991. november 2.] Kint -10, -12 fok. Bent enyhítettem kissé a levegőt. Csak a belső hő hajt.

[1991. november 5.] Vártam a buszt, majd futólépésben jöttem haza, hogy beérjek az iskolába.

[1991. november 6.] A tanító több ízben is felvett a kocsijára. Ma is ő hozott el a törvényszékig. Lassan leírom neki a korábbi „véteit”.

[1991. november 17.] Minden a munka most.

[1991. november 18.] Születésnapom.

[1991. november 25.] BEFEJEZTEM. Holnap, 26-án „újranezítés” (revízió).

[1991. november 26.] Előkészületek a ragasztáshoz, favágás.

[1991. november 27.] Lefuvaroztam a szekeremmel három zsák szenet. A tanító úr segített levenni és bevinni. Így megittuk azt a bort, amit B. Árpád és a főispán úr tiszteletére tegnap levittem. Mivel ők nem szerencsétlettek a látogatásukkal.

[1991. november 28.] Vittem még szenet. Gézt tekercseltem. Odahaza este folytattam a munkát a lányokkal.

[1991. november 29.] Este feltekercseltük a benedvesített gézt.

[1991. november 30.] Kezdtem a mozaikot ragasztani. A sáv 120 cm híján.

[1991. december 1.] A második sáv 60 cm híján.

[1991. december 2.] Keveset haladtam.

[1991. december 6.] Este feltekertük az újabb gézmennyiséget, amit előző este áztattam be. Találkoztam M. Árpáddal. Távoli ismerősként viszonyult. Pedig őt tisztelem. Ez is jel: magamra maradtam...

[1991. december 10.] Körülbelül 175 cm van még hátra.

[1991. december 11.] Ma befejeztem a ragasztást.

[1991. december 12.] Kicsit tüzeltem és csomagoláshoz használandó hullámpapírt kértem. DP bácsi járt közre.

[1991. december 13.] A kultúrbizottságnál jártam újabb ládaügyben. Adtak megrendelő lapot kocsira és ládákra, s egy kis helyiséget is felajánlottak, hogy ott dolgozhassak. Eddig nagyon jó napom volt, nem bántam meg, hogy már nem értem le Zsögödbe.

[1991. december 14.] Imolával megcsaptattuk a felületet.

[1991. december 16.] Ráhúztam az ellenőrző vonalakat, és jelöltem egy részét.

[1991. december 17.] Tanító úr kért, hogy segítsek deszkát összerakni. Jó félórába került. Az iskolának lesz – úgymond...

[1991. december 18.] Elmentem az üzembe, papírért. A főnök helyettese, B. bácsi úgy viselkedett: miért ne ígérne? – feltételes módon. A ládákat is csak kilátásba helyezte. Amúgy öt ládát csomagoltam be (egyötödét).

[1991. december 22.] Befejeztem a csomagolást.

[1991. december 27.] Nem sikerült elintézni a szállítást, bár az anyag készen áll. Ez már jövőre marad...

Sorsdöntő év előtt

[1992] Talán holnap, február 22-én sikerül az anyagot felszállítani.

[1992. február 22.] Nem sikerült. Állítólag a traktor nem gyúlt be, és az sem akadt, ki meghúzassa.

[1992. február 26.] Sikerült felhozni az anyagot. Hárman voltak segítségemre. Egy liter pálinkát adtam. Igyekszem megfizettetni a kultúrbizottsággal. (A készruha-gyár traktorja jött.) Az egész 11-14 óra között bonyolódott le.

[1992. március 2.] Takarítottam és készítettem az elhúzendó sávot.

[1992. március 5.] Leterítettem a papírokat. A tanító mondta, hogy ott járt KE a tanügytől. Kellene a terem tankönyveknek.

[1992. március 7.] Vágtam, és rakni kezdtem. Este sötét házat találtam odahaza. A gyerekek kiverték a biztosítékot. Nejem nőnapozott.

[1992. március 8.] Majdnem befejeztem az ún. „kardot”.

[1992. március 13.] Balesetes nap. Leszakadt a WC tartály. A törmelék összevágta a talpam, miközben a zuhogó vizet igyekeztem eldugni.

[1992. március 26.] Felszólítottak a tanfelügyelőségtől, hogy két napon belül ürítsem ki a termet. Ellenkező esetben megfizettetik a könyveik raktározási díját. Aláírta KE és B T, a főnök helyett valaki, legalábbis úgy tűnik.

[1992. március 27.] V. Józsefnél jártam az ügyben, előzőleg F. Pistánál. Pista nagyon felháborodott. Beszélt az újságosokkal, és ígérte, máshol is szóvá teszi a dolgot. A művelődési tanácsnál lemásoltattam a felszólítást (öt példányban, nehogy le lehessen tagadni).

HARGITA MEGYEI TANFELÜGYELŐSÉG

Nr. 483/1992

12. sz. ált. isk. Csíkszereda

122/ 1992. 03. 25.

ZSIGMOND MÁRTON úrnak

12. sz. általános iskola

Az alábbiakban a Tanfelügyelőség Igazgató Tanácsa elrendeli az ön által elfoglalt osztályterem két napon belüli kiürítését a zsögödi általános iskolában, mivel ott szándékozunk berendezni a tanfelügyelőség tankönyvlerakatát.

Ellenkező esetben a tankönyvek raktározási díját ön fogja állni.

Csíkszereda, 1992. március 24.

FŐTANFELÜGYELŐ

B. Tibor

TERÜLETI FELÜGYELŐ

K. Ernő

(aláírások)

V. Jóska ígérte, hogy közbelép a főtanfelügyelőnél. A „jó” szomszéd és kolléga K. nem először állt az utamba. Az Isten őt úgy segítse.

[1992. március 28.] F. Pista lejött az újdonsült polgármesterrel. Jó benyomást tett rám. Biztatott és segítséget ígért. Ha ezt az ügyet se tudnák megoldani – mondta –, akkor mehetnek, ahányan vannak, annyifelé...

[1992. március 29.] Mostam és vágtam, hogy folytathassam a „poharat”, ahogy a szomszéd nevezte. Este a polgármester hívott, hogy megoldotta a terem ügyét. Beszél a főtanfelügyelővel. Amikor találkozunk, majd elmeséli, mi volt a helyzet.

[1992. április 14.] Mára virradó éjszaka azon tűnődtem, hogy a rosszság megedzheti-e a rosszat, és a jóságba bele lehet-e roppanni. Szívtáji fájdalmakat érzek, nyugtatóval próbálkozom.

[1992. április 15.] Anyósom eltávozott. Szerinte here módra élek, és az ördögnek dolgozom. Nocsak...

[1992. április 28.] K. Ernő a tanügytől megjelent, és benézett a terembe. Kérdezte, bemehet-e? A látogatás célját nem közölte. Másnap megint előzékenykedett ez az önmagával sem egyenesben lévő ember. Este felhívtam a polgármestert, aki azt mondta, ez K-nak egyéni akciója lehetett, s újra intézkedik.

[1992. május 4-5.] Kényszerszünet – tárgyalások miatt.

[1992. május 9.] Mégis elkezdődött az idő vesztegetése – Óh uram! Már háromszor fél napom van oda. Másrészt alaposan ráfizetgettem a jósággal vegyes szelídségemre. Mindez még nagyobb tartózkodásra int.

[1992. május 20] Befejeztem a „fehér pohár” fölötti szürke foltot.

[1992. június 1.] Most kezdem érezni igazán a mozaik lényegét.

[1992. június 8.] Uram! Vedd vezeklésnek a munkámat. Utánad majd a népemnek ajánlom: NPMNK és a befejezés évszáma felirattal. VF megfente a késemet. Javítsa meg az Isten a gyermekét!

A művész 1992 nyarából néhány hetet a tengerparton tölt a családdal. Problémákat okoz a bizonytalan buszközlekedés: hol működik a Zsögödöt ellátó városi járat, hol meg szünetel. A naplóban heteken át „volt járat”, és „nem volt járat” feljegyzése váltakozik; mikor hogy. Általános rossz hangulata rögződik, hajnali vívódásait az idézőjeles „anyós légkör”-be burkolja. Sokat gyalogol. A mozinál pedig gyűlnek a ládák az előkészített mozaikkal.

1992. augusztus 3.: Újra megmértem a falat – 21, 83 cm volt. A csomagok (ládák) teteje tele patkányszarral. Az újabb 25 ládát a jövő hétre ígérték.

[1992. augusztus 31.] Állítólag valami pénzt szándékoznak adni Bukarestből. Fel kell hívnom Ionescut., aki azt mondta, a fele pénzt elküldik a jövő hét folyamán. Végre, ez jó hír.

[1992. október 23.] Jártam a polgármesterhez, gyűlésbe igyekezett. Lehet, fel sem ismert.

[1992. október 31.] Mintha kelepcebén vergődnek. Ha egy kicsit rossz tudnék lenni, talán jobban elviselném. 9.08–17.05-ig dolgoztam és BEFEJEZTEM a kirkást. A ragasztása következik.

[1992. november 2.: Megbeszélésen voltam a polgármesternél. Megállapodtunk néhány dologban:

- az összekötő ember Sz. Adorján lesz
- szükséglistát készítünk, esetleg a házgyárral is kapcsolatot teremtünk
- a városi tanács előtt is megvitatják ezt. Onnan kerülnének ki a leendő segítők.

[1992. november 3.] Megegyezés szerint Sz. Adorján jött is a kocsival, így minden vinnivalót magamhoz vehettem. A polgármester és egy építész is eljött. Lent már várt F. Pista, aki keményen kiállt egy elkészítendő műteremért. A tanító is rögtön belegyeskedett, ígérték a segítséget. 10.12-kor kezdhettem ragasztani.

[1992. november 4.] Kis híján az első sávot befejeztem.

[1992. november 5.] A második sáv feléig jutottam.

[1992. november 9.] Jól haladtam a negyedik sávval.

[1992. november 15.] Ismét gyalog. Befejeztem a ragasztást.

[1992. november 16.] Az építészeknél és a művelődési felügyelőségnél jártam. Dobozokat kértem csomagolni a könyvtártól.

[1992. november 17.] Levittem a dobozokat. Jani bácsival „megcsaptattuk”, s megjelöltem a felületet. Tizenkettő után gyalog indultam haza. Voltam F. Imrénél, számításai szerint 12,5 köbméter homok és 3650 kg cement szükséges – ez 73 zsák. Ebbe nincs befoglalva a földés kiképzése.

[1992. november 24.] 7.05–14.10 becsomagoltam az anyagot, és elhúzásra előkészítettem az utolsó sávot. Elterveztem a következő napi szállítást. Telefonon le is beszéltem, de vissza kellett mondanom; apámmal mentem az orvoshoz, sérvügyben.

Ellenőriztem a raktározandó anyag helyét: semmi nem volt előkészítve. Akkor láttak hozzá...

[1992. november 25.] Újra a mozinál. Azt mondták, kész a hely.

[1992. november 26.] ELSZÁLLÍTOTTUK az anyagot a művelődési felügyelőségtől. Sanyi és Ernő segített, meg a kertészet traktoristája. Hármuknak adtam hat sört.

[1992. november 28.] A tervet bemutattam a Budapest második kerületi testvérvárosi találkozó alkalmával.

[1992. december 17.] Keményen dolgozom. Fáradt, grippés vagyok, de bírom. A munka megnyugtat. Lehet, ahogy Szabó T. Attila állította, az lenne az áldozat, ha nem csinálhatnám. Valójában ezért tanultam négy évet ráadásként. A jövő év sorsdöntő kellene, hogy legyen...

[1992. december 23.] Nagyon hideg volt, a busz sem jött, így hazajöttem.

Kövek között

[1993.] Jó lenne, ha ez a szám Isten segedelmével szerencsésen megváltana.

[1993. január 12.] PZ mérnök úrnál puhatolózom a védősáv kialakításáról. OR-hez igazított, aki a városi néptanácsnál dolgozik.

[1993. január 13.] Felkerestem O. Rozáliát, másnapra beszéltük meg a helyszíni szemlét (fél óra).

[1993. január 14.] Odatelefonáltam, hogy jön-e. Gyűlésben van, mondták.

[1993. január 18.] Újra hívtam Rozáliát, mire az volt a válasz, hogy BL áll a rendelkezésemre, ő ugyanis szabadságra megy; s mondott egy telefonszámot. Többször tárcsáztam, de eredménytelenül.

[1993. február 25.] Lejártam, hogy szétnézzek. A „patkányok” nyoma mindig megjelenik – ha nem vagy állandóan résen. Holnap kellene kezdenem, de eddig nagyon hideg volt, mínusz 20-on alul.

(A kezdés végül elmaradt.)

[1993. március 29.] Rendet csináltam. Fát vágtam és behordtam.

[1993. április 1.] Fát szállítottam a népiskolából. A biciklimet és a csempét ellopták. Jókora kár.

[1993. április 3.] 8.36-19.16-ig dolgoztam. A bicikli híján gyaloglásra kényszerültem, elég jól haladtam.

[1993. április 4.] Dolgoztam, gyalog jártam.

[1993. április 5.] Tejvásárlás miatt lekéstem a buszt.

[1993. április 6.] Most a kulcsaim maradtak otthon.. Hiába rohantam vissza, a busz elment.

[1993. április 7.] Befejeztem alul a vörös foltot. Nekifoghatok az utolsó feketének.

[1993. április 21.] Befejeztem a fekete színt.

[1993. április 27.] A polgármesteri hivatal irányából semmi mozgás. Mintha csak lakáskérelmet nyújtottam volna be. Pedig anyagra van szükségem, hogy elkezdhessem a munkát.

[1993. április 30.] Kell egy papír arról, mire van szükségem, a tanácsülés jelen hónap 11-én lesz, addig készítsem el – mondták. Talán a buszbérletemet is fedezik...

[1993. május 11.] Előterjesztettem az anyagszükségletet. Négy oldalas beadványomat jóváhagyólag nyugtázták. El kell indítani az anyagok beszerzését. Rossz az emésztésem, és fáradt is vagyok.

[1993. május 16.] 7–19.20 munka: ebben az évben ez rekordidő.

[1993. május 17.] Meghültem, fáj a fejem is, és fáradékony vagyok.

[1993. május 20.] Az utolsó vörös foltokon (összesen négy van) dolgozom. Az első majdnem készen van, a második is elindítva. Ezek az utolsó nagy motívumon belül vannak. A vörös szín is elég lesz; korábbi félelmem alaptalan volt. Benéztem a moziba. Vagy húsz ládat felraktak a többi tetejére anélkül, hogy megkérdezzenek. Lelkiismeretlen társaság! A pénztárosnő/takarítónő a tűzoltókra hivatkozott.

[1993. május 23.] Jól haladtam, bár a megfeszített munkát vírusos hűlés közben végeztem.

[1993. május 25.] Hozzákezdtem a börtönablak rácsnak.

[1993. május 27.] V. Jóskánál jártam, aki azt mondta, a városi tanácsnak van egy kőműves csoportja, amit odairányítanak, Erdei alpolgármester szerint. Érdekes, hogy a szegélytetővel próbálják fedezni az eddigi tétlenséget. Kifejtettem, hogy attól az anyagot és a kellékeket ugyancsak biztosítani kell.

[1993. május 29.] Borvízért voltam. Ma lent járt segíteni két ifjú művészeti diák.

[1993. június 3.] A nap Nagy Imre megünneplésének jegyében telt – iskolai alapon. Bosszúsan érzem magam körül a többirányú közönyt. Szilárdan elhatároztam: dolgozni fogok.

[1993. június 7.] A városi tanács felől csend honol.

[1993. június 13.] Busz nem jött hétkor. Gyalog mentem le. Este 21.45-ig dolgoztam, majdnem 14 órát.

[1993. június 14.] Befejeztem az utolsó motívumot (börtönrács). Még van egy színvibrálás, és utána egymásba simuló fehér, rózsaszín, (kékes)szürke tónusok következnek a travertin alapon.

[1993. június 16.] Ma egy fél órára (18.56-kor) elvesztettem a szemem világát. Emiatt erősen kóválygó látással jöttem haza. Sötét, felhős idő volt.

[1993. június 17.] Berendeltek az iskolába, ... semmiért. Ma is fáj a fejem a tegnapi eset miatt.

[1993. június 18.] Gyalog járok – üzemanyaghiány miatt a buszok nem közlekednek.

[1993. június 21.] Nagy a csend a polgármesteri hivatal térfelén. Nincs idő már a noszogatásra!

[1993. június 22.] Ma újra járni kezdett a busz.

[1993. június 26.] Megkezdtem az utolsó előtti sarkot. Gyulladozott a bal visszeres lábam.

[1993. június 29.] Háborgó lélekkel dolgoztam egész nap. Az utóbbi időben napi fél métert haladtam felfelé a mozaik szélén, összesen 2 métert.

[1993. június 30.] 8-kor megbeszélésen a megyei művelődési felügyelőségen. Eldöntötték, hogy megveszik a cementet és a homokot, a városi tanács meg a munkásokról gondoskodik Legközelebb július 12-én ülnek össze, hogy megbeszéljék a munkálatok beindítását. Tehát mégis sikerül! Nagyon remélem. 2,5 métert haladtam felfelé.

[1993. július 1.] Hiába vártam a tanácsbeli Urakat. Állítólag a polgármester elviharzott, S. lemondott, s munkást se tudnak adni. Szép melléállás! Egyszer megígéri, másszor visszavonja.

[1993. július 2.] Sok anyagot be- és kihordtam (15+12 vederrel). Meglátogattak a felügyelőségtől, miután szóltam, hogy tegnap hiába vártam...

[1993. július 4.] Maradt még nyolc négyzetméternyi felület.

[1993. július 6.] F. Imrének este átvittem a rajzot, ami a tető védősávja megtervezéséhez szükséges. Imréék nagyon előzékeny emberek. Ígérte, utánajár a rajznak és megcsinálja a tervet.

[1993. július 7.] Sötét, esős időben – de dolgoztam.

[1993. július 12.] Ottjártában benézett hozzám BK textilművész. Nagyon ráncsódkozott. Kívülállónak különös lehet mindez, amibe csöppentem. Örültek nevezett, de tetszett neki a munka. Látogatása valahogy kikapcsolt. Ritka alkalom, hogy benéz valaki, de talán jobb is így. Szoktatnom kell magam a magányhoz. Ha megérem az öregkort, lehet, az vár rám. Próbáltam Imrét hívni, de a telefon süket.

Évekkel korábban, 1986 nyarán személyesen is összefutottam Zsigmond Mártonnal: ő éppen biciklire szállt, hogy kikarikázzon Zsögödre, ahol az iskolában ideiglenesen felvert műtermébe igyekezett. Én szabadságomat töltöttem a közeli Csík-szentkirályon, s mert kíváncsi voltam nagyszabású elképzelésére, amely akkor még csak az első rakogatások fázisát élte, az egyik nap felkerestem. Látogatásom nyomán jegyzet született /Előre, Vasárnap melléklet, 1986. szeptember 21./, amelyben nem neveztem nevén Marcit, mert tudtam, hogy magányos harcusként mindenkiel közel-harcot kell vívnia, s óvni akartam a rosszindulatú irigyektől. Akik ismerték, tudták, hogy róla van szó, de formailag nem lehetett beleakadni, hogy ő az írás főhőse. Biztosan akadtak, akik ezt nehezményezték volna. Íme az írás...

[Kövek között] Zsögöd egy kicsiny mellékutcája mélyén, kongó iskolateremben ül a művész, aki nemrég volt fiatal, de lobogó sörényében mind jobban hódítanak a deres hajszálok.

Ez az üldögélés olyan, hogy a művész széke alatt, a padlón kiterítve terem-nagy papíroson nyúlánkoznak a készülő munka kirajzolt körvonalai. Előtte, állványon a kicsinyített tervrajz, s az egyik sarokban a majdani mozaik színei-formái sejlenek elő az egymáshoz passzított kövecskék ezreiből.

A művész keze ügyében kalapács, vágóvas, ládákban a különböző kőfajták, feketétől az égetett agyagszínen át a szikrázó mész-fehérig. Halk koppanásokkal törik

a kő, folyik a végtelen sakkjátszma, a mozaikdarabok ide-oda rakosgatása, illesztgetése; a művész kőfaragó, mérnök, türelemjátékos, építőmunkás és látnok is egy személyben, szabad idejében pedig természetjáró, aki valahány érdekes kőzetet hajít feléje a véletlen, alázatosan és kíváncsian lehajol érte, színezetét, erezetét, anyagszerűségét veszi szemügyre, s azt latolgatja, mennyire illik majd a mindent elnyelő, készülő mozaik-mezőbe.

Mert a művész legkevesebb három esztendeig eljegyezte magát ezzel a munkával; körülbelül ennyire becsüli a „sakkjátszma” időtartamát. Utána még egy esztendőbe kerül a felrakás, mivel a mozaik valamely megyei középületet hivatott díszíteni. De a művész, aki foglalkozására nézve tanár, családirag pedig kétgyermekes apa, minden szabad idejét monumentális elképzelésének áldozza, s úgy beszél az az előtte álló időről, mint aki csupán a következő heteket-hónapokat tapétázná ki szándékaival. Rövid távú tervek helyett nagyjából egész életét, hivatását beméri, s mindentől függetlenül, kitartóan rakosgatja köveit munkaidő után, pihenés helyett, éjféllel lefekvés előtt.

Hiszek az ilyen művészen. Mellesleg, egyszer már bebizonyította – amikor szülőfaluja kultúrotthonának homlokzatát díszítette ki egyes-egyedül nagyméretű mozaikkal –, hogy az alkotás napszámosmunkáját épp úgy vállalni tudja, mint a dicsőséget.

Ami, ha jól tudom, néhány elismerő kézfogásból, baráti hátba veregetésből, protokolláris áldomásból – melynek elkoccintani valójáról ő maga gondoskodik –, s a mostanihoz hasonló ámuló megemlékezésekből és méltatásokból tevődik össze.

Ül kőporosan a művész egy elhagyatott tanterem közepén, szűrt fényben, keze ügyében kalapács, vágóvas, telnek az évek, de őt mindig ott találjuk majd, éppen soros munkájába temetkezve, mert rá örökké lehet számítani.

Hűségre, akár a biciklire, amely ott vár rá különben a folyosó falának támasztva; maga a száguldás szunnyadó ígérete.”

Brigádtoborzó

[1993. július 16.] Még hátra van négy és fél négyzetméter. Nyolc napi munka.

[1993. július 17.] Indulások, jövet–menet: 7.08–18.31. Jövet gyógynövényt is szedtem, hogy frissüljek, mert bágyadt voltam egész nap. Későn feküdtem le két éjszaka. Tegnap elutazott a feleségem a gyermekekkel.

Hallom, Erdei úr akadémizál. Nem írja alá a szponzor-felhívást. Munkást talán ad. Azt mondtam: én is úgy köszönöm majd meg. Aki megsúgta, hangsúlyozta: maradjon köztünk az egész. Hétfőn 8-ra a tanácshoz megyek, számba venni a munkásokat.

[1993. július 19.] A megegyezéshez híven elmentem a néptanácsba, ahol üres marokkal fogadtak: „se dió, se mogyoró”. Kidohogtam magam, és az RMDSZ-hez fordultam. Az elnök állítólag csak 9-re szokott bejönni. A Művelődési Tanácstól

Marika Bukarestben, a főnök sehol. Rigó mérnök úrnál, úgy tűnik, meghallgatásra találtam, legalábbis részben...

[1993. július 20.] Jártam a Művelődési Felügyelőségen. Állítólag a Tectummal csináltatják. Járt lent V. József egy Tectum-ossal. Velük állapodtak meg, a jelek szerint.

[1993. július 21.] Maradt még két és fél négyzetméterem. Féltem a lábam. Beszéltem Rigóval, 35-40 ezer lejes fizetést ajánl egy hónapra, segítségként. Szerinte „törvényesen” ezt egyszerű elintézni. Mondtam, nem bizonyos, hogy elfogadom. Válasza: jövő héten (akkor jön vissza) így is, úgy is keressem föl. Ez a pénz talán jó lenne a munkásoknak itálra. Csakhogy nem szeretem magam hazugságba mártani. Ugyanakkor, ahogy egy barátom mondta: te nem vagy Krisztus, hogy száraz lábbal átmenj a vízen.

[1993. július 22.] Elhoztam a le(fény)másolt tervet, amit ki kell majd színezní, majd jóváhagyatni.

[1993. július 23.] Nagy Imre emlékünnepe a galériában. Odamentem.

[1993. július 26.] Rigó mérnök egy hónapi fizetéssel fog segíteni az építőktől. Az ajánlatot munka fejében végül elfogadtam. Utólag dolgozom le.

[1993. július 28.] Reggel feltekertem és beáztattam a gézt, hogy lecsurogjon. Felhívtam a Művelődési Felügyelőséget. V. vette fel, és közölte: legkésőbb hétfőn nekilátnak a falnak. Az éppen augusztus 2-a. Lesz-e ebből 5-ére előkészített fal, nem tudom. Állítólag a polgármesteri hivatal is ad két munkást, de azt várják tőlem, hogy közöljem velük a „grafikont” (?!), ami annyit tesz, hogy: MIKORRA.

Egész nap fáj a fejem. Ma gyakorlatilag befejeztem a rakást. Holnap még egy árnyalatot kicsit puhítani kell, s ha tehetem, elkezdem a ragasztást. Telefonálgattam, de sehol se vették fel a kagylót.

[1993. július 29.] Reggel tekercseltem át a gézt, mert este fáj a fejem. V. Jóska sürgetett: gyorsan menjek át, mert nagyon foglalt, csak tíz perce van. Rögtön átmentem, de vittem F. Imrét is, aki mellettem érvelt. Átmentünk a Tectumhoz, ahol valami 2 millió 200 ezerről beszéltek, s úgy értelmeztem, ebben az anyag is benne. Hétfőn látnának neki, két ember tőlük, kettő a tanácstól, a munkálatok pedig két hetet vagy tíz napot is eltartanak (a fal elkészítése)... Rideg viszonyulást észlelek, mintha kellemetlen lennék valakiknek. Vigasztaljon a tudat, hogy csak a döglött halak úsznak együtt az árral.

14 órakor kezdtem el ragasztani, addig előkészítettem a terepet, az enyvét, és „utolsó simításokat” végzek a fennmaradó időben.

[1993. augusztus 2.] Este hívtam a Tectum mérnökét. Azt mondta, hogy ma a falhoz szállították a kellékeket.

[1993. augusztus 3.] Jövet hazahoztam a mozaiktervet a néptanáctól.

[1993. augusztus 4.] 7 órára a munkásokhoz mentem. Sok csövet támasztottak a falnak. Talán módosítható munka közben. Délutáni hazajövetelkor láttam, hogy még ott vannak a munkások. Újra beszéltem velük. A vakolat köporos, 2 cm-es és nagyon kemény! Mondtam: mindenképpen le kell verni. Holnap odaállok én is

melléjük. A horoszkóp is azt javasolja. De azért málnáért és áfonyáért valahogy csak el kellene menni. A ragasztást BEFEJEZTEM.

[1993. augusztus 5.] Hétkor beszéltem a munkásokkal. Nehezen fog menni a kemény vakolattal... Vettem hét sört nekik... 10 óra körül közéjük álltam dolgozni. Kicsit kétkedtek az elszámolást illetően. Vajon őket a fal leveréséért szakmunkásként fizetik-e. Időközben megjelent a főnök, Vaszi, aki hozzám hasonlóan nyugtatta őket. Négyórányit velük dolgoztam. Nehéz munka. A bal kezem két bütykét jól meg-potyoltam.

[1993. augusztus 6.] Reggel telefonáltam: szombatra önkéntes csapatot kellene szervezni. Nem nagyon biztatnak. Mert hogy nagy a közöny. Közben voltam a szerkesztőségben, a főszerkesztőnél, holnap az újság meghirdeti az akciót. Beszerveztek öt árvaházi gyermeket, és kaptam pénzt (5000 lej), hogy abból a munka arányában fizessek. Dolgoztam 10-15.30-ig a falon. Átvettem a kulcsokat a kőművesektől a holnapi akcióhoz.

[1993. augusztus 7.] Hétkor keltem, reggeliztem, valamit bevásároltam, s fél kilencre megyek a mozihoz. Az öt árvaházi gyereken kívül (14-15-17 évesek) senki nem jött segíteni. A gyermekek 9.36-kor jelentek meg, és dolgoztak 14.30-ig, szorgalmasan. Odaadtam nekik a pénzt, fejenként ezret. Bevittem őket a moziba is. Örvendtek.

[1993. augusztus 9.] Reggel hétre bevittem a kulcsokat. Éjszaka óta zuhog az eső. Kell vennem egy villanykörtét, és némi italt. Borra gondoltam, az olcsóbb. Sör jelen pillanatban nem is kapható.

[1993. augusztus 10.] A traktorgyárban vésőket rendeltem VF. segítségével. 12.30–16.45-ig falat véstem. Küldött egy fiút a polgármesteri hivatal, s később még egy jelentkezett azzal, hogy holnap jön. VF. délután odahozta a falhoz a jó minőségű vésőket. A kovács, aki csinálta, csak 500 (illetve 400 lejt kért) lejjel volt fizetve – az isten tartsa meg. Jóval többre számítottam... A falat levertük. A téglák közét kezdtük kipucolni. Abban egyeztünk meg, hogy holnapra újra hívom az árvaháziakat.

[1993. augusztus 11.] Bár telefonáltam értük, végül nem jöttek az árvaháziak. Jártam a Tectumnál: a gumicsövet ígérték, a ponyvát nem. Pedig most jó volna, mert csepereg az eső. Bejelentettem a munkások mozibérlet igényét, a mozi vezetősége egyetértett. Eső miatt a munka félbe maradt. A tervrajzot kiszíneztem itthon és bevittem a városrendészeti hivatalba. Aztán megint a falat pucoltam. Később telefonáltak: mehetünk a ponyváért. Utána még négy vállalatot jártunk össze, míg végül kikötöttünk a szállítási vállalatnál. Ott egy földimmel, E. Matyival akadtam össze, hétfőre választ ígért. Közben szereztünk egy munkást. Így a munka menetet. Ma nyolcan pucoltuk a téglaközőket. Délután kettő körül leszálltunk, hogy a társaság ebédeljen. Én eljöttem, kell a lazítás is.

Jártam Rigó mérnök úrnál. 32 ezer lejt kapok szeptember 10-én. Addig bizony nem fogja futni a mindennapos védőitalra. A munkások panaszkodnak: „pénzfélők”. Mert, hogy későn fognak kapni. Holnap azt hiszem, kiosztok 3-3 ezer lejt, s aztán vége az italvásárlásnak. Ez lesz a legjobb megoldás.

Egyik munkás, vagy valamennyi, túlbecsülte anyagi képességeimet, pénzt kért tőlem fizetésig. Mondtam, hogy kimondottan kölcsönt tudok adni. Végül úgy hatá-

roztam, hogy amit rájuk szánnék, kiosztom és befejezem a „biliztetést”... Én annyit láttam, hogy sokkal jobbakat esznek ott, mint én szoktam.

[1993. augusztus 13.] Ilyenek az emberek. Ha bizalmas, és jó vagy velük, hamar visszaélnék velem. Ha rövidre fogod, az a baj. A lényeg az, hogy eddig úgy, ahogy, de ment minden...

Alapozás

1993 augusztusában Zsigmond Márton egyre gyakrabban veszi elő a májusban a városhoz beadott emlékeztetőt, és újra meg újra elolvassa. Mintha attól várna megváltást. Úgy érzi, akkor sikerült – bár román nyelven fogalmazott – pontos szavakba öltöztetni mindazt, amit a mozaik készítés döntő szakaszában elvár attól a várostól, amelyben él, s amelynek képes egy ekkora művészi áldozatot hozni. Mint minden dokumentumnak, ennek is bizonyító és helyzetábrázoló ereje van.

Csíkszereda város Polgármesteri Hivatalának

Művelődési osztály

Anyagszükséglet a csíkszeredai Transzilvania mozi homlokzatára készített mozaik felszereléséhez

Alulírott Zsigmond Márton, a bukaresti N. Grigorescu Képzőművészeti Intézet monumentális művészet-restaurálás szakának végzettje az 1986-ban elkezdett márványmozaik kidolgozásának a végéhez értem.

A kivitelezés ideje számos okból kifolyólag megnyúlt. A kultúrára és művészetre szánt alapok hiánya miatt 1982-ben megítélt szerény összeget (465 000 lej) sohasem folyósították. A szimbolikus támogatást (14 ezer lejt), amit 1985-ben kaptam, csak részben fedezte a különböző alkalmakkor eszközölt költségeket.

Hargita megye művelődési felügyelőségének segítségével néha igen jól fogott.

Annak dacára, hogy a forradalom után a mozaik tervének megvalósítását ismételten jóváhagyta a Művelődésügyi Minisztérium, a végrehajtásra előirányzott összeg továbbra is jelképes maradt. Az 1991-ben jóváhagyott 308 ezer lejből, bár időnként történtek sürgető lépések, semmit sem láttam. Ilyen körülmények között nem engedhettem meg magamnak, hogy akár egyetlen esztendő alkotói szabadságot is áldozhassak a munkálatokra. Ha nem folyamodom saját személyes erőforrásaim kíméletlen kiaknázásához, nem érhettem volna meg e 163 négyzetméternyi mozaik kidolgozásának végső szakaszát.

Fenti körülményeket figyelembe véve, tisztelettel kérem Csíkszereda város Polgármesteri Hivatalának segítségét a mozaikot hordozó falfelület előkészítésében és a mozaik felvitelében.

A mozaik falra viteléhez szükséges legfontosabb anyagok: 73 zsák cement (3650 kg), 12,5 köbméter tiszta homok. (Ferencz I. építész előszámításai alapján).

A régi vakolatot teljességgel le kell verni a díszítésre szánt falfelületről. A betonból való alapozó vakolatot egy vagy több építőmester kell, hogy felrakja, 1 (egy) méteres magasságokban a mozaik felvitelének megfelelően.

A munkálatok elvégzéséhez az alábbi szerszámok és anyagok szükségesek:

- nagyobb láda az alapozó vakolat elkészítéséhez
- három hordozható láda a cementvakolathoz
- egy emelőcsiga az anyagmozgatáshoz
- egy finom homokhoz való szita
- egy bódé (az árkádok tetején) a szerszámok részére, s a vakolat elkészítéséhez esős időben
- esőtől és naptól védő felület (hogyan biztosítsuk a cement helyes száradását)
- 3 galvanizált veder
- kőműves szerszámok
- állványzat
- védőlapok az árkádsor tetőzetéhez (a fal előtti részen) – amennyiben szükséges
- egy vagy két falétra
- műanyag cső (lehetőség szerint) a vakolat készítéséhez szükséges vízhez, esetleg hordók a víz tárolásához.

A falat különleges figyelemmel kell majd befedni, hogy a mozaikot megóvjuk a víztől, a kedvezőtlen időjárási jelenségektől. Ennek érdekében javasolom egy építész tanács felállítását és a probléma megvitatását. Meg kell találnunk az esztétikai megjelenítés enyhe változtatásának optimális mértékét és a műalkotás védelmét. A tanács vizsgálja meg az új vakolat felvitelének módját (amennyiben szükséges, fémszerkezetes megoldással) és az anyagszükséglet további részleteit.

Tisztelettel:

Zsigmond Márton

* Ráírni, hogy kb. 3 hónap a felrakása segítségekkel

* 6 súrolókefe

1993 augusztusában pontosan azok a problémák vetődtek fel élesben, amikre az emlékeztető hónapokkal korábban figyelmeztetett. És bár előzetesen minden szükséges segítséget megígértek, a munkálatok előre haladásával sorra derültek ki mulasztások és felületességek. A napló továbbra is híven rögzíti a napról napra vívott közelharcot.

[1993. augusztus 13.] Rigó mérnök hétfőre lövőmestert ígért, aki a villámhárítókat rögzítené a falhoz. Vaszi is küldött munkást. Kiss L-nek hátrahagytam a teendőket, mert a vezetőnek valami dolga volt. Mondták, hogy visszajön. Felhívtam a Tectum-ot gumicső és betonkeverő végett. A hölgy, akivel beszéltem, azt mondta, keresik a csövet.

[1993. augusztus 16.] Reggel hétkor a mozinál jártam. Mondtam a munkásoknak, hogy még „szépítsenek” a falon. Felhívtam E. Matyit, a ponyva felől még semmi hír, a raktáros ma sem ment be.

8-15-ig dolgoztam. A spriccbe 1:1-hez tették a cementet és a homokot. Meszet is bekevertek. Túl éles a homok, mondták. A spricc kiszáradt. Hogy végül is ez nem ártalmas-e, magam sem vagyok biztos benne...

Megmértem a fal magasságát. Egyik fele alig van (jobbról) 7,5. A másik több.

[1993. augusztus 17.] Tegnap Rigó nem küldött embert a villámhárítóhoz. Telefonáltam a vésők és kalapács elszámolásáért. Többszöri hívás után E. Matyival sikerült beszélni, azt mondta, csütörtökön hívjam újra. Visszavittem a kölcsönkért vésőket és kalapácsokat a Művelődési Felügyelőségre.

Rigó mérnök úr szerint eddig jól csinálták. Locsolni szerint este kell. Vaszi mester is ezt mondta. Hazajöttem meszelőkért, hogy vakolás végeztével meglocsoljuk a falat. Lehetséges, hogy bíznom kell a munkások anyagismeretében. Jó lenne, ha nap közben kevésbé lenne meleg.

Rigó egy szót se szólt a lövőmesterről. Tehát ő sem olyan eszményien korrekt... Egy és egyharmadnyi sávot vakoltak le a négyből Munka végeztével, öt óra felé, meglocsoltuk.

[1993. augusztus 18.] Talán holnap befejezzük az alapot. Már hétkor a helyszínen. Megjelent Kiss L., és megöntöztük a felrakott alaprészt. Munka végeztével szintén.

[1993. augusztus 19.] Bejártam a mozihoz. Ahogy történni szokott, elleneztek a locsolást. Igaz, egész éjjel esett. Reggelre elállt. Bár kitartana. Próbáltam vízmértékkel ellenőrizni alul: a girbegörbe a bádoggal fölött: 7,47. Szükség esetén felül rá lehet önteni egy sávot. Amúgy is rájön majd a travertin. Holnap csővel fogják vízmértékezni. Talán el is kezdhették felrakni...

Kell egy szaki

A felrakási munkálatoknál pár alapemberre számíthatott Zsigmond Márton – fel is írta adataikat a Mozaiknaplóba, hogy szükség esetén legyen honnan elővegye őket. A segítség mellett persze, bonyodalmat is okoztak, például meszelőt, szerszámot kértek kölcsön, aztán elfelejtették visszahozni. De olyan is volt, hogy kőművesanyagból vittek.

Egy augusztusvégi helyzetjelentés szerint az alaphoz elfogyott 28 zsák cement, ebből 4 zsák az, amit 21-én a munkásai elvittek, tehát a különbség 24 zsák. Ugyanakkor elfogyott 12 zsák mészsó is.

[1993. augusztus 20.] Hoztak volt egy vesszőseprűt. Mondtam, hogy arra is szükség lesz, és írják át annak, aki marad. Míg hazajöttem, elvitték a seprűt és a csináltatott vésőim egy részét. A 8-ból meghagytak 3 keskenyét. Kértem a seprűt és a vésőket vissza. Hármat visszaküldtek, de ami előzőleg elpárologott (két darab), nem került vissza. Ez volt a nagy hála a mozibérletek intézése, és az ital fejében a távozók egy részétől... Nyűgös volt ez a Szent István-nap. Munkával szentelt. Utána rossz volt a közérzetem. A segítségekkel úgy egyeztem, nyolcra megyünk be másnap, szombaton.

[1993. augusztus 21.] Nyolc előtt már várt Kiss L. Valóban nem vakol túl jól. Zokon vette, hogy valaki ezt nyilatkozta róla. Engedelmesebb a többiekénél, de kicsit nyugtalan természet. Sokat cigarettázik munka közben. A többiekhez hasonlóan ő is maszekol...

Felraktuk az első láda tartalmát, a 13 darabot. Tegnap 5-öt, ma 8-at. Nem törekedtem többre, hogy kapjuk meg az ösvényt. Laci a fiúkkal majdnem végig feltette a vízmérték szerint a léceket. Ott járt a bádigos is, s reggel a mester úr is tiszteletét tette. Nem tudom, eljutunk-e oda, hogy 33-at feltegyünk egyetlen napon. Ez nagyon fontos lenne. Eddig fél órába telt egy darab felrakása. Egyedül – annak idején – egy órába. Ennek az időnek 20 percre kellene (3 emberrel számolva) zsugorodnia.

Dolgoztunk 6-tól fél háromig.

Jobban érzem magam, mint tegnap, de nyomaszt a nagy KÖ: életem eddigi legnagyobb munkája. Mint lenni szokott a naptár szerint, mától hűvös őszi – csíki – idő lett.

[1993. augusztus 22.] Ma feltettünk egy ládával. Nyolctól fél háromig dolgoztunk, de szóba jött a 12 óra is. Jó volt a fokozatosság elve: 5, 8, s ma 14. Holnap legalább 20-at kell elérnünk.

[1993. augusztus 23.] Ma 20 darabot tettünk fel. Mivel a falat is meglocsoltuk, este fél hatig dolgoztunk. Jól fogna egy jó szaki. Eddig összesen 47 darabot tettünk fel az 1375-ből.

Eddig a saját pénzemből 18 728 lej költöttem. Minden napra jó lenne legalább 1500 lej figyelmesség a munkásoknak. Ha minden lejemet rájuk költeném, úgy sem lenne elég... Az újságírók környékeznek, de mások nem nagyon.

A művész által emlegetett „újságírók” közül ma egyet biztosan tudunk azonosítani: Birtók József a Romániai Magyar Szó képviselőjében interjúvolta meg Zsigmond Márton, aki Ádámtól és Évától kezdve mindent elmondott az óriásmozaik történetéről. A beszélgetés meg is jelent a lap 1993. október 9-10-i hétfői számában, s az eddig ismert részleteken túl azokat a mozzanatokot idézem belőle, melyek azokat kiegészítik, túlmutatnak rajtuk.

[Sajtókivágás, 1993] „Mióta a mozaikkal foglalkozom, egyszer sikerült elvinnem a családot a tengerre, ennyi volt nekem a szabadság. Sem szombat, sem vasárnap, csak a kövek. Mentem busszal, jöttem busszal, az óráimat úgy programoztattam, hogy találjon a buszmenetrenddel. A péntek volt a vasárnapom, egész nap tanítottam s szolgálatos is voltam az iskolában...

Augusztus másodikán hozták ide az állványokat. A felhúzásukkal eltelt egy hét...

Kezdődött a neheze, a falleverés. Alkudozni kellett a munkásokkal, hogy ne így verjék, mert úgy kell, a téglá közül is ki kell szedni a maltert –, mert ők azzal kezdték, hogy megnézzük, hátha le sem kell verni, olyan jól áll ott... Hát azt biza keményen le kellett verni, le kellett vésni. Meghirdettem hazafias munkát a Hargitában – úgy látszik, még élnek bennem a régi reflexek –, nem is jött egy árva

lélek se segíteni. Illetve egyik ismerősöm az árvaházból beszervezett öt gyermeket. Elég jól dolgoztak. Kicsit jelképesnek éreztem, hogy csak az árvaháziak, meg én...

Ideálltam, vertem a falat is, a munkásokat próbáltam a tanári fizetésemből és vendégszeretetemről meggyőzni, tartott is egy darabig ez, de aztán elfogyott... Így nem tudok tanítani. Megkezdjük reggel hétkor, s estig megy a meló. Az iskola felé se tudok menni...

A művészeti iskolából ígértek támogatást, jött is egy nap onnan három gyermek. Aztán jöttek néha külön is, de nagyon esetleges ez a segítség, nem lehet rá alapozni. Jött barát is, olyan, hogy itt volt két három órát, az is elsősorban a lelkesnek esett jól. Viszont a munkán az ilyen esetleges segítségek keveset mozdítanak.

A monumentális művészet az utca művészete. Ugyanakkor az anyagi lehetőségek művészete is. Ezt nem lehet aprópénzből, vagy kedvtelésből megcsinálni. Tehát az, hogy én ennek nekifogtam és megcsináltam, számomra egy elég irreális melléállás. Túl fiatalos, talán naiv is...

Freskót ilyen helyekre nem lehet készíteni. Még így is sokat tűnődtem azon, hogyan lehet megvédeni az esőtől. Mert a víz az mindent kikezd. Csak érhetnék szerencsésen a végére... Az első nap 5 darabot tettünk fel. Idétlenkedtünk egy csomót, mert rég volt a dánfalvi mozaik, már elfelejtettem, hogyan kell csinálni. Ez a tragikus, amikor két munka között akkora a távolság, hogy elfelejti az ember a szakmai fogásokat... Másfél hónap fizetés nélküli szabadságot kértem az iskolától. Tehát október végére be kell fejeznem. Erre kényszerít az idő is.

Ha ezt sikerül szerencsésen befejezni, festeni is kellene..."

Az októberben megjelent interjú a művész augusztusi lelkiállapotát tükrözi. Pontosan azt, amikor Mozaiknapjában a melléje beosztott szakemberekkel hadakozik – gondolatban.

[1993. augusztus 25.] Elkezdjük a munkát, úgy 11 felé. Kiss L. valóban izgága, nem őszinte embernek mutatkozik. Hol az anyagot hígítja el, hol a falra pakol fel túlfent sokat, majd szedegeti vissza. Legalább egy jó szakmunkás kellene, aki pontosan a kezem alá dolgozik. Beszélnem kell Vaszi bácsival, vagy a mérnökkel a szakmunkás-ügyben. Olyan kellene, akibe egy kis szerénység is belefér.

Háromnegyed háromkor hagytuk félbe a munkát. Elégedetlen vagyok, mert nem ment a legjobban. Kiss L. is észrevette ezt, próbálta összeszedni magát. Mi van a vállamon, istenem?! Mintha az egész életem súlya most támadna rám egyhuzamban.

Istenem, segíts, ha vagy. Lenned kell. Nem haragudhatsz rám!

Határozottabbnak kell lennem. Nem játékonysági intézet ez. Inkább kihagyom a vasárnapot, de a jó szaki kell. Lacinak nem vagyok az elkötelezettje.

Este fél kilenc. Eleredt az eső, és ponyva azóta is sehol. Csak le ne mossa, amit ma feltettem... Éjszaka háromnegyed négy. Nagy a lelki tusám: miért is fogtam neki az idén?!

[1993. augusztus 26.] Fohászom nem volt hiába. Ma gyönyörű szépen kezdtük rakni, s még a végét is sikerült ráműteni. Kiss is megemberelte magát, de a hajlam, hogy másra kenje a hibát, nem múlik. Csak egy ládával raktunk fel, de öt ládát kihoz-

tunk a bunkerből, ahol alig látni. Istenem, segíts, hogy ez egy patyolat munka legyen a továbbiakban!

[1993. augusztus 28.] 7–16.30 között befejeztük a második sort. Behordtuk a homokot a fedél alá. 17.30-kor elindultam Zsögödbe, Róza néninek vittem szőlőt. Agyvérzéssel bénán fekszik. Alig él már szegény. Pedig hogy segített rajtam az iskolában – az egyetlen, aki mellém állt.

[1993. augusztus 29.] Feltettünk 14 darabot. Mint tegnap. Nem szívott eléggé a fal, így újra volt 5 mm süllyedés. Biztonságosabb, megszívott alapra kell tenni a darabot. Eléggé nehéz pontos munkát végezni. Az ujjaim meglyukadtak. Jó lenne új gumikesztyű. Adj erőt, kitartást Uram, és holnaptól egy jó szakit!

[1993. augusztus 30.] Peches napom volt: esik az eső. Nyolc után eljöttem, a fiúkat is elengedtem 12-ig, feltételesen. Közben befutottak a deszkarámák, amikre a fóliákat szereljük. Visszamentem és behordtam. Két darab 3×2 m körüli méret. Délben találkoztunk, de csak az egyikre tudtuk úgy, ahogy a fóliát rászegezni, mert mindegyre eleredt az eső, árpilisi jellegű. Úgy néz ki, így marad ez napokig. Holnaptól mindenképpen dolgozni kell.

Az ujjaimat is pihentettem. A bal kezem négy ujján több lyuk is van. De elláttak kesztyűkkel és ujjvédővel. Holnap talpra és falra!

[1993. augusztus 31.] Beszegettünk-rámáztunk egy fóliát, felszereltük. Jól is fogott. 20 körül raktunk fel.

[1993. szeptember 1.] 21-et raktunk fel, tizenegy óra alatt. Megbeszéltem holnapra a ládák felhozását. Többen jelezték, hogy segítenek. Közben Kiss L. okvetetlenkedett. Erélyesen leültettem.

[1993. szeptember 3.] Úgy tűnik, hogy a felrakással kezdek egyenesbe kerülni. Bár csak így is kezdtem volna. Ma három fiú jött segíteni a művészeti iskolából: F. Apor, F. Barna és S. Zoltán. Apor maradt legtovább, de úgy nézett ki a végén, hogy unja. Nem is csoda: ez egy pizsmogó munka.

A napot rossz hangulatban végeztem. A bal széle jobbra, majd ma nagyon balra tolódott. Pedig az első része nagyon biztatóan ment.

[1993. szeptember 4.] Jövő héten föltétlen el kell érni a 25-30-as számot. Különben baj lesz. A legfontosabb, hogy lelkileg tartsam magam, és kialakítsam a megállapodott, biztonságos menetet. Egyre több láda ürül. Már van 11 darab. Még öt és fel lehet hozni valamennyit Zsögödből.

Időhajsza

– 1993. szeptember 5.: Reggel nyolckor kezdtünk Kissel. Zoltán, másnapos lévén, 11 körül jött. Az eső is esett. K. nagyon tajakol. Az anyag egy harmadát elpallja. Nem is jó nézni. Ráadásul sértődékeny. Adj Uram jövő hétre egy jó szakit. Már megszenvedtem jócskán. Ez így már nem is emberi. Az arcom is jól kicsattogott a gondtól. Segíts Istenem, ha vagy. Nagyon egyedül vagyok. Segíts, hogy szót értek

a környezetemmel is. Ma, vasárnap egy ládát tettünk fel. Jussak el a minimum 30-ig. Másképp baj lesz, Uram!

[1993. szeptember 6.] Kocsival, s borulásról álmodtam. A ború az idővel be is teljesedett, esik az eső. Bejártam és hátrahagytam a fiúknak, hogy szitáljanak homokot.

Felhívtam Adorjánt, segítsen elszállítani a ládákat Zsögödbe. Később visszahívott, lesz valamilyen jármű. Közben egyet szakad az eső. Találka a mozinál. Kiskocsival és utánfutóval jöttek, úgy mentünk Zsögödbe. 4-et csomagoltunk, felhoztunk. Tehát 10 sor rakható. 13.30-kor lementem, 8 ládát megtöltöttem. Még maradt 7 sor. Közben a fiúk szitáltak.

[1993. szeptember 7.] Kiss valamennyire belejött, de még rengeteget szotyogtat. 21-et raktunk.

[1993. szeptember 8.] Reggel már nagyon hideg van. Napközben jó meleg volt. 20-at raktunk. Az is elég fáradságos. Hiába, összegyűlt. Jobb ütemhez már csak az Isten segíthet.

[1993. szeptember 9.] Felraktunk 22 darabot.

[1993. szeptember 10.] Jött egy Sándor nevű egyén, Imre bácsi küldte ideiglenesen, de hamar le is kopott. Csak két vonalazó deszkát intézett.

[1993. szeptember 11.] Megegyezés szerint, ha nem esik, hétkor, de egyébként nyolckor találkozunk. Mivel esett, én nyolcra mentem. Közben találkoztam a bádoggossal, aki szerint a fiúkra ma ne számítsak, mert hétkor itt voltak és elmentek. Vártam háromnegyed órát, hazajövet láttam az egyiküket arra biciklizni. Úgy néz ki, hogy Kiss „térítette” el. Megegyeztünk, ha nem esik, 12-kor találkozzunk, hogy rendet csináljunk.

Szép idő lett. Zoltán meg is jelent, és nekifogtunk leforgatni a malteres deszkákat. Közben megjelent Ferencz Apor, s így ebéd után hárman munkához fogtunk.

[1993. szeptember 12.] Jelképes álmom volt: egyik hajdani szimpátiám jelent meg benne, szinte üldözött a találkozási szándékával, erősen kínos volt... Félek, ettől a nagy műtől is elidegenítenek a mindenfajta akadállyal. Fájdalmasan rossz a lelkiállapotom. Hajnali 5-től nem tudok aludni.

[1993. szeptember 13.] Szerencsétlen nap. Voltam V. Jóskánál, utána a Tectumnál. Perlekedtem. Talán visszakoztak is egy kicsit. Egy jenőfalvi lakost szereltek mellém, Istennek hála! Ő kellett mellém: ma fél tíztől felraktunk 21 darabot.

[1993. szeptember 14.] Nem tévedtem: angyali szakemberem lett. Szelíd, jóságos, és józan típus. Meg is szenvedtem érte. Az Isten tartsa meg! SJ. barátom is segített pár órát, majdnem egész délelőtt.. Megkezdtük a 6. sort.

[1993. szeptember 16.] B. József beszélgetni hívott egy kávézóba. Közben a sor kicsit meghullámszott. Nagyon oda kell figyelnem!

[1993. szeptember 17.] Úgy néz ki, sikerült valamelyest helyrecsavarnom a jobbratulódást. Megkezdtem a főmotívumot. Hoztak két seprűt. Viszont ellopták éjszaka az egyik kötelet...

[1993. szeptember 18.] Tizenkét órát dolgoztunk – fél óra híján. Holnap, remélem, befejezzük a H-t és elkezdjük az I-t.

(A következő napok bejegyzései szigorúan csak a munkaidőt rögzítik: ettől eddig. Reggel héttől este hétig. Lássuk, melyek az újabb fejlemények:)

[1993. szeptember 23.] 27-et raktunk fel. Misi itt aludt a hűgánál, hogy reggel hétkor jöhessen. Zoltán 7.55-kor, Laci 7.42-kor jöttek be... Mondták, hogy Magyarországról fagyásgátló érkezik. Éjszaka már fagy van, de ez még nem árthat. Kerestek a Phoenix TV-től, de elküldtem őket, mert éppen dolgoztunk. Mondtam, jöjjenek vissza este. Nem jöttek.

[1993. szeptember 24.] Zoltán ma négy órát dolgozott, mert a szüreti báljukat rendezte. Holnap Misi és Laci pityóka szedni mennek. A fehér folt nagyon kitágult. Próbálom összehúzni. Beszélgettem két kábeltévés fiatal riporterrel. A fiú Cs. Zsolt.

[1993. szeptember 25.] Két új embert kaptam: Csaba taplocái, alapos (habár lassú) munkát végzett. Attila inkább felületes, de mindketten szerények, csendesek: Sötétben végeztünk, mert Attila túl sok anyagot készített.

[1993. szeptember 26.] Csaba jött, Attila nem. Így Csabát hazaküldtem. Kettesben nehezebb lenne, s a hatékonyság is gyenge.

[1993. szeptember 27.] Ma esett az eső, de aránylag nem akadályozott. Eljutottunk a feléhez. Vaszi bácsi állítja, hogy 75 zsák cementet elfogyasztottunk. 12 zsákkal hoztak ma. A Vaszi bácsi állítása képtelenség.

[1993. szeptember 28.] A tizenharmadik sor majdnem bajt hozott rám: Misit el akarták küldeni Magyarba. A vállalat székhelyére siettem, perlekedni. Végül is érvénytelenítették a határozatot. Az eredmény: hattal kevesebbet raktunk fel. A tanító is üzent Zsögödből: a termet ürítsem már ki minél hamarabb! Lemezeket is kértem a felrakáshoz. Egyáltalán, ma sokat mérgelődtem.

[1993. szeptember 29.] Úgy néz ki, Misi megbánta, hogy itt maradt, s merő jóindulatból elveszítette a kilátásba helyezett pénzt. Igyekezni kell kárpótolni. De hogyan? Hűvösre vált az idő. Esik. Talán hó is lesz – csak fagy ne legyen!

[1993. szeptember 30.] 28-at raktunk fel. Uram, kímélj a fagytól! Hideg volt egész nap.

[1993. október 1.] Ma is felment a 28 darab. Misi, bár láttam rajta korábban is, most nyilvánosan bevallotta: megbánta a visszamaradást. Biztosítottam, hogy bármi áron kiegészítem a bérét a magyarországi szintnek megfelelően.

Kiss miatt lezuhant egy darab (a N sor elejéről), így időt veszítettünk. Ragtapaszt vettem, azzal hoztam helyre. Zoltán mindegyre el-eltűnt...

[1993. október 2.] Misi már 6.20-kor várt rám. Zoltán, szokás szerint, késve jött. Ma rossz kedve van – jegyeztem meg Misinek. Mostanában állandóan rossz a kedvem – válaszolta. Mert nem ment Magyarországra dolgozni? – Ez szó szerint így igaz – bólintott. Újra próbálkoztam nyugtatni, hogy kárpótolom. De közben, ha jól is dolgozik, már nem a régi türelemmel. Jövő héten korábban jön, 6.15-re, de szombaton és vasárnap nem akar jönni. Ezen jó lenne valahogy mozdítani, de hogy? Ma hamarabb elment, de beírtam neki a tizenkét órát...

[1993. október 3.] Ma Zsögödbe mentem, hogy kiürítsem a termet. Délután érkeztem vissza.

[1993. október 4.] 6.15-re mentem, Misi már ott volt. Ma 33-at tettünk fel. A gyomormenésemet hátráltatott. Kocsi nem jött, hogy elszállítsam a ládákat. Talán holnap? Hoztak homokot – úgy nézem, elég lesz.

[1993. október 5.] Nehéz napom. Elszállítottam a ládákat Zsögödből, a terem átadva. 28-at raktunk. Remélem, a P sorral nem tol ki a fölötte lévő. Laci és Zoltán késtek. Eső.

[1993. október 6.] Ma is esett az eső. Hivatott a polgármester. Megígérte, segít Misit kárpótolni a hiányzó pénzzel. Misi ennek örvendett. Ma szívesen dolgozott. 32 darabot tettünk fel...

[1993. október 7.] Eső után dél körül naposra fordult. Kiss újra felidegesített. Nem akart homokot rostálni, mert az nem volt száraz. 31-et raktunk.

[1993. október 8.] Reggel ködszítálás, napközben nyáriás idő. 34 darab. Rekord. A 18. sorból 30-at tettünk fel. A többit talán vasárnap sikerül. Még maradt ezen kívül 7 sor.

[1993. október 10.] Misi hazament a délutáni vonattal. Mindegyre a mezőgazdaságon jár az esze. Szeretne délutánonként szántani. Szombaton és vasárnap lakodalom miatt nem fog jönni. Az idő nagyon kedvező. Igazi isten áldása.

[1993. október 11.] Misi a szántást búsulja, mert lefagyhat. Kezdetben lassan haladtunk, később kapkodás lett a sietésből. Misinél az „én” állandóan előtérbe tolakszik. Ezt nevezik önös érdeknek.

[1993. október 12.] Kiss rendesedett. Egyensúlytalan személyiség.

[1993. október 14.] 34-et tettünk fel az U–13-ig (21. sor). A tévé szerint hűvös idő jön.

Jelképes sorsrefrének

A közeledő ősz és a tél, a lázas sietség szabja meg a készülő óriásmozaik további mindennapjait. A napló mindegyre egy célt követ: megörökíteni a konkrét előre haladást, bármilyen kicsi is legyen az.

[1993. október 18.] Misinek meglesz a pénz. Nekifogtunk a 22., V. sornak. Esős, hűvös idő zárta a napot. Hátha még egy kicsit segít az Isten, s már holnapra megállítja az esőt, s ha nem, úgy is haladhatunk majd.

[1993. október 19.] A 35. darabig jutottunk. Hideg esős idő volt. Átfáztam. Travertin lapokat hozott Tóni bácsi szekérrel.

[1993. október 20.] A vonat késése miatt Misi fél tíz körül érkezett. Ennek ellenére 29 darabot feltettünk. Ráadásul 3-at a következő sorból kentek tévesen. Az idő újra isteni ajándék volt. Sötétedés előtt épp csak végeztem.

[1993. október 21.] 30 körül tettem fel. Kiss újra felmérgetett. Egyrészt, mert hozzányúlt a homokhoz (amúgy is fogytán), másrészt a mozaikdarabra pakolta az uzsonnáját.

[1993. október 22.] 33 darabot tettünk fel. Az utolsó előtti X sorból 17-et. Az idő nyirkos, ködös és hűvös. A fal fedésének problémája is izgat. A közöny itt is csak közöny marad.

[1993. október 25.] Megkezdjük rakni a travertin lapokat. Elég hebehurgyán, precízség nélkül.

[1993] Október 26., 27. és 28-án lassan haladtunk az utolsó sorral. Végül 28-án befejeztük. A Művelődési Felügyelőség két és fél-három órán át kísért szemmel (Váli J., Péter M., Ádám Gy., és még egy hölgy), a végén meg is tapsoltak, mire én azt mondtam, hogy ez nem színház. A végén whiskyt hoztak, és elkoccintottuk.

[1993. október 28.] A rakást fejeztük be. Közben éjszaka mind téliesebb, hidegebb az idő, reggel kiadós hóharmattal. Isten segítségével reménykedem, hogy nem lesz baj a hidegért.

[1993. október 29-30.] Lemostuk a nagy részét. Kevés közt a negyedik szinten bekentem. Holnap szép időben tovább mosnánk. Az összhatás rám is lenyűgöző. Csak a közöket és a két szélét sikerülne befejezni. Istenem, segíts, ha vagy. Figyelj még rám egy kicsit! Adj még egy hetet, hogy nyugodt lehessenek utána.

Tözsér J. segítségként felajánlott 100 ezer lejt. Állítólag kedden meg is kapom.

[1993. október 31.] Zoltán 9-14 óra között segített. Nappal szép, de éjszaka a -10-et Celsius fokot is elérte. A kőközők hamar kiszikkadnak. Ezeket pótolhatjuk, ahol zavaróbbak, hangsúlyozottabbak. Többszöri locsolással kötnek meg. A vörösek nagyon szépen kijöttek, de az egésznek is jó a hatása.

[1993. november 1.] Zoltánnal dolgoztam, délután világítani mentünk a temetőbe.

[1993. november 2.] Alig fogtunk neki, Kiss enni kezdett, majd „két percre” leszállt, hogy T. Árpival beszéljen. Másfél óra múlva tért vissza, s akkor hülye-mód és szobafestő módra elkezdte durván meszelőzni a falat, hogy lemossa a közök széléről a cementet. Miután rászóltam, kölyök-módon reagált. Ráharsantam: ha nem tetszik, mehet. Kis gondolkozás után elkérte a kulcsokat s kocsival jött vissza. Elpakolta a villanykábelt is, amire szükség lett volna. Pofátlan, bunkó alakot ismertem meg személyében. Egyrészt miatta a sok utómunka is. Csak azt leste, hogy teljen a nap, a munkaidő...

Találkoztam Váli munkatársával, aki elmondta: Jóska elégedetlenkedett, szerinte túl sokat simogatom a köveket, s az állványért a felügyelőség fizet. Azt is szóba hozta, hogy egy s más kollégája szerint ebből az értékből jobb lett volna egy darab útszakaszt megjavítani. Ez van. Zátonyok és további zátonyok a lelked előtt. És... képmutatás.

Azért URAM – hála neked! A szememnek is sokat adtál, s a lelkemet is kitetted a nagy próbának.

[1993. november 5.] Az idő nyirkos-ködös, kedvez a cement kötésének. Az ujjaim mind kilyukadtak a bal kezemen, kivéve a leragasztott mutatót. Adorján arrafelé se nézett, bizonyos Venczel József márványtáblájának szerelése ürügyén. Venczel József éppen csak itt született – tudtommal. Én csupán csak itt tevékenykedem. De történjen ez bárhogy is, közöny hátán közöny. Egy-egy elismerő kézfogás, bólogatás

mellé még egy adag rosszindulat is társul. Mindent végig kell vinnem. Hiába vigasztal már az is, hogy látszik a munkám eredménye.

[1993. november 6.] Befejeztük felülről lefelé a harmadik szint közhézagai nagy részének a tömését Zoltánnal. Holnap, ha az idő engedi, végigmossuk a három felső szintet, és utoljára maradna az alsó.

[1993. november 7.] Bár előző nap megegyeztünk, hogy nyolckor találkozunk, Zoltán arrafelé se jött. Egyedül mostam végig a három felső szintet. Zoltán után is jártam, de – valószínű – egyet hazudott az apja. Eszerint egyedül maradtam. Így kezdtem és így fejezem be. Jelképes sorsrefrének. Munka végeztével elmentem a közeli Korzóba, ahol a keresztlányom, Jutka egy sörrel tisztelt meg. A sorsom eléggé kilátástalannak tűnik.

Tózsér J. és Kozma M. arra jártak, és felszóltak, hogy lesz-e már az avató. Azt válaszoltam, ehhez már nem is illik avató. Mire ő: hát még segítünk abban is...

Állványbontás

Nagyjából ezekben az 1993-as, őszi napokban, még mielőtt az esők beköszöntöttek volna, a Romániai Magyar Szó fotóriportere lent járt Csíkszeredában, és gyorsan végigfényképezte mindazt, amit érdemesnek talált lencsevégre kapni a város megújuló köntöséről. Természetes dolog, hogy első benyomásai között szerepelt a mozi homlokzata előtt fölhúzott állvány, rajta az a néhány ember, akik Zsigmond Márton óriásmozaikjának felrakásával foglalkozkodtak. Élükön a művésszel. Az akkor készült fotókból máig megőrződött néhány. Nehéz elképzelni, hogy a rajta lévő karcsú, jóképű fiatalember a megfeszített fizikai munka közben milyen mély lelki megpróbáltatáson ment keresztül, mint ami Mozaiknaplójából kiolvasható. Mikor ma arról kérdelem, hogy milyen érzés volt fent állni az állványon, és állni az alatt járókelők közönyös bámulatát, lemondóan legyint:

– Nem érdekelte az a kutyát sem... Számomra, amikor felmáshoztam az állványra, nem létezett külvilág. Ott jártak-keltek az emberek, ennyi volt nekem az egész. Teljesen függetlennek éreztem magam, nem igen érzékelttem, hogy hol is vagyok, nem volt időm, hogy figyeljem, egyáltalán ki járka arra. Az foglalkoztatott, ami a deszkaépítményen történt. Az érdeklődők, a fényképezkedők, a riporterek csak mind hátráltatták a munkát. Akkoriban az élt bennem, hogy minél hamarabb pontot tegyek a munka végére. A sorok felrakása. Egy sorban azt hiszem, hogy van 52 darab, s egy nap ejsze a felét sem tudtuk megcsinálni annak a sornak. Mindeniket alaposan elő kellett készíteni, majd betömködni lefele fordítva a kövek közé, hogy teljenek ki a hézagok, ne kelljen javítani sokat. De azt gondolom, ez benne van a naplóban, ha nem is ennyire hangsúlyosan, inkább csak megállapításként... (ZsM)

Visszaemlékszik, hogy a kicsi leányát, aki akkor még kisiskolás volt, néhány-szor felvitte magával, s a kislánynak nagyon kedvére volt az élmény, örvendett a fenti kilátásnak. Létrák vezettek fel, s minden szinten voltak deszkák. A biztosítást kötéllel

oldották meg. Viszont azt a kötelet, amivel a vedreket húzták fel az anyagokkal, a vége felé ellopták.

– A vedret vihetnék volna, a kötő volt a lényeg, a fene hogy ott megegye... November 10-én fejeztem be, 11-én nevem napja is volt pontosan, a hordóba a víz belefolyt... Nagyon stresszes volt az egész... (ZsM)

Térjünk vissza újra a Mozaiknaplóhoz, a befejezés előtti utolsó napok, órák szűkszavú, de valóságghű lenyomatához...

[1993. november 9.] 8–15. Sürgettem a földést. Volt sok etyem-petyem, kezdtek bontani az állványzatot ketten. Közben hideg esős idő is volt.

Tegnap találkoztam dr. Csedő polgármesterrel. Azt mondta: a holnapi tanácsülésen újra „segítséget kérek”. Ma kedden valóban tanácsülés volt, mert telefonálásomra ezt közölték velem.

[1993. november 10.] Hideg, esős idő volt reggel, majd havazni kezdett. Felül a mozaikon beázás is van. Megjött a pénz: a Misi számára, több mint 12 ezer lej, B. úr két havi tanácsosi fizetése. Ez még elég kevés a 200 ezerhez. Tovább bontogatták az állványzatot. Ettől arrafelé nem sok jót ígér az időjárás.

[1993. november 11.] Éjszaka nagyon hideg lehetett, mert az ablakok is befagytak. Vajon árthat-e a tetőről történő vízleszivárgás?

Uram, köszönöm Neked az eddigi segítséget...

[1993. november 12.] Tegnap telefonált M. Ionescu, és azt mondta, hogy a 2,5 millió lej szerzői díjat jóváhagyták. Hétfőn délelőtt újra hív.

Éjszaka – 20 C lehetett. Reménykedem, hogy ez már nem árthat a munkának. Az állványzatot tegnap teljesen lebontották. Az összhatás jó.

[1993. november 16.] E hó 24-én jönnek Bukarestből, hogy átvegyék a mozaikot, telefonálta Bukarestből M. Ionescu.

[1993. november 17.] Jártam a polgármester úrnál. Azt mondta, hogy szégyelli magát, de hét végére összegyűjtik a pénzt, nagyon bízik benne. Itthon olvastam aztán a mai lapokban, hogy támogatókat keresnek. Ebben bízik tehát a polgármester úr!

A tegnap este hívott O. Elvira rádiótudósító. Ma már be is mondta a rádióban a hírt.

[1993. november 19.] Papír készült, hogy a Tectum átvállalja a Misinek szánt 200 ezer lejt. A másolatot el is küldtem neki.

[1993. november 23.] Talán csütörtökön jönnek Bukarestből. A víz napközben folyik rá a mozaik felületére.

[1993. november 25.] Csütörtök este 22.35-kor megérkezett Bukarestből Szoha. Elkísértem a Hargita szállóba.

[1993. november 26.] Szohával és Váli J-el töltöttem a napot. Kiderült, a 300 ezer lejnyi összeg felét már tavaly kézhez kellett volna kapnom. Valahol elakadt. Szoha és Váli nálunk ebédeltek. Három órám elmaradt, mert a vonatra is elkísértem a vendéget. Hétfőn Bukarestbe megyek a Művelődési Felügyelőség kocsijával, és társaságukban.

[1993. november 29.] Reggel fél hat körül indultunk. A jó- és rosszullét határán voltam a gyomrom miatt, ami az utóbbi időben sokat kínozott. Mint kiderült, a

pénzemen Bukarestben csücsültek, aljas módon. Döntennem kellett, hogy elfogadom-e a régi összeget. Kivettem, mert szükségem volt rá. Maradtam 98 ezer lejjel. Ennek legalább a 15-szörösét kellett volna kapnom. A fennmaradt összeget is megkapom talán decemberben. Ez másfél millió körül lenne. Remélem, hogy nem tolnak ki újra velem.

(Figyelem, kedves Olvasó: az újra és újra feltápaszkodó Remény!)

Rossz álmok

[1993. december 2.] Jártam a cégnél, és felhívtam arra H. figyelmét: vigyázzanak a tetőre! Takarítsák le. Ám nem kell attól tartani, hogy egy helyett kettőt ugranak. Nem is csináltak semmit.

[1993. december 13.] A szombati Hargita Népe több mint egy oldalt szentelt az ügynek.

Segítők számbavétele

Személyes munkával: Részegh Tivadar, Sala József, Ferenczes Apor és két társa

Pénzadománnyal:

Rigó László mérnök úr 35 000 körül

Tőzsér József 100 000 + elintézte a 200 ezret Kozma Mihálynak

Benkő Sándor 12 ezer körül

Az újsághíren keresztül segítők:

Atlas Kft

Phoenix Rt

Cabestan Kft

Erdőkitermelési Vállalat

[1993. december 21.] Tegnap vagy tegnapelőtt hívtam Bukarestet. Ma szóltak, hogy holnap felvehetem a pénzt. Csütörtökön mennék le.

[1993. december 22.] Éjszaka indultam Bukarestbe. Hajnalban öt előtt érkeztem. A váróteremben bűz, hajléktalan emberek sokasága. Nem sokáig bírtam ott. Hatkor felkerekedtem, s bár hideg volt, sétára indultam. Azonosítottam a N. Iorga utcát, és a jövelelem célját (UAP), majd tértem egy nagyot a Magheru-n. Egy csokit (800 lej) vettem a pénztárosnőnek. I-nénak egy karácsonyfát vittem. Ezt eredetileg Szohának szántam, de ő már beszerezte a magáét – közölte az esti telefonhívásomra. I-né szemmel láthatólag örült az ajándéknak, s hálából azt is elismerte, hogy ő is hibás volt a pénzküldés körül... Utána egész nap úton voltam, gyalog. Részben nosztalgiáztam is. Itt mégis csak több mint négy feledhetetlen évet töltöttem. Sok eredménnyel. Kiállításokat nézegettem, és alt furulyát vásároltam a lányoknak, valamint kottákat. Kézhez kaptam 98 165 lejt először. Másodszor 1 530 000 körül.

[1993. december 28.] Meghívtak az év végi koccintásra a Néptanácshoz. Átadtak egy papírt 320 ezer lejről, amit másnap meg is kaptam.

A. Mihály mérnök úr is hívott telefonon, hogy segíteni akar. Megköszöntem és megadtam a szükséges útbaigazítást.

[1993. december 29.] A Tectumhoz hívtak ebédre. Nem szívesen mentem, mert még a bádog nincs fent a falperemen. Sok evés-ivás s etyem-petyem volt. Cs. Andor ittasan az ölembe öntött egy pohár vörös bort...

Sz. urat megkérdeztem a beígért 200 ezer lejről. Majdnem veszekedés lett belőle, mert én a munkás, a Misi pártját fogtam. Alaposan átgondolva, lehet, hogy Sz. nek van igaza, de az az összeg nekem becsületbeli ügy. És úgy fog festeni, hogy én elárultam Misit. A sors hozta ezt. Ha így is történt volna, szándékom ellenére történt. Bízunk hát a sorsra az ügy megoldását. Ha szükséges, most már ki tudom fizetni a kétszáztezret. Igaz, hogy Misi is kapzsi ember, de nélküle nem tudtam volna idejében befejezni a mozaikot.

Most a kapott pénzecském elcsereberélésén fáradozom, mert a román pénz napról napra gyengül, s a műterem sem terem meg magától, a sok ígéretés ellenére. Fel hát, új és más munkára!

Közelebb kerültem egy bizonyos Isten-hithez. Talán most már imádkozni is tudok. Egy mindenképpen bizonyos: a kárhozatot széles ívben elkerültem. A bádog és az avató maradt még hátra. Istenre bízom.

KÖSZÖNÖM ISTENEM!

[1994. január 26.] 5.33, hajnal. Álmaim és nyugalmam gondterheltek. Senki sem törődik a maradék bádogsávval. Ráadásul a Misi megsegítésének szándéka is visszájára fordult. Tözsér a beleavatkozásával csak semlegesítette a segítséget. Ment-ségére szolgál, hogy jót akart. Tanulság: „Tejfoggal kőbe mért haraptál?” (József Attila)

[1994. január 27.] Felhívtam a Művelődési Felügyelőséget. Váli Magyarországon. Az eddigi munkálatokat kifizette. A többiért miért fájna hát a Tectum feje? Ők sem nagyon jártak utána. Állítólag Sz. a díszvacsorán úgy nyilatkozott, hogy valami prémiumot adott Misinek, s ha megtudja, hogy én is fizettem neki, kirúgja. Szép kis viszonyulás. Akkor is, ha nem teljesen alaptalan. Úgy jön ki, hogy én akaratom ellenére kijátszottam, elárultam Misit. Átkozhat is ezért a maga szokása szerint, ha csak a jobbik énje nem sugall neki mást.

Rosszak az álmaim, s a közérzetem szürke. A megértők oly távol, mint az eszmények.

Az idő hol fagyos, hol sírós. A legmegfelelőbb ahhoz, hogy kárt tegyen.

[1994. február 11.] A Misi-ügy nem csitul. Összefutottam Adorjással. Zokon vette, hogy hibáztatom őket az ígéretéseikért. Pedig jól emlékszem, amikor 200 ezret kértem, akkor úgy nyilatkozott a Polgármester Úr, hogy megvan (és nem volt meg), Adorján azt mondta, ők nem ígérték biztosra. Most ezt is tagadja, s olyanformán fogalmaz, hogy ez (szó szerint is) hazugság. Tény, ami tény: felületesen nyilatkozott ő is. Állítólag a polgármester a szemére hányta, minek vette az én gondomat a vállára. Azon is sopánkodott, hogy Misi most megtölti Jenőfalvát, kompromittálva az ő apját is, hogy ők milyen komolytalan emberek.

Így állunk hát! Ha tettek is valamit az ügy érdekében, most azt is megbánják. Nekem pedig kuss, mert ha szólok, az is baj!

Az éjszaka rosszat is álmodtam a mozaikomról. Mi ez? Tisztítótűzben hempergek? Bűnös vagyok, mint a nagy átlag, és bűnhődnöm kell? Lebegek az istenek és az emberek világa között? Egy biztos: boldognak nem mondhatom magam. Két dolog maradt bennem e majdnem kudarcba fulladt vállalkozás után: festeni, és legalább úgy gondoskodni a gyermekeimről, amennyire maradék energiám engedi.

[1994. február 14.] Meg kell parancsolnom magamnak, hogy ne lelkizzek többé. Ezt még Misi sem érdemli meg. Ő is jobban búsulta a földjei megfagyását, mint az én munkámat. S rimánkodott a pénzért aközben is, amikor én fizetés nélkül voltam. Zsarolni, nyomást gyakorolni is tudott. Az egyedüli utam akkor is csak az lehetett: azonosulni az igényeivel. Másképp összevesztünk volna...

Az a baj, hogy ezt az egészet a munkám bánja meg... Mi nem csak részben, hanem – sajnos – teljesen elbalkanizálódtunk. De voltunk-e valaha mások? Sok képzőművész vándorolt ki, de akik még vagyunk, azok is fölöslegesnek tűnünk a vezetők szemében. Az istenadta nép pedig azt tesz, amit tud. Megélni próbál, s azzal be van fejezve? Mikor lesznek már hiteles képviselői? Szükségleteinek felismerői?

[1994. április 24.] Nagy ímmel-ámmal befejeztették a bádgozást (két nap alatt!) Egész télen rágt a fagy... Mind a mai napig semmi jelzés az avatóval kapcsolatosan. Semmi többre nem számítok.

Misi járt nálam. Csodálkozom, hogy nem haragszik. Akartam adni neki száz márkát, de nem fogadta el. Nem volt valami jókedvű. A gyermeke felvételije érdekében jött. Érdeklődtem az érdekében. Segítse az Isten!

Lehet, hogy többé nem kell írni ebbe a naplóba? Köszönöm, ISTENEM!

*A napló hátsó lapjai közül, a sok forgatás közben, újságkivágás hull ki mindegyikre. A Hargita Népeből származik, **Reményik Sándor A szobor helyén** című versének szövegével. Zsigmond Márton valamiért nagyon találónak érezhette saját helyzetére, s éppen a megjelenés napján...*

Kerestem, s megtaláltam a helyet,
Már égre nem törtek nagy vonalak,
Csak áldozati illat lebegett.
Körül vasrács, és belül puszt a gyepek,
De a gyepek közt gyöngyvirág-levelek.
A levelek közt egy-egy karcsú szár,
Hogy mennyit nőtt: én nem számláltam meg,
Csak hittél hiszem: éppen tizenhárom,
S tizenhárom gyöngy minden karcsú száron.
Hát ez maradt: túl szobron és időn,
Ércen, márványon, merev méltóságon,
Új viharon, új vértanúhalálon:
Tizenhárom gyöngy tizenhárom száron.

Szemtől szemben a mozaikkal

A következő napokat annak kívánom szentelni, hogy utánajárjak: mikor s miként is zajlott le az óriásmozaik ama ünnepélyes átadása, amit a művész – naplójában többször is megemlítve – annyira vár. Az alkotás elkészült, az Erdélyi Napló hasábjain 1994. január 19-én riport jelenik meg Lázár László tollából (A fantaszta Zsigmond Márton valóságos légvára. Márványmozaik az épület homlokzatán). Az írás dióhéjban elismétli az alkotás elkészítésének kacskaringós útját, a művész küzdelmét azért, hogy akár ingyen is elkészíthesse élete fő művét.

[Sajtókivágás, 1994] Az alkotás előtt sokan haladnak el, s egyre többen szemügyre is veszik. A 163 négyzetméteres felületet elfoglaló kompozíciót persze nem könnyű átfogni, hát még befogadni. Nagyvonalúan összefogott formával van dolgunk. (...) A fantaszta művész, aki számára egy évtizeden át „sajgó magánügy” volt a mozaik, közösségének-közönségének ajánlja művét... Most, hogy a monumentális alkotás elkészült, a művésznek már az is elégtétel, ha a járókelők megállnak, nézik munkáját, s egyesek látják is. Ez már megér tíz alkotó évet életéből.

Lázár László hivatkozik Zsigmond Mártonnak a sajtóban megjelent vallomására, amely fontosnak tartja, hogy magyarázza és értelmezze az óriásmozaikot. Ritkán adatik meg, hogy egy művész nem csupán művét tárja a közönség elé, hanem legbensőbb szándékait is közkinccsé teszi. Ezért kétszeresen is indokolt az alábbi írás ismertetése. Ahhoz azonban, hogy megértsük, és teljes mértékben el is fogadjuk, szemtől szemben kell állnunk az óriásmozaikkal.

Személy szerint naponta megteszem, valahányszor ott visz el az utam – bevallom, nehéz elkerülni a városnak ama pontját, hiszen a csíkszeredai Majláth Gusztáv teret egész sor fontos útirány szeli át. Az ember csak beáll a Tulipán áruház fala mellé – ha történetesen esik az eső, védelmet nyújt az üzletház eresze –, elnézi az éppen megújulni készülő, alapjaiig felforgatott, de részben megújított teret s a volt filmszínház mozaik borította homlokzatára bámul. Jól kivehetően láthatja az alább leírt alakzatokat és motívumokat, de a sávokban felrakott mozaiksorokat is, ahol a kőközők alig észrevehetően, mégis láthatóan enyhén eltávolodtak egymástól. Az idő nem csupán a halhatatlanságnak, de az enyészetnek is dolgozik, kettős könyveléssel.

[Sajtókivágás, 1993] A monumentális művészet alkalmazott művészet. Ha a monumentális mű szervesen illeszkedik az adott földrajzi (természeti) és építészeti (mesterséges) környezet formai- és színegyüttesébe, e környezet esztétikai fókuszpontjává válik. A monumentális mű mérete többé-kevésbé mindig meghaladja az emberi léptéket. Hatása, legyen bár egyszerű dekoráció, lenyűgöző. Létrejöttének hátterében olyan kis- vagy nagyközösség (nép) áll, amely képes összehangolni anyagi lehetőségeit méltóságtudatának, közérzetének, nemes vágyainak, életképességének stb. megfogalmaztatásával és kifejeztetésével. Ideig-óráig izolált alkotók sajgó magánügyévé is válhat a monumentális művészet, ha az arra érdemes közösség valamilyen ok(ok)ból nem rendelkezik az anyagi feltételek megteremtésének lehetőség-

gével. A monumentális művészet esztétikai töltetét [...] a Szép és a Tragikus esztétikai minősége által határolt Emelkedett, illetve Heroikus képezi. (...)

A mozaikkompozíció kétdimenziós plasztikai-képi tere szervesen kapcsolódik az építészeti együttes formavilágába. A falfelület átlós irányát érvényesítő alakzatok kapcsolatot (átmenetet) képeznek egyrészt a mértaniasan szerkeszthető (geometrikus) és szabálytalan-, másrészt a nonfiguratív és figuratív (természetelvű), illetve a szerves és szervetlen formavilág között.

A motívumok (képi »szervek«) az alakulás, keletkezés, létrejövés vagy átalakulás alapgondolatát is kifejezik. Megformálásukban döntően befolyásolt az építészeti formavilág. A rácsformát például, a filmszínház bal széle mögött magasló penge-tömbház rácsszerkezete sugallta.

A rácsmotívum néhányszor léptékben változva, és értelmezésben árnyalva jelenik meg a felületen. Önök is gondolhatják, hogy lent, a jobb szélén a felfelé nyúló formaegyüttesbe »átszívódó«, illetve széthulló vagy a bal felső szél vörös mezőjének pergő négyzetébe foglalt áttört rács mire utalhat.

Kezdetben »volt« tehát a kis zsúfolt tér, az épület átértelmezett rácsszerkezete, és a dinamikus hatás. Kint, [...] bennünk pedig a tudattalan területét is átító történelmi távlatban felgyűlt szorongás, viaskodás, szabadságvágy.

Kézenfekvő volt [...] tehát, a drámai jellegű alkotás.

Közeledjünk a Petőfi utca déli irányából a filmszínház homlokzata felé. Feltűnik a falfelület jobb oldali széle. Rajta »lefolyó«, vagy ha úgy tetszik alázuhanó vörös folt. Lehet széthulló »létra« vonalait tovasodró vércsepp, de bőrtelenné sebzett, alázuhanó emberi alak is. Jobb karjának hullámát vélem kóvályogni a levegőben. Ez a példa is nyitott, a többértelműség lehetőségét kínáló műre vall. A magasra jutás lehetőségének gondolatát idéző létraforma szintén utaló jelkép. Továbbhaladva lent két fekete rács látható. Egyik villogó színeket tart »fogva«, a másik pedig széthullóban. Úgy tűnik, ezekből nő ki a felhullámzó formaegyüttes. Látványuk az átváltozás fogalmát sejteti.

Lebegőnek tűnő székelő színpárokat hordó tájtöredék fölött kiterjesztett szárnyú, égre törő alakzat. Lehetséges főnixmadarunk egyik szárnya tűzbe vagy vérködbe vész, esetleg onnan kel életre, a másik pedig óvólag terül a tájtöredék fölé. »Méhében« csecsemőre utaló alakzatot hord. A megújulás jelképét.

Ez a Petőfi utca távlatából már jól szemlélhető főmotívum arra is hivatott, hogy az ellenkező rész felülete mögött magasló pengetömbház nagy formastruktúráját ellensúlyozza. Ellensúlyozó hatását több feléje irányuló motívumtöredék is megerősíti.

A középső rész nagy foltmezői is fontos részei formai szerkezetének és tartalmi egységének. Kitarulkozó felületeik általános értelemben vett színjelképeként is értékelhetők.

Lent, a bal szélén trapézszerű nagy fekete sávban világlik a vörös. Balra sziporkát lövell a magasba, jobbra pedig szabálytalan vonalban meg-megszakadó fehér vonalkötegek irányulnak a főmotívum felé. A képzőművészet az érzéki világ szintjéről indulva fogalmaz. A leírás banálisnak hathat. Közhelyszerűen hangzik maga a

folyamatként értelmezett és érzékeltetett tartalom (cím) is, ha kimondom: Felszabadulás.

A fenti sorokat beajánlónak szántam a mozaikkép üzenetének megértéséhez. Az 1981–1982-ben készített mozaikterv éppen csak átsiklott (nem tudom, nem-e bal-szerencsémre) a hatalom szűrőin. Az akkori hatalom egyik janicsárja azt kérdezte: mi ez a háborús téma 1982-ben?

Szerencsémre a többnyire hivatásosokból álló zsűri a jóváhagyás mellett döntött. Másodszor 1991-ben is.

Művemet ajánlom minden jobb sorsra érdemes embernek és népnek.

– Mindvégig abban a reményben dolgoztam, hogy úttörő munkát végzek Erdélynek ezen a tájegységén. A monumentális szakmában és a technikában egyaránt. Most meg azt hallom, ha igaz, hogy a mozit le akarják bontani. S akkor mi lesz a fallal? Ez egyenlő lenne a kivégzéssel. Pedig hát annyi fiatal energiát fektettem bele, azokban az években, amikor sokan kussoltak, behúzták a farkukat, s örvendtek, hogy élnek. Én ezzel viszont szembe mertem menni, lehet, hogy félig öntudatlanul, nagy naivan. S akkor hallom, hogy le kéne bontsák... Mert úgy olcsóbb átalakítani... A Sixtusi kápolnát is állítólag lebonthatták volna... Vajon nekem lehet-e annyi becsvágyam, mint Michelangelónak, akinek legalább megfizették a munkáját?! Én viszont nem kaptam érte semmit. A vesszőfutást – azt igen. Egy olyan Golgota-féle volt a számomra – akkor. De annál kedvesebb, mert tudom, hogy megküzdöttem érte. Nekem más fizetségem nem volt, csak az, hogy tudom, hogy elkészült, létezik. Ezért teljesen azonosultam vele. A maga kicsi technikai hibáival együtt. Mert minden nap úgy tettem le a munkát, még amikor keveset is csináltam, hogy az jól van megcsinálva. Magamon sose léptem át. (ZsM)

[Sajtokivágás, 2011.] A pénteki tanácsülésen rábólintottak a tanácsosok a Majláth Gusztáv Károly téren lévő egykori Transzilvânia filmszínház épületének felújítására is. A polgármester ezzel kapcsolatban azt közölte: a volt moziépület, valamint az egykori Vigadó épülete is megérdemli, hogy visszakerüljön a város kulturális körforgásába. Az elképzelések szerint az egykori mozi helyén egy multifunkcionális teret képeznének ki, amely megfelelő lenne színházi, valamint táncelőadások számára, de alkalmas lesz filmvetítésekre, működhet majd koncertteremként, vagy akár konferenciateremként is.

Csöppet sem érzem véletlennek, hogy ugyanabban az időben, amikor a volt moziépület sorsáról vitáztak és abban döntöttek Csíkszereda választott vezetői, akadt egy csíki költő, aki versben próbálta megfogalmazni a fal és a művészet mindenkori rejtett összefüggéseit, a nagyot álmodó és alkotó művész tragikus magányát.

Ferencz Imre:

FALFIRKÁSZOK

Zsigmond Mártonnak

Lopakodva észrevétlenül érkeznek
a falfirkászok a városba és lopakodva
észrevétlenül távoznak

csak döbbenetes falfirkáik jelzik
hogy itt jártak

a kirekesztett falfestészet tér vissza talán
a falakhoz az épületekhez a fellázadt
színek vonalak térnek vissza
hiába a transzparenszok hiába az óriási
reklámpanók a választási plakátok
a falfirkászok megkeresik
az üresen maradt felületeket
a nagy kínai falat a nagy berlini falat
a nagy panaszfalat
keresik meg minden városban
és meg is találják és telefestik
mint hajdanán régi mesterek
a székesegyházak falait
mennyezetét –

valami
hiányérzet űzi a falfirkászokat
felháborító cselekedeteik végrehajtására
amik intézkedések meghozatalára készítetik
a hatóságot és a közvéleményt is
annak rendje és módja szerint
elítéli őket és
kémikusok kísérleteznek
a falfirkák hatékony eltüntetésével
és innovatív törvényhozók hoznak törvényeket
a falfirkászok méltó megbüntetésére
akik aztán festék híján csupaszon hagyják
a börtönök a börtöncellák falait –

vonalak színek után áhítoznak
a vak falak a süket falak a néma falak
és ezért megrohamozzák a várost
a falfirkászok
nagy a felháborodás
minden alkalommal kezdetét veszi
a falmosás a tisztátalanság
felszámolása

nem gondoljátok
kiűztétek a mestereket a városból

és visszatértek ők mint a szépség
huligánjai rebellisek
akik jeleikkel otthonossá akarják tenni
az otthontalan várost

Csak a mozaik marad?

*Egyik nap a Hargita Népe címoldalon hozza a következő szalagcímet:
„Megújul a Transzilvánia filmszínház. Friss, mai arcot adnak a mozinak”
Na tessék... Mégis csak mozog a föld?!*

Egy pillanat nyugta sincs az embernek. Az óriásmozaik sorsa ezek szerint még továbbra is kérdőjeles? – sajdul most már belém a Zsigmond Márton aggodalma, és azonmód lázasan lapozgatni kezdem az újságot, keresve a lap belsejébe rejtett riportot. Annak ellenére, hogy a címlapi felvezetőben minden világosnak tűnik:

[Sajtókivágás, 2012] Kezdődik a csíkszeredai Transzilvánia filmszínház épületének felújítása. A tervező szerint a meglévő épületnek csak a szerkezete marad meg, illetve a Majláth Gusztáv Károly-tér felől látható mozaik, minden más elem eltűnik, és végül az épület egy friss, mai arculatot kap.

Hiába, ezek után is érhetik az embert meglepetések. Mert mi az, hogy marad az épület szerkezete és a mozaik? A műalkotás nem a szerkezetre, hanem egy falra, homlokzatra applikálták. Tehát a fal is marad, ha marad a mozaik. Vagy tán a fal is része a struktúrának?

Részleteket, részleteket, hamar!

Ráadásul a címlapfotón a mozaik és a mozi látványterve előtt büszke reklámszövegek feszítenek, amelyek pökhendin elfedik a mozaik részleteit...

A riportból megtudom, hogy még azon a héten nekikezdenek szétverni a régi mozit, miután ismeretlen egyének (hajléktalanok?) már nekiálltak szétverni a berendezést: megpróbálták kiszagatni és elvinni a fűtőtesteket; összetörték a moziszékeket, s a jelek szerint be is fészkeltek magukat, de ezt a telet már nem tudják odabent tölteni, mert indul a szanálás... Igaz, az építkezési engedély még késik, de sebjaj, az építőtelep szervezésére már megvan a hivatalos pecsét, hát akkor annak ugranak neki. Amúgy is közeleg a csíki tél... És emlékezzünk: ilyenkor a mozaik készítője is hónapokig leállt a munkával...

De a tervekről azért lehet beszélni. Arról például, hogy itt egy amolyan megyei rendeltetésű, sok funkciós Művészetek Házát rendeznének majd be, amit úgy kell elképzelni, hogy nem a tér nagysága, hanem sokrétű, gyors átalakíthatósága, rugalmassága dönti el jelentőségét. A belső kiképzésen túl lesznek új építészeti toldások is: beépítések, emeletfelhúzások, homlokzati reformok, az árkádsor lebontása, és kultúrkocsmával való helyettesítése. Summa summarum: minden eltűnik vagy átalakul, csupán a mozaik marad meg, és némi építészeti hagyomány a múltból. De ehhez pontosan idézem a riportból Korodi Szabolcs építész szavait:

– A mozi átalakítási terve egyrészt kortárs akar lenni, jelezni kívánja, hogy a 2010-es években épül, másfelől nem fordít hátat annak, hogy az a múlt század hatva-

nas-hetvenes éveiben alakult ki ez az urbánus struktúra, az akkori modern építészet szabályai szerint, amely, ha monoton és szürke is, de vannak kvalitásai, olyan elemei, amelyeket tovább lehet vinni. Erre még ráerősített az a monumentális mozaik, amely a mozi déli falát díszíti, ezt meg is tartjuk a felújítás során, de mindezekkel együtt teljesen friss, mai arculatot próbálunk adni az épületnek.

A művész olvasata

Talán csak egy hét telhetett el az ismertetett hivatalos bejelentés óta, és a lapban közöltektől eltérően Zsigmond Márton egészen mást hallott ki belőle: pusztulással járó fenyegetést. Fel is hívott telefonon – eddigi érdeklődésemet az együttérzés számlájára írja. Szeretné remélni, hogy nincsen teljesen egyedül, nem kívánja még egyszer átélni azt a kálváriát, amit a mozin található óriásmozaikja miatt kellett mostanáig megjárnia.

Aminek lám, most sincsen vége...

Keserűségének fő oka a bejelentés mellett közölt látványterv. A mozaik elé biggyesztett, színesebbnél színesebb, hivalkodó reklámzászlók. Amelyek mögött az alkotás csak egy hitvány falfelületté silányul, amely körül teljesen kicserélték a valóságot. Mondhatni, kirántják a művészi elképzelés alól a nehezen megteremtett talajt. A művész ma sem felejt el, mennyit szemlélődött a mozi körül, keresvén mozaik-eszméjéhez a legillőbb környezetet, ahonnan a modern művészet nyelvén, bár talán nem eléggé érthetően, és inkább egy távolabbi jövőhöz szólóan mondta el üzenetét véreinek. Azoknak is, akik megérdemlik, és a hozzá méltatlanoknak is. Nem tesz kivételt. Demokratikusan osztogatja a kincseit.

Erre a kincsre viszont most úgy tekintenek, mint egyszerű tárgyra..

Próbálom neki idézni az újságból az újjáépítési tervet jegyző építész szavait; azt, hogy az illető milyen hangzatosan szól a mozaikról:

[Az épületnek] „vannak kvalitásai, olyan elemek, amelyeket tovább lehet vinni. Erre még ráerősített az a monumentális mozaik, amely a mozi déli falát díszíti, ezt meg is tartjuk a felújítás során...” Kell-e ennél nagyobb dicséret és megbecsülés?

– Igen! Kell! – vágja rá Zsigmond Márton. – Mert ha mindent megújítanak a mozaik körül, a régit lebontják és az egészet újragondolják, akkor kutyakötelességük, hogy az egyetlen korszerű, hiteles üzenetet hordozó alkotás váljék a meghatározóvá, és hozzá igazodjon minden, amit ezután köréje álmodnak.

– De hát nem ez történik? – kérdezem én a drót másik végén, naivul, és kissé a tehetetlenségi erő hatására.

– Ha ez történne – süvít fülemig a válasz –, akkor az a legkevesebb, hogy nekem ott lenne a helyem a tervezőcsoport asztalánál. Azzal kellett volna kezdjék, hogy megkérdezzék, mi a véleményem az elképzelésről, netán nekem is lenne valamilyen ötletem. Képzeld el, minden eltűnik, ami régi volt, és marad egyedül csak a mozaik. Akkor viszont nem annak kellene a hangadónak lennie? Vegyék csak komolyan azt a sok dicséretet, amit nem én mondtam el magamról, hanem amikkel mások illettek, és amiket én egyáltalán nem kértem, de elfogadtam, mert egyetértettem velük.

Azzal ugyanis, hogy mozaikom az erdélyi képzőművészet egyik legkorszerűbb – a műfaját tekintve egyedülálló – alkotása. Amiért 1994-ben a város a Pro Urbe-díjjal tisztelt meg. S ugyancsak a mozaik játszott nagy szerepet abban, hogy 2008-ban a megyei tanács életmű-díját vehettem át. Eddig tartott volna a dicsőség? Komolyan vehetem-e ezután a megbecsülésről szóló szép szavakat?

Ez a város egyszer már vérig alázta egy csoport képzőművészt, s éppen azokat, akik a legtöbbet tették a közösségért. Amikor egy akármilyen színpadi elgondolás miatt egyszerűen elkendőzték Gaál András, Márton Árpád és Pálffy Árpád Cantata profana című nagyméretű fríz mozaikját...

[Sajtókivágás, 2006] Városunk lakói többnyire ismerik a Csíki Játékszín színpad fölötti fríz mozaikját. Az alkotást a Bartók Béla „Cantata profanája” ihlette, melynek cselekményét egy Kárpát-medencei mítosz képezi.

Egy öregember kilenc fiával vadászni jár, és a fiúk annyira megszeretik a szabad életmódot, hogy szarvasokká változnak. Az apjuk hazahívja őket, de nem férnek be a családi ház ajtaján. Nem tudnak visszaváltozni. Ezt a metamorfózist jeleníti meg Gaál András, Márton Árpád és Pálffy Árpád csíkszeredai képzőművészek munkája, amit több mint három éve, a Turandot-előadás vendégrendezőjének javaslatára fekete lepellel takartak le. Akkoriban Márton Árpád képzőművész is beleegyezett ebbe, mert úgy tudta, a letakarás csak az előadás idejére szól. Bartók Béla halálának 125. évfordulóját ünnepeljük az idén, de a mozaik továbbra sem látható.

A városnapi Nagy Imre Emlékülésen a Csíki Játékszínben ismét felmerült a letakarás problémája, többen hozzászóltak a kérdéshez. Idézzük a felszólalókat.

Kányádi Sándor: „Polgármester úr! Azt hittem, Nagy Imre halálának 30. évfordulójára van ilyen feketében ez a színpad, de kisegített a mellettem ülő: kérem szépen, itt eltakarták a Cantata profana-mozaikot. Hát ez micsoda? (A taps elnyomja a költő szavát.) Emlékszem, Nagy Imre bácsi dicsérte a fiatal művészeket, amikor feltették oda. Miért kell ezt szégyellni? Mert a régi világban készült?” Ráduly Róbert Kálmán polgármester: „Nem mi takartuk le. Így kaptuk!”

Kányádi Sándor: „Bocsánat, akkor leveteti, polgármester úr...?” (A taps ismét elnyomja a hangot.)

Gaál András: „A ‘60-as években kaptuk a megbízást, hogy monumentális munkát készítsünk a Városi Művelődési Ház színpadának homlokzatára. Két téma közül választhattunk: az egyik román és magyar táncosok ábrázolása lett volna, a másik szabadon választható volt. Ketten fogtunk neki Márton Árpáddal, természetesen a szabad témát választottuk, és a „Cantata profana” mellett döntöttünk. Lelkesen fogtunk hozzá, elkészítettük a vázlatokat, de a rajoni vezetőség azt mondta, erről szó sem lehet. Kiss és Szabó elvtárs felelt az ügyért, Kiss megértőbb volt és javasolta, kérdezzék meg Nagy Imrét. Elérkezett a nap, vittük a vázlatokat Nagy Imréhez, kiterítettük, de berohant Szabó, hogy nem erről volt szó, román és magyar táncosokat kell a színpad fölé rajzolni! Azt mondta Imre bácsi: »Suszter, maradjon a kaptafánál!« Nekünk pedig: »Ezt nektek meg kell csinálni. Én is megcsináltam volna, de engem nem kértek meg. Most megvan a megbízatás, ezt véghez kell vinni!« Így született meg a 12×2 m-es „Cantata profana” ami a Bartók Béla Emlékévben feketével le van

takarva. Nem vétettünk semmit azzal, hogy elkészítettük. (...) Imre bácsi sokszor feljött, és a felső teremből nézte, hogyan alakul, beleszólt: ezt a mozaikot ide vagy oda tegyétek. Az is fontos volt, hogy fekete, vörös és fehér kerámiából készüljön. Mindehhez bukaresti jóváhagyás kellett.” Parászka Miklóst, a Csíki Játékszín igazgatóját a letakarás okáról kérdeztük: „A kései barokk kor után a színházak építéskor a színpad fölé domináns motívumokat nem helyeztek el. Ezt az épület építéskor nem vették figyelembe, más funkciót szántak neki. Pártületeken biztosan jobban el lehetett viselni segítségével a hangulatot, vagy folklórelőadásokon is megfelelő kellék, de a színházi előadásnak stíluskakofóniát ad, nem illeszkedik a színpad funkciójához. Nem az önmagában vett alkotás értékét vitatom. (...) A köztes megoldást javasoltam: egy elhúzható függönyt tegyenek oda, és ha előadás közben zavaró, le lehessen takarni. Ez pénz kérdése, még nem járt le teljesen az ideje, az ötlet még megvalósítható. Ugyanakkor ez az alkotás felállítható a város más, megfelelőbb helyén is. Nem elég, hogy felháborodnak az emberek, javaslatokra és pénzre is szükség lenne. Én az ésszerű kompromisszum híve vagyok.

Te jó ég! – kapunk a fejünkhöz a vonal két végén Zsigmond Mártonnal, szinte egyszerre és ugyanazért. Pedig most még csak egy drapériáról van szó, amit bármikor le lehet szedni, s a Cantata profana újra él, mintha el se hallgattatták volna. De micsoda dolog – fűzöm tovább én a szót, – hogy egy színházigazgatói „okfejtés” döntsön arról, hogy egy vérbeli, minden szempontból önálló művészi alkotást hosszú évtizedekig sufniiban tartsunk ún. „stíluskakofóniára” hivatkozva.

Milyen város lehet az, amely mindegyre a megvalósításaival dicsekszik – és ami jó születik benne, az vita nélkül elismerést érdemel –, de képtelen hat év alatt egy 12×12 méteres függönyt felszereltetni a színházterem színpad fölötti homlokzatára?

Megérteni vélem: pontosan e miatt fél most Zsigmond Márton, készen arra, hogy nyilvánosan visszaadja a mozaikért kapott kitiüntetéseit. Ami nem oldaná meg ugyan a mozaik helyzetét, de talán közelebb visz ahhoz, hogy végre tiszta víz kerüljön a pohárba.

Megszentelt ez a hely?

Ma, 2012. december 13-án végre új elemekkel folytathatom ezt a – véget nem érő – történetet. Úgy tűnik, mintha az óriásmozaik új életre kelne. Pontosabban nem is a mozaik, inkább a körülötte zajló események. A mozaik köszöni szépen, még jól van, állja az idők viharát, a szélsőséges hőmérsékleti értékeket, csak az elszabadult kábelvég lengedezik olykor megvadult ostorként a mozaik roppant síkján.

Lent, a félig-meddig már újjászületett Majláth-téren maholnap meggyújtják a harmadik adventi gyertyát is. Látszatra minden csupa összhang és béke. És mégis...

Időközben sikerült előbányászni azokat a sajtóanyagokat, melyek az óriásmozaik ünnepélyes felavatásának (átadásának?) eseményeit őrzik. Innen indulunk tovább.

Márványmozaik a mozi homlokzatán

/HN., 1993. december 11./

A csíkszeredai Erdély mozi homlokzatára monumentális márványmozaik került fel. Alkotója, Zsigmond Márton képzőművész egy évtizedig dolgozott rajta.

Csíkszereda Helyi Tanácsának védnökségével támogatókat keresünk a művész megjutalmazására. Erre egy fogadáson kerülne sor, melyet 1994 első felében szeretnénk megtartani. Mivel kevesen jelentkeztek anyagi támogatással (az Atlas Kft, a Phoenix Rt, a Cabestan Kft, az Erdőkitermelési Vállalat), újra közöljük folyószámlaszámunkat. Ezt – eltérően előző hirdetésünktől – a Román Kincstár Bank csíkszeredai kirendeltségénél nyitottuk. (...) Amennyiben támogatja célunkat, kérem, juttassa el adományát a fenti bankszámlára.

*Csíkszereda város polgármestere
Dr. Csedő Csaba*

A hirdetés a lap első oldalán kapott helyet, egy belső oldalon a lap riportere foglalja össze a mozaik történetét, majd Zsigmond Mártonnak már korábban ismertett – a Szemtől szemben a mozaikkal c. fejezetben idézett – műhelyvallomását és értelmezését közli.

Zsigmond Márton: Felszabadulás – részletek

/HN., 1993. december 11./

Nem egyszer írtunk már a csíkszeredai Transzilvánia filmszínház homlokzatát díszítő monumentális képzőművészeti alkotásról. S nem először esett szó róla az idén ősszel, tizenévvvel ezelőtt is a Hargita napilap örömmel adta olvasói tudtára, hogy a város kisköterét (akkor még jobb állapotban volt, jobban nézett ki) mozaik díszíti majd. Aztán teltek az évek, halványult a remény is, hogy valaha is elkészül. Talán csak egyedül a szerző, Zsigmond Márton képzőművész hite maradt töretlen, gyűjtötte a kőzeteket, a különböző színű köveket, hogy beburkolhassa a 21,83 méter hosszú és 7,5 méter magas falfelületet. S a művész dolgozott éveken át, legutóbb a zsögödi volt iskola termeiben rakta ki a művészi tervei alapján készült mozaikkockákat. Megszállottként dolgozott, amire ismerősei azt mondanák, ugyanazt tette, mint 1978 óta, amióta elvégezte az egyetemet. Hallottam más véleményt is: dolgozik, mert ettől lesz milliomos. Hát kérem, a régi világban sem a képzőművészek lettek milliomosok, a mostaniban pláne, pedig már a millió valós értéke lebben is kevés. (...) Erről Zsigmond Márton nem szívesen beszél, mert ha netán remélte is, hogy végül honorálni fogják a munkáját, de az anyagiak hosszú esztendőkön át háttérbe szorultak, s most örül, hogy hónapok állványozása után befejezték a mozaik felrakását, s még annyit szeretne nagyon, hogy a mozaik tetejére odakerüljön a védő pléhburkolat, hogy a víz s a fagy ne kezdhesse ki. Amióta elkészült az alkotás, sokan haladnak el előtte, nézik, értelmezik. Megkértük a művészt, hogy olvasóinknak ő magyarázza el monumentális

munkáját. Nyilván, 163 négyzetméter felületet, pláne fehér-feketében nehéz aprólékosan megmagyarázni. S talán ha a leírtakkal a kezünkben nézzük, a munkán világsodók az elménk, s közben bepillantást nyerhetünk a művészi alkotás megszületésének titkaiba, tudatos tevékenységébe.

Bálint András

Történt mindez 19 évvel ezelőtt. Elmúltak a téli ünnepek, s 1994 januárjában váratlanul megszólalt az utca embere is, a csíkszeredai László Magdolna személyében: olvasói levelét szintén a könyvtárban fedeztem föl.

Nem katarzis, nem is pesszimizmus

Zsigmond Márton színes kockái

/HN, 1994. január 9./

Tulajdonképpen az egész egy allegória, ahol a lázadástól a reményig minden jelen van! Ha a múltra gondolunk, végigvonul előttünk az egész történelem, mint egy filmen. De még sehol sem írja, hogy „vége”, mert most is tehetetlenül kell gondolnunk az oroszhegyi és zetelakai elítéltekre. Tehát a témaválasztásban van valami prófécia, ugyanis Zsigmond Márton, amikor 10 évvel ezelőtt megkomponálta, nem tudhatta, hogy mi történik, de annyit tudott, hogy a szabadság hiánya mint téma aktuális lesz, amíg élünk, nem csak közösségi szinten, hanem a mindennapi életben is.

A szolgaság megszűnt. De megmaradt egyik legszánalmasabb formája, az önként vállalt szolgaság. Hogy külföldön vagy itthon pénzért vagy piros pontokért – mindegy! Elméletileg mindenkinek annyi szabadság jár, amennyit kiharcolt magának. Feltéve, ha nem sérti mások szabadságát és nem ellenkezik Isten akaratával. Úgy tűnik, utópia az egész. De ha lemondunk róla, és nem próbáljuk megközelíteni, legalább egy darabig, akkor csak visszafele lépünk. A rácsok bennünk maradnak.

Aztán létezik olyan is, hogy MŰVÉSZI SZABADSÁG. Vajon van-e szabadsága annak a művésznek, aki hajlandó megálmodni, hogy mennyi legyen kilója Avram Iancu szobrának? Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy piac az egész világ.

Visszatérve: köztudott, hogy a magyar származású, világhírű művésznek, Victor Vasarelynek milyen szenzációs elképzelései voltak, amiket meg is tudott valósítani. Zsigmond Márton még tovább lépett: mondanivalót vitt a színek közé, úgy, hogy a látvány és a monumentális egységben maradjon.

Többször is megjelenik bennem egy másik kép, Picasso Guernicája. Picassónál kész tények dominálnak. A háború borzalmait még senki sem tudta olyan erővel kifejezni, hogy ilyen hatással legyen a nézőre. A mi képünkön egy lelki folyamatról van szó, ami inkább az életünket befolyásolja, ezért több benne a filozófia és ezért volt szükség absztrakcióra. Picasso képe azonnali, spontán hatást vált ki, annyira megdöbbenítő. Zsigmond Márton műve előbb gondolkodásra kényszeríti a nézőt, de hatása annál tartósabb. A hasonlóság pedig a komponálás dinamizmusából adódik, ugyanis mindkettőnél érződik egy apokaliptikus hangulat, ami természetesen nem érinti a témát, ezért csak első látásra érvényes.

Nagyon tetszett a művész ajánlása: „minden jobb sorsra érdemes embernek és népnek.” Ebben minden benne van. Még csak annyit: szeretném képeslapon is látni!

László Magdolna, Csíkszereda

Szerk. megjegyzése: Örömmel közöljük L.M. levelét. Emlékeztetjük olvasóinkat arra, hogy – mint december 11-i lapszámunkban közöltük – Csíkszereda Helyi Tanácsa támogatókat keres a művész megjutalmazására. Erre egy fogadáson kerülne sor – írta dr. Csedő Csaba polgármester, 1993 első felében. „Ebből a célból folyószámlát nyitottunk...”

A sajtóban aztán, hosszú hónapokon át elcsendesedtek a dolgok. Legalábbis az óriásmozaik körül. A gyűjtés sorsáról nem esett egyetlen szó sem. Valamikor, szeptember derekán egy katolikus búcsús ünnepen az alábbi tudósításon akadt meg a szemem.

Keresztszentelés a csíkszeredai búcsún

/HN., 1994. szeptember 15./

Tegnap, a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén búcsús napot tartottak Csíkszeredában. Délelőtt 11 órakor dr. Jakubinyi György gyulafehérvári érsek celebrált szentmisét a plébánia-templomban, utána pedig ezres körmenet indult a város központjában felállított kereszthez. (...) A keresztfelszentelése után... a népes körmenet a Transzilvánia filmszínház felé vette útját, hogy részese legyen az épület homlokzatán elhelyezett mozaik – Zsigmond Márton alkotása – felavatásának és megáldásának. Márton Árpád képzőművész méltató szavai után... a város polgármestere átnyújtotta a Pro Urbe kitüntetést a műalkotójának, majd dr. Jakubinyi György érsek megáldotta a műalkotást. Borbély Gábor főesperes javasolta, helyezzenek el márványtáblát az épületen, hogy az arra járókat mindig emlékeztesse: megszentelt ez a hely.

A márványtábla ötlete nem bizonyult életrevalónak, mert azóta se karolta föl senki. Könyveljük el az ünnepélyes pillanat hevében született, bocsánatos túlzásnak?... A lap pár nap késéssel helyet ad a Márton Árpád-féle ünnepi avatóbeszédnek is. A Volt egy pályázat c. fejezetben már idéztem belőle a kimondottan a műre vonatkozó értékelést. Most szükségét látom, hogy hagyjuk érvényesülni a szélesebb összefüggéseket is...

Ez a mű már Európa – részlet

/HN., 1994. szeptember 20./

Valami született. Városunk több lett általa. Valaki szülte ezt a művet. A születés, a lét ünnep minden halandónak, és esemény városunknak. Az anya csöndben hordozza magzatját, kegyetlen vajúdások árán hozza a világra a jövőt, a nemzet tovább-

ját és amikor túl a szenvedéseken felsír az élet, az emberi lét, a holnap, örömkönnök közt siratja, szorítja magához a kisdedit.

Esemény számunkra ez az alkalom, mert éveken át érlelődő és hihetetlen munkával kivajúdott képzőművészeti alkotásról van szó. És most a város gyermeke lesz, valamennyiünk szemmel dédelgetett gyereke, fenegyereke, közkedvelt vagy ellenszenvezett valamije.

Léte nyitott, közszemlére szülték. Évszázados kultúránk gazdagodott általa, többek lettünk ezzel is, és adja Isten, hogy a város minél többször gyűljön össze kulturális értékeinek gyarapodását ünnepelni.

Tisztelt egybegyűltek, ne feledjük, hogy több évszázados létünk alatt a lehetőségeknek megfelelően, ezeken a tájakon őseink az európai kultúrát élték, teremtették, megvannak a hagyományaink, amit nem szabad elfelejteni, mert hitünkkel, létünkkel együtt hordozzuk magunkban.

Miért is figyelmeztetem önöket? Az előbb említett alkotások a lehető legnehezebben megszületett értékei Európának. Miért? Mert mi sokszorozott munkánk árán nyertünk és nyerünk ma is betevő falatot, nekünk nem volt lehetőségünk, időnk a szépet dédelgetni, kínkeservesen jöttek létre fennmaradt kultúránk töredékei. De vigyázat! Ami maradt, az bizonyíték, érték, úgy, ahogy hitünk és kenyerünk táplálék, úgy kultúránk kalács, ünnepi teríték napjaink asztalán.

Ezzel a múlttal, amit ránk hagytak, bánni tudnunk kell, de vigyázzunk a mára, a holnapra. Vigyázzunk azokra a kevesekre, akik ezeket az értékeket teremtik. Mert rohanó világunkban lekicsinylően elvágtatnak mellettük, pedig misszionáriusként termelik, szülik értékeinket.

Európa múltjában számtalan eset van és hely, ahol a város polgára már 500 évvel ezelőtt büszke volt a terein felállított szobrokra, a templomaiban a falfestményekre, oltárképekre, a város, a vidék szülöttjeire. Mi sem szégyenkezhetünk ilyen szempontból, s ha jóval később is, de ez a táj is megszülte a maga értékrendjét az emberek fenntartásaival, ítéleteivel együtt. (...)

Márton Árpád

Mindenféle félelmek

Zsigmond Márton továbbra is szorong – annak ellenére, hogy közben sikerült elérnie a mozi átalakítását tervező mérnöknél, hallgassa meg az ő művészi érveit. Amit neki, mint alkotónak, joga van bármely fórumon elmondani. Hiszen az édes gyermekéről van szó!

Kerülő utakon, ismerősök kapcsolatrendszerét felhasználva jutottunk el Korodi Szabolcshoz, akiről ismerősei állítják: végtelenül nyitott – szakemberként is. Mire felhívhattuk volna telefonon, sikerült megelőznie bennünket: ő maga kereste Marcit, hogy mihamarabb leüljenek szakmai eszmecserére.

Megnyugtató volt hallani-tudni a fejlemények ekként alakulását. Legtöbbször az szokott történni ilyen esetekben, hogy mindegyik fél a maga igazának a szalmáját

csépele, igyekszik minden áron elfogadtatni a másikkal, ahelyett hogy közelednének az álláspontok, s valahol egy méltányos középúton megtörténne az együttműködés kézfogása. A beszélgetés után Zsigmond Márton úgy érezte, hogy meghallgatták az érveit, szempontjait, igyekeznek tiszteletben tartani is őket, de...

Neki mindjárt garanciák is kellenek.

Hogy, hogy nem, a helyi lap (Hargita Népe) riportere üdvösnek látta a biztonság kedvéért szóra bírni az örömmel nyilatkozni szándékozó művészt. Így aztán a lap olvasói, akik eddig nem tudták, most mind megtudhatták, hogy:

A MOZI HOMLOKZATÁN LEVŐ MOZAIKKOMPOZÍCIÓT FÉLTI AZ ALKOTÓJA

„A városnak is érdeke, hogy megmaradjon az alkotás”

(HN, 2012. december 5.)

A Hargita Népében közölt látványtervet látva Zsigmond Márton képzőművész, a csíkszeredai Transzilvánia mozi homlokzatán lévő mozaikkompozíció alkotója aggódni kezdett műve sorsáért. „Ha úgy alakul az épület, ahogy a látványterv mutatta, a művem ugyan megmarad, de hátsón lesz rúgva” – fogalmazott a művész.

Bár a Transzilvánia mozi felújítása során az épület homlokzatán lévő mozaik sértetlen marad, lelógó reklámok takarják egy részét azon a látványterven, amelyet a felújítást megtervező iroda jóvoltából lapunkban közöltünk nemrég. Ezt a képet látva fogalmazta meg fenntartásait Zsigmond Márton csíkszeredai képzőművész, a mozaikkompozíció megalkotója.

„A művet hagyják békén”

– Nem elég, hogy a reklámok a mű előtt lógnak, de még egy korlát is végigfut a mozaik előtt – mondta a művész, jelezve, nem tudja és nem is akarja véka alá rejteni aggodalmát. Közölte továbbá, a moziépület felújításának tervezési fázisában őt nem kereste meg senki azért, hogy beszélgessenek a munkálatoknak a művet is érintő vetületeiről – a tervezővel most, a látványterv megjelenése után beszélgetett, amint mondta, igen barátságos hangnemben. Ekkor tudta meg, hogy a mozaik előtt egy cigarettázására alkalmas teret alakítanának ki, és mint mondja, ezt nagyon nem szeretné.

– Azt el tudom képzelni, hogy egy énekar a Rabszolgák kórusát énekelje a művem előtt, de hogy ott cigarettázóhely legyen, ahol a graffiti-veszélynek is ki lehet téve a mű, azt már nem. Ott ne járkáljon senki, a művemnek hagyjanak békét – fogalmazott Zsigmond Márton. A művész egyébként örült a moziépület felújításának, sőt a Majláth Gusztáv Károly-tér megújulását is pozitívan értékelte, mert, mint mondta, a rendezett környezet a művére is jó hatással van. De az olyan beavatkozásokra, amelyek a mozaikkompozíciót veszélyeztetnék, nem tud jó szemmel nézni. – Hitem és legjobb tudásom szerint alkottam meg azt a művet, nagy áldozatot is hoztam érte, ezért szeretném, hogy legalább míg élek, ne bántsák...

A cikk további részében az újságíró dióhéjban újra (és ki tudja, hányadszor, az évtizedek folyamán?) felemlítette a mozaik keletkezéstörténetét, hivatkozva arra is,

amit a mű értékelői nyilvánosan és többszörösen hangoztattak: egy köztéri mozaik nem a művész magánügye, hanem közösségi kihatású alkotás.

A cikk visszhangjaként, a városrendezésért felelős csíkszeredai alpolgármester megnyugtatta a szerkesztőséget, hogy a mozaikkal kapcsolatos félelmek alaptalanok, minden úgy történik majd, hogy a művészt szándékai ne csorbuljanak.

Itt akár pontot is tehetnék az óriásmozaik sztorijának a végére, de a romániai-erdélyi valóság (bár az a gyanúm, hogy a tanulság földrajzilag egy sokkal szélesebb övezetre is ráférne!) megtanított arra, hogy nyugtával dicsérd a napot; magyarul, nem árt résen lenni az utolsó pillanatig, sőt azon túl is, mert a szándékok és az érdekek ütközésének veszélye, az időtényező mennyiségi növekedésével egyenes arányban maga is növekszik.

Nemrégiben közel egy hétig távol voltam Csíkszeredától. Alig tettem ki a lábam, Zsigmond Márton izgatottan keresett, újabb mozaik-fejlemény ügyében. Míg haza nem értem, egyet furdalt a kíváncsiság, vajon mi történhetett, ami ennyire megfeküdhetette a lelkét? A cikk megjelenése lett volna kedvezőtlen hatással?

Hazaérkezvén első dolgom volt Marcinak telefonálni.

– Lehet, hogy túl érzékeny vagyok? – morfondírozott a vonal túlsó végén, majd elmesélte, hogy egy kiállítás megnyitóján találkozott az illetékes alpolgármesterrel, s a fogadás közvetlen hangulatában Marci odaszólt neki: aztán reméli, tiszteletben tartják a mozi átépítése során a mozaikot. Mire a városvezető, kissé talányosan elmosolyodva annyit válaszolt: „Ahogy lehet...”

Azóta bántja ez a cinikusnak tűnő hang, s azt gyanítja, hogy ennek a háttérében a műalkotás elleni újabb merénylet rejlik.

Elnevettem magam. Arról próbáltam meggyőzni, hogy túlzott buzgólkodása, gyanakvása és kishitűsége, amennyiben többek hiúságát is sérti, könnyen ellen-szenvvé válhat, és akaratlanul is az ügy ellen fordul. Azzal érveltem, a város az elmúlt években számos esetben adta tanújelét, hogy ha egy kimagasló művészi, építészeti érték mellé áll, akkor képes helyzetbe hozni az ügy érdekében a legjobb szakembereket, és nem enged teret a kicsinyeskedésnek, a provincializmusnak.

Úgy hogy jobban tesszük, ha nem festjük az ördögöt a falra, egyszerűen csak – legyünk résen.

Ebben meg is egyeztünk.

Az óriásmozaik nincs egyedül

Azóta csend van. Pontosabban, alaposan nekiláttak az egykori mozi átépítésének. A mozaik alatti árkádsort ledózerolták, a félig beroskadt tetőt megerősítették. Minden eltelt nap és hét jár valamilyen változással. Furcsa átélni azt, hogy egy nemrég elvégzett munka pár hét alatt semmivé lesz, azon egyszerű oknál fogva, hogy a valóság megváltozik.

Egy internetes kezdeményezés jóvoltából gömbpanorámás módszerrel időnként végigtekinthetünk a Majláth Gusztáv Károly-téren, ahol a mozaik is található és szinte emberközelbe hozhatjuk Zsigmond Márton életének legfontosabb művét. (Bár,

ha minden jól sül el, hátralévő éveire a művész még tartogat magának egy erőpróbát: egy újabb mozaikot, egy csíkszeredai iskola falára...) Éppen csak az a látvány már nem létezik ÚGY! A mozaik még áll, ott magaslik csupaszon a téren, s olyan látványt nyújt, mint amikor egy bozontos embert máról holnapra nullásra nyírnak.

A művésztől azóta sem kérdeztem, mi a benyomása a legújabb látványról, de bízom benne, ha van mondanivalója még az ügyben, biztosan telefonál, megkeres. Mint ahogy azt eddig is megtette.

Az egyik este nemrég elújságolta, hogy másnap délelőtt az épület felújításának terveit készítő építész fogadóórát tart. Mi lenne, ha ő is feliratkozna? – kérdezte tőlem váratlanul, s valami olyasmit válaszoltam, hogy ha pontosan tudja, mit akar ez alkalommal mondani neki, hogy mire figyelmeztetné a szakembert, úgy föltétlenül menjen el...

Másnap este elmesélte, hogy végül is bekopogtatott a mérnök úrhoz, immár minden indulat nélkül, már-már atyafiasan elbeszélgettek... Magamban örvendtem, hogy Marciban megcsillapodni látszik a vulkántevékenységhez hasonlatos lávasziporka...

Egy más alkalommal az került szóba, hogy kiderült: a mozi homlokzatán álló óriásmozaikot, ráadásul ugyanazon a téren, időben megelőzte egy kisebb, bokrok mögött húzódó jókora betonfal, amelyre még a hetvenes években megkérték Márton Árpád festőművészt, tervezzen s kivitelezzen néhány méternyi egyszerű kerámia mozaikot. A több méteres falat eredetileg térelválasztó céllal építették, hogy belső udvart alakítsanak ki a Postahivatal számára.

A mozaik azért kellett rá, hogy megtörje a tér monotóniáját.

A hangulatosan dekorált fal annyira beépült a városképbe, úgy benőtte a környező növényzet, hogy egy idő után sokan nem is vettek tudomást róla, teljesen megfeledkezve a degradálódó, javításra szoruló mozaikról. Most, hogy a csíkszeredai városközpontot is felújítják, előkerült az elfelejtett mozaik is, s a város vezetése szeretné kijavíttatni, megmenteni. Némi gondot okoz, hogy honnan szerezzék be ugyanazt az ipari építőkövet, amit valószínűleg már régóta nem gyártanak. Márton Árpád lélekben már készen áll arra, hogy kiigazítsa a levedlett mozaikköveket...

Zsigmond Márton, bár szinte naponta jár át a téren, hogy műtermébe menjen, vagy onnan hazatérjen, maga sem emlékezett a színes mozaikfalra, s abban reménykedik, hogy talán így, hogy immár nem az ő mozaikja az egyetlen megmenteni való szabadtéri alkotás, a városvezetőknek nagyobb gondjuk lesz az átmentésükre, jobban odafigyelnek sorsuk alakulására.

Kívánom, hogy legyen igaza.

Csíkszereda, 2012-2013.

Amikor lelkes „kisemberek” voltunk

(Olvasónapló)

1.

Felkavaróan furcsa szöveget olvashattam a vasarhely.ro honlapon múlt év december 9-i keltezéssel, amely ma is változatlanul elérhető. Egy interjúról van szó, amelyben Gáspárik Attila színész, a marosvásárhelyi Nemzeti Színház vezérigazgatója a lap kérdéseire válaszolva elmondja, milyen indítékok vették rá, hogy felolvasószínházi előadást vigyen pódiumra Kenéz Ferenc egyik nemrégiben napvilágot látott költői műve alapján.

A **Lilike medika leveleiből** című produkció – ami megegyezik a Bookart Kiadónál 2012-ben megjelent poéma eredeti címével – igazából a tavalyi novemberi, marosvásárhelyi nemzetközi könyvvására készült (amikor is a poémát tartalmazó könyvet piacra dobták), s úgymond egyszeri használatra, ahol, úgy tűnik, nem remélt sikert aratott, s ahogy Gáspárik mondja: „*Nagyon sokan biztattak és nagyon sokan azt mondták, hogy még szeretnék látni. Ezért úgy döntöttem, hogy még párszor előadjuk.*”

E döntés nyomán született meg aztán az az előadás, amelynek hivatalos bemutatóját 2012. december 7-én tartották a vásárhelyi színház Underground termében. A produkció azóta is műsoron van, a marosvásárhelyi rádióban rádiószínházi előadás készült belőle, amit többször is műsorra tűztek, majd április 5-7-e között a produkcióval a társulat részt vett a miskolci Határtalan Napok elnevezésű, kárpát-medencei színházi találkozón. Az érdeklődés pedig érezhetően nem lankad. (Vélhetően e sorok is hozzájárulnak majd ahhoz, hogy a poéma üzenete rendre eljusson mindenüvé, ahová illik eljutnia.)

2.

Aki Kenéz Ferenc lírai életművét ismeri és folyamatosan nyomon követi, nem lepődik meg azon, hogy az 1965-től datálható, hivatalos irodalmi indulásától (Utunk) kezdve következetesen jelen van a lírába oltott epikus elem, a valóság köveiből való versépítkezés kunsztja, majd a nagyobb lélegzetű, mindinkább poémába, összefüggő versciklusokba rendeződő megjelenítés. Három fajsúlyos poémából álló, 1981-es Kriterion-kötetéért (XYZ) a Román Írószövetség költészeti díját nyerte el. De távolról sem csak rájuk hivatkozhatunk: ide sorolhatók már a rövidebb lefutású kompozíciók is, mint a *Kérem, de hát ki mondta neki, hogy repüljön?*, a *Lovak a virágoskertben, az Egy holland ősz háttérében* (1975), a *Fúj a szél, madár jár, madár száll* (1978), a *Hollywoodi temető* (1985), az *Öregnapló. Anyai dédanyám füzetéből* (2011).

Legújabb kötete, a *Vendéglétra* (Bookart Kiadó, Csíkszereda, 2012) tulajdonképpen a '81-es poémahármasra „rímelve” maga is három nagy lélegzetű, önálló, szellemileg-költőileg szorosan összefüggő és -illő darabból áll össze egyetlen, átfogó konstrukcióvá. A *Lilike medika leveleiből* ennek a Kenéz-féle életműben rendkívüli szintézist jelentő költői trilógiának a középső darabja.

Kenéz Ferenc nagy belső vívódások árán írta meg e sokak számára szokatlan költői alkotását. A poéma főhőse ugyanis létező személy (a bemutató előtt egy héttel, sajnálatosan eltávozott az élők közül), aki a valóságban valós idejű levelekben vetette papírra élményeit, s ez a valóság diktálta élet-adalék készítette a költőt arra, hogy Lilike bőrébe bújva újraírjon egy lehetséges verses beszámolót a múlt század ötvenes-hatvanas éveiről, a romániai létbe ágyazott erdélyi népi demokratikus-proletár-autonomista „békeidők” bugyraiból, történetesen éppen Marosvásárhelyről, ahol az erdélyi magyar orvosképző működött. A versnaplóban számos olyan esemény, név is szerepel, amelyekre könnyen rá lehet keresni, még nem lehetetlen a kort megélők-megérők emlékezetéből előkotorni. Azzal, hogy a szerző vállalta a konkrétumokból adódó esetleges érzékenykedések ódiumát, a szememben azt példázza, hogy sikerült saját alkotói módszerein belül rátalálnia arra a leghitelesebb formára, amelyben messzehangzóan képes kimondani, érzékeltetni mindazt, s megérteni segítve hozzá az élettel, a történetekkel félig öntudatlanul sodródó embert, hogy mit élünk meg egy letűnt korban és milyen tényleges és képzeletbeli ballasztok lógnak bukdácsoló léghajónkon.

Ehhez képest tűnik számomra igen furcsának az említett interjú háttérinformációnak szánt színészi-rendezői értelmezése. Azzal magam is egyet tudok érteni, amint Gáspárik Attila kijelenti, hogy választásában az volt a döntő szempontja: *nagyon szereti Kenéz szövegét*. Hiszen magam is szeretem. Örvendek, hogy egyetértünk... A motiváció első felével sincs vitám („*Lassan abban a korban vagyunk, amikor a gyerekeim egyfolytában kérdeznak, hogy milyen volt a szocializmus, mi volt a szocializmusban? És akkor az ember mit tudjon mondani? Elmond ezt meg azt, meg amazt. És én ebben a szövegben látom azt a választ, amikor én kérdezem a nálam idősebb embereket, hogy milyen volt Vásárhely az ötvenes években, milyen volt az orvosi egyetemnek az élete, milyenek voltak az emberek közti viszonyok?...*”), viszont a másik felét mintha nem is ugyanaz a Gáspárik mondaná: „*Ez a vers pedig nekem, a maga kis kínrímeivel, egy olyan bűbájos világot teremt, egy olyan – jó értelemben vett – együgyű kislánynak a visszaemlékezései, amely sokkal többet mond el bizonyos kontextusban, mint a történelemkönyvek, statisztikakönyvek, a ránk maradt iratok. Egy kisembernek a lelke van benne, ahogyan ő látja a világot, ahogyan nem szeretik a férfiak, ahogyan rá sem néznek, ahogyan orvos akar lenni. Nekem ez a vásárhelyi ötvenes évek kulcstörténete, ezért ragaszkodom ehhez a szöveghez.*”

Az idézetben emlegetett „együgyű kislány” vagy „kisember lelke” számomra azért hamis megközelítés, mert egyúttal mindjárt partikulárisnak, egyedinek bélyegzi meg azt, ami éppen az áttételeken és a kontextusokon keresztül a művészi élmény során általánossá – nem csupán emberekre, hanem egy egész korszakra jellemzővé – válik.

Az a bizonyos „együgyűség” több-kevesebb mértékben, ilyen vagy olyan formában mindannyiunk lényéhez hozzátartozott, akik átéltük-átéreztuk-magunkénak vallottuk azokat az évtizedeket, még akkor is, ha később úgymond meghasonlottunk, szembe fordultunk régebbi önmagunkkal, úgy tettünk, mintha nem is rólunk lett volna szó egy új életet teremteni vágyó, lelkes, de botcsinálta szakemberek által dirigált, meghatározott és megítélt valóságban. Amely ma már nincsen sehol – bár ez csak amolyan illúzió, mert túlélőkként, ki-ki még mindig hordozza magában. Nem csak Lilike volt hát kisember abban a korban, hanem egy egész népcsoport, egy egész kisebbség – mint kiderült utólag, azok is, akik a kisebbség nagykutyaínak számítottak. Ez az, ami erőteljesen kisugárzik Kenéz poémájából, ezért időszerű, és felkavaró és szerethető mű.

A szembenézés Kenéz esetében nem kívülállás, nem gúny és becsmélés, hanem beleélés, együttérzés, vállalás és eszmélet is egyúttal. Hiszen még ma is eldöntetlen: ha a kommunizmusra menendő társadalmi kísérlet cakkumpakk bűnös, átkos, véreskező stb. (folytassa a sablonos felsorolást, aki akarja) volt, akkor mindazok, akik melléálltak, mert hittek benne – igen, ilyenek is voltak, s nem is kevesen! –, egytől egyig gazemberek? S ha nem azok, akkor hogy is állunk a megbélyegzésekkel? A kisemmizéssel? A Lilike együgyűsége akár elesettség is lehet – a védtelen ember naivsága, aki elhiszi mindazt, amit a felnőttek, a társadalom oszlopai mondanak neki. Éppen mert őszinte, mert nincs benne gyanakvás, meg sem kísértik a hátsó gondolatok, a számító kombinációk...

Sajnos, az interjú további részeiben az eddiginél is meredekebb értékelést olvashatunk a bemutatott költői műről. Megtudjuk például, hogy Gáspárik olvasatában „*ez egy érzelmileg túlfűtött kis előadás, ami egyszeri használatos kis kínai gyártmány.*” Nem is értem igazán, hogyan gondolja ezt el. Magam ugyan nem láttam-hallottam (csak a rádiószínház révén) a produkciót, de se az érzelmi túlfűtöttséget nem érzékelttem, sem a kínaiságát, de még az egyszer használatosságát sem. Ami pedig az írás vásárhelyiségéről szóló vélekedést illeti, véleményem szerint ez az előadó legnagyobb melléfogása. Azt állítani, hogy az előadás nem tartozik a „nem vásárhelyi” nézőkre, az én szememben olyan fiaskó, mintha egy kereskedő a maga portékáját szántszándékkal pocskondiázná, nem tudni pontosan, milyen meggondolásból.

„Végül is, *ez egy olyan kis személyes történet az ötvenes évekből, amit egy kicsit még görgetünk magunk előtt, aztán húsz, harminc, negyven év múlva senkinek semmit nem fog mondani. Ez nekünk szól, mostanra szól, és utána elfelejtjük*” – dob rá még néhány lapáttal Gáspárik fitymálólág korábbi megállapításaira, és ettől az eddiginél is zavarosabbá válik minden. Mert ha valakinek meggyőződése, hogy egy mű szavatosági ideje húsz-harminc év múlva úgymond „lejár”, akkor egyáltalán miért ügyködik körülötte? Mitől lesz egycsapásra fontos a biztos felejtésnek dolgozni? Miféle viszonyulás ez a szerzőhöz, aki megírta számunkra ezt a „*kis személyes történetet*”, mi pedig most hercig módon, hazafias munkával, „*összehoztunk hat széket, volt egy asztal, egy lámpa és pohár otthonról, a víz a színházé, és ebből meg lehet csinálni egy előadást*”, amit eljátszottunk itt a jónépnek, de igazából csak a vásárhelyieknek, és hát mindegy, mert úgy is eltűnik az egész a süllyesztőben...

Persze, a kérdés megfordítható és feltehető úgy is: valóban ilyen gyatra és kis kínai bővli a Kenéz Ferenc műve? Ennyire egyszeri használatra való?

3.

Gáspárik szívesen használta a kontextust szót, s tulajdonképpen én sem idegenkedek az összefüggésben vizsgálódástól. Ezért a *Lilike medika leveleiből*-t nem szakítanám ki abból a hármasság egységből, amelyben könyv formájában önként kínálja magát. A *Vendéglétra*-ban található három poéma ugyanis érezhetően Kenéz Ferenc költői munkásságának eddigi csúcsa, nélkülük az nem lehetne teljes. A három nagylélegzetű mű – *Szabadnak lenni mit jelent?*, *Lilike medika leveleiből*, *Odafenn pingált űrhajó* – remekbe sikerült szintézise mindannak, amiről a szerző eddig írt. A három poéma háromféle megközelítés, lépcsőfok. És mégis, szervesen összetartozók.

Az első (*Szabadnak lenni mit jelent?*) méltó szintézise mindannak, amit annak idején Kenéz a *Szabadulóművész* c. áttelepülési naplójában szeretett volna elmondani, s a műfaj korlátai között el is mondott.

(A *Szabadulóművész* (Zrínyi Kiadó, Budapest)... már-már észrevétlenül merült feledésbe az erősen inflálódott és érdektelenné vált magyarországi könyvpiacra, haza pedig gyakorlatilag csak a dedikált példányok jutottak el. Ennek a briliáns miniatűr munkának olyan tömör és sokatmondó bejegyzései vannak, kétfucatnyi kolozsvári, illetve budapesti vers tanúságától kísérve, hogy az ember azon tűnődik: csak ennyit ér egy mindannyiunk tisztánlátását könnyítő önvallomás? Kenéz is érezhette, hogy az ő kövének csobbanása a tóban talán a korán jött tavaszcsinálóknak kijáró figyelmetlenség miatt sikkadt el, s később megírta *Vers és környéke* című vallomásos művét, amely költői munkássága legjavának hitelét teszi mérlegre a szülőhelyét felhagyó ember nem múló önvádjával. Élete sorát számba véve pedig nem mindenáron másokat számoltat el miatta, hanem a belső történések mozgatóit kutatja.”)

A szintézis azonban csak most, annyi év után tudott igazán megszületni. A nagy sikerrel, mind a magyar rádióban bemutatott, mind a 2011-es kolozsvári Magyar Napokon színpadra vitt Kolozsvár-oratóriumban minden a helyén van, minden hely- és időtakarékos, kiemelkedik, aminek ki kell emelkednie és árnyal, aminek árnyalnia kell. Olyan „kolozsvári” életérzés, ami önmagától nyílik ki előttünk s válik erdélyivé és közép-európaivá.

A lírai hős belső kiürülése szülőhelyén – amely aztán lehetővé teszi, hogy könnyebben „elpályázzon” más égtájakra –, illetve a szülőhely fokozatos elidegenedése tőle, a kitaszított eltaszítótól több rétegű és több szólamú monológokban, lírai helyzetképekben ölt testet. Előadóművészeti eszközökkel történő megjelenítésük erősíti a szövegben immanensen benne rejlő korképet- és hangulatot, amelynek neves és névtelen, konkrét és képletes áldozatai konkrétan is helyet kapnak a diktatúra végjátéka elé állított, képzeletbeli siratófalán. De hangsúlyozom: nem a különböző színpadi feldolgozások miatt fontos írások ezek a poémák s fontos költészet a Kenéz Ferencé, hanem éppen fordítva: hiteles, őszinte írói szembenézésük mélységeért válhattak sikeres pódiumműsorokká is.

A könyvet záró *Odafenn pingált űrhajó* a költő eddigi poémáinak is csúcsteljesítménye. Magába foglalja ráadásul mindazt, ami Kenézt a repüléshez és annak élményéhez, filozófiájához köti. A költőt ugyanis jól kimutathatóan, a kezdetektől lenyűgözte és meghatározta a repülés gondolata. Nem egy versében, poémájában tér hozzá vissza, különféle megközelítésben. (Így is van rendjén: repülni csak úgy érdemes, ha az ember újra és újra nekirugaszkodik a levegőnek.) Ez a mostani poéma viszont összegez és egybeterel mindent, aminek eddig részletekre, gondolatokra bontva itt-ott hangot adott Kenéz költészete. Egész közösségi létfilozófiánk, sorsköltészetünk és szabadságeszményünk megfogalmazódik ebben a fakanalas (báb)színjátékban. Meseteri elrendezés a síkok, emeletek váltogatása, a nézőpont és a hangvétel változatossága, a pontos, szikár nyelvezet, a történet bizarrsága, az egymáshoz hangsúlyosan nem illő motívumok összerántása, hagyomány, haladás, giccs, populizmus, demagógia kavardása...

Nem tudom eldönteni, versként vagy egyszerűen csak vallomásos írásműként olvassandó e három munka, de az biztos, hogy nagyon egymáshoz illenek, a költő legjobb önmagát foglalják egységbe. Partikuláris kiindulási pontból és hangvételtől jut el az erdélyi sorsmodell változatainak átvilágításáig és szintéziséig. Hatásvadász fordulattal akár azt lehetne mondani, hogy ezek után akár le is tehetné a tollat. Csak hát jól tudjuk, hogy ez nonszensz, és nem következik be, azon egyszerű oknál fogva, hogy az író addig él, amíg ír; ergo, addig ír, amíg él.

A *Lilike medika leveleiből* színházi visszhangja is igazolja: remélhetőleg, az „egyszer használatos” jelző a művel és a művészi szándékkal kapcsolatban csupán szerencsétlenül használt szófordulat volt, amit inkább Gáspárik Attila poénkodó kedvének tudnék be, s amit ma már legalább annyira bán, mint amennyire méltatlanul cseng erdélyi vétetésű irodalmunk kimagasló alkotásai mellett.

Csíkszereda, 2013. április 11.

„Extázis” a romániai hatalom palástja alatt

1979 májusában folyóirat formátumú, kapsos, színesben nyomtatott füzet jelent meg a nagyváradi Crişana Nyomdaipari Vállalat égisze alatt. Hogy mennyire hivatalosan és mennyire nem, azt ma már csak a jóég tudja, meg akik még élnek azok közül, akik annak idején kijárták – a szükséges fedő-ürügyeket, törvényes kiskapukat kihasználva – a füzet megjelenését. Az ugyanis nem szerepelt semmiféle kiadói tervben, alkalmi, félig-meddig belső kiadványnak számított, amire az jogosította fel a szerkesztőket, hogy a nyomdavállalat klubja, a Tavirózsa igen népszerű, tevékeny fotóklubot működtetett, amely egy ideje országos fotóversenyeivel megpezsdítette az egész romániai fotósmozgalmat. Minthogy az Ifjómunkás, a romániai kommunista ifjúsági szervezet (KISZ) Bukarestben megjelenő magyar nyelvű hetilapja szellemileg és erkölcsileg következetesen támogatta a fotóklub tevékenységét, tervezett füzetében közös, fiatalokról szóló fotópályázatuk eredményeit és a díjnyertes alkotásait szándékozott közzétenni. A füzet ezzel kettős érdekeltség alá kerülván, törvényes megrendeléssel, kölcsönös hivatali támogatottsággal látott napvilágot, s vált annyi évtized után az alábbi tanulmány mementójává, bár kétlem, hogy túl sok példány élte volna túl az azóta eltelt több mint harminc évet.

A füzet – a fotók társaságában – egyúttal az 1976-ban elindított Ifjómunkás Matiné 50 előadásának retrospektív statisztikáit, szereplőgárdáját és repertoárját tekintette át, így ma is képet nyerhetünk a turné útvonaláról, az előadások tematikájáról és a vándorkiállításnak szánt fotópályázat körülményeiről. Egyszóval: egy jól végzett munka konkrét eredményeiről.

Tíz évvel korábban, 1969-ben a Magyar Televízió nagyszabású riportfilmet sugárzott Extázis 7-től 10-ig címmel (írta és rendezte: Kovács András), amelyben a magyarországi beat zene és a közönség viszonyának, a beat-jelenség társadalmi-generációs szerepének vizsgálatát kísérelte meg az alkotó, a megkérdezett zenekarok tagjai és rajongói, illetve ellenzői segítségével. A nyers őszinteségű riportfilm nem csak a maga korában, de máig erően alpműként tárja elénk azt a közeget, melyben a nyugatról a népi demokráciákba áttérjedt magatartásbeli-zenei divatjelenségek beépültek a fiatalság szervezett, mozgalmi életében, segítettek azt emberarcúvá tenni, sajátos igényeikhez igazítani.

A film hatását csak fokozta az időközben közzétett forgatókönyv is, amelyet a maga idejében az Ifjómunkás is igyekezett – ha csak részleteiben is – átvenni, közel harmincezres olvasótáborával megosztani. A riportos beszélgetés során megszólaló-megszólaltatott együttesek (Illés, Omega, Metró, Olympia, Tolcsvay trió) ismertek és népszerűek voltak Romániában, mindenek előtt a magyar fiatalság körében, dalaik a rádión és lemezek által terjedtek, minta-értékűek voltak.

A két említett dátum közötti tíz esztendő, bár fáziseltolódás mindig létezett a magyarországi és az erdélyi divathullámok kibontakozása és lefutása között, méghozzá az

előbbi javára, egy szellemi önállósodási folyamat két támpontján nyugvó történet ideje, ami arról szól, hogy Romániában hivatalosan is megszületik az önálló romániai magyar könnyűzene, s ez a „megszületés” egyben magával hozza – esetünkben: kiprovokálja – a fennmaradásához és fejlődéséhez szükséges fórumokat.

A továbbiakban e történet néhány mozzanatára kívánok rávilágítani kortársi és részben közvetlen szemtanúi minőségemben.

Ezek azok az évek, amikor a bukaresti Ifjómunkás főszerkesztőjeként – és mint ilyen, hivatalból a romániai Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága Bűrójának tagjaként – alkalmam nyílt a kettős, alulról és felülről történő rálátásra a fiatalság mindennapi dolgaira, valamelyest befolyásolni próbáltuk, konstruktív irányba terelve a nálunk is jelentkező divatjelenségeket, mint amilyenek az éppen aktuális könnyűzenei irányzatok is bizonyultak. Egyrészt mint újságíró, az élet sűrűjéből vett közvetlen tapasztalataim voltak a történések reális menetéről, másrészt mozgalmi feladatokat is ellátó személyként részben befolyásolni tudtam a folyamatok irányítását, felügyeletét.

Az Extázis 7-től 10-ig c. film azért is korszak-meghatározó, mert magába sűríti mindazt, ami a közép-keleti beat-kultúrával bevonult és jelen volt mindennapi életünkbe. A filmbeli vélekedések egy olyan világ közegeiről adtak hírt, amelyben a táncdalfesztiválok népszerűsége már országos méreteket öltött, s a könnyűzenei jelenségek épp úgy kritika alá kerülnek, mint a társasági élet egyéb vetületei. Jellemző, hogy miközben a Kislány a zongoránál-típusú, konzervatív táncdal és a beat szellemét Magyarországon meghonosító zenei törekvések, illetve táboraik között a filmben többször is kinyilvánított nyílt háború folyik, addig Erdélyben két vállalkozó szellemű fiatalember, egy székelyudvarhelyi mozgalmár és egy aktív klubvezető, Pakot József és Csíszár Antal éppen csak elindul hosszas körútjára, hogy a pár éve sikeresen működő udvarhelyi Siculus ifjúsági klub égisze alatt, saját kezdeményezésükre és szakállukra megteremtsék a romániai magyar könnyűzene születését jelentő Siculus Táncdalfesztivál anyagi és szervezési feltételeit.

Volt egyszer egy Siculus-fesztivál

Pár évvel az 1968-as területi-közigazgatási átszervezés után, amikor a hargitai megyeszékhely vita (az országos pártvezetés előbb Székelyudvarhelyt, majd lakossági nyomásra Csíkszeredát jelölte ki megyeszékhelyül) után, Székelyudvarhely lélektani megpuhítása végett a város magasabb közigazgatási besorolást kapott a megyeszékhely Csíkszeredánál – kivételes módon municípium lett –, a székelyudvarhelyi ifjúsági szervezet különös, félig-meddig önálló státust élvezett a megyei szervezeten belül, vezetőik szavának és kezdeményezéseinek megkülönböztetett közéleti súlyuk volt. Ráadásul, Pakot József személyében egy olyan hiteles, a társadalmi érdekeket szem előtt tartó, mindennapi természetes emberi kapcsolatait következetesen ápoló vezető állt éveken át a városi KISZ élén, aki tekintélyével és cselekvő vezetési stílusával meg tudta mozgatni a helység cselekvésre kész fiatal erőit. A városi művelődési ház alagsorában szinte a semmiből, közösségi akarattal és lelkesedéssel megteremtett

ifjúsági klub – mint ilyen, az elsőként alakultak közül is kiemelt példa volt az akkori Romániában – eszményi kiinduló pontul szolgált egy országos, kizárólag magyarul játszó énekeseket és együtteseket felsorakoztató táncdalfesztiválnak. Ehhez stílusosan, a rendezvényt életre hívó klub, a Siculus nevét társították.

Az első, az 1970-es fesztivál még csak a próbálkozást jelentette, de már élénk visszhangot keltett.

Jellemző, hogy 1971 nyarán, amikor már a második rendezvény előkészületei folytak, az Ifjómunkásban terjedelmes cikk (1) állt ki – a kor stílusának megfelelően sajátos módon – a klub törekvései mellett: A cikk szerzője, a lap legendás hírű művelődési és irodalmi szerkesztője, Lázár László úgy védte meg a mozgalmi körökben „elhajlással” vádolt udvarhelyi vezetőket, hogy tételeken bemutatta: nem csupán könnyűzenéből áll a klubtevékenység, bár azon a téren valóban kiemelkedőek az eredmények, s miután az indokolatlannak vélt kritikákat szembesítette Pakot Józseffel is, cikkének hivatalos végkonklúziója az volt, hogy „Udvarhelyen nem lesz baj”.

Jómagam 1972-ben, a fesztivál harmadik rendezvényének közeledtével elhatároztam: úgy intézem feladataimat, hogy a Siculus-fesztiválnak szánt szeptember végi hetet, első naptól az utolsóig végigülhessem és személyesen is közvetlen tapasztalatokat szerezhessenek a rendezvény jelentőségéről, hatóerejéről, a résztvevő zenészek elvárásairól, műhelygondjairól, szakmai törekvéseiről, a szervezés nehézségeiről stb. A véletlen úgy hozta, hogy utólag éppen az 1972-es Siculus bizonyult a legeredményesebbnek, legkiforrottabbnak és legreprezentatívabbnak a sorban, az utána következő már a hanyatlás kérdőjeleit is magában hordta, hogy aztán 1974-ben a fesztivál kényszerűen – felsőbb döntésen alapuló utasításra – lehúzza a redőnyt.

A nagyszámú interjúalannal történt beszélgetések alapján készült riportom (2) részletekbe menően jut el a közönségigény megfogalmazásától a szakmai-szervezési elvárásokig. A nagy mennyiségű nyersanyag összegyűjtése közben alkalmam volt személyes ismeretséget kötni a résztvevő előadókkal, zenészekkel, zsűritagokkal, zenei szerkesztőkkel, s mert úgy tűnik, az akkori sajtóviszonyok dacára sikerült tisztességesen, a valóságnak megfelelően, célirányosan megfogalmazni a magyar kisebbségi könnyűzene fesztivál fontosságát és lényegét, az Ifjómunkás elnyerte az érintettek és az olvasók rokonszenvét, annál is inkább, mert a riport folytatásaként a hetilap egyre inkább föl vállalta a romániai magyar könnyűzene Székelyudvarhelyen feltűnt alkotóinak és alkotói gondjainak a nyílt ismertetését. Ha nem is hétről-hétre, de sűrű időközönként tűzte napirendre egy-egy együttes bemutatását, a beat zenei jelenségek megvilágítását.

Fontosnak tartom két szakértő, egy zenei szerkesztő és egy ismert előadó véleményét is idézni a Siculusról, mert a lehető legpontosabban fejezik ki a fesztivál lényegét.

„Boros Zoltán zeneszerző, a tévé magyar adásának munkatársa a rádiófelvételeknél segédkezik...: – Mikor zeneszerzésre adtam a fejem, nem tudtam elválasztani a zenét az anyanyelvtől. Műfajom a könnyűzene. Hosszú ideig elkerülte a szakemberek figyelmét, hogy magyar nyelven is lehetne művelni. Néhány próbálkozás volt csupán a vásárhelyi rádió körül, Borbély Zoltán jóvoltából. Én is itt kezdtem, a Siculuson, s amit addig csak baráti körben, szórakozásból csináltam, az egyszer csak kiugrott. Jó,

hogy végre megvan ez a fórum. S van hazai magyar tánczene. A tévé magyar adása sokat tehet a továbbiakban...” (3)

„Kisfalussy Bálint, a már befutott sztár, a fesztivál törzstagja (zeneszerző, szövegíró és énekes egy személyben): – Nekem pontosan azt jelenti, amit egy évig csinállok a tánczenében. Egy hét zene, utána sajnos, semmi. Amit mi csinálunk, divatműfaj, tehát gyorsan változik. A 70-es fesztivál után például két évre jelent meg kislemezem, s hangfelvétel is csak egy év után. De ez is csak személyes kapcsolatok árán. Akinek ilyen nincs, mit tehet? Pedig össze lehetett volna válogatni egy lemezre valót. Adott belőlük valamit a rádió, a tévé, de kotta nem jelent meg. Amit itt feldobunk, jó dolgokat, azokat állandóan kellene játszani.” (4)

A későbbiekben, bár a Siculus mint olyan megszűnt, mind a két elvárás ilyen vagy olyan formában, elindult a megvalósulás útján. Igaz, a romániai magyar könnyűzenének többé nem lett már önálló fóruma, viszont lehetőséget kapott, hogy még éveken át néhány hasonló, ám kétnyelvű rendezvényen (Tavirózsa fesztivál, a Kovászna megyei KISZ szervezésében, illetve Ezüstfenyő fesztivál, a Hargita megyei KISZ szervezésében) felvonultassa alkotói potenciálját. A megmutatkozás, a rendszeres szereplés és jelenlét igénye pedig a televízió magyar adásában és a lemezkiadó jóvoltából, ha döcögösen, hézagosan is, de beindult.

Mint a fentiekből is kitetszik, Erdélyben akkor pillanatnyilag nem az volt a fő kérdés, hogy a könnyűzenében mely stílusirányzaté legyen a döntő szó, hanem egyszerűen az forgott kockán, létezhet-e egyáltalán romániai magyar könnyűzene, és ha igen, van-e joga és lehetősége arra, hogy saját kifejezési formákra találjon?

A könnyűzene és az Ifjúmunkás; a ZIM

A Siculus-fesztivál s különösen az ott kötött személyes ismeretségeim révén, egyre világosabbá vált, hogy egy olyan lapnak, mint az Ifjúmunkás, nem általában és nem öletszerűen kell foglalkoznia a fiatalok beat-zenei érdeklődésével, hanem konkrétan és rendszeresen, méghozzá éppen azokkal az értékekkel és törekvésekkel, amik karnyújtásnyira vannak tőlünk. Kezdeti lépésként mindjárt terjedelmes mélyinterjúban beszélgettünk el az 1972-i rendezvényen is Siculus-(és Ifjúmunkás-) díjat nyert Concorde-együttes (Józsa Erika, Horváth Károly) tagjaival. Az ennek nyomán született Hej páva, hej, páva. A Concorde sztori (5) c., 11 részben közölt megabeszélgetés két igen tudatos, sikeres fiatal magyar zenész élet- és zenei tapasztalata révén, a fiatalok zenei életének és ízlésének egy sor olyan belső, bizalmas aspektusát és problémáját vetíti ki, amelyek reális fénybe állítják mind a fesztivál szerepét, mind a kérdéssel való nyílt és következetes foglalkozás fontosságát. Együttessé válásuk aprólékos története nem egyszerűen csak tanulságos, hanem mélységesen jellemző az akkor felbukkanó, sikereket elérő, majd legtöbbször felbomló, a süllyesztőben eltűnő kisebb-nagyobb bandákra, együttesekre. Kiderült, hogy a sikeres Concorde-zene mögött az együttes két tagjának igen kacskaringós, tanulással, próbálkozással, kételyekkel és kudarcokkal terhes előélete húzódik meg, s az a siker, melynek kiobbantó, természetes közege maga a Siculus-fesztivál volt, évek kitartó munkájának a gyümölcse.

A beszélgetés során óhatatlanul szóba került maga a fesztivál gondolköre is. Harmadik rendezvényéhez érve ugyanis, a kezdeti ünnepléstől mind az érintett zenésztársadalom, mind a nagyközönség törvényszerűen eljutott a kritikai hangvételig (ami azt is jelentette, hogy a fesztivált mint olyat tulajdonképpen befogadták a köztudatba). Interjúkészítés közben többször is elhangzott a kérdés: „Szídjuk-e a Siculust?” Horváth Károly, a Concorde magasfokú zenei képzettséggel rendelkező tagja szerint a romániai magyar beat zene háta mögött akkor, 1972-ben még alig négy év állt, *„s hogy ennyi is van, ez föltétlenül a fesztivál érdeme. Akármennyit szídják, mert most már ez is kezdett divatba jönni. Maga a tény, hogy mi is a Siculus jegyében születünk, hogy volt egy kötelező határidő, amikor el kellett valamivel készülni, sokat jelentett. Különben megmaradtunk volna családon belüli zenélőknek, de így kialakult egy munkarend, egy távlat...”* (6) Ami viszont a szakmai eszmecsere szempontjából új és jó volt az első rendezvényeken, az az 1972-es fesztivál során már érdektelenné, lapossá vált, hiszen nagyok voltak az elvárások, ám annál rövidebb a kifutópálya. És a legfontosabb: mindent az önkéntesség, a jóindulatú amatőrizmus hangulata lengett be. A beszélgetés végkövetkeztetése az volt, hogy fesztiválon feltűnni egy dolog, és egészen más megőrizni azt a kiemelt helyet, új és új teljesítménnyel táplálni a népszerűség tüzét. Az Ifjómunkás a riport végén ünnepélyesen ígéretet tett, hogy a Józsa-Horváth kettős zenéjét és művészetét igyekszik a maga eszközeivel eljuttatni az ország legeldugottabb zugába is, a Concorde pedig arra tett fogadalmat, hogy ahová meghívják őket, ott lesznek, és nem fognak szégyent hozni az őket támogató lapra. Igaz, hogy ezek a kölcsönös ígéretek végül is nem valósultak meg teljességgel és eredeti formájukban, viszont az eljövendő hónapokban és néhány évben az Ifjómunkás Horváth Károly személyében olyan friss tollú, jó szemű és hozzáértő – külsős státusú – beat-zenei rovatvezetőt tudhatott a magáénak, aki a szakma belső érdekeinek a szempontjából, a következetes értékelvűség mentén rajta tartotta a kezét az alakuló romániai magyar beatmuzsika eleven pulzusán.

1973-ban, de még inkább 1974–75 során, Horváth Károly tollából egy egész sor, ma is forrásértékű, egyedülálló elemzés született, amelyben a fiatal aktív zenész, saját művészi eszményeinek megfelelően, ugyanakkor magas fokú szakmai toleranciával és objektivitással rendre közel hozta a (fiatal) erdélyi olvasóhoz a Siculuson felbukkant, reményteljes fejlődést ígérő előadók, együttesek műhelygondjait és életvalóságát, később meg, ZIM rovatcím alatt (a Zenei Ifjómunkás divatos betűszava) olykor röviden, akár csak hírek formájában is, de rendszeresen tájékoztatott a beatzene időszerű eseményeiről. Így ismerhették meg a lap hasábjairól is a nagyváradi Metropolt (7), a Vox Humanát (8), néhai Bokor Ildikót (9), Babrik Józsefet (10), Tamás Gábort (11), s mellettük azokat a kiugró, meghatározó szerepű román előadókat és együtteseket is, mint amilyen a romániai folkzene egyik megteremtője, a szatmári, magyarul is jól kommunikáló Mircea Florian (12) vagy a később egyenesen legendássá vált, világszinten is jegyzett együttes, a Phoenix (13).

Horváth Károly kiváló érzékkel látta el média-feladatát, s könnyűszerrel elérte, hogy minden alkalommal a lap olvasóinak szóló, közvetlen hangú autogramot is szerezzen riportalanyaitól. Ezáltal is, cikkei elérték azt, hogy a hazai magyar előadók maguk is valódi „sztárokká” váljanak, megjegyezzék a nevüket, közkedveltségnek örvendjenek.

A mérce: a Phoenix?

A romániai magyar könnyűzene születésekor az akkori legszínvonalasabb és legeredetibb román beat-együttes, a Phoenix már közel évtizedes múltta tekinthet vissza. Akár úgy is tűnhet, hogy addigra úgymond megharcolta kötelező harcát a fanyalgó konzervativizmus ellen, s az általános siker öblébe érve, egymás után aratja le a babérokat.

Ám a valóságban nem ez történik.

1972-ben, a Temesváron muzsikáló, magyar zenekari tagokat is magába foglaló diák-együttes még távolról sem járta végig szakmai pályafutásának kényszerű vargabetűit. Hiába nő országos népszerűsége, hiába helyezkednek el az akkori lapok toplistáinak az élén, az együttest külső és belső válságok, áskálódások teszik próbára. Egyszer szinte be is fuccsolnak. Aztán újjáalakulnak. Ennek jegyében veszik fel a Phoenix nevet. A tagok kicserélődnek, csak legendás és meghatározó személyiségű vezetőjük marad a helyén: Nicu Covaci. Ideológiai támadások is érik az együttest, a fiatalok irántuk való rendhagyó érdeklődését és rajongását olvassák a fejükre. Eközben művészetükben megjárják az utat az angolszász gyökerű beat zene imitálásától a romániai folklórból ihletődő pop-stílus megteremtéséig és elfogadtatásáig. Nem véletlen, hogy beat-opera írásra is vállalkoznak, s meghirdetett programjukkal összhangban témája mi más lehetne, mint Manole Mester, a románok Kőműves Kelemenje? Szövegkönyvnek nemes irodalmi anyagot: Lucian Blaga *Meşterul Manole* c. verses drámáját vették elő. Egy, az Ifjúmunkásban 1973-ban megjelent műhelytanulmányban (14) az együttes vezetője tételesen megfogalmazza törekvéseiket: *„Végképp el akarunk szakadni az angol pop-zenétől, meg akarunk szabadulni a szolgálai magunkra szedett koloncoktól. Sajnos, ebben sem a közönség, sem a zenei élet hivatásos szervezői nem állnak egyértelműen mellénk... Nem népi zenekar vagyunk, nem népi muzsikát játszunk, hanem a népművészet szellemében alkotott beat-zenét.”* Újdonságként, s egyben programértékűen is hat az a törekvésük, hogy népi hangszereken szólaltassák meg muzsikájukat. A gitár és a dob mellett a Phoenix-muzsikával meg kell szokni a furulya, a kolomp, a duda, a burrogtató, a tekerő, a tülök stb. aktív jelenlétét, sajátos hangzásvilágát.

Alig egy hónap teltével, az Ifjúmunkás ismét szükségét érzi annak, hogy hallassa a hangját Phoenix-ügyben. 1973 júniusában Nicu Covaci és társai ugyanis közvetlenül a szerkesztőséghez fordultak, kérve, hogy a lap adjon nyilvánosságot felháborodásuknak, amiért egy tévériportban jól irányzott, nemtelen támadás érte a hivatalos státusában amatőrnek számító együttest. Kérésük apropója az volt, hogy az Ifjúmunkás azokban az években, afféle vándor szerkesztőségként, időről időre nyilvános fogadónapokat tartott egy-egy, olvasói által lakott vidéki városban vagy nagyközség-

ben, így Temesvárt sem kerültük el. A kiutazó szerkesztők és riporterek érkezéséről, a nyilvános találkozó időpontjáról időben értesült a közönség, a Phoenix pedig kihasználta az alkalmat, hogy a találkozón előadhassa panaszát. Így is történt: a fogadónapon elhangzottak, illetve az utólagos kivizsgálások alapján személyesen fogalmaztam számonkérő cikket (15) az együttes védelmében, amely azt hangsúlyozta, hogy valós művészi és anyagi értékeket teremtő közösségeket mindenk előtt támogatni kell, nem pedig élődinek tartani, ahogy a romániai korszellem a beat jelenségét abban az időben kezelni próbálta. Hogy álláspontunk hangoztatása „bombabiztos” legyen, elővettük a szocialista újságírás akkoriban előszeretettel alkalmazott fortélyát is: a legidősebb, nyilvánosan meghirdetett párt-irányelvekkel bátyáztuk körül érveinket!

„Míg e sorok papírra kerülnek, a rádió éjszakai műsora könnyűzenét közvetít. Sajnos, nem a legjobbat. Pártunk 1971 végi plenárisa után bár elértük azt, hogy hazai könnyűzene-termésünk jobban közeledjék az eszmei-művészeti igényekhez és elvárásokhoz, még mindig sok benne a sületlenség, a bárgyúság, az álérzelem – éppen az, amit a külföldi példák legtöbbször elítélünk. Ám ha így áll a helyzet, nem túl nagy fényűzés az, ha hagyjuk, hogy egy mindinkább hírnevet szerző, hazai iskolát teremtő együttes létét ostoba, kicsinyes vádaskodások veszélyeztessék – addig, amíg a megyei KISZ-bizottság ígéretéhez híven méltányosan rendezni tudja státusukat a most épülő ifjúsági klubban...” (16)

A Phoenix körül kialakult feszült légkör akkor ideig-óráig enyhült; de nem telt bele négy év, s az etno-rockban jeleskedő együttes, Nicu Covaci 1976-os nyugaton maradását követően, kalandos körülmények között meg sem állt Németországig, s majd csak a rendszerváltozás után tértek haza. Nagy érvágás volt ez a romániai popzenei életben, amit nem csak az együttes itthon maradt, a titkosrendőrség által zaklatott tagjai szenvedtek meg. Mindenesetre, 1974-ben, majd 1975-ben Horváth Károly még hangulatos beszámolókat közölhetett róluk az Ifjómunkásban. Az utóbbi egy látogatás alkalmával készült a Szemeniken, ahol a Phoenix tagjai új lemezük anyagának előkészítésén fáradoztak (17), s mely alkalommal ugyancsak az esztétikai programjukat érintő fontos kérdések kerültek terítékre.

Mindkét Horváth-beszámoló ma értékes, már-már megkerülhetetlen zenetörténeti dokumentum, s kitűnően érzékeltetik azt a hangulatot is, melyben a romániai popzenészek teljes egyetértésben és szakmai szolidaritásban dolgoztak a közös szenvedélynek, a muzsikának élve.

Az 1974-es Phoenix-riportban (18) az együttes vezetője az akkor már ugyancsak befutott LGT-vel történt közös, lengyelországi fellépésük tanulságairól is említést tesz a riporternak: *„Kitűnő zenészeket, igaz embereket ismertünk meg bennük, sokat beszélgettünk, vitatkoztunk a zenéjükről, a zenénkről. Örömmel vettük észre, hogy gondolkodóba estek a mi zenénk hallatára, ugyanis annak ellenére, hogy elképesztő technikával rendelkező hangszeresek, a zenéjük nem a legeredetibb. A számaikat, ha angol szöveggel énekelnék, senki se jönne rá, hogy magyar együttest hall, és ezt ők is tudják.”*

Számomra ma is úgy tűnik, hogy a Phoenixnek a nemzeti karakter felé törekvése szükséges, egészséges tájékozódás volt, amely pozitív impulzust adott a mind jobban megerősödő és magára találó romániai magyar (kisebbségi) pop zenének. Horváth Károlyék mellett, akik a Concorde-dal maguk is a magyar folklórba oltott beatet szorgalmazták, többen választották ugyanezt az utat, s később, 1976-tól, amikor az Ifjúmunkás Csíkszeredában beindította pár éven át futó matiné-sorozatát, ugyanezt a zenei opciót karolta föl, anélkül hogy elzárkózott volna az erdélyi magyar pop egyéb irányzataitól.

Fogadónapból Matiné

Az 1973-as temesvárihoz hasonló fogadónapok 1976-ra gyakorlatilag kifutották magukat, formálisakká és kényszerdedettekké váltak. Be kellett ismernünk: több mint naivság volt azt hinni, hogy az akkori körülmények között sikerül megteremteni az őszinte, meghitt beszélgetés körülményeit és légkörét a fiatalokkal. Mi, szerkesztők azt reméltük, hogy olvasóinkkal találkozva könnyűszerrel megtudhatjuk, melyek a felkeresett település legégetőbb gondjai, milyen események foglalkoztatják leginkább az ott élő magyar közösséget, a fiatalokat. De mert kötelezően ki voltunk szolgáltatva az ifjúsági szervezet helyi „támogatásának”, kiszállásaink nem lehettek túl népszerűek, a találkozók többnyire feszélyezettek és felszínesek maradtak, a résztvevőknek nem sikerült feloldódniuk irányunkban, így a megírásra váró problémák felleltározása is csak szándék maradt. Továbbra is éreztük, hogy szükség van eleven kapcsolatok ápolására a fiatal olvasókkal, ehhez azonban mindenáron meg kellett nyernünk a bizalmukat. „Példaként” az ifjúsági szervezet vezetői többször is meglebegtették előttünk az 1973-tól működő és egyre nagyobb népszerűségnek örvendő, hajnalba nyúló beat- és folkzenei koncertekbe torkolló találkozókat, amiket az Adrian Păunescu költő vezette Flacăra c. hetilap égisze alatt, az ifjúsági szervezet közreműködésével szerveztek, s amelyek jó alkalomnak bizonyultak arra, hogy a közönséget egyrészt a kiadványhoz, s az általa képviselt politikához kapcsolják, egyúttal lehetőséget teremtettek arra, hogy a fiatalok kiélhessék könnyűzenei igényeiket is. A találkozók hasonlóképpen kiváló alkalmat nyújtottak a tehetséges költőknek, zenészeknek és előadóknak, hogy művészetüket végighordozzák az országon, szembesíthessék a közönség fogadtatásával. Több ízben történt kísérlet arra, hogy mesterségesen a rendezvénybe „integrálják” a magyar nyelven írókat-zenélőket, ami gyakorlatilag egy lépés lett volna afelé, hogy az Ifjúmunkás fokozatosan elveszítse önállóságát, maradék sajátos kisebbségi jellegét. Ezért, amíg csak lehetett, ellenálltunk mindenféle gyanús sugallatnak és szerkesztőségünk kis létszáma dacára annak a lehetőségét vizsgáltuk, miként tudnánk mi is, olvasóink sajátos igényeihez igazodva, a Cenaclul Flacăra-hoz hasonló, önálló anyanyelvi fórumot teremteni a fiatal romániai magyar kultúrának, különös tekintettel a könnyűzenére.

Előzmények, tapasztalatok már léteztek a lap történetében: a hatvanas évek közepén, néhai Matekovics János szerkesztő-riporter javaslatára és tevékeny irányításával egy-fajta – Ifjúmunkás Matinének keresztelt – vasárnapi mega-előadást tartottunk egy-egy

tartományi vagy rajoni székhelyen, amely úgymond a lap hangos kiadása kívánt lenni – vezércikkkel, élő riporttal, műveltségi vetélkedővel, illemtannal, sok irodalommal, színpadi jelenetekkel, könnyűzenével –, megmozgatva és összefogva a kiszemelt helység/térség fiatal magyar és román alkotó erőit. Az alapvetően magyar nyelven zajló, 6-7 órára rúgó előadások mind anyagilag, mind szervezésileg túlterhelték a szerkesztőséget, nehézkesek voltak, komoly szerkesztői erőket vontak el a lapkészítéstől, emiatt évi 3-4 rendezvélynél tovább nem nyújtozhattunk. Nem sokkal a meggyésítés, illetve Matekovicsnak a laptól való kiválása után a rendezvény egyszerűen félbemaradt.

Ehhez a hagyományhoz – mint precedenshez – nyúltunk vissza 1976 nyarán, s érvelésünk nyomán az ifjúsági szervezet vezetősége belátták, hogy ezek az előadások magyar nyelven kell, hogy zajlódjanak, és óhatatlanul a fiatal erdélyi magyar alkotók megnyilvánulási fórumává, élő közönségkapcsolatává válnak. (Az erdélyi hivatalosságok, pártszervek nehezen nyugodtak bele akár ennyi központi „nagyvonalúságba” is, és mindenféle ürüggyel próbáltak akadályt gördíteni az előadások elé.)

A turnék szervezésével, a műsor kidolgozásával és a közreműködő művészek felhajtásával megbízott kolozsvári kollégánk, Tar Károly író és riporter a kezdetektől sziszifuszi munkát végzett azért, hogy a közös cél zászlaja alá állítson egy sor valódi fiatal tehetséget a költészet, a színjátszás és a könnyűzene területéről. Az 1979-ben kiadott műsorfüzetben az ő tollából egyebek mellett olvashatjuk: *„Az új matinéinkat megelőző fogadónapjaink megtanítottak a szerénységre, az eszköztelenségre, s ezért anyagi gondjaink minimálisak, nem emelnek különösebb akadályt előadásaink rendezése elé. Különben a KISZ Központi Bizottsága védnöksége alatt és támogatásával létezőnk. Igyekszünk addig nyújtozkodni, ameddig a takarónk ér.”* (19)

Az ötven előadás útvonala gyakorlatilag befogta egész Erdélyt: Csíkszeredában történt a „premier”, majd Székelyudvarhely, Erdőszentgyörgy, Szováta, Segesvár, Dicsőszentmárton, Szászrégen, Marosvásárhely, Nyárádszereda, Szilágycseh, Szilágysomlyó, Zilah, Nagyenyed, Torda, Aranyosrákos, Csíkszentmárton, Csíkszereda, Gyergyóditró, Gyergyószentmiklós, Székelyudvarhely, Zetelaka, Székelykeresztúr, Kolozsvár (két előadás), Dés, Szecseleváros, Sepsiszentgyörgy (két előadás), Kovászna, Zágon, Kézdivásárhely, Kézdiszentlélek, Barót, Bardóc, Uzon, Sepsiszentgyörgy, Lupény, Lónya, Végvár, Temesvár (két előadás), Arad, Székelykeresztúr, Nagyszalonta, Kolozsvár, Brassó, Nagykároly, Szatmár voltak az állomások, három téma köré szerveződő előadásokkal: Szülőföld, Homo faber és Mi, együtt.

Ha valaki akár egyetlen matiné előadást végighallgatott, tanúsíthatja, hogy az éppen aktuális téma a lehető legtágabb és legpermisszívebb értelmezésben fogta egybe az előadást, amely távolról sem volt köbe vésett reprezentáció, gyakran élt a művészi-rendezői rögtönzés eszközével, attól függően, hogy az éppen soros előadáson milyen alkotók, művészek és előadók álltak a Matiné rendelkezésére. Így aztán a kötelező „hangos vezércikket” és egy-két, agitatív verset leszámítva, a több órás műsor jelentős része a fiatal, kísérletező, formabontó, ám tartalmas művészeti tevékenységnek, illetve mintegy egyharmad részben az ifjúsági zenei jelenségeknek volt fenntartva. A már idézett beszámoló e téren sem rejtette véka alá valódi szándé-

kainkat: „Támogatjuk az új, a formabontóan is mondandós színházat, a fiatal próbálkozásokat. És a táncház mozgalmát. Mindent, ami önismeretünket gazdagítja, népművészetünk értékeit élteni.” (20)

Az Ifjúmunkás érdeklődése és tájékozottsága a romániai magyar könnyűzene kialakulásával és fejlődésével kapcsolatosan megnyilvánult abban is, hogy gyakorlatilag sikerült olvasóíhoz eljuttatni azokat az értékeket, amiket egy-egy Siculus-fesztivál vagy rá emlékeztető ritka rendezvény, egy-egy tévéadás egyszer már felszínre hozott. Így, annyi évtized távlatából is elég csupán felsorolni azt a reprezentatív névsort, amely a Matinékon részt vevő együtteseket és előadókat tartalmazza:

Folk-énekesek: Avram Grete, Bálint Péter, Breuer-testvérek (Ferenc és Ildikó), Chifor Monica, Crisan Victor, Csörtán Márton, Csutak István, Domokos Árpád, Györke Gyöngyvér, Ion Elena, Kovács András, László Kálmán, Márkus János, Nagy László, Papp testvérek, Pernes Radu, Trifán László, Váradi Imre

Együttesek: *Actinia* (Csíkszereda); *Barozda* (Pávai István, Bokor Imre, Simó József, Györffy Erzsébet – Csíkszereda); *Bodzafa* (Panek Katalin, Sepsi Dezső, Könczei Árpád, Székely Levente – Kolozsvár); *Compact* (Petrozsény); *Folk Group 5* (Verzár Ferenc és Csongor, Kiss László, Szász István, Imets Erzsike – Csíkszereda); *Harmat* (Zakariás Erzsébet, Sepsi Dezső, Zakariás Attila – Kolozsvár); *Metropol* (Virányi Attila, Ráduly Béla, Orbán András, Trifán László, Mácza Ferenc – Nagyvárad); *Origó* (Bedő Zoltán, Szilágyi Attila, Gyergyai Csaba, Szabó József – Sepsiszentgyörgy); *Ördögszekér* (Sepsi Dezső, Könczei Árpád, Sinkó András – Kolozsvár); *Táltos RT* (Józsa Erika, Horváth Károly, Kovács András, Márkus János); *Univers* (Temesvár); *Vox T-77* (Székely György, Incze Pál, Hegyi András, Cserey Csaba – Csíkszereda); *Garabonciás* (Fogarassy Ildikó, Antal Imre, Csutak István, Szabó Attila, Vasiu Tibor – Temesvár).

1979 augusztusának végén, utószezonban óvódás korú fiammal a román tengerparti Costinesti-re, az ifjúsági üdülőbázisra kaptam két hetes beutalót. Több éve felgyült szabadságom egy töredékét próbáltam letudni a már szinte elnéptelenedett, őszi tengerparton. Pár napi ottlét után kiderült, hogy a telep egyetlen nagyvendéglőjében, mely a Briza Mării (Tengeri Fuvallat) költői hangulatú nevet viselte, esténként a nagyvárad Metropol szolgáltatja a talpalávalót. Nagy volt az öröm az egymásra találáskor, a fiúk díszhelyet rendeztek be nekünk a pódium közelében, ahol esténként én egy sör, fiam meg egy hűsítő vagy fagylalt társaságában hallgattuk Ráduly Béláék már ismert vagy újdonság melódiáit – természetesen román vagy éppen angol nyelven. Szünetben, pihenés közben a fiúk az asztalunk mellé ültek, s elmondták, hogy egy rockbandának bizony nincs aranyélete: nehezen jut szerződéshez, ki van szolgáltatva a vendéglői közönség szeszélyeinek. Most is, csak összeköttetések révén kapták meg, utószezonban a tengerparti vendéglőt, nyári turistaidényben bezzeg mások muzsikáltak itt... Felemlgettük a matinékat is, egyszerűen szabályszerűen nosztalgiáztunk, mint a korán megöregedett, gondokban megöszült emberek. Tény, hogy Metropolék csak úgy tudták fenntartani magukat, hogy átálltak a többségi repertoárra. Dikciójuk magyaros hangzása még talán külön színt jelentett a román rockpiacon, de tudom, hogy nem érezték jól magukat abban a bőrben, amibe kénytelenek voltak bújni...

Néhány következtetés

Hogy mi lehetett volna az Ifjómunkás Matinékból, amennyiben az egyre merevebbé és ideologikusabbá váló általános kultúrpolitika a nyolcvanas évek elejétől kezdve nem szól bele a sorsába, gyakorlatilag ellehetetlenítve és teljesíthetetlen feltételrendszerhez kötve a kiteljesedő folytatást, csak elképzelni lehet, illetve sajnálkozni azon, hogy ez is, mint annyi más konstruktív próbálkozás, kezdeményezés azokban a rendszerváltás előtti évtizedekben, amikor már éppen termőre fordult volna, hirtelen semmivé vált az ideológiai áskálódás és leszabályozottság egyre szigorúbb körülményei között. Visszanézve az alig hogy megszületett és különféle legális csatornákon (tévé- és rádió adások, lemezgyártás, előadások) – egyebek mellett az Ifjómunkás Matiné révén – érvényesülni próbáló romániai magyar könnyűzene (táncházi mozgalom) megvalósításaira, különböző előadások által hitelesített eredményeire, ma is megállapítható, hogy életrevaló értékteremtésnek tekinthetők, s bármikor megállják a helyüket az adott korszak körülményei között. A későbbi fejleményeket is figyelembe véve úgy tűnhet, hogy a törvényes kereteket feszegető kezdeményezések felkarolása ellenzéki színezetben láttatja mindazokat, akik a kisebbségi kultúra teljességében gondolkoztak és cselekedtek, tették a dolgukat, amíg lehetett. A teljesítmény minőségét közvetlenül behatárolta az a szinte reménytelennek látszó küzdelem, amit az éppen csak elkezdett és sokszor csírájában megfojtott kezdeményezések újragondolásáért, más utakon-módokon történő megközelítéséért folytattak mindazok, akik a tagadást az építés, a népszolgálat valamilyen formájában képzeltek el.

Bizonyos, hogy mindez részükről bizonyos fajta naivságot és behatároltságot, kollaboracionizmust feltételezett, de e nélkül nem beszélhetnénk ma se kezdetekről, se hagyományokról. Mint ahogyan a XXI. század elején senkit sem izgat különösebben a Kárpát-medencében élő kisebbségi magyarság sajátos kultúrája, mondván: egyetlen egységes magyar kultúra létezik, amelynek egyetlen értékszempontja a minőség. És ezzel tulajdonképpen nem is lehet vitába szállni.

Csupán csak megjegyezni: kár, hogy ennek az igazsága a mai napig nem érvényesült.

Jegyzetek

- (1) Lázár László: Udvarhelyen nem lesz baj. *Ifjúmunkás*, 1971. július 29/30. sz.
- (2) Cseke Gábor: Egy hét tánczene (Ki hogyan látja a Siculus-fesztivált?). *Ifjúmunkás*, 1972. október 5/40. sz.
- (3) U.o.
- (4) U.o.
- (5) Cs. G.: Hej páva, hej páva. A Concorde sztori. *Ifjúmunkás*, 1973. január 4, 11, 18, 25; február 1, 8, 15, 22, 29, március 22, 29.
- (6) U.o. *Ifjúmunkás*, 1973. február 29.
- (7) Mutassák meg, hol a 220-as konnektor (Horváth Károly bemutatja a Metropolt). *Ifjúmunkás*, 1974. január 25, február 1.
- (8) Csakazértismajdmegmutatjuk...? (Horváth Károly bemutatja a Vox Humanát). *Ifjúmunkás*, 1974. február 14.
- (9) Mindig a nők győznek! (Horváth Károly bemutatja Bokor Ildikót). *Ifjúmunkás*, 1974. március 7.
- (10) Volt úgy, hogy megdobáltak (Horváth Károly bemutatja Babrik Józsefet, a Camerata Transilvanica vezetőjét). *Ifjúmunkás*, 1974. március 28.
- (11) „Pótvizsga” (Horváth Károly bemutatja Tamás Gábort). *Ifjúmunkás*, 1974. május 23.
- (12) Fényes sáv körülöttem (Horváth Károly bemutatja Mircea Floriant). *Ifjúmunkás*, 1974. február 28.
- (13) Aztán megtörtént a csoda (Horváth Károly bemutatja a Phoenix-et). *Ifjúmunkás*, 1974. április 4.
- (14) Szekernyés János: Merre tart a Phoenix? (Műhely). *Ifjúmunkás*, 1973. május 17.
- (15) Füzesi Gábor: Hasznos elősdiék (Ifjúmunkás fogadónap, Temesvár, 1973). *Ifjúmunkás*, 1973. június 14.
- (16) U.o.
- (17) Horváth Károly: Öt délután a Phoenixnél. *Ifjúmunkás*, 1975. március 27.
- (18) Aztán megtörtént a csoda (Horváth Károly bemutatja a Phoenix-et).
- (19) 50 Ifjúmunkás Matiné. *Műsorfüzet*, 1979, Crișana Nyomdaipari Vállalat
- (20) U.o.